

50012

50012

1957 AUG 5

394

1-2

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1957. LXI. évfolyam 1—2. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁN IMRE, ECKHARDT SÁNDOR, NAGY PÉTER,
TOLNAI GÁBOR

FELELŐS SZERKESZTŐ:

TOLNAI GÁBOR

Az Irodalomtörténeti Közlemények 1957/1—2. számának munkatársai: Bóka László egyetemi tanár, az MTA levelező tagja, Klaniczay Tibor az Irodalomtörténeti Intézet h. igazgatója, az irodalomtudomány doktora, V. Kovács Sándor az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Gyenis Vilmos egyetemi tanársegéd, Kiss Ferenc aspiráns (Debrecen), Scheiber Sándor főiskolai igazgató, Zolnai Béla ny. egyetemi tanár, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, Szij Rezső tanár, Mráz Vera levéltáros, Hegedűs Nándor a Magyar Távirati Iroda munkatársa, Szántó Judit, a Petőfi Irodalmi Múzeum tudományos munkatársa, Bölöni György író, Ortutay Gyula egyetemi tanár, az MTA levelező tagja, Pálffy Endre egyetemi docens, Weber Antal egyetemi adjunktus, Dömötör Tekla egyetemi adjunktus, Kovács Győző aspiráns, Fenyő István aspiráns, Hegedűs Éva író.

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V. PESTI BARNABÁS U. 1.

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:

KOMLOVSZKI TIBOR

TARTALOMMUTATÓ

AZ IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK 1957. ÉVI LXI. KÖTETÉHEZ

Tanulmányok

<i>Angyal Endre</i> : Csúzy Zsigmond magyarsága.....	216
<i>Bóka László</i> : A XX. századi irodalomtudomány problémái.....	1
<i>Czine Mihály</i> : A novellista Móricz Zsigmond első lépései.....	297
<i>Greza Ferenc</i> : Juhász Gyula Máramarosszigeten.....	349
<i>Gyenis Vilmos</i> : Bethlen Miklós Imádságskönyve.....	63
<i>Kiss Ferenc</i> : József Attila ritmikája II.....	79
<i>Kltanczay Tibor</i> : A magyar reformáció irodalma.....	12
<i>V. Kovács Sándor</i> : Garázda Péter.....	48
<i>Pándi Pál</i> : Petőfi és a „szerepjátás”.....	189
<i>Perjés Géza</i> : Új adatok és szempontok az álkuruc balladák vitájához.....	313
<i>Tömörty Márta</i> : Az egyetemi hallgató Ady Endre és az egyetemi hallgatók.....	337
<i>Varga Imre</i> : Amade-versek kéziratok énekegyüttemeinkben.....	325
<i>Zolnai Béla</i> : Pozsony és a jozefinizmus.....	202

Kisebb közlemények

<i>Bridán, Rudo</i> : Rožnay Sámuel, a magyar költészet szlovák propagálója (1787—1815).....	377
<i>Hankiss János</i> : Jókai hatása a magyar szabadságharc külföldi képére.....	230
<i>Scheiber Sándor</i> : Adatok Arany János ifjúkori olvasmányaihoz.....	99
<i>Schulek Tibor</i> : Az első magyar bibliográfiáról.....	372
<i>Trencsényi-Waldapfel Imre</i> : Petrarca szonettje Brodarics levelében.....	227

Emlékezések

<i>Fóris Lajos</i> : Emlékeim Móricz Zsigmondról.....	381
<i>Kldr István</i> : Legifjabb Krudy Gyula.....	383
<i>Zolnai Béla</i> : Emlékezés Juhász Gyulára.....	112

Vita

<i>Fallenbüchlné Ambrus Gizella</i> : Irodalomtörténet és emlékiratok. Megjegyzések Csathó Kálmán könyvéhez.....	386
<i>Szj Rezső</i> : Megjegyzések Wittman Tibor Csombor tanulmányához.....	121
<i>Wittman Tibor</i> : Szj Rezső megjegyzéseihez.....	388

Adattár

<i>Bán Imre</i> : Adalékok Földi János életrajzához.....	262
<i>Borsa Gedeon</i> : Ismeretlen virágének töredéke.....	236
<i>Domokos Péter Pál</i> : Tatrosy György önéletrajza és történeti feljegyzései.....	236
<i>Fenyő István</i> : Földi János a honfoglalási eposz szükségességéről.....	404
<i>Fenyő István</i> : Kihagyott részletek Kisfaludy Sándor „Hazafiúi szózat”-ából.....	275
<i>Gulya János—V. Kovács Sándor</i> : Magyar írók ismeretlen kéziratai Tartuban.....	273
<i>Hegedűs Nándor</i> : Hét ismeretlen Ady-vers és néhány ismeretlen Ady-próza.....	126
<i>Hernády Ferenc</i> : Szeberényi két verse szentlőrinci kéziratában.....	408
<i>József Attila</i> : Irodalom és szocializmus. (Közl.: Szántó Judit).....	134
<i>Kardos László—K. Koczur Gizella</i> : Tóth Árpád kiroki-versei.....	446

Mráz Vera : Egy Zrínyi-irat	125
Scheiber Sándor : Arany János levele Ballagi Mórhoz a Hatvani-versről.....	280
Szekeres László : Jókai „Forradalom alatt írt művei”-nek utóéletéhez.....	411
Sziklay László : Tallózás csehszlovákiai levéltárakban	390
Tárnóc Márton : Batthyány Ádám levele Lobkovitz Poppel Évához.....	402

Szemle

Böloni György : Bóka László Ady-monográfiája.....	147
Dobossy László : Az irodalmak történetének új foglalata.....	289
Dömötör Tekla : Magyar népköltészet.....	163
Fenyő István : Fejős Imre : Vörösmarty arca.....	168
Gáldi László : Elena Vianu : Racine	288
Hegedüs Éva : Komját Aladár. (Bibliográfia)	170
Hopp Lajos : Mikes Kelemen Törökországi leveleinek új kiadásáról.....	458
Kovács Győző : Batsányi János válogatott művei.....	165
Oltványi Ambrus : Gulyás Pál : Magyar írói álnév lexikon.....	467
Ortutay Gyula : A magyar Simplicissimus	151
Pálffy Endre : Eugen Jebeleanu, a költő és műfordító.....	156
Scheiber Sándor : D. Szemző Piroska : Arany János napjai.....	467
Sziklay László : A Štur-iskola költészete.....	282
Vita Zsigmond : Trócsányi Zsolt : A nagyenyedi kollégium történetéhez (1831—1841)	464
Weber Antal : P. Kádár Jolán : A drámaíró Csokonai.....	160

NÉVMUTATÓ

- Aba László 170—171
 Abafi Lajos 459, 464
 Ábel Jenő 48, 50, 52, 54—58, 60—62
 Ábrányi Emil 371
 Adam, Antoine 291
 Adler Frigyes 176
 Adrianus Wolphardus 61
 Ady Endre 2—3, 6, 8, 10, 83, 93, 97—98, 110, 113—114, 118—119, 126—134, 147—151, 156, 159—160, 168, 291, 306, 337—347, 349, 352—353, 357—362, 364—367, 369, 371, 398, 458
 Ady Lőrinc 147—148, 337
 Ady Lőrincné 147—148
 Aeneas Sylvius Piccolomineus 52
 Ágoston, Szent, I. Augustinus
 Ágoston Péter 171, 469
 Aigner főispán 113
 Alagi Menyhártné 257
 Alagovics Sándor 207
 Alaxay József Tamás 204
 Albelius, Simon 257, 261
 Áldor Imre 415
 Aldus Manutius 61
 Alecsandri, Vasile 158
 Alexander Bernát 119
 Alexander, havasalföldi vajda 252—253
 Alexander Kaka Japa, havasalföldi görög vajda 253, 255—256
 Alpári Gyula 170—171
 Alszegehy Zsolt 36, 325
 Altomare, Libero 178
 Amade László 325—336
 Amade Tádé 325
 Amadis de Gaula 152
 Ambrosius Traversarius 54
 Ambrus bíró 256
 Ambrus Zoltán 149, 298, 307, 309, 361, 371, 386—387
 Amhat, török szultán 247
 Ammurates, török szultán 244—245, 276
 Anakreon 377—378
 Andersen, Hans Christian 1
 Anderson, Carl David 5
 Andics Erzsébet 172
 Andreánszky Olga 353
 Angyal Dávid 275
 Angyal Endre 216—226
 Angyal János 110
 Angyalosi János 250
 Annat, Francois 212
 Antal, Pádai 359
 Antij Illés 208
 Antonius Verulinus 58
 Ányos Pál 165, 167—168, 380
 Apáczai Csere János 68, 70
 Apafy György 254
 Apáti Ferenc 23
 Apel, Gudrun 287
 Apor Heléna 238
 Apor István, 19. sz. vége 238
 Apor-család 238
 Apponyi Albert 340, 351, 366, 371
 Aranka György 332, 336, 406, 464
 Arany János 99—111, 113, 163—164, 194, 196—201, 272, 280—281, 286, 297—298, 300—301, 303, 309, 319, 355, 364—365, 397—400, 422, 455, 458, 467
 Arany László 467
 Aranyosi Pál 171, 179—180
 Aristotelés 137, 141—142, 266
 Arma Pál 175, 178
 Armand de la Chapelle 205
 Arnauld, Antoine 205—207, 209
 Árpád fejedelem 406—407
 Arpetto, álnév, I. Tóth Árpád
 Asbóth János 199
 Asne de Riple, álnév, I. Speer, Daniel
 Attila 106, 277, 319
 Augustinus 65—66, 203—204, 206, 208, 210—212, 220
 Averroes, Ibn Rosd 57
 Babits Mihály 3, 5, 25, 83, 89, 93, 118, 139, 170, 291, 352, 355, 358, 361, 365
 Bachelard, Gaston 291
 Badics Ferenc 210
 Bagotay Miklósné 253
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 307
 Bajoni István 51
 Bajor Gizi 387
 Bajus, Michael 208
 Bajza József 274, 423
 Bakócz Tamás 58—59
 Baksay Sándor 299—302
 Balassa József 225
 Balassi Bálint 22, 28, 47, 229, 240, 246, 301, 321, 323, 325—326, 328, 333
 Balassi Boldizsár 36, 42
 Balassi Ferenc 246—247, 253
 Balassi István 373
 Balassi József 326

- Balassi Menyhárt 30—32, 36—37, 41—42, 47
 Balassi-család 13
 Balázs Béla 119
 Balázs Sándor 307
 Bălcescu, Nicolae 157—159
 Bálint Sándor 105
 Balla Aladár 172
 Ballagi Aladár 280
 Ballagi Mór 280—281
 Ballingh György 256
 Baló László 171
 Balogh Ádám 321
 Balogh Jolán 61
 Balogh József 76
 Balogh Károly 408
 Balogh György 453
 Baluzius, Stephanus 202—204
 Balzac, Honoré de 7, 144, 291
 Bán Imre 70, 262—272
 Bandini-család 56
 Bandinus, Franciscus 52, 56—57
 Bangó Pető 412
 Baník, August 398, 401
 Banšell, Koloman 397
 Banuş M. 156
 Barabás Miklós 59
 Barabás Samu 48
 Baranyai Zoltán 119
 Barbusse, Henri 175
 Barcsay Ábrahám 167
 Barkan, Pierre 291
 Barna István 155
 Barnoczky Mogilla 254—255
 Báróczi Sándor 167
 Baroncelli-család 56
 Baronius, Caesar 205
 Baróti Dezső 115—117, 359
 Baróti Szabó Dávid 380, 405—406
 Barres Maurice 297
 Barta János 53, 55, 106—107, 109, 419
 Barta Lajos 171
 Barta Sándor 171
 Bartalus István 330
 Bartha 330—331
 Bartha Mihály 263—265
 Bartók Béla 4, 6, 120, 362
 Bassa Tamás 259
 Bassaraba Máté, havasalföldi vajda 256, 258—261
 Básta György 240, 246—247
 Báthory András 28, 240, 244—246, 260
 Báthory Gábor 238—240, 242—243, 247—250, 304—305
 Báthory Gáborné 257
 Báthory István 240, 244—245
 Báthory István, nyíri 247
 Báthory Kristóf 240
 Báthory Miklós 56—59, 245
 Báthory Zsigmond 239—241, 244—246
 Báthory Zsófia 260
 Batizi András 14, 17—18, 23—25, 27
 Batsányi János 165—168, 278, 406—407
 Batthyány Ádám 125, 402—403
 Batthyány Ferenc 123
 Batthyány Lajos 412, 430
 Batthyány-család 125
 Baudelaire, Charles 2, 148, 291, 351
 Bay Ferenc 417
 Bayer József 100
 Bayer Szigfrid Teofil 273
 Bayle, Pierre 203, 463
 Beatrix, magyar királyné 52, 59
 Becher, Johannes R. 173
 Beethoven, Ludwig van 116
 Béguin, Albert 291
 Bejthe András és István 268
 Beke Albert 107, 404, 406
 Beke Ödön 110
 Békefi Remig 56
 Békés Gáspár 244
 Békés István 172
 Békési Emil 56
 Békéssy András 264
 Bektes basa 247
 Bél Mátyás 273—274, 391
 Bély János 261
 Bély Kelemen 247, 252, 254
 Belia György 355
 Bellarmin, Roberto 213—214
 Bellegarde abbé 206
 Bellorini, E. 228
 Beloiannis 158
 Bem József 159, 422, 442, 444—445
 Bencsik István 381
 Benczédi Székely István 14, 16, 18, 20, 23, 238—240
 Benda Kálmán 151, 156
 Benedek Elek 305
 Benedek Mihály 271
 Benedicti, Ján Blahoslav 392, 395
 Beneo Ananyas 254
 Beneó János 254
 Bengner Pál 242
 Beniczki Péter 317, 323
 Beniczkyné Bajza Lenke 302
 Beniuc Mihail 156
 Benkő Ferenc 465
 Beöthy Zsolt 307
 Béranger, Pierre Jean 397
 Berchtold Lipót 447
 Berczeli Anzelm Károly 116
 Berczik Árpád 150
 Bérczy Gyula 127—128
 Berde Ádám 263
 Berde Mária 465
 Bereczki Mihály 263
 Berei József 382
 Bergson, Henri 297
 Bernolák, Anton 377, 395
 Bersonville kuruc hadmérnök 318
 Bertieri 206
 Bertoni Flóris 204, 207
 Berzsenyi Dániel 166—167, 274, 278
 Bessenyei György 162, 167—168, 197, 224, 405—406
 Bethge, Hans 355

- Bethlen Farkas 247
 Bethlen Gábor 47, 72—73, 106, 123—124, 239—240, 242, 247—254, 261, 316, 388—389
 Bethlen István, id. 254, 257
 Bethlen István, ifj. 253, 255—256
 Bethlen Istvánné 257
 Bethlen Miklós 63—78, 124
 Beythe István 375
 Bezerédi Imre 316, 321
 Bikk László 217
 Bílovský, Bohumír Hynek 226
 Bingham, Joseph 206
 Bion 378
 Bíró János 127
 Bíró Lajos 127, 151, 398
 Bíró Márton, Padányi 223, 225
 Bisztray Gyula 392, 417
 Bittó Mancsi 325
 Björnson, Björnstjerne 387
 Blumenbach, Johann Friedrich 268
 Boccaccio, Giovanni 229, 308—309, 433
 Bocskay István 47, 66, 72—73, 76, 110, 124—125, 240, 245—247, 256, 316
 Bod Péter 23, 375
 Boda főkapitány 455—456
 Bodnár Zsigmond 358
 Bogdan veszprémi kanonok 393
 Boileau-Despréaux, Nicolas 213, 377
 Bojti István 259
 Bóka László 1—11, 79—80, 90, 147—151, 217—218, 337
 Bolgár Elek 469
 Boliac, Cezar 157
 Bona, Giovanni 212
 Boncza Berta, Ady Endréné, I. Csinszka
 Bonfini, Marco Antonio 44, 53, 58
 Bónis Ferenc 47
 Bonneval, Claude-Alexandre, comte de B. 463
 Borbély György 246
 Borbély Pálné 239, 242, 249
 Bornemisza Pál 257, 259—260
 Bornemisza Péter 28, 34—39, 42—47, 373—375
 Boros Sára 263, 269
 Boross Ferenc 170, 179
 Borsa Gedeon 236—237
 Borsa Iván 49—50
 Boskovics János 207
 Bosnyák Tamás 251—252
 Bossuet, Jacques Bénigne 208
 Bottlik Mihályné 262
 Botto, Ján 282—283, 285—286, 291
 Botto, Julius 399
 Bottyán János 316, 321
 Bourget, Paul 298
 Boursier, Laurent-François abbé 213
 Bowring, John 396
 Böhm generalis 441
 Böle András 207
 Bölöni Farkas Sándor 466
 Bölöni György 147—151, 171
 Brabek, František 400
 Brătianu, Dumitru 159
 Braxatoris Szuzsanna 379
 Brisits Frigyes 76
 Brichta Cézár 91
 Brodaries István 227—229
 Brodaries-család 227
 Bródy Sándor 149, 298, 304—305, 386, 416
 Brudi Andor 238
 Bruno, Giordano 51
 Brüll Adél, Dióssy Ödönné, I. Léda
 Brtán, Rudo 377—380, 396
 Bubrik Sándor 326
 Buchholtz György, id. 155
 Budai Ferenc 110
 Buday Dezső 172, 179
 Buljovszky Gyula 420
 Buquoy, de Longueval, Charles Bonaventure, Conte de la 251
 Büchner, J. 174
 Büchner, Ludwig 359
 Bychowsky, N. I. 173
 Byron, George Noël Gordon, lord 287
 Callimachus Experiens 56, 59—61
 Calmet, Augustin 208
 Čapek-Chod, Karel Matěj 291
 Caplovic, Ján 401
 Carbo, Ludovicus 50, 55
 Cavenek 206
 Čelakovský, František Ladislav 378, 394
 Celsus, Cornelius 52
 Cennius, Petrus 52, 55
 Cervantes, Saavedra Miguel de 46, 152—153, 298, 305
 Chalupka, Ján 390
 Chalupka, Samo 282—286
 Chassant brigadéros 318, 322
 Cheraszkov 377
 Chericus, Franciscus 52
 Cholnoky Viktor 298, 304—305, 361
 Chorin Ferenc, ifj. 343
 Christianus Georgius 243
 Christof János 239, 242, 253, 259
 Cicero, Marcus Tullius 52
 Claudius, Tiberius Drusus 435, 439
 Comenius, Johannes Amos 70, 73
 Comte, Auguste 193—194, 358
 Condé, Louis II. de Bourbon, Duc de 276
 Copinger, Walter Arthur 236
 Cora, Marcello 171, 179
 Corlat István 252
 Cortesius, Alexander 277
 Coşbuc, G. 158
 Courths-Mahler, Hedwig 140, 146
 Cranmerus Tamás érsek 16
 Cristian, V. 157
 Croce, Benedetto 139, 142
 Crohmálniceanu, Ovid S. 158—159
 Csajági János 314
 Csák Máté 159
 [Csáky] Cziaky György 258
 [Csáky] Csiaky István 246, 254—256, 258
 Csánki Dezső 48—49, 51

- Csaplovics János 392—393
 Csapodi Lajos 208
 Császár Elemér 459—461, 464
 L. Császár Károly 66
 [Császár] Cziazar Péter 240, 256
 Csaszma, Mathias 59
 Csáth Géza 298
 Csathó Kálmán 386—387
 Csáti Demeter 29
 Csatkai Endre 217
 Csefkó Gyula 216
 Cseh István 207
 Csehov, Anton Pavlovics 297—298, 307
 Csekey Sándor 280
 Csengery Antal 198
 Cserey János 238
 Csernátó Gyula 191
 Csernátó Lajos 412, 415, 417, 422—423, 441
 Csikei István 25
 Csiky Lajos 381
 Csinszka 149
 Csirmay Gáspár 252
 Csiszár Mihály 265
 Csiukas István, I. Cziukas István
 Csizmadia Sándor 371
 Csóka István 326
 Csokonai Vitéz Mihály 29, 107—108, 110, 116, 160—162, 190, 220, 224, 262, 264, 267—268, 379, 390, 398, 406
 Csomasz Tóth Kálmán 21
 Csontos János 52
 Csorja Ferenc 465
 Csoron Anna 373
 Csúzy Pál 217
 Csúzy Sándor 217
 Csúzy Zsigmond 216—226
 Czako Zsigmond 465
 Czibor János 170, 172
 Czine Mihály 297—311
 Cziomakeozy András 248
 Cziukas István 239, 242, 255—256
 Cziukas István, ifj. 260—261
 Cziukas Kata 242
 Cziukas Sára 242

 Damjanich János 231—232, 234
 Dampietro (Dampierre), Henri Duval 250
 Dan Botta 157
 Daniel János 261
 Daniel Mihály 240, 243, 259
 Daniel, P. 221
 Dankó Pista 114
 Dante, Alighieri 11, 56, 110, 139
 Daróczky István 251
 Darvas Simon 147—148
 Darwin, Charles Robert 299
 Dávid Ferenc 34—36, 40
 Dayka Gábor 380
 Deák Ferenc 198—199, 338
 Deák Imre 417
 De Coster, Charles 290
 Degenfeld Ottó 466
 Dégh Linda 164
 Degré Alajos 412
 Dehmel, Richard 362, 370
 Dembinszky Henrik 442, 444
 Dénes Szilárd 109
 Dengelegi Pongrácz János 53
 Derjavin, Gavril Romanovitch 380
 Déry Tibor 291
 Derzsavin, I. Derjavin
 Descartes, René 122—124
 Dessewffy Aurél 198
 Désy Zoltán 452—455
 Dettre János 119
 Dévai Bíró Mátyás 14
 Devecseri Gábor 392
 Dezsényi Béla 419—420
 Dezséri Bélik József 204
 Dézsi Lajos 238, 291
 Dianthus, álnév, I. Gáspár Imre
 Dickens, Charles 298, 302, 305
 Diderot, Denis 463
 Diener Dénes 171
 Dietrichstein, Franz 260
 Dilthey, Wilhelm 193—194
 Dimitrov, Georgi 174
 Diószegi Sámuel 264, 267—268
 Disznósi László 53
 Ditton, Humphry 204—205
 Dittrich Vilmos 109
 Dobai András 26
 Dobay Sándor 353
 Dobó Ferenc 247
 Dobó István 13, 406
 Dobossy László 289—291
 Dobrovský, Jozef 377, 399
 Dóczy András 251
 Dóczy Lajos 400
 Dohnányi Ernő 362
 Doležal, Augustin 377
 Doležálek Anta József 393, 396
 Dominicus Junius 57
 Domján Elek 76
 Domokos Lajos 271
 Domokos Pál Péter 238—261
 Dos Passos, John 139, 143, 146
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 297
 Dózsa György 14, 159, 175, 277, 346, 391
 Döbrentei Gábor 274, 400
 Dömötör Tekla 40, 163—165
 Dragomir, Miha 159
 Drant (Draut?) Jakab 259
 Drant (Draut?) János 253
 Dugonics András 113—114, 224
 Duguet Jacques-Joseph 206
 Dumézil, Georges 290
 Dumoulin, Pierre 214
 Dupin, Louis Ellies 208
 Durčovec, Gusto 401
 Durkó Mátyás 350—352, 354—355
 Durnovo, orosz miniszter 365
 Durry, Marie-Jeanne 291
 Duschek Ferenc 427
 Dyb, álnév, I. Ady Endre

- Eckhardt Sándor 37, 229
 Egressy Gábor 168
 Einstein, Albert 157
 Elderbach Berthold 53
 Elek Artur 28
 Elek Pál 453
 Elekes Anna 239, 242
 Elekes György 262
 Elekes János 239, 242, 249, 254
 Elekes Lajos 48—50
 Eleonóra, magyar királyné 252
 Eliade, Rădulescu Ion 159
 Eluard, Paul 3
 Ember Ernő 262
 Eminescu, Mihail 157
 Endrődi Béla 118
 Endrődi Sándor 352, 371, 416
 Endrődy János 209
 Engels, Friedrich 9, 13, 33, 51, 469
 Enyedi Jánosné 243
 Eotves Mihály 261
 Eötvös József 121, 198, 224, 399—400, 459
 Eötvös Károly 371
 Erasmus, Desiderius, Rotterdamus 42, 51, 229
 Erci 396
 Ercole d'Este, ferrarai herceg 58
 Ercoli, álnév, I. Togliatti
 Ercefi Sámuel 270
 Erdélyi János 110, 164, 458
 Erdélyi Pál 326—328, 334
 Erdeődy Kristóf 250
 Erdős Károly 110
 Erdős Renée 371
 Erődi Béla 459—461, 464
 Ersch, Johann Samuel 395
 Eschenloer, Peter 54
 Esopus 23, 39, 43—44
 Esze Tamás, kuruc brigádéros 314, 319, 322
 Esze Tamás, történész 71, 73, 76, 216—217, 313, 315, 319—320, 464
 Esztergályi Mihály 391, 396
 Eszterházy Miklós 123, 248—252, 255
 Eybel, Joseph Valentin 210
 Fábián József 104
 Fábry 401
 Fallenbüchlné Ambrus Gizella 386—387
 Faludi Ferenc 165, 167, 216
 Fáludi György 170—171, 179—180
 Faragó András 260
 Farkas András 14—18, 22, 28, 35, 65—66
 Farkas Gyula 194
 Farkas Imre 371
 Fast, Howard 158
 Fáy András 104—105, 109
 Fazekas Mihály 262, 264, 267—268
 Fehér Dezső 151
 Feier (Fejér) Mihály 248—249
 Fejér György 207—208
 Fejérváry Károly 335
 Fejős Imre 168—169
 H. Fekete Gábor 110
 Fekete György 255
 Fekete István 250
 Fellner, Jacob 223
 Fénelon, François de Salignac de la Mothe-F. 205
 Fenyő István 168—169, 275—279, 404—407
 I. Ferdinánd, magyar király 31, 228, 243, 373
 II. Ferdinánd, magyar király 239, 242, 253, 257, 260—261, 316
 III. Ferdinánd, magyar király 250—253, 257
 V. Ferdinánd, magyar király 429—432, 434
 438
 Ferenc, Assisi 359
 Ferenc, Szalézi 213
 Ferenc József, magyar király 412, 416, 424, 431—432, 438, 441, 443—444
 Ferenc Károly főherceg 424, 431
 Ferenczy József 413, 417, 419—420
 Fessler Ignác Aurél 209
 Fetter Gyula 354
 Feuerbach, Ludwig Andreas v. 51
 Ficinus, Marsilius 51—52, 54, 56—58
 Fierville d'Hérissy 322
 Filipescu 159
 Firduszi 108, 120
 Firmian, Ernst v. 206
 Flaubert, Gustave 319
 Fleury, Claude 205—206, 210, 463
 Flott, álnév, I. Sas Ede
 Fodor Henrik 219
 Fodor László 314
 Fögel József 51, 53, 58
 Polard, le Chevalier Charles de 316
 Pontius, Bartholomeus 50, 52, 54—56
 Forgaczy Bálint 259
 Forgaczy Miklós 257
 Forgaczy Zsigmond 248—251
 Forinyák Géza 338
 Fóris Lajos 381—382
 Forray, Csanád m. alispánja 394
 Forró János 245
 Fortis 378
 Földényi László 116
 Földessy Gyula 110, 126, 398
 Földi Imre 263—264
 Földi János 262—272, 404—407
 Földi Jánosné, Veszprémi Juliána 262—264
 Földi Lajos 263—265
 Földi Mihály 263, 269—270
 Földi Ráfael (Márton) 263—264
 Földi Sára 270
 Fraknói Vilmos 48—52, 57
 Francastel, Pierre 223
 France, Anatole 297—298
 Franck Sebestyén 44
 Franczius Farkas 269
 Frank György 204—205
 Frankel Leó 171
 Frankenburg Adolf 412
 Fráter Gáspár 25
 Fráter György, I. Martinuzzi György
 Fráter István 250
 Frattarola, Remo 468

- Freud, Siegmund 6, 297, 399
 Fried István 392
 Frigyes, pfalzi választófejedelem, cseh király
 123, 250—251, 256, 389
 Fronius, Daniel 256
 Froniusz Kata 261
 Frölich Dávid 152—153, 273
 Fuad pasa 159
 Fuchsius, Nicolaus 243
 Füredy László 396
 Fürst Sándor 172, 176

 Gaál Gábor 171
 Gábor Andor 170—171
 Gábor Áron 412, 425, 442
 Gál Kelemen 464
 Galamb Sándor 307—308
 Gáldi László 288—289
 Galeotto, Marzio 55, 58—59
 Gálos Rezső 325—329, 331, 335, 459, 462
 Gálszécsi István 373
 Gara László 179
 Garas Klára 223
 Garázda Balázs 49
 Garázda Dénes 48—49
 Garázda István, 14. sz. 48
 Garázda István, 15. sz. 49
 Garázda János 50
 Garázda László 51
 Garázda Miklós 48—49
 Garázda Péter, 14. sz. 51
 Garázda Péter, 15. sz. 48—62
 Garázda-család 48—50, 54
 Gárdonyi Géza 31, 113, 305
 Gáspár Endre 79
 Gáspár Imre 392, 399
 Gáspár János, 17. sz. 252
 Gáspár János, 19. sz. 465—466
 Gáspári Pál 326
 Gáti István 105, 269
 Gauguin, Paul 355, 371
 Gazier, Augustin 211, 213
 Gazzaniga, Pedro Maria 206, 208
 Géber Antal 64
 Gécsy Karolina 399
 Géczy András 242, 248—250
 Géczy János 245
 Geleji Katona István 240, 252
 Gellért püspök 364
 Gellért Oszkár 172
 Gemistos Plethon 51
 Genthon István 223
 Georgius Bononiensis (XV. Gergely pápa) 251
 Geőcze Sarolta 358, 367
 Geréb András 253
 Geréb István 353
 Geréb László 315
 Gerézdi Rabán 21, 23, 52, 57, 59—60, 62
 Gergely deák 29
 Gergely, nissai püspök 57
 Gergely Sámuel 68, 70, 73
 Gerő László 223
 Gerő Vilmos 455—456

 Gervinus, Georg Gottfried 155
 Geszthy László 23—24, 29
 Géza fejedelem 359, 364
 Gheorghiu, V. 157
 Ghyczy Miklós 399
 Gide, André 3, 202, 298
 Giftschütz, Franz 205—206
 Giovanni da Serravalle 56
 Gires Jakab 239, 243
 Gladkov, Fjodor 173
 Glattfelder Gyula 345
 Goethe, Johann Wolfgang 3—5, 10—11, 114,
 120, 280, 367, 378, 392
 Goetten, Gabriel Wilhelm 204—205
 Goldbach, Marquard 273
 Goldzieher Miksa 343—346
 Goldsmith, Oliver 377
 Gombocz Zoltán 193, 220
 Goncourt, Edmond de, et Jules de 298
 Gonsalvius Reginaldus 44
 Gordovai Fauch Frank 51
 Gorgiez András 255—257
 Gorkij, Maxim 6, 298, 365
 Górski Szaniszló 227—228
 Gosztonyi, királyi tanácsos 394
 Gönczi György 373, 375
 Gönczy József 110
 Görgey Artur 230, 234, 430, 445
 Görög Demeter 210, 271
 Gran, Henricus 236
 Greguss Ágost 99
 Grezsa Ferenc 349—371
 Grigorescu, Nicolae. 157
 Grimmshausen, Hnas Jakob Christoph von
 152—153, 155
 Gritti Alajos 41—42
 Groch Román 155
 Grosz Gyula 110
 Grotius, Hugo 122
 Gruber I. G. 395
 Guarini, Guarino 224
 Guarinus, Baptista 50, 54—55, 59—60
 Guizot, Guillaume 193
 Gulácsy Lajos 120, 355, 362
 Gulya János 273—274
 Gulyás Károly 262
 Gulyás Pál 217, 374, 420, 467—470
 Gusztáv Adolf, svéd király 254, 256
 Günther, Heinrich 110
 Günther, Ernst Julius 230
 Gyárfás Elemér 64
 Gyárfás István 266
 Gyárfás Pál 263, 265—266
 Gyarmathi Sámuel 399
 Gyénis Vilmos 63—78
 Gyöngyösi István 316, 329, 380, 404, 406
 Györffy István 154
 Györffy Iván 110
 György madocsa apát 51
 György Lajos 108
 György Mátyás 170
 Győry-Nagy János 318, 322
 Gyulaffy Sámuel 254

Gyulai Pál 108, 190—191, 194, 196—197,
200, 301, 303, 305, 307, 309, 417—419, 438

Haan Lajos 391—392

Habsburg-ház 68—69, 71—72, 78, 167,
218—219, 279

Hafner Fülöp 162

Hain, Ludwig 236

Hajdú Pál 171

Hajnóczy József 437

Halasi Berczi 442

Halász Gyula 382

Halmi Bódog 352—356, 365, 370—371

Halmos Ignác 204, 206

Halton, Mary 128—129

Hám János 433

Hamuljak 395

Hanák Ker. János 269

Hangos Jakab 239, 241

Hangos János 241, 249

Hangos Kata 239, 241—242

Hangos Mihály 241

Hangos Sára 241

Hanka, Václav 377, 392—393, 400

Hankiss János 106, 230—235, 291, 417

Hanuš, Ignac J. 400

Harasztosi Balázs 254

Hardouin, Jean 211

Harsányi Lajos 291

Harsányi Zsolt 307, 386

Harte, Francis Bret 298, 307

Haşdeu, Bogdan Petriceicu 156

Hatvani István 107, 280—281

Hatvany Lajos 190, 291

Hattyuffy Dezső 330, 335

Hauptmann, Gerhardt 120, 299, 398

Havas Adolf 107

Havelock, Tristan de 173

Hazafi Lantos Sándor, I. Szabó Sándor

Hazy János 254

Heckenast Gusztáv, könyvkiadó 230

Heckenast Gusztáv, történétíró 172, 217

Heer, Fr. 215

Hegedős Márton 28

Hegedűs Éva 170—180

Hegedűs Géza 156

Hegedűs István 50, 57—58

Hegedűs Nándor 126—134

Hegedűs Sámuel 466

Hegedűs Zoltán 392

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 7

Hégerne Novák Ilona 398, 401

Heine, Heinrich 3, 110, 120, 287, 361

Heister, Hannibal 321

Heller Bernát 110

Heltai Gáspár 24, 35—39, 42—47, 374—375

Heltai Jenő 130

Heltner György 248—249

Hentzi, Heinrich 428, 433, 444

Herbert Gen Márton 259

Herczeg Ferenc 113, 116, 149, 303—307,
362, 386

Herczeg Gyula 224

Herder, Johann Gottfried von 162, 378, 380

Heredia, José-Maria de 352, 363—364

Herenczyen István 251

Hering, George 233

Herman Mihály 261

Hermann Egyed 204, 210—211

Hermann István 280

Hernády Ferenc 408—410

Hersely Bálint 239, 241

Hersely János 239, 242, 254

Hersely Kristóf 239—240, 243, 253—254,
256, 259

Hevesi Gyula 170, 172

Hevesi Sándor 386

Hevesy Iván 170

Hidas Antal 170, 173, 179

Hitler Adolf 174—175

Hlavics András 326

Hodászi Pap Lukács 372

Hoffmann Edit 49, 52—53, 57, 62

Hoffmann Ottó 344

Hofmaier, N. 174

Holban, Alexandru 157

Hollý, Ján 284, 377

Holub József 51

Hóman Bálint 193—194

Homéros 378, 380, 405, 407

Homonnay Bálint 248

Homonnay György 248, 252

Homonnay István 249

Homonnay János 257

Honterus János 245

Hopp Lajos 458—464

Horányi Elek 168

Horárik, Ján 444

Horatius Flaccus, Quintus 2, 280

Horthy Miklós 8

Horvát Henrik 355

B. Horvát Irma 128

Horvát István 278

Horvát István, főkapitány 251

Horváth Ádám, Pálóczi 335, 405—406

Horváth István Károly 96, 98

Horváth János (1769—1835) 205, 207—210

Horváth János, id. 12, 23—24, 28—29, 32,

41, 62, 85, 91, 93, 97—98, 162, 189—201,

317, 328—329, 395—396

Horváth János, ifj. 29

Horváth Kata 217

Horváth Richárd 237

Horváth Mihály 205

Hrvoja, spalatói herceg 48

Hubert Ferenc 205

Hugo, Victor 120, 397

Hunfalvy Pál 280—281

Hungaricus, álnév, I. Buday Dezső

Hunyadi János 16, 29, 48—50, 54, 164,

276, 278—279, 406

Hunyadi-család 50

Hurban, Jozef Miloslav 282, 442—443

Huszár Gál 28, 373—374

Husztai József 50—51, 53, 56—57, 59—61

Husztly Menyhárt 258

Huysmans, Joris Karl 298
Hviezdoslav (Országh Pál) 390—391, 396—399

Iancu, Avram 159
Ibrahim aga 253, 256
Ibrahim, török szultán 258
Ibsen, Henrik 297, 358, 359, 371
Ida, álnév, l. Ady Endre
Iffiu János 245
Igiartó Mihály 239, 242
Ignác, Loyolai 205, 359
Illés Béla 170, 172—173
Illyés Gyula 9, 189, 291
Ilosvai Selymes Péter 28
Imre Lajos 36
Imrefy János 248
IX. Ince pápa 245
XII. Ince pápa 212
Ipătescu, Ana 159
Ipolyi Arnold 154
Irányi Dániel 414
Ismael aga 259
I. István, magyar király 391, 457
István nádor 430—432, 438, 441
István pápa 203
Istvánfi Pál 229
Iványi Béla 53, 58, 124
Izabella királyné 41

Jahn, Johan 208
I. Jakab, angol király 123, 388—389
Jakab János 246
Jakab Ödön 305
Janczky 258
Jankovich Miklós 326—327, 329—334, 395—396
Jannus, Renate 273
Jánošik 283, 285, 291
Janoška, Jur 399
Jansen, Cornelius 208, 211—212
Jansenius Gandavensis 213
Jász, álnév, l. Juhász Gyula
Jászi Oszkár 349, 362
Jaurès, Jean 134
Jávor, álnév, l. Juhász Gyula
Jávor György, álnév, l. Juhász Gyula
XXII. János pápa 211
János Zsigmond 42, 240, 244
Janus Pannonius 10, 50—56, 58—61
Jean de Launoy, l. Launois, Joannes
Jebeleanu, Eugen 156—160
Jékely Zoltán 156
Jellasi József 193, 233, 412—413, 425—431, 437—438, 441—444
Jelšik, Ján 379
Jemolo, Arturo Carlo 203, 212
IV. Jenő pápa 49
Jenőfi, álnév, l. Seiberényi Lajos
Jim, álnév, l. Juhász Gyula
Jó György, álnév, l. Juhász Gyula
Joachim de Floris 229
Joannes, krasznai plébános 237

Joannes Ernestus herceg 253
Joannes Pannonius 57—58
Johanna, Szent 10
Jókai Mór 5, 10, 110, 151—153, 169, 230—235, 280, 298—309, 411—445
Jókai Róza, Feszty Árpádné 418
Jókay Józsefné 421
Jókay Károly 421
Jósika Miklós 415, 441
Jozeffy, Pavel 392—394
József, Kalazanti 360, 370
II. József, magyar király 105, 204—207, 214
József nádor 275, 279, 430
József Attila 3, 5—6, 9, 79—98, 113, 134—146, 156, 159—160, 171, 291, 423
József Farkas 172
József Jolán 80
Juhar, álnév, l. Juhász Gyula
Juhász Géza 291, 416, 419, 421—422
Juhász Gyula 112—120, 349—371
Juhász István 64
Juhász László 52—55, 58, 60
Juhász Margit 351
Juhász Miklós 216
Julián, pápai követ 276
Jungmann, Josef Jakub 377—378, 392—393, 396
Justh Zsigmond 298
Justinus 52
Justus Pál 469

Kabos Ede 366
Kaczér Vilmos 127, 133
P. Kádár Jolán 160—162
Kafka Margit 305, 353
Kahána Mózes 171
Kalaznyói Albert 51
Kalaznyói Mihály 51
Káldy György 240, 249
Kállay Gergely 247
Kálmán Béla 225
Kálmáncsehi Domokos 53
Kálmáncsehi Sánta Márton 33, 373—374
Kálnay László 385
Kálvin János 208, 212
Kampelik, František 392—393
Kamuthy Balázs 254
Kamuti Farkas 248, 250
Kamuty Miklós 256
Kanehl, Oscar 178—179
Kanka, Daniel 377
Kant, Immanuel 209
Kantamer kán 252, 254, 258
Kapitán György 31—32
Kaposi József 56
Káposztás Judith 259
Kapronczay György 260
Kapy András 253, 255
Karácsony György 33, 36, 240, 244
Karácsonyi Aladár 133
Karácsonyi János 237
Karádi Pál 42
Karaly Mihályné 257

- Kardos Albert 262
 Kardos László 172 446—457
 Kardos Tibor 20, 40—41, 49, 56, 62
 Karikás Lajos 148
 III. Károly, magyar király 219—220
 Károly, Nagy, német-római császár 277
 V. Károly, német-római császár 388
 XII. Károly, svéd király 391
 Károly, Borromei 213
 Károly Gáspár 245, 247
 Károly Mihály 250
 Károly Zsuzsanna 252
 Károlyi Imre 456—457
 Kassák Lajos 83, 89, 170—171
 Kassay István, id. 239, 242—243, 248—251, 255, 260
 Kassay István, ifj. 239, 242
 Katalin, Brandenburgi, Bethlen Gáborné 240, 253—256
 Kátay Mihály 247
 Katona Imre 164
 Katona Irma 351
 Katona István 48
 Katona Lajos 105, 229
 Kautsky, Karl 136
 Kazinczy Ferenc 118, 161, 165, 167—168, 196, 262, 264, 271—272, 278, 380, 404—406
 Kazinczy Gábor 414, 421—423
 Kecskeméthy Aurél 469
 Kecskeméthy Győző 346—347
 Kecskeméti Vég Mihály 26—28, 34
 Kékedy Zsigmond 254—255
 Kéky Lajos 107, 416—417
 VII. Kelemen pápa 229
 VIII. Kelemen pápa 245
 Kelemenné 256
 Kemény Boldizsár 254—255
 Kemény Dénes 466
 Kemény G. Gábor 419
 Kemény János 255, 258, 261, 406
 Kemény Katalin 64
 Kemény Miklós 336
 Kemény Zsigmond 194, 198—200, 291, 299, 307, 309, 417, 421, 465
 Kempelen Béla 217
 Kenan basa 258
 Kendi Antal 41—42
 Kendy Gábor 245
 Kendy István 248—249
 Kendy Sándor 244—245
 Kerekes Pál 254
 Kerekes Sámuel 271
 Kerékgyártó Pál 110
 Keresztessi Pál 252
 Keresztessy Ferenc 247
 Keresztury Dezső 165—167, 406
 Keresztty István 420
 Kéry Gyula 412, 415—416
 Kéry János 256
 Keszi Imre 170—171
 Keszler József 387
 Kézai Simon 106
 Kilényi Irma 115, 117, 349
 Kinizsi Pál 29
 Kipling, Rudyard 299, 361—362
 Király Géza 356
 Király Péter 149—150
 Kis Démon, álnév 420
 Kis János 396
 Kisch, Egon Erwin 175
 Kisfaludy Károly 162, 400—401, 466
 Kisfaludy Sándor 167, 225, 275—279, 378—380, 396, 458
 Kiss Bálint 271
 Kiss Ferenc 79—98
 Kiss Géza 465
 Kiss János 379
 Kiss József 107
 Kiszlingstein Sándor 412
 Klaniczay Tibor 12—47, 53, 55, 62, 65, 73, 125, 316
 Klár István 383—385
 Klein, Stephan 179
 Kleinschnitzova, Flora 282
 Klein-Tesnoskalský, Belo 399
 Kleopátra 464
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 380, 405, 407
 Kluch János 391
 Knieszsa István 220, 225
 Kóbor Tamás 298
 Koch, beszercebányai tanár 377
 Kochol, Viktor 282—287
 K. Kocztur Gizella 446—457
 Kodály Zoltán 108, 155, 193
 Koháry István 222
 Kolbenheyer-család 379, 392
 Kollányi Ferenc 58—60
 Kollár, Ján 283—284, 287 377, 379—380, 390—396, 429
 Koltay-Kastner Jenő 37, 43, 216, 223, 329, 464
 Kolumbusz Kristóf 4
 Komját Aladár 170—180
 Komját Irén 172
 Kompolthy József 370
 Konay (?) András 250
 Kont 29
 Kontski, Gregor 392—393
 Kónyi János 405
 Kopernicus, Nicolaus 51
 Kopitar, Bartholomaeus 396
 Kornis Boldizsár 248
 Kornis Gergely 248
 Kornis Zsigmond 248, 251, 255
 Korvin János 59
 Korvin Ottó 177
 Kossuth Lajos 159, 164, 198—199, 230—231, 234, 282, 299, 303, 338, 394, 417—418, 421, 425, 427—432, 434, 441
 Kosztolányi Dezső 112—113, 117—119, 349, 351, 354, 359, 361—362, 364, 369, 371, 468
 Kosztolányi Dezsőné 118
 Kovachich Márton György 208, 378
 Kovachich Márton Györgyné, Hajóssy Johanna 378

- Kovács Endre 392
 Kovács Ferenc 331
 Kovács Győző 165—168
 Kovács József 108, 264
 Kovács Lajos 414, 417, 419, 421—422
 V. Kovács Sándor 48—62, 273—274
 Kovacsiovczky Farkas 244
 Kovaczioczký István 248, 256
 Kováts Pál 263—265
 Kováts Sándor 207
 Kozma Andor 398
 Köhler, K. 170
 Kölcsény Ferenc 78, 80, 161, 196, 198, 239
 243
 Köpeczi Béla 75, 156
 Körmendi Ferenc 291
 Köteles Sámuel 466
 Kövály László 422
 Král', Janko 282—287
 Krammer Ferenc 205
 Kréméry, Jozef 379—380
 Kreskay Imre 330—332, 335
 Kresznerics Ferenc 220
 Kriza János 164, 464, 466
 Krizsán István 225
 Krman Dániel 390—391
 Krúdy Gyula 304—305, 307, 311, 383—385
 Krúdy Gyula, id. 383, 385
 Krúdy Gyula, ifj. 383
 Kubányi József 210
 Kujáni Gábor 227
 Kulcsár Adorján 105
 Kultsár István 325, 330—331, 458—459, 464
 Kun Béla 469
 Kurbély György 208—209
 Kurländer Ede 127
 Kuthy Lajos 469
 Kutscher, Artur 116

 Laborfalvi Róza 440
 Lactantius Firmianus 52
 Laddany Gergely 249
 Lajda 401
 Lajos, Nagy, magyar király 56, 106, 218
 XIV. Lajos, francia király 288
 XVI. Lajos, francia király 430
 Lajos Fülöp, francia király 159, 415, 430
 Lamberg Ferenc Fülöp 424
 Landerer Mihály 436
 Lándor Béla 53, 469
 Lányi Sarolta 172
 Laskai Osvát 236—237
 Lassale, Ferdinand 151, 173
 Lassen János 171
 I. László, magyar király 154, 218—219
 V. László, magyar király 52, 400
 III. László, lengyel király 254, 256
 Latour, Baillet de, Theodor 424, 431
 Lauber, Joseph 205—206
 Lauček, Rebeka 377
 Launer István 394—395
 Launoius, Joannes 203, 213
 Laurentius Mehus 54—55

 Lázár Béla 298
 Lázár István 260
 Leconte de Lisle, Charles Marie 352
 Léda 149, 159
 Lederer Ignác 425, 427, 435, 440
 Lehmann, E. 170
 Lehner (Lendvai) István 170, 180
 Lemaistre, Antoine 288
 Lenau, Nikolaus 291
 Lendvay Márton 440
 Lengyel József 170—171
 Lengyel Menyhért 386
 Lengyel Zoltán 344
 Lenin, Vladimir Iljics 6, 9, 173—174, 177,
 179
 Leon, moldvai vajda 254—256
 Leonardo da Vinci 5
 Leontyev, Tatjana 365, 371
 Lermontov, Mihail Jurjevics 287
 Lesage, Alain René 47, 153
 Leška, Stefan 377
 Lessing, Gotthold Ephraim 7
 Lessius, Leys, Léonard 213
 Le Tellier, Charles-Maurice 211
 Lévy József 108, 301
 Liblik, Marta 273
 Liebknecht, Wilhelm 173
 Lilla (Vajda Julianna) 220
 Limbay Elemér 110
 Linné, Carolus 266—268, 270, 429
 I. Lipót, magyar király 219—220
 II. Lipót, magyar király 167, 407
 Lipsiay Pál 250
 Liszkay András 326
 Liszti László 406
 Littleton, Edward George 377
 Livius, Titus 49
 Lobkovitz Poppel Éva 402—403
 Lóczy András 314
 Lónay András 248—250
 Lónay Zsigmond 250, 253, 256
 Losonczy István 31—32, 406
 Losontzi Hányoki István 105—106
 Lovik Károly 305
 Luca, Eugen 159
 Lucantonio de Giunta 373
 Lucanus 405
 Ludasi Mór 411
 Lugossy József 262—272
 Lukáč, Emil Boleszláv 291
 Lukács pap 239, 242
 Lukács György 6, 291, 360, 369, 469
 Lukács László 448, 452—455, 457
 Lukácsy Sándor 467—468
 Lukcsics Pál 49—50
 Lukinich Imre 63—64, 72
 Lupul Vaszily, moldvai vajda 258—261
 Luther Márton 13—14, 18, 30, 76, 208, 213

 Maciejowski, Waclaw Aleksandr 392
 Macrobius, Aurelius 52
 Mácsay Sándor (Alexander Mačaj) 226
 Macskási, gimnáziumi igazgató 396

- Madách Imre 363, 377, 400
 Madácsy László 118, 120, 349, 364
 Madarász József 421
 Madarász László 419, 444
 Maeterlinck, Maurice 113, 298, 359, 399
 Maféus 406
 Magda Pál 379
 Magocsv Gáspár 243
 Magoczy Ferenc 248
 Magyar Gábor 355
 Magyar László 355
 Magyar István 65—66
 Magyi Sebestyén 61
 Maintenon, Françoise d'Aubigné marquise 288
 Majakovszkij, Vladimir Vladimirovics 9
 Majláth Béla 100
 Majláth István 29
 Majláth János 378, 380, 392, 394, 396
 Makkai László 67, 73
 Málnási Ödön 110
 Mályusz Elemér 51, 223
 Mann, Heinrich 156—157
 Mann, Thomas 3, 6, 10, 157, 298
 Mansfeld, Karl 245
 Mansfeld, Peter Ernst 253
 Mantskovit Bálint 245
 Márai Sándor 170—171
 Marca, Petrus de 203
 Marchesi 50, 54—55
 Márffy Ödön 362
 Margitay Tihamér 306
 Mária Terézia, magyar királynő 205—206, 219, 276, 432
 Mariana, Jean 213
 Mariánovics Milán, álnév, l. Simonyi Zsigmond
 Markas Lukácsy 249
 Márki Zoltán 160
 Markó Árpád 73, 320
 Márkus László 362
 Markusovszky Sámuel 395
 Marlborough, John Churchill, herceg 276
 Marmontel, Jean François 205
 Martinovics Ignác 207, 325, 338, 405, 412, 414—415, 433—434, 436—437
 Martinus, krasznai plébános 237
 Martinuzzi György 32, 218
 Marton Gabriella 127
 Marton Manó 126
 Marullus 106
 Marx, Karl 18, 51, 53, 151, 368, 388
 Maszanov, Ivan Filippovics 468
 Matheika János 170—171
 Mathes, Johann Nep. 59—60
 Matuška, Alexander 282
 I. Mátyás, magyar király 15—16, 18, 21, 29, 43, 48—61, 72, 164, 218, 276—277, 287, 364, 406
 II. Mátyás, magyar király 246—247, 249—250
 Mátyási József 108—109
 Maupassant, Guy de 297—298, 307, 309
 Maurer Mihály 259, 261
 Maytyny András 259
 Mécs László 291
 Medgyesi Pál 67—70, 76—77
 Medici, Giuliano 51
 Medici, Laurentius 51, 54, 56, 58
 Megyericsi János 59, 61
 Mehring, Franz 368
 Melancthon Fülöp 14
 Melich János 48
 Melius Juhász Péter 33—36, 40, 268, 373—374
 Meller Péter 58
 Meltzl Hugó 191
 Mencsik Ferdinánd 391
 Menczer Béla 291
 Mentovich Ferenc 465
 Mérei Mór 415, 442—443
 Mereskovszkij, Dmitrij Szergejevics 212
 Mészáros Ignác 325—332, 334
 Mészáros Lázár 425, 440—441, 443
 Mészöly Gedeon 108—109
 Metternich, Klemens herceg 428, 440—441
 Meunier, Constantin 362, 371
 Mezey László 237
 Mező Dániel 424
 Michelet, Jules 193
 Mickiewicz, Adam 287
 Migazzi Kristóf 207—208
 Mignet, François Auguste Marie 193
 Mihaczy Demeter 261
 Mihály, havasalföldi vajda 246
 Mikecs László 238
 Mikes János 258
 Mikes Kelemen 165, 202, 205, 208—209, 458—464
 Mikes Mihály 258
 Mikes Pál 258
 Mikes Zsigmond 252, 254, 258
 Miklós Ferenc 459—461
 Mikó Ferenc 252—253, 256
 Mikola János 250
 Mikrosz Béla, álnév, l. Gáspár Imre
 I. Miksa, magyar király 243—245
 Mikszáth Kálmán 113, 298, 300—301, 305—311, 401, 418, 439, 459
 Milton, John 380, 405, 407
 Mimmermos 378
 Minulescu, Ion 156
 Miskolczy Gáspár 269
 Misztótfalusi Kis Miklós 74, 464
 Mixich Lajos 262, 404
 Mocsáry Antal 393, 396
 Mód Aladár 172
 Modigliani, Francesco 173
 Mohácsi Jenő 350
 II. Mohamed, török szultán 276
 III. Mohamed, török szultán 238, 241, 246
 Mojsse, havasalföldi vajda 255
 Moldovai Mihály 28
 Molière (Jean Baptiste Poquelin) 4, 7, 114, 466
 Molina, Louis 212—213
 Molinaeus, l. Pierre Dumoulin

Mollik Tóbiás 210
 Molnár Ferenc 172, 386
 Molnár Imre 111
 Molnár János 377
 Monahy Miklós 250
 Monheupt 53
 Montecuccoli, Raimund 276
 Montesquieu (Charles de Secondat, baron de La Brède et de M.) 464
 Móra Ferenc 113, 116
 Móricz Zsigmond 3, 6, 43, 171, 291, 297—311, 319, 359, 381—382, 386, 459
 Mormon, álnév 355—356
 Morpurgo Tagliabue, Guido 223
 Moschos 378
 Moser, Hans Joachim 155—156
 Mráz, Andrej 282
 Mráz Vera 125
 IV. Murad, török szultán 254, 257—258
 Muratori, Ludovico Antonio 208, 210, 212
 Murtozan basa 255, 257
 Musset, Alfred de 115, 127
 Müller, német bankár 365
 Müller 378
 Müller, Max 281
 Münzer Tamás 20
 Mústafa Kara 244

 Nádasdy Ferenc 245, 247
 Nádasdy-család 13
 Nagy Albert 247
 Nagy András 247—248
 O. Nagy Gábor 107—109, 280
 Nagy Gábor, Péli 263, 269
 Nagy István 375
 Nagy Iván 217, 330
 Nagy Károly 411, 416
 Nagy Lajos 134
 Nagy Pál 247, 260
 Nagy Péter 171
 Nagy Sándor 262
 Nagyváthy János 162
 Nahum bég 249
 Napoleon 275—276, 278
 Nátly Ferenc 330, 332, 334
 Négyesy László 118, 325—336, 349—350, 358, 361, 370
 Neményi Ambrus 419
 Nemeskürty István 37, 45
 Nemess György 419
 Német Balázs 247
 Németh Andor 135
 Németh László 64
 Némethy Gergely 247—248
 Neofit metropolita 159
 Neumann, Balthasar 224
 Neumann Vilmos 126
 Neumiller József 207
 Neverov, Alexander 173
 Nicole, Pierre 206, 208—209, 212
 Nietzsche, Friedrich Wilhelm 151, 297—298, 349, 353, 358, 360—363, 366—369, 371
 Noailles, Louis-Austrine de 312

Noël, Alexandre 213
 Nógrády László 417
 Noris, Enrico 212
 Nunkovics György 271
 Nyáry István 251, 260
 Nyáry Istvánné 257
 Nyáry Lőrinc 32
 Nyáry Pál, 17. sz. 246
 Nyáry Pál, 19. sz. 411, 418—419, 421—422, 431, 436
 V. Nyilassy Vilma 107

 Obernyik Károly 411, 423
 Ocskai László 316, 321
 Ocskay Kornél 119
 Odobescu, Alexandru 159
 Ohnet, Georges 371
 Oláh Gábor 118, 309, 350—352, 354—355, 359—370
 Oldenbarnevelt, Johan von 122
 Oltványi Ambrus 467—470
 Onoka György 265
 Opitz Márton 273
 Opstraet, Johannes 206, 213
 Optatus Milevitanus 206
 Orániai Vilmos 388
 VII. Orbán pápa 245
 VIII. Orbán pápa 255
 Orbán Balázs 238
 Orbán Pető 420
 Orczy Lőrincz 406—407
 Ordódy György 217
 Orlay-Petrich Soma 190
 Ormis, Ján V. 399
 Ormos Andrásné 262
 Orsi, Giuseppe Agostino 203
 Ortutay Gyula 120, 151—156, 163—165, 458
 Osvát Ernő 151
 Osváth Ferenc 106
 Oswald von Wolkenstein 156
 Osszián 406—407
 Ottinger Ferenc 426
 Ovidius Naso, Publius 52, 202, 363, 407
 II. Ozmán, török szultán 250—251
 Ozorai Imre 14—15, 17, 20, 35, 41
 Ördög (Teuffel) Rézmán 32
 Örley Flóra 128

 Pais Dezső 225
 Pajor István 392
 Paku Imre 354, 370—371
 II. Pál pápa 50
 III. Pál pápa 229
 Pál, Remete Szent 218
 Palacký, František 392—393, 395—396, 399—400
 Palaeologos császár 51
 Palágyi Menyhért 191
 Pálffy Albert 411, 416—418, 421—422, 424
 Pálffy Endre 156—160
 Pálffy István 251—252
 Pálffy Miklós 246

- Palkovič, Juraj (Jiri) 377, 379—380, 394
 Palla Ákos 236
 Pallavicini őrgróf, 20. sz. eleje 455
 Pallmann Péter 207
 Pálma Károly Ferenc 277
 Palóczy Zsigmond 50
 Pálos Béla 356
 Palsovics Antal 210
 Pánczy aga 258
 Pandi Pál 189—201
 Pantelin 395
 Pap Dániel 298
 Pap Endre 198
 Pap Károly 99, 105, 109, 263
 Papp Tibor 353
 Pappenheim, Gottfried Heinrich 256
 Paquet, Alfonz 178
 Páris Sándor 64
 Parny, Évariste-Désiré Desforges de 380
 Partaus basa 244
 Pascal, Blaise 205, 208, 211—213, 298
 Pastoralis Dorottya 377
 Paszlavszky Sándor 110
 Pataki Füstös János 389
 Patouillet, Louis 208, 213
 Pauer Imre 281
 Pavay Tamás 259
 Pavlik Ferenc 449—451, 455
 Pázmány Péter 123—124, 216, 240, 258, 358
 Péchy Lukács 268
 Péchy Simon 240, 250—252
 Pecz János 246
 Péczeli József 405
 Peéry Piri 370
 Pekár Gyula 149, 298
 Pelagius 208
 Pénztáros István 110
 Perczel Imre 205
 Perczel-család 169
 Perényi Miklós 50
 Perényi Péter 29, 32, 373
 Perényi-család 13
 Perjés Géza 313—324
 Perneszich György 42
 Pestalozzi, Johann Heinrich 465
 Pesti Gábor 24, 43—44
 Pete László 250
 Petelei István 307
 Petényi Salamon 391
 Péter, havasalföldi vajda 245
 Péterfi Károly és László 465
 Petneházy István 254
 Petőfi Sándor 3, 8, 10, 80, 99, 107, 143—
 145, 148, 156, 159, 168—169, 189—201,
 282, 285, 287, 301, 309, 364, 397—398,
 400—401, 408, 411—412, 415—417, 421,
 424—426, 430—431, 435, 458, 463
 Petrarca, Francesco 227—229, 378—379
 Petraskó Mihály vajda 241
 Petrescu, Camil 158
 Petri (Pick) Lajos 119—120
 Petrik Géza 99, 412
 -petto, álnév, l. Tóth Árpád
 Piccolomini, Aeneas Sylvius, l. Aeneas
 Sylvius Piccolomineus
 Pikler Gyula 343
 Pintér Kálmán 326
 Pintérné Szép Olga 126—128
 Pišút, Milan 282, 286
 Pitroff Pál 417
 IV. Pius pápa 243
 V. Pius pápa 244
 VI. Pius pápa 207
 Pjatnitski, O. 173
 Platon 51—52, 56—57, 377
 Plautus, Titus Maccius 40
 Plinius, Caecilius Secundus Minor, Gaius 266
 Pociecha, W. 227
 Podjebrád György 400
 Podmaniczky János 394
 Podzemská, Hana 401
 Polányi Károly 170
 Polgár István 156—157
 Pollák Miksa 108
 Pongrácz Zsuzsa 170—171
 Pongrácz-család 378—379
 Poóts András 329, 331
 Popov, Blagoj 174
 Porcia Ottó 380
 Porubszky Pál 383—385
 Porumbacu, Veronica 159
 Pospíšil, Jaroslav 392
 Poulet 291
 Pöstyéni Gergely 227
 Pražák, Albert 226, 282, 397—398
 Préclín, Edmond 213
 Prém József 417
 Prépostváry Zsigmond 248, 250
 Prestes, Luiz Carlos 174—175
 Preütten, Georgius 273
 Prohászka Ottokár 349, 358
 Prohászka, prinzensendi konzul 448
 Prónay Antal 416
 Prónay Gábor 379
 Prónay Zsigmond 379
 Prónay-család 393—394
 Proust, Marcel 6, 298
 Puchmajer 377
 Puchner, Anton 431
 Pucz Antal 209
 Pukánszky Béla 152
 Puskin, Szergejevics Alekszandr 3, 10, 148,
 287, 380
 Queneau, Raymond 289
 Quesnel, Le Père Pasquier 208, 212
 Rab Pál, álnév, l. Ágoston Péter
 Rabelais, François 46—47
 Rabutin, Bussy de, Johann Ludwig 68, 71—
 72, 316
 Rabutin (Bussy—Rabutin), Roger comte de
 464
 Racine, Bonaventure 205, 288—289
 Rác György 246—247
 Rác Gyuri 148

Radán Balázs 23
 Ráday Gedeon 404, 406
 Radeckzy, Joseph Wenzel 424—427, 437
 Radnóti Miklós 116, 156, 159—160
 Raduly vajda 246, 252—253
 Raff György Krisztián 104
 Raitsch soproni professzor 377
 Rájniz József 405—406
 I. Rákóczi Ferenc 260
 II. Rákóczi Ferenc 47, 64—66, 71, 73, 76, 78, 202, 205, 208—209, 211, 216—218, 220, 223, 313—317, 319—320, 322, 352, 364, 370, 390, 434, 458, 461—463
 I. Rákóczi György 125, 240, 250—251, 253, 255—261
 II. Rákóczi György 259—261
 Rákóczy Lajos 249
 Rákóczy Pál 257
 Rákóczy Zsigmond (1544—1608) 240, 244—245, 247,
 Rákóczy Zsigmond (1595—1620) 251
 Rákóczy Zsigmond (megh. 1652.) 260—261
 Rákos Péter 400
 Rákos Sándor 156, 158
 Rákosi Jenő 366, 385
 Rákosi Mátyás 172—175, 177
 Rákosi Viktor 291, 305, 416
 Ramuz, Charles-Ferdinand 290
 Rappaport, pszichiáter 115
 Raste, G. I. 141
 Rautenstrauch István 206
 Ravasz László 77
 Récey Viktor 51
 Reday Ferenc 247—248, 250—251
 Reinhardt, Max 157, 355
 Remete László 172
 Renan, Ernest 299, 359
 Reöth Orbán 261
 Réthei Prikkel Marián 154, 216, 222, 225
 Réthy István 261
 Réti László 469
 Reusch, Franz Heinrich 203—204, 208, 210—213
 Révai József 78, 170, 172, 189, 304, 469
 Révay Miklós 271—272
 Révay Pál 314
 Révérend, Dominique 75
 Reviczky Gyula 299, 303, 355, 361
 Rexa Dezső 398
 Réz Andor 171—172
 Rezek Román 291
 Rezy János 326
 Rhetér, Joannes 243
 Rhety István 260
 Richard 291
 Richepin, Jean 365, 371
 Richer, Edmund 203
 Riedl Frigyes 291, 313
 Riegger, Paul Joseph 202, 209
 Rienzi Mária 133
 Rilke, Rainer Maria 156
 Rimay János 229, 301, 323
 Rimbaud, Jean Arthur 148, 298, 361

Róbert Jenő 362
 Robespierre, Maximilien 173
 Rodenbach, Albrecht 113
 Roháč 401
 Rolland, Romain 399
 Róna Lajos 358
 Rónai György 305, 309
 Rongyos Miklós 249
 Rósás István 239, 241
 Rósás Jánosné 239, 241—242
 Rostand, Edmond 349
 Rota, Ettore 204
 Rothmann orvos 270
 Rousseau, Jean-Jacques 162, 208, 380
 Roy, M. N. 173
 Rozgonyi János 50
 Rozgonyi Rajnald 54—55
 Rožnay, Pavel 377
 Rožnay, Samuel 377—380, 396
 Rózsa Sándor 304—305, 359, 425
 Rozsnyay Kálmán 358
 Ruber János 244
 Rudnay Sándor 210
 Rudolf, magyar király 239, 241, 244—247, 249
 Rummy Károly György 392, 395
 Ruskin, John 297
 Ryman, Johannes 236
 Sacco, Nicola 179
 Sacy, Ludovicus 207
 Sáfár István 239, 242
 Šafárik, Ján 392—396
 Šafárik, Pavel Jozef 377, 380, 392
 Sahia, Alexandru 158
 Sahingirj, tatár kán 258
 Saint-Just, Antoine 173
 Sajó, álnév, I. Jókai Mór
 Salamon Ferenc 190—191, 196—197, 200
 Šalek, Ján 392
 Salin Giry Pribek kán 254
 Sallai Imre 172, 176
 Sallay Imre 168
 Samaljah, tatár kán 258
 Samarjay Károly 420
 Sande, Georges 127
 Sándor, Nagy 275, 277, 464
 VII. Sándor pápa 210
 Sándor István 164, 374—375
 Sanftleben, Andreas 273
 Sánta János 241
 Sánta Sára 241
 Șapcă, Popa 159
 Sapovalov, A. 173
 Sappho 378
 Sárkány Oszkár 393, 399
 Sárközi Máté 323
 Sarmasági Zsigmond 248
 Sárosi Gyula 392
 Sárvári Pál 108
 Sas Ede 130—133
 Sass István 190
 Sasuan bég 244

- Saussure, César de 462
 Savoyai Jenő 276
 Scarron, Paul 288
 Schaffer Károly 169
 Schaller, Jacobus 373
 Schams, Franz 393
 Schanza, Wenceslaus 206
 Schapowalow, A., I. Sapovalov
 Schardius, könyvtáros 273
 Schedius Lajos 269, 395
 Scheiber Sándor 99—111, 280—281, 467
 Schiller, Friedrich 10, 380
 Schmidt, Wilhelmine Friderike 392
 Schmidtné, J. Kollár anyósa 392
 Schmitt Jenő 349, 358, 365, 369
 Schodelné 440
 Schopenhauer, Arthur 299, 357, 364, 368, 370
 Schöpflin Aladár 300, 303, 308
 Schröckh, Johann Mathias 206
 Schröer, Gottfried Tobias 395
 Schulek Tibor 372—375
 Schwarzenberg, Adolf 246
 Sconin, Pierre 288
 Scultetus, Daniel 255
 Scultetus, David 254
 Seberiny János 392—395
 Sebesy Miklós 240, 243, 259
 Sebestyén Gábor 106—107
 Sebestyén György 172
 Sebesy Boldizsár 257, 259
 Sebők Zsigmond 305
 Segantini, Giovanni 119
 Segneri, Paul 212
 Seiffert József 207
 Seiz, Johann Christian 152
 Šembera, Vratislav 392
 Senas Péter 259
 Seneca, Lucius Annaeus 205
 Sennyey István 250
 Sennyey Miklós 248
 Sennyey Pongrácz 248
 Serédy István 259
 Serrati, G. M. 173
 Sévigné, Marie Rabutin-Chantal, marquise de S. 464
 Shakespeare, William 7, 11, 42, 47, 119, 299, 305, 363, 377, 380, 398
 Shaw, George Bernard 7, 10, 399
 Sibrik György 244
 Sidney, Philip 28—29
 Siess Antal József 458
 Sik Sándor 291
 Siklóssy László 155
 Simai Ödön 216
 Simon 401
 Simonyi Zsigmond 119, 220, 225
 V. Sixtus pápa 245
 Skultéty, Josef 401
 Skutezky Döme 306
 Sládkovič, Andrej 282—286, 380
 Šmelík, Ludovít 380
 Smrek, Ján 469
 Sokratés 141
 Soltész Zoltánné 100
 Sólyom Tibor 170—171
 Sombory László 244
 Somló Bódog 349, 362
 Somlyó György 172
 Somogyi Endre 149
 Somogyi Kálmán 148
 Somogyi Károly 126
 Somogyi Szilveszter 113
 Sonnenfels, Josef 202
 Sophoklész 39, 43
 Sorbany Raduly vajda 248
 Sörös Pongrácz 227—228
 Sötér István 124, 189
 Spartacus 158
 Speer, Daniel 155—156
 Spencer, Herbert 151
 Spengler, Oswald 7
 Stamatu Horia 157
 Stancsics Ignác 207
 Steinhuber, Andreas 204
 Stendhal (Henri Beyle) 2
 Stephan, moldvai vajda 254
 Stock, Simon von 206
 Stoll Béla 36, 44
 Stolle, Ferdinand 230—235
 Storm, Theodor 298
 Strindberg, August 362, 365—366
 Strozza, Ercole 59
 Strucz Ferenc 250—251
 Stuhlmann, Patricius V. 76
 Štúr, Ludovít 282—287, 392, 397
 Sulyok István 259
 Sully-Prudhomme, René François Armand 352
 Sükei Károly 421
 [Swendi] Suendy Lázár 243, 245
 Sylvester János, Erdősi 43
 Szabadi Sándor, ifj. 280, 467
 Szabatkay Mihály 23, 29
 Szabó András (Endre) 204, 211
 Szabó Dezső 120, 304
 Szabó Károly 64, 374
 Szabó László 413—414, 416, 419—420, 423, 434, 436
 Cs. Szabó László 291
 Szabó Sándor 353, 355
 Szabó Zoltán 291
 Szabolcsi Bence 396
 Szabolcska Mihály 304
 Szadeczky Kardoss Lajos 63—64, 76
 Szakolczai István 335
 Szalánczy István 260
 Szalay Jeromos 291
 Szalay József 116
 Szalay László 72, 198
 Szalontai J., álnév, I. Arany János
 Szamolányi Gyula 353
 Szamovolszky Ödön 362, 371
 Szántó Judit 134—135
 Szántófi Antal 60
 Szarvas Gábor 220

- Szász János 172
 Szász Károly 108, 297, 465—467
 Szász Károly, ifj. 465
 Szatmári György 58—59, 61
 Szatmáry Árpád 127
 P. Szathmáry Károly 338, 464
 Szauder József 78, 166, 407
 Szávay Gyula 363
 Szeberényi Lajos 190, 408—410
 Széchenyi Ferenc 262
 Széchenyi István 108, 196, 198—199, 393—394, 466
 Széchy Mária 399
 Szeckey György 250—253
 Szeckey László 244
 Szécsi György 123—124
 Szecey Kata 253
 Szegedi András 22
 Szegedi Gergely 34—35
 Szegedi Kis István 27
 Székács József 392—393, 396
 Székely Aladár 343
 Székely Anna 126
 Székely Dávid 468
 Székely Irén 134
 Székely István 375
 Székely Mózes 246—247, 257
 Szekeres László 411—445
 Szekfű Gyula 193—194
 Szelekty István 246
 Szelepcsényi György 202
 Szeles János 329—330
 II. Szelim, török szultán 244
 Széll Kálmán 150
 Szemere Bertalan 198, 427, 443
 Szemere Miklós 340, 346
 Szemlér Ferenc 160
 D. Szemző Piroska 467
 Szénásy Péter 257
 Szenczi János 326
 Szenczi Molnár Albert 240, 247, 249, 373, 375
 Szentgyédy Gergely 245
 Szentgyörgyi és Bazini János és Zsigmond 53
 Szentiváni Mihály 464, 466
 Szentjóni Szabó László 167
 Szentkuthy Miklós 469
 Szentlőrinczi Márton 237
 Szent-Miklóssy Alajos 111
 Szentpáli Ferenc 328, 334
 Szeőczy Péter 258
 Szeőlieosj Mihály 248
 Szép Ernő 110
 Szepey Pál 47
 Szepsi Csombor Márton 121—124, 388—389
 Szepsi Korocz György 123, 388—389
 Szerb Antal 171, 189, 194, 417
 Szerdahelyi György, 15. sz. 51
 Szerdahelyi György Alajos 406
 Szerémi György 41
 Szerényi Sándor 469
 Szigeti József 51, 194
 Szigeti József (Román Népköztársaság) 458—464
 Szij Rezső 121—124, 388—389
 Sziklássy János 249
 Sziklay László 282—287, 390—401
 Szikszai András 335
 Szikszai Fabricius Balázs 372
 Szikszai György 271
 Szilády Áron 27, 57, 467
 Szilády János 467
 Szilády Zoltán 465
 Szilahi Lőrincné 239, 242
 Szilágyi Ferenc 411
 Szilágyi István 106, 352—353, 355, 361
 Szilágyi László 48—49
 Szilágyi Sámuel 405
 Szilágyi Sándor 108, 411, 458
 Szilágyi-család 48—50
 Szilvási Boldizsár 247, 254
 Szilvásújfalvi Anderko Imre 372—375
 Szily Kálmán 461, 463
 Szinan pasa 245, 252
 Szini Gyula 298, 304, 361
 Szini Károly 111
 Szinnyei Ferenc 106
 Szinnyei József 217, 380, 413, 419, 468
 Szkender basa 249
 Szkhárosi Horváth András 14—30, 33—36, 38—41, 46—47, 66
 Szmirin, M. M. 20
 Szobi Péter 53
 II. Szolimán, török szultán 244
 Szomaházi István 298
 Szombathelyi Márton 254
 Szomor Dezső 172, 298, 386
 Sztálin, Joszif Visszarjonovics 175
 Sztárai Mihály 14—22, 26—27, 34—36, 38—42, 46
 Szuchány pesti orvos 396
 Szunyogh Rudolf 421—422
 Szűcs Sándor 109
 Szűts Dezső 126—127, 129
 Szveszter Ferenc 412
 Szvorényi József 398
 Szvorényi Mihály 205—206 208
 Tablic, Bohuslav 377
 Taine, Hippolyte 299
 Takáts Sándor 125, 417—418
 Tamás, Aquinói 137, 212
 Tamás Ernő 170—171
 Tánács Mihály 171, 338, 416, 424, 433, 435
 Tanev, Vaszil 174
 Tar Benedek 23
 Tariany Demeter 248
 Tarnai Andor 165, 406
 Tarnóc Márton 402—403
 Tarnosi János 251
 Taschler Bandi 113
 Tasso, Torquato 380, 405
 Tatrosy Anna 240, 261
 Tatrosy György, id. 238—239, 241
 Tatrosy György 238—261
 Tatrosy Katalin 239, 242
 Tatrosy Lukács, id. 238, 241

- Tatrosy Lukács, ifj. 239, 241
 Tatrosy Lukácsné 242
 Tatrosy Mihály 241
 Tänzer Hugó 398
 Techert Margit 51
 Telegdi János 51
 Telegdi Kata 403
 Teleki József 50, 400
 Teleki Mihály 68, 70, 73
 Teleki-család 48
 Teleky Ádám 426, 428, 431
 Temesvári Pelbárt 45, 57
 Teőreők István 249
 Teőreők János 248
 Terentius Afer, Publius 40
 Tersánszky Józsi Jenő 153
 Tešlák Pál 377
 Teuffenbach, I. Tiffenbach
 Thackeray, William Makepeace 298—299, 354
 Thaisz András 392
 Thaly Kálmán 313—324, 352
 Thanhauser, Honorius 247
 Thälmann, Ernst 173—175
 Thebaldeus, Antonius 59, 61
 Theiner, August 50
 Theokritos 378
 Thienemann Tivadar 51, 193—194
 Thierry, Amadé 106
 Thiroux, Gabriel 211
 [Thököly] Teokeoly Miklós 242, 249
 [Thököly] Teőkeoly Sebestyén 246—247
 Thuróczi János 58, 106
 Thurrer, von 251
 Thury Zoltán 298, 307, 350
 Thurzó György 250
 Thurzó Imre 250—251
 Thurzó Mihály 258
 Thurzó Szaniszló 251—252
 Tiffenbach Kristóf 239, 241, 245—246
 Tihanyi Lajos 171
 Tillemont, Louis—Sébastien Le Nain de T. 205
 Tinódi Lantos Sebestyén 22, 28—32, 38—39, 41, 316—317, 373
 Tisza Domonkos 108
 Tisza István 150, 303, 448—451, 455—457
 Tisza Kálmán 150, 303
 Tisza Lajos 150
 Togliatti, Palmiro 174
 Toldalagi Mihály 239, 243, 257
 Toldy Ferenc 166, 168, 272, 325, 331, 336, 375, 380, 400, 458—459, 464
 Tolnai Gábor 49, 63, 73, 76—77
 Tolnai György 19
 Tolnai Lajos 299, 307
 Tolnai Vilmos 313, 316, 319
 Tolnai Dali János 68
 Tolsztoj, Lev Nikolajevics 297—298, 353, 358, 360
 Tolvaj István 330—331, 336
 Tomášik, Pavel 392
 Tomicki Péter 227—229
 Tompa László 206
 Tompa Mihály 286
 Torday János 248
 Torgler, Ernst 174
 Tormay Cecil 195
 Toroczkay Máté 258
 Toroczkay Eőtveos János 258
 Torpedo, álnév, I. Tóth Árpád
 Tóth Aladár 396
 Tóth Árpád 291, 446—457
 Tóth Béla 353
 Tóth Dezső 406
 Tóth Kálmán 398
 Tóth László 204, 206, 392
 Tóth Lőrinc 421
 Tournely, Honoré 208
 Tömörkény István 113—114, 116, 305, 307
 Tömöry Márta 337—347
 Török Bálint 22, 29, 32
 Török Gyula 305
 Török János 31
 Trapezuntius, Georgius 57
 Trencsényi-Waldapfel Imre 43, 227—229
 Trissin Anna 251
 Trockij, Ljov 349
 Trócsányi Zoltán 223
 Trócsányi Zsolt 464—467
 Trott, álnév, I. Ady Endre
 Turenne, Henri de Latour d'Auvergne 276
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 298, 307
 Turi Márton 237
 Turnowsky Sándor 465
 Túróczi-Trostler József 110, 124, 151—152, 155—156, 223, 313, 319
 Ugolettus Taddeus 56
 Uitz Béla 178
 Ujfalvi Imre (Szilvásújfalvi Anderko Imre) 372—375
 Ujfalvy Sándor 465
 II. Ulászló, magyar király 51, 59, 277
 Ungherus, Lucas 243
 Uzony (Mark) Mihály 258, 261
 Vágó 363
 Vágöölgyi András 367
 Vahot Imre 421, 440
 Vajda János 309, 420
 Vajda Manó 115
 Vajda Manóné 115
 Vajthó László 350
 Valášek, Ernst 401
 Valéry, Paul 298
 Van Espen, Zeger Bernard 207, 210
 Vanzetti, Bartolomeo 173
 Váradai Péter 56—60
 Várady Miklós 239, 242
 Várady Zsigmond 151
 Várdai István 50
 Várdai Pál 14—15
 Varga Imre 325—336
 Varga János 270—271
 Varga József 27

Vargha Balázs 110, 166, 468
 Vargha Gyula 398
 Vargyas Lajos 96
 Varjú Domokos 151
 Varjú Elemér 151, 156
 Várkonyi Nándor 171
 Varkucs Tamás 31
 Varkuczy Miklós 244
 Varkuts György 246
 Váró Ferenc 464
 Varró Ferenc 262
 Varsik 401
 Vas Gereben 305
 Vas István 156, 314
 Vasari, Claudio 172
 Vašica, Josef 226
 Vaska Miklós 238, 241
 Vaska Sára 238, 241
 Vasvári Pál 424
 Vataj Gábor 246
 Vauban, Sébastien le Prêtre de 322
 Vayna Tamás 240, 243
 Vázsonyi Vilmos 346
 Vdász Pál 261
 Véghely Dezső 325—326
 Verancsics Antal 374
 Verbőczy Imre 31
 Veress Endre 50
 Veress Márton 335
 Vergilius Maro, Publius 405—406, 450
 Verhaeren, Emile 113
 Verhovác Miksa 205, 207
 Verinus, Ugolinus 52, 56, 61
 Verlaine, Paul 361
 Verne, Jules 5
 Vernei Kronberger Emil 59—60
 Veronius, Franciscus 211, 213—215
 Verseghy Ferenc 108, 167, 329, 437
 Vértesi Arnold 439
 Veszprémi István 262—264
 Vetési László 50
 Veyrach Dávid deák 253
 Vianu, Elena 288—289
 Viczey Anna 260
 Vida Károly 422, 426
 Vigel, Eduard 273
 Vigh Georgy 256
 Villon, François 115
 Vilt József 205
 Vincentius Lirinensis 202—205
 Vingárti Geréb László 50
 Virág Benedek 278, 406
 Vita Zsigmond 464—467
 Vitéz János 49—50, 52—55, 57—58
 Vitéz-család 49—50
 Vitus, Joannes 237
 Vizer Ádám 206
 Vlček, Jaroslav 282
 Vocel, Jan Erazim 392
 Voinovich Géza 99, 105—110, 280, 386, 469
 Voltaire (François Marie Arouet) 208, 405, 463
 Vondel, Joost van 123

Vorniyk Nikula 252
 Votruba, František 282,
 Vörösmarty Mihály 80, 113, 166, 168—169,
 197, 199, 397, 407, 458, 466
 Vrchlický, Jaroslav 400
 Vrt'atko, A. J. 392
 Vulpecu, Romulus 288
 Wagner, Richard 298
 Waldapfel Eszter 417
 Waldapfel József 135, 166, 403, 417, 438
 Walesz, Luca 80—81
 [Wallenstein, Albrecht v.] Vollensteiner gróf
 253
 Wéber Antal 160—162
 Wedekind, Frank 116, 355
 Weinert, Erich 178
 Weininger, Otto 365
 Wekerle Sándor 351
 Welte, Benedikt 206
 Weöres Sándor 291
 Werbőczy István 58—59, 61, 159
 Werthes, Friedrich August Clemens 378
 Wesselényi Ferenc 399
 Wesselényi Miklós 198, 393, 466
 Wetzer, Heinrich Joseph 206
 Wigand, Georg 230
 Wieland, Christoph Martin 380
 Wilde, Oscar 363, 369, 371
 V. Windisch Éva 63—64
 Windischgrätz, Alfred v. 282, 414, 425, 431,
 443—444
 Winter, Eduard 202, 204—206, 209, 213
 Witasse, Charles 211—213
 Wittman Tibor 121—124, 388—389
 Wundt, Wilhelm 145
 Yda, álnév, l. Ady Endre
 Zách Felicián 29
 Zách János 134
 Zách Terka 134
 Zákány József 266
 Zalai Béla 118
 Zanzini 442
 Zápolya János 228—229, 373
 Zápolyai Imre 53
 Zarnov, Andrej 469
 Zay Ferenc 374
 Zelliger Alajos 207, 210
 Zempléni Árpád 371
 Zeyk Miklós 466
 Zichy János 453—454
 Zichy Jenő 364, 366, 371
 Zichy Mihály 353
 Zichy Ödön 233, 424, 428—430, 441, 444
 Židek, Eduard 401
 Zilahy Gyula 355
 Zola, Emile 297—299, 303—304
 Zola, Josephus 203
 Zolnai Béla 112—120, 202—215, 410, 461—
 463
 Zoltai Lajos 110

Zólyomi [Soliomy] Dávid 254—257
Zrínyi Miklós, a hadvezér 105, 244, 405
Zrínyi Miklós, a költő 13, 20, 32, 47, 53, 55,
65—66, 73, 78, 125, 224, 320, 322—323,
380, 404—407
Zrínyi-család 13
Zwingli, Ulrich 373

Zsigmond, magyar király 48—50, 59
I. Zsigmond, lengyel király 227, 229
II. Zsigmond, lengyel király 245, 250
III. Zsigmond, lengyel király 256
Zsigmond Ferenc 107, 417
Zsófia főhercegnő 429—432, 438, 441
Zsutai János 148

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Akadémiai Nyomda, Gerlőczy u. 2. — 44963/58 — Felelős vezető: Bernát György

A XX. SZÁZADI IRODALOMTUDOMÁNY PROBLÉMÁI*

Bizonyára ismerik Knap igazságügyi tanácsos történetét, ahogy azt Hans Christian Andersen elmesélte az emberiségnek. Ez a derék tanácsos a saját sárcipője helyett egy varázsszerű sárcipőbe bűjt, amely viselőjét visszaragadta a messizi múltba, s ez a tündér-varázs mindaddig tartott, amíg ki nem lépett a sárcipőből. Andersen utánozhatatlan humorral ábrázolja azt a sajátos feszültséget, amelyet a XIX. századi öntudatú tanácsos úr érez, mikor a varázscipő jóvoltából János király korában botorkál végig szülővárosa jólismert utcáin. Nem kell elővennem Andersen mesekönyvét, hogy felidézsem e kedves mese hangulatát, elegendő, ha egy mai irodalomtudományi munkát veszek a kezembe, máris úgy érzem, hogy XX. századi fejtemmel valahová a messzi múltba tévedtem, ódon gondolatépítmények, az elme zezgugos sikátorai közé: amit a világról általában tudok, az minduntalan beleütközik abba, amit az irodalomról speciálisan tanítunk. Úgy érzem magam, mint az a fizikus, aki ismeri az atomfizika, a relativitás-elmélet mai állását, s ugyanakkor arról akarják meggyőzni, hogy a tányér alakú földet tenger veszi körül s az ég burája borul fölé.

Nem szeretnék túlzásokba esni. Az irodalomtudomány XX. századi fejlődését, ha nem is elégedetten, de növekvő bizakodással szemlélhetjük. Tudományunk kiszabadult a pozitívizmus perspektívátlan taposó-malmából, s aránylag hamar kiábrándult a szellemtörténeti irány módszereiből. A marxizmus—leninizmus szilárd filozófiai alapokat és sikeres módszert adott tudományunknak. Tudományunk perspektívája vonzó, az útja biztonsággal járható, s első eredményeink megbecsülendők.

Am e növekvő bizakodás mellett érvényesül egy növekvő elégedetlen nyugtalanság is abban, aki a legújabb irodalomtudományi munkákat szakmai szenvedéllyel tanulmányozza. Különösen akkor érezzük ezt, amikor irodalomtudományunk elméleti munkáit olvassuk, s amikor a jelent és a közelmúltat tárgyaló irodalomtörténeti tanulmányokat forgatjuk.

Ezúttal nem azokra a közkeletű s sajnos jogos kifogásokra gondolok, melyeket az irodalomtörténetírás és az irodalomelméleti munka vált ki. Mert joggal szokták a legújabb irodalomtörténeti munkákkal kapcsolatban megállapítani, hogy azokból a politikai, társadalomtörténeti szempontok valósággal kiszorították az esztétikai, az adaequat irodalmi szempontokat, s olykor az irodalomtörténetírás valósággal a politikai gazdaságtan példatárává fokozta le önmagát. S nem kevesebb joggal vetik szemére az irodalomelméleti munkának azt, hogy nem a marxizmus—leninizmus ideológiájának és módszerének önálló alkalmazásával dolgozik, hanem a marxista—leninista klasszikusok irodalomra vonatkozó sporadikus megjegyzéseit dogmákként kezeli, azokat variálja és permutálja, kritikátlan áhitattal. Am ha kísért még ma is az effajta irodalomtörténeti és irodalomelméleti módszerek rossz emléke, teljes felszámolásuk már csak idő kérdése.

Sajnos, ezeknél sokkal életerősebb kísértetek járnak munkáinkban, nemcsak a kísértetek szűkre mért idejében, éjfél és hajnali kakasszó közt, hanem úgyszólván mindig. Elégtelenség és visszasság az, ami nyugtalanít. Elégtelen, illetve korlátozott az irodalomtörténeti munkákban érvényesülő történetiség, visszas minden irodalomelméleti elmélkedés, amely egy tova-tűnt kor történeti helyzetét veszi alapul. A kétfajta hiba azonos forrásból ered: sem irodalomtörténeti, sem irodalomelméleti munkásságunkban nem érvényesül a maga teljességében a fejlődés elve, sem egyik, sem másik nem eléggé jelen-központú. Sőt, ha egészen pontos akarnék lenni, azt is mondhatnám, hogy munkásságunk nem vesz tudomást a természettudományok (elsősorban a fizika) és a technika ama forradalmi fejlődéséről, amely századunkban ment végbe.

*Elhangzott 1956. október 2-án Prágában a Csehszlovák Tudományos Akadémia Szláv Intézetének és a Károlyi Egyetem Bölcsészettudományi Karának rendezésében tartott vitán. A szerkesztő bizottság örömmel látta, ha Bóka László előadása nyomán termékeny vita bontakoznék ki.

Engedjék meg, hogy néhány idevágó jelenségre hívjam fel a figyelmüket: az általános tanulságok, ha ugyan már ezeknél tarthatunk, úgyszint ezekből s a hozzájuk hasonló jelenségekéből következnek.

A természettudományok fejlődésével együtt jár a technika fejlődése, ennek következménye az üzemi-gépi termelés általánossá válása. Ennek következtében, politikai rendszerektől függetlenül, elkerülhetetlen a közműveltség rohamos fejlődése, az irni és olvasni tudás feltartóztatlan elterjedése. A géppel való munkával együtt jár a gépek ismerete s ennek elsajátítása bonyolultabb gondolatmenetek végiggondolásával, komplikált szerkezetek és munkafolyamatok elemző megismerésével történik. Egyre szélesebb tömegek váltak s mind szélesebb tömegek válnak nemcsak olvasóvá, de olyan képességek birtokosává is, amelyek lehetővé teszik, hogy elvont, bonyolult gondolatmeneteket természetesnek találjanak, hogy kifinomult képzeletük távoli összefüggések felismerésére alkalmassá válják. Pusztán a technikai fejlődés tehát folyamatosan eltüntet azokat a mély szakadékokat, amelyeket a társadalom osztálytagozódása a műveltség terén állandósítani tudott még a XIX. század második felében is. Az olyan forradalmi jelentőségű találmányok, mint a rotációs nyomdagép, a film és a rádió, megteremtették annak lehetőségét, hogy a kultúra alkotásai el is jussanak azokhoz, akik egyre inkább képessé válnak a kultúra befogadására. Ebből a csak elnagyoltan jelzett folyamatból számos jelenség következik.

I. Megváltozott az író és az olvasó viszonya, megváltozott az irodalom akusztikája. Az író a múltban — s itt nemcsak a távoli múltra gondolok, de még a század első évtizedeire is —, akár az uralkodó osztály ideológiájának, akár a feltörekvő forradalmi osztályok új eszméinek volt művészi kifejezője, mindenképpen egy szűk értelmiségi réteg számára írt, mert nem írhattott más számára. Ma, függetlenül attól, hogy milyen világnézet művészi kifejezője, abban a tudatban ír, hogy művei úgyszólván az egész társadalom számára hozzáférhetőek. A múltban is volt író, akiben az a becsvágy égett, hogy ne csak egy szűk értelmiségi réteg számára írjon, hanem szava eljusson a dolgozó osztályok fiaihoz. Ebben az esetben automatikusan hangot kellett váltania, nyelvében, stílusában, kompozíciójában egyszerűbbé kellett válnia s akarva-akaratlan, didaktikussá. Ma ez a kétféle beszéd értelmetlenné vált, az a magyar író, aki kifejezetten a munkásság és parasztság írója akar lenni, abban a tudatban ír, hogy Stendhal „Vörös és feketé”-je néhány hónap alatt kétszáz ezer példányban kelt el Magyarországon, s ha ezt megsokszorozza a könyvtárak egy könyvre eső forgalmával, a könyvkölcsönzés forgalmával, olyan milliós tömegekkel kell számolnia, amelyek Stendhal színvonalán olvasnak. Az író megszűnt egy néma tömeg szavakat nem lelő igényének képviselője lenni, s megszűnt az íróknak a fölülről lehaljól, didaktikus szerepe. Engedjék el nekem, hogy ennek az új helyzetnek minden konzekvenciáját kibontsam itt. Legyen elég, ha csak kettőre hívom fel a figyelmüket. Az egyik az, hogy az író lényegesen nagyobb kontroll alatt áll, mint valaha (hangsúlyozom, hogy politikai rendszerektől függetlenül). A cenzort ki lehetett játszani, a szűk értelmiségi olvasóréteget meg lehetett győzni, illetve meg lehetett hódítani. De minél eksztrémebb teljességgel ábrázolta az író a társadalmat, annál kevesebb volt a lehetőség arra, hogy a teljes társadalom kontrollálja művét. Ma ez a helyzet megfordult: minél eksztrémebb totalitással ábrázolja társadalmát az író, annál sokoldalúbb társadalmi visszhanggal kell számolnia. A másik pedig az: az úgynevezett népies, vagy ha tetszik, népszerűítő irodalomnak egyre inkább befellegzik. Az a munkás, aki egy elektromos kapcsolótáblán igazgat egy atomenergia-felhasználó üzemet, az a kombájnvezető, aki gépével negyven-ötven féle munkafolyamatot végeztet váltakozva, az a diszpécser, aki egy mezőgazdasági kollektívát irányít, egyre kevésbé követeli meg, de egyre kevésbé tűri el, hogy az író leguggoljon hozzá és selypegve gyűgyögiön neki. Ez New-Yorktól Archangelszkiig egyre inkább így van. Hogy az előbbi konzekvenciának a kritika bizonyos értelmű funkció-változásával kell járnia, hogy az utóbbinak következtében a stílus irányos értékelése terén új helyzet áll elő, azt igazán csak jelzem ehelyütt —, ezek már az általános tanulságok közé tartoznak. Nem kétséges azonban, hogy Horatiustól Ady Endréig megírhatta minden költő a maga „Odi profanum vulgus”-át, hogy Baudelairetől a szürrealistákig lehetett az író célja az olvasó építirozása. Ma ezek a lehetőségek napról napra csökkennek, mert nem lesz profán tömeg s nem lesz kit építirozni. Ha az augur kacsint: népmilliók szeme villan vissza rá megértő fénnel.

II. Megszűnt az irodalom és az írásbeliség elválaszthatatlan kapcsolata, illetve egy új szóbeliség született. A minap egy rádió-szakember arra hívta fel a figyelmemet, hogy a rádióvevő készülékek száma lényegesen nagyobb világunkban, mint a napilapok és folyóiratok példányszáma. Ez azt jelenti, hogy lényegesen többen hallgatnak irodalmi szövegeket rádión, mint ahányan olvasnak, azaz az írásművészet, de különösen a versművészet legnagyobb sugárkörű terjesztő közege nem az írott szó, hanem az élőszó. Ha ennek a ténynek tudomásulvételekor egyben arra is felfigyelünk, hogy a televíziós rádióadás előtt milyen perspektíva áll, ha ehhez hozzávesszük a hangosfilm adta lehetőségeket, akkor meg kell állapítanunk, hogy az irodalom egy új szóbeliség stádiumába érkezett el. Ennek a konzekvenciái ismét csak belát-

hatatlanok. Az a fejlődés, amely a vándor énekmondótól, illetve a kolostorok refektóriumában felolvasó baráttól és az írástudatlan hallgatóktól, tehát az irodalom élőszóban terjedő kollektív élményétől a szobája magányában némán olvasó modern emberig vezetett, új fordulatot vett. Megszűnt a költő személytelensége, hangja, illetve eleven alakja, amint művét felolvassa, a televíziós rádió és a hangosfilm jóvoltából az olvasó személyes élményévé válik ismét. Ettől elválaszthatatlanul megszűnik az íróművek grafikus képének néma olvasása következtében végbement nyelvi, tájnyelvi elszíntelenedése: az író műve azon az artikulációs bázison zeng bele az örökkévalóságba, ahogy ő maga mondotta el művét, alkotásához ismét hozzátartozik tájnyelve, egyéni kiejtése, művét értelmező hangsúlya. Én abban a szerencsében részesültem, hogy hallottam gyerekkül Ady Endrét beszélni, személyes élményem Babits Mihály különös, éneklő, nazális szövegtétele, jelenlétemben olvasta fel Thomas Mann a „Lotte in Weimar” első fejezetét, jelen voltam nem egyszer, mikor József Attila, Móricz Zsigmond felolvasta legújabb művét, hallottam Gide-et, Éluard-t műveit interpretálni. Nem dicsekedni akarok ezzel, hanem azt akarom elmondani, hogy az ő műveiket, ha íróasztali lámpám szűk fénykörében némán olvasom is azokat, mindig hallok a hangjukat is. De ez az élmény néha csak nagyon kevesek, néha egy előadótermet betöltő százak élménye lehetett. Most ez kollektív élménnyé válik ismét. De módosul. Módosul először is azért, hogy a kollektivitás lényegesen kiszélesedik. A trubadur dalát néha egy kocsmányi közönség hallotta, a vándorénekes városról városra járva sokaknak, de időben rendkívül széttagolva dalolta el dalát: most ugyanebben a percben milliók láthatják és hallhatják a költőt, amint elzengi versét. De módosul ugyanakkor azáltal is, hogy ebben a milliónyi közönségben egyszersmind ugyanolyan magányban vehetek részt, mintha egy könyvet olvasnék, hiszen otthonom zártágában kattantam fel a rádiót, teszem fel a hanglemezt, forgatom a magnetofonomat. A szóbeliség jellege is más: én, a XX. századi olvasó ugyanakkor írástudó vagyok, a mű, amelyet élőszóban hallok, holnap ott lehet könyvespolcomon s némán ismét elolvashatom az élőszóban hallott művet; az akusztikus élményt, az írástudó ember önkéntelenségével viszonyítom a köznyelvhez, sőt a grafikus írásképhez, a magam egyéni ejtismódjához. Személyes élményem tehát az író és műve, egy kollektív, együttes élmény birtokosa vagyok, de a személyes élmény tudatosabb, ellenőrzöttebb s olvasói individualitásom megmarad. Nem akarom a technikai fejlődésben rejlő lehetőségeket utópisztikus ábrándokká testesíteni —, bár egy magyar könyvkiadó vállalat egyik vezetője már arról beszélt előttem egy ízben, hogy szerinte csak idő kérdése, hogy a regényíró nem kéziratot ad, hanem magnetofon tárcsákat a kiadónak, s a könyvvásárló nemcsak könyvet kap, hanem egy magnetofon-szalagos dobozt is, a művet nemcsak elolvashatja, hanem meg is hallgathatja. De két szempontra máris fel kell hívnom figyelmüket. A versolvasás a közelmúltban csak a legkultúraltabbak művészi élménye volt, az olvasóközönség zöme, ha olvasott, regényt olvasott. Ez a helyzet pl. nálunk, Magyarországon, ahol a rádió meglehetősen sok verset közvetít, éppen ennek következtében annyira megváltozott, hogy jelenleg egy olyan színház fundálásán dolgoznak legjobb színművészeink, amelyben kizárólag felolvasások lennének, versmondó-esték. A másik az: képzeljük el ennek az új szóbeliségnek visszahatását az íróra. Ha az író abban a tudatban alkotja művét, hogy az élőszóban is el fog hangzani, ha az íróban tudatossá válik, hogy művét többen fogják hallani, mint olvasni, ennek a pusztá tudata milyen konzekvenciákkal jár majd. Az irodalmi nyelv és a beszélt nyelv viszonya szempontjából, például a mondat-konstrukciók terén! Nem is szölok most arról, hogy ez az új személyesség az ihletést mennyire befolyásolja: túl keveset tudunk az alkotás titkáról, úgy ehhez profánul hozzányúlhatunk.

III. Nem kétséges, hogy a fenti két változás egy olyan alapviszonylatot is megváltoztatót, amely pedig minden irodalomnak strukturális meghatározója volt. Arra a relációra gondolok, amelyben a népköltészet volt az irodalommal, a műköltészettel. Az irodalom mélyebből jövő indítást mindig a népköltészettől kapott, abból az íratlan, csak szájhagyományban élő költészettől, amelyet énekmondó-nemzedékek s évszázadok tettek egyre harmonikusabb, tökéletesebb formájúvá, mint a folyóvíz surlása-görgetése az árában sodródó követ. A világirodalom legnagyobb alakjai, forradalmi megújítói, a ragyogó reneszánsz-költők, egy Goethe, egy Puskin, egy Petőfi, egy Heine mindig úgy tértek vissza a népköltészethez, mint Anteus az anyaföldre, új erőrt. Ez a kapcsolat meglehetősen egyoldalú volt; az Goethe, Heine, Petőfi meg is érte, hogy egy-egy versét népdalként hallotta énekelni olyanoktól, kiknek sejtelmük sem volt arról, hogy ilyen nevű költők élnek a földön, kétségkívül az irodalom kapott többet ebből a kapcsolatból, s vissza a néphez alig valami jutott abból a költői tökéletességből, amelynek ihletője ő volt. Ez a helyzet most gyökeresen megváltozott. Az analfabetizmus fokozatos megszűnése, a közoktatás egyre szélesebb tömegeket, egyre magasabb műveltségi szintre emelő hatása a régi értelemben vett népköltészetet megszünteti előbb-utóbb. Nem a nép alkotóerejét, sajátos képzetét, mély érzésvilágát, erőteljes és kifejező stílusát, gazdag nyelvét szünteti meg. De a népköltészet két alapsajátságát, a szóbeliséget és a kollektív személytelenséget bizonyosan s ezzel együtt azt az öntudatlanságát az alkotás-

nak, amelyben a népköltészet java termése született. Ismerik Molière hőseit, aki rádöbben, hogy ő egész életében prózában beszélt. Nekem Bartók Béla mesélte el egy ízben, hogy egyik népdalgyűjtő útján, a fonográf-felvételt visszajátszotta az éneklőnek. „Soha többé nem fog úgy dudorászni” — mondotta Bartók — „mert objektívalódott számára is, művé vált számára is az, amit énekelt.” Gondoljanak művészi feldolgozásban, tökéletes előadásban hallja vissza azt a nótát, amelyet valaha öntudatlanul, túlsorduló jókedvében, fekete bánatában, áradó szerelmében úgy énekelt, mint ahogy a sóhajtság szakad ki az ember melléből. Minél általánosabbá válik az iradalmi műveltség, annál gyorsabban kerül vissza a népi ihletésű mű a néphez, s annál biztosabban ismeri fel a maga alkotó keznyomát a műköltészet remekein. A népi alkotó, aki valaha a maga alkotását majdnem teljesen öntudatlanul alkotta s beírta azzal, hogy tengerihántáskor, kocsmában, lakodalmakon eldanolt, elkurjantotta, kinek tudatában a maga alkotása alig válik el az apjától, nagyapjától tanult nótáktól, ma tudja, hogy alkot, tudja, hogy amit alkot, az mű: rögzíthető, sokszorozható. S megváltozott a népi rigmusok, dallamok sajátos, lassú terjedési módja, egy-egy tájnyelv népköltészetének viszonylagos zártsága, függetlensége a műköltészettől, az írott irodalomtól. A filmhíradó, a rádió, a szervezett kórus, a tankönyv, az elemi fokú világirodalmi műveltség olyan tudatosan tudomásul vett lehetőségeket tár a népköltő elé, mint a műköltő elé. S az iparosodás, a tervszerű munkaszervezés egy olyan mértékű migrációt indított el világszerte, hogy a tájegységek etnikai egysége lassan-lassan megszűnik. Gondolják végig: Goethe világirodalmi szennazációt keltett azzal, hogy néhány szerbs néhány keleti verset elolvasott és hatásukat gyümölcsoztette költészetében. Ma milliók forgatják rádióvevőjük tárcsáját, s Belgrádtól, Ankarán keresztül, Pekingig felzengs elhal fülükben a népek dala. A népköltő egyre inkább tudatos műköltővé válik, s a műköltő csak akkor újulhat meg a nép alkotóerejétől, ha együtt él, sőt azonosul a néppel. A „nótafá”-val nem elhagyott mezei utakon találkozik, hanem folyóirata hasábjain olvashatja annak alkotását. Az egyre homogénebbé váló társadalomban az osztálykorlátok lebontása következtében, megszűnik a nép és irodalom egyoldalú viszonya, eltűnik a népköltészet és műköltészet antagonizmusa. A magas költészet ihletője mindörökké a nép marad, de az ihletés más utakon történik, mint akár századunk első három évtizedében is történt meg.

Ezek a változások, író és olvasó, írásbeliség és szóbeliség, népköltészet és műköltészet viszonyának megváltozása, alapvető változások. S ha legtöbbjük még csak folyamatban van, kibontakozóban van is, mégis számolnunk illenék velük, mert jelentős részüik igen nagy területen máris nemcsak *in posse*, hanem *in esse* valóság. Számolni kell velük, mert tudomásul kell vennünk, hogy az új természetstudomány, az új technika fejlődése feltarthatatlan. Konzekvenciái is feltarthatatlanok. Mihelyt a tengeri közlekedés olyan fokot ért el, hogy Kolumbus partra szállhatott Amerikában, automatikusan tarthatatlanná vált a föld gömbölyded alakjának és forgásának tagadása, a rádió-technika kifejlődése és a rádió tömegcikké válása automatikusan lehetetlenné tette a népek egyoldalú, propagandisztikus informálását, a titkos diplomáciát, s nem kétségs, hogy a repülés technikájának fejlődése hovatovább tarthatatlanná fogja tenni a népek érintkezésének mai gátjait, vámhatarokat és technikai zárákat: lehetetlenné válik a népek közötti gyűlölködés okatlan szítása, népek és világrészek megrágalmazása. Interdictum: korántsem valamiféle technokrata büvölet szól belőlem. S ha azt állítom, hogy ezek a változások a technikai fejlődés következtében feltartóztathatatlanok, eszem ágában sincs tagadni, hogy különböző politikai rendszerekben belül bizonyos modulációkkal érvényesülnek (gondoljunk például arra, hogyan valósul meg az elkerülhetetlen kollektívizálódás a természetben a kapitalisztikus és a szocialista rendszerű társadalmakban) és a fejlődés gyorsítható, vagy lassítható a társadalmi rendszerekben élő demokratizmus, vagy internacionalizmus fokozati különbözősége, vagy antagonizmusa következtében. De a főtrendencia azért világszerte ugyanegy s maximálisan csak modulálni, haladását lassítani lehet. (Megint csak gondoljanak arra, hogy a világ legnagyobb textil-monopóliumai sem tudták a nylon-fonál felhasználását megakadályozni.)

És itt arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy nemcsak az irodalmi alapviszony változásáról van szó. Már az eddigi, vázlatos képből is kitűnt, hogy mindegyik fajta változás az írói alkotó-munkára is kihat. Mielőtt az irodalomtörténetírás és az irodalomelmélet sajátos feladataira rátérnék, legyen szabad ezen a téren még néhány lépéssel tovább menni, néhány jelenségre rámutatni. Hadd szorítkozzam ezúttal egyetlen írói sajátságra, a képzeletre, amely talán az írói munka legalapvetőbb feltétele, hiszen enélkül sem kompozíció, sem típusalkotás, sem megjelenítő erő nincs.

A képzelet az érzéki megismerésben gyökerező készsége az emberi értelemnek s két irányban működik: rekonstruálja az érzékelt benyomásokat, illetve azok alapján valami újat konstruál. A két funkció elválaszthatatlan, mert mindkettőnek alapja az érzékelt valóság,

másrészt az alkotó képzelet munkájának előfeltétele az emlékező képzelet. Hogyan módosul ennek a képességünknek működése az új helyzetben?

Gondoljunk arra a két kategóriára, amely a képzeletet leginkább foglalkoztatta, a tér és az idő viszonylatára. Alig fél évszázada ez a két, az akkori szemlélet szerint egymástól teljesen különböző formája, vagy rendező elve a fizikai mozgásoknak, volt a művészi képzelet próbaköve. Ha egy olyan író képelek el, aki nem tudott még kiszabadulni a mechanikus világkép kategóriáiból, annak a szemléletét, s ezzel együtt képzeletét is, gyökeresen megváltoztatják azok a tények, amelyeket az új technika produkál. A légiközlekedési eszközök elképesztő sebessége, amelyek mögött Verne és Jókai utópisztikus regényeinek közlekedési eszközei, a hódító Robur-ok úgy cammognak, mint a versenyautó mögött a Pickwickék családi batárja, egy televíziós rádióadás, amely lehetővé teszi, hogy a „múlt” pillanatot, amelynél nem voltam jelen, magam elé idézhetem, illetve lehetővé teszi, hogy egy időben legyenek jelen szobámban, s ugyanakkor egy tőlem távol álló helyről vizuális és akusztikai élményeim legyenek, amelyek keverednek érzékélemben az otthonom látható és hallható jelenségeivel... kell-e folytatnom? Mert folytathatnám például az időnek olyan „mixelési” lehetőségeivel, amelyekre a film, a rádió egyre bonyolultabb lehetőséget ad: hallottam olyan közvetítést, amelyben egy politikus beszédét úgy adták le, hogy közben, halkabban, de érthetően egy tíz év előtti beszédét mikszelték bele, s tíz tisztelő köpenyforgatásának ellentmondásai egy időben voltak érzékeltes élményeim. És így tovább. Azok a nehézségek, amelyeket hajdan csak a költői képzelet tudott legyőzni, megszűnnek nehézségek lenni egy képzeletszegény átlagember számára is: érzékeltetjük azt, amit azelőtt elképzelni is alig tudtunk.

Am mindent csak a küszöbe a változásnak: ne feledjék, hogy egy olyan író vettem alapul, aki nem szabadult még ki a régi fizika kategóriáiból, csupán a technikai fejlődésen keresztül válik számára valami élménnyé a forradalman átalakuló fizikai világképből. De induljunk ki egy olyan íróból, aki — mint a minden idők legnagyobbjai — tudatosan éli kora egész kultúráját, sőt néha elébe fut a fejlődésnek, mint egy Leonardo da Vinci, mint egy Goethe, vagy mint a mi József Attilánk, aki egy 1926-ban írott levelében világunkat a pozitív és negatív elektronok rendszerének nevezte. Jóllehet a tudomány csak 1932-ben jutott el Andersonnak a kozmikus sugárral végzett kutatásai során odáig, hogy pozitronok létét feltegy. Ez az öntudatos és kulturált művész már a négydimenziós világkép „tér-idő egységében” gondolkodik, és a kvantummechanika és a relativitáselmélet bálványdöntő harcai után, elődeinél lényegesen elmélyültebb valóság-érzéssel, de a képzelet számára szemléletessé alig tehető kategóriákban gondolkodik térről és időről, anyagról és hatásról. S egy percig se higgyék, hogy ez csak ebben az egyetlen relációban ad új teret és tápot a képzeletnek; az új, kialakulóban levő fizikai világkép automatikusan újjászüli a költészet első tárgyaról, az emberről való tudásunk is, a biológia és a pszichológia, az új fizikai világkép megújításával maga is megújulóban van. Az sem kétséges, hogy a munkaeszközöknek, a munkaviszonyoknak az a folyamatban levő változása, amelyet az új technika teremt meg, a társadalomtudományokat sem hagyja érintetlenül, hiszen itt egymást elősegítő kölcsönhatásról van szó. Az a harc, amely jelenleg éppen a természettudományok fejlődése következtében lényegesen élesebbé teszi a harcot az idealista és a materialista ideológiák között, magát a materializmust sem hagyja változatlanul: mint ahogy a kard fényesebbé válik harc közben, úgy tisztul le a mechanikus materializmusnak minden foltja róla. Az a biológiai, pszichológiai és társadalmi komplexum, amelyet embernek nevezünk, olyan jelenségeket érzékel megismerése folyamán, amilyenekkel a múlt embere nem találkozott, s ennek következtében érzelmvilága, képzelete más jellegűvé válik.

Szorosan a képzelet körében maradván, itt kétféle visszahatással kell számolnunk. Az egyik a képzelet korlátainak elképzelhetetlenül nagy feloldódása, mégpedig nem naiv-utópisztikus irányban, hanem a korlátatlansággal egybekötött realisztikusabb irányban. A tudomány és technika fejlődésének rapiditása egyfelől, másfelől az a mélyebb ismeret, amelyet az új tudomány a világról nyújt, nemcsak a tudományos előrelátást fokozza, de a költői képzeletnek is egyre több reális támpontot ad. A másik a megjelenítés szemléletességétől való eltávolodás. A tudományos előrelátásnak az a magas foka, amelyre a tudomány századunk derekán eljutott, sokkal kevesebbet bíz a képzeletre. Babits Mihály „Elza pilóta” című regényében még merész képzelettel írt a technikai háborúról, egy mesterségesen konstruált kis Földről, amely Földünk körül kering. Am ami 1931-ben a képzelet játéka volt, az ma már realitás. Babits regénye persze már akkor sem született volna meg Babits eleven természet-tudományos érdeklődése nélkül. De az azóta eltelt emberöltő alatt a tudomány fejlődése akkorát haladt, hogy ma már nem kell nekifeszíteni a képzeletet a jövőnek —, elegendő néhány számítás... De még mélyebbre haladva. A kopernikusi világkép, a maga euklideszi geometrikus rendjével elképzelhető volt. Az új világkép, jóllehet sokkal realisabb, mint az eddigiek, olyan fogalmakkal operál, amelyek nem a szemléletben vannak adva. Elszaporodnak az imaginárius

fogalmak s ugyanakkor egzaktabbá válnak a definíciók. Az ősi költői kép, a homokórán lepergő parányi szemcsékről, az idő múlásának e jelképéről, nehezen egyeztethető azzal a meghatározásával a másodperccel, amelyre a Föld forgásidejét megzavaró perturbációk készítették a tudományt, s amely ma így hangzik: „A másodperc az 1900. tropikus évnek 31 556 925,975-öd része”. Ez ugyan pontosabb minden eddigi időmeghatározásnál, de ugyanakkor a képzet számára teljesen megfoghatatlan, különösen, ha a modern fizika idő-fogalmára is gondolunk közben.

A példa durva és triviális. De éppen ezzel szeretnénk érzékeltetni, hogy a képzet terepe szükségszerűen megváltozik. Az új technika eltereli a képzeletet a külsőséges megjelenítés útjáról. Nincs tehát a képzeletnek tere? Dehogynis nincs! Csak a képzeletnek más a feladata világunkban. A költői képzeletnek egyre kevesebb keresnivalója van a világ látható átalakulásának vizionárius ábrázolásával, s egyre súlyosabb feladatok hárulnak rá annak ábrázolása során, hogyan formálja át a fejlődés a társadalom és az egyén viszonyát, hogyan alakul át a mechanisztikus világkép szülőtte az új fizikai világkép kialakulása közben. Thomas Mann „Zauberberg”-jének vagy „Doctor Faustus”-ának hőse epikus, a magyar József Attila lírája lírikusan éppen azt ábrázolja, hogyan formálja át az embert az, hogy egy magasabbrendű tudatossággal él, mint az előző kor embere. (Nem véletlen, hogy Thomas Mann is, József Attila is olyan intenzíven foglalkoztatja az új fizika, a megújuló biológia!) A képzet intenzívebbé válik s merészsége egzakttságában rejlik.

Mindez nem utópisztikus elképzelés, hanem egy olyan folyamat, amelynek már régen a sodrában vagyunk. A kvantumelmélettel és a relativitás elméletével szinte egyszerre született meg Lenin társadalom-filozófiája, az az átalakulása a regénynek, amelyben egy új idő-fogalommal küzdöttek a szerzők, Proust-tól Thomas Mann-ig, az a sajátos autobiografikus önelemzés, amelyben nem az események egymásutánja, hanem a társadalmi fejlődés és az egyén fejlődésének sajátos egymásbakulcsolódása a művészi probléma (Gorkij vagy Móricz Zsigmond önéletrajzi regényeire gondolok), a zenei harmóniatannak, a régi fajta lírizmusnak az a felbontása, amelyet egy Bartók, egy Ady neve jelez, s folytathatnám a példákat a festő-művészettől az építészetig. A művészet elkezdte ugyanazt a felbontását a régi világképeknek, mint a tudomány s hozzálátott egy új művészi világkép kialakításához, amelyben ismét eljuthatunk a harmóniáig, de az más, magasabb szintű harmónia lesz. De egyelőre — bár ezt egyesek nem hajlandók észrevenni — még mindig több a bontani, feloldani való, ha túl is jutottunk a század első negyedének válságán. (Nem kétséges például, hogy Freud pszichológiájának roppant nagy irodalmi hatása nem tanításainak igazságában keresendő — jöllehet Freud munkásságának azzal a generális-vulgáris elutasításával nem érthetünk egyet, amely ma virágzik —, hanem abban, hogy Freud a mechanisztikus lélektant, a pozitivistát lélektant eredményeivel együtt dubiózussá tette.)

S mindez nem csak egy-egy nagy lángelme művében mutatkozik meg, hanem olyan általános jelenségekre kell gondolnunk, amelyek — bizonyos értelemben műfaji konzekvenciákkal is járnak. Csak a határeseteket említem. Két merőben új műforma keletkezett például: a filmdráma és a rádiódrama, két olyan műforma, amely éppen azzal vezet tovább a színpadi drámánál, hogy a klasszikus tér és idő kereteket felbontja. Vagy: teljesen új értelmet kapott a publicisztikában a művészi riport, illetve a riport-szerű ábrázolás és a művészi ábrázolás automatikusan közelebb került egymáshoz az egzaktuság követelménye révén. De a hagyományos műfajokon belül is lényeges változások észlelhetők. Legszembetűnőbb ez a regény esetében, mivel a regény reagál tartalmában legérzékenyebben a kor változásaira, s egy nagy klasszikus korszakát követte az expresszionista és a szürrealista regény formabontó közjátéka.

A helyzetnek s a jelenségeknek e rendkívül hézagos vázlata is nyilvánvalóvá teszi, hogy irodalomtörténeti és irodalomelméleti munkásságunk meglehetősen elmaradt a fejlődéstől, elszakadt a valóságtól, hogy szempontjaink legtöbbször nem a ma adta, hanem örököltük a XIX. századtól. Ez az oka annak, hogy a nagy fejlődés-rajzok, korszak-képek helyett könnyebben alkotunk egyes írókról szóló monográfiákat, ez az oka annak, hogy a közelmúlt és a jelen irodalomtörténetének feldolgozása olyan nehezen indul meg, s olyan kezdetleges eredményekre vezet, s ez az oka annak, hogy az irodalomelmélet terén esztendőök óta nem tettünk egyetlen érdemleges lépést sem. Az esztétikát nem is említem —, a modern esztétika megalkotását úgy látszik közös megegyezéssel rábíztuk Lukács Györgyre —, ő az „esztétika-felelős”.

Bevezető szavaimban azt mondtam, hogy irodalomtörténetírásunkban és irodalomelméleti munkásságunkban a történetiszemlélet bizonyos elégtelensége tapasztalható: műveinkben nem érvényesül eléggé a fejlődés elve. Hogy ez így van, azt aligha kell bizonyítani, elég, ha arra utalok, hogy a távolabbi múlt, a közelmúlt és a jelen irodalomtörténeti tárgyalása során valósággal strukturális különbségek mutatkoznak a tárgyalás módszerében. Minél távolabbi korról szól az irodalomtörténet, annál határozottabb, élesebb fejlődési vonalat rajzol, amelynek az egyes műfajok, az egyes alkotók alá vannak rendelve, minél közelebbi

korról szól, annál halványabbá válik a fejlődési vonal, s annál élesebben rajzolódik ki a műfajok és az egyes alkotók. A múlt rajza dinamikus fejlődésrajz, a közelmúlté és a jelené statikus szintézis. Minél távolabbi múltat ábrázol az irodalomtörténetész, annál inkább funkciójuk szempontjából ítéli meg az irodalmi jelenségeket, szerepük szempontjából az írókat, minél közelebb kerül a jelenhez, annál inkább esztétikai értékük alapján méltatja azokat: a múlttal szemben csak történetész, a közelmúlttal és a jellel szemben csak kritikus. Nyilvánvaló, hogy bizonyos mértékig (ismételtem és hangsúlyozom: bizonyos mértékig) elkerülhetetlen ez a különbség. De ne mondják, hogy szükségszerű, mert ha így volna, akkor nem beszélhetnénk az irodalomtörténetírásról mint tudományról. Ha elhinnénk, hogy a múlt és a jelen ábrázolása között oly generális különbség van, hogy az módszertanilag is áthidalhatatlan, akkor a jó öreg „történeti távlat” egyedül üdvözítő módszeréhez térnénk vissza, s a jellel szemben még a kritikai-értékelő álláspontunkat is fel kellene adnunk. Sommásan szólva: a múlttal szemben kritikusabbnak kellene lennünk, a jellel szemben historikusabbnak.

Azt is mondtam, hogy irodalomelméleti munkásságunk azért visszasz, mivel nem a jelen szemszögéből, hanem egy letűnt kor státusából ítéli meg az irodalmi jelenségeket. Ezt sem kell az eddig mondottak után bizonyítani, inkább arra hívom fel a figyelmüket, hogy az irodalomelmélet az avatagságnak valóságos geológiai rétegződéseit produkálja. A dramaturgia valahol a görög tragédiák, Molière és Lessing háromszögében toporog, s így aztán Shakespeare-től G. B. Shaw-ig úgyszólván csak kivételes rendellenességekről tud, s kész formulái vannak a lángelméről, „aki szétfeszítette a színpad hagyományos lehetőségeit”. A regényelmélet nem tud megszabadulni Balzac és a nagy orosz realisták, általában a XIX. századi regényből levonható szabályok varázsgyűrűjéből, a líráról szóló elméleti meghatározások pedig még a humanista stilisztikák szabályait is konzerválták. A megkövült közhely-lerakódások, a nem egy korból származó irodalomelméleti fogalmak zűrzavara okozza azt, hogy a marxista—leninista klasszikusok irodalomelméleti meghatározásai csak a nomenklatúrát szaporították, egy újabb réteglelakódást eredményeztek csupán. A tartalom és forma egysége, a tükröződés elmélete csak nevek, ki nem fejtett, át nem gondolt fogalmak, a szocialista-realizmusról minden példa regényekhez fűződik. (Mikor a lírai realizmus problémája felvetődött, akkor sem tudtak ettől megszabadulni —, olvastam olyan értekezést, amelynek szerzője arról elmélkedett, hogy a lírának ki a központi hőse . . .)

Ennek a történeti elégtelenségnek, elméleti visszasszágnak forrását abban véltem megtalálni, hogy sem irodalomtörténetírásunk, sem irodalomelméleti munkásságunk nem eléggé jelenközpontú. Miért nem az? Miért kell annak lennie? Ezekre a kérdésekre kell megfelnünk, ha századunk irodalomtudományának meg akarjuk feladatait határozni, sajátosságait meg akarjuk mutatni.

A történeti szemlélet elégtelensége a múltban gyökerezik, abban a múltban, amelyben a történelem egyértelműen az osztályharcok története volt. Az egymást váltó uralkodó osztályok, mielőtt hatalomra kerültek, hatalmukat stabilizálni igyekeztek, s ennek a stabilizációs törekvésnek egyik kifejeződése volt az a történetiszemlélet, amely nem tagadta ugyan a történeti fejlődés eszméjét, de azt kétféle korrekcióval alkalmazta. A múltat, ha még oly célzatosan is, mint egy fejlődési folyamatot ábrázolták, amint azonban a fejlődésrajz elérte a jelent, további fejlődésről nem akartak tudni. A jelent vagy a fejlődés olyan csúcspontjának ábrázolták, amely megkoronázta az előzők törekvéseit, s ahonnan már nem lehet, de nem is kell tovább fejlődni (Hegel), vagy — amennyiben az uralkodó osztály válsága már leplezhetetlen volt — egy szakadatlan dekadencia mélypontjának ábrázolták, amelyet már csak a végpusztulás követhet (Spengler). A klasszikus antikvitás aranykor—ezüstkor—vaskor sémája csak variálódott. Egyesek az aranykort a történeti fejlődés végére, mások az elejére tették, de akár progresszív, akár regresszív fejlődést ábrázoltak, a fejlődést a jellel lezárták. Ha beszéltek is perspektívákról, az a jelen utópisztikus felnagyítása volt, nem változás, hanem a meglevők fejlődése, kiteljesedése.

Ha mi tehát azt kívánjuk az irodalomtörténettől, hogy jelen-központú legyen, ezt nem csak a múlt, de a jövő felé tekintve követeljük: a jelen a számunkra épp olyan változó, épp olyan átmeneti korszak, mint minden múltbeli történeti korszak, a jelenben éppen úgy egy elhaló régi s egy születő új dialektikus harcát kell megragadnunk, mint a múltban. Ha tehát az előbb a történeti távlat követelményét bizonyos gúnnyal emlegettük, akkor korántsem akartuk tagadni a történeti távlat szükségességét, csupán azt a történeti távlatot gúnyoltuk ki, amely csak a múlttal szemben követelmény. Történeti távlatra éppenséggel a jelen vizsgálatánál van égető szükségünk. Ebből nyilvánvaló az is, hogy történeti távlaton nem a távolságból adódó objektivizmus érdektelenségét, hanem a helyes történeti szempontok objektivitását értjük. A múlt helyes értékelésének a kulcsa a jelen kezében van, a jelen objektív átértésének feltétele a múlt beható ismerete és az a tudományos előrelátás, amely fel tudja fedezni a jelenben a jövő csírait: a rekonstruktív és konstruktív fantázia kontaminációja, a lehető legnagyobb tény-ismerettel társulva.

Hadd mondjak megint néhány példát. Ady Endre költészetében 1905-től kezdve egyre erősödik egy proletárforradalmi hang, a magyar múlt nagy szimbólumait a proletariátus ábrázolására használja fel. Kortársai szemében Ady proletárforradalmi lírája utópisztikusnak tetszett, (ő maga is csak mint egy igen távoli lehetőségről írt a szocializmus győzelméről) s kortársainak jelentős része attól is idegenkedett, hogy a jövőendő letéteményeseinek a proletariátust látta, nemzetietlennek bélyegezték ezért, mivel a parasztság lélekszáma lényegesen nagyobb tömegében látták népünk jövőendőjének zálogát. Közvetlen utókorá, amely átélte Ady halálát az 1919-es proletárforradalom győzelmét és bukását, s Horthy reakciós-restaurációs uralmát, nem tagadhatta meg Ady költészetétől a divináció elismerését, de tragikus alaknak látta Adyt, mert egy olyan osztályban, egy olyan forradalomban bízott, amely ugyan uralomra került, ideig-óráig győzött, de elbukott. Nyilvánvaló, hogy Ady lírai realizmusának roppant nagysága csak ma bontakozhat ki előttünk, mikor Ady úgynevezett „jóslásai” valóra váltak. Ez látszólag azt igazolná, hogy Ady helyes értékeléséhez mégiscsak történeti távlatra van szükség, a szót a régi értelemben használva. Én ezzel szemben azt állítom, hogy Ady helyes értékeléséhez a jelen mély átélésére, annak jövőbe mutató elemeinek felismerésére van szükség. Mert mindazok, akik ma a szocializmus perspektívája helyett az atomkatasztrófa háborús perspektíváját látják maguk előtt, akiket a közelmúlt túlzott ütemű iparosítása, a szövetkezeti mozgalmak erőszakos terjesztése, a szocialista törvényesség szíves megsejtése visszatereltek a polgári demokrácia perspektívájához, azok szemében Ady forradalmi költésze még tragikusabb, ha nem kártékony jelenség! Ady helyes értékelése nem a távlaton múlik, hanem a jelen valóságának és a jövőendő perspektívájának felismerésén. Az atom-pánik terjesztői, a polgári demokráciához visszavágyók rekonstruktív fantáziája csődöt mondott, nem látják, hogy a gépi termelés kezdetén abból a munkásosztályból kerültek ki a gépmunkások, akiket a gépi termelészközök tettek később képessé arra, hogy sorsuk forradalmi megjobbítását munkálhassák, nem látják, hogy a maguk idején csak háborús katasztrófával fenyegető robbanószerek ártó hatalma tette lehetővé a legszörnyűbb emberi munkának, a bányász munkának első enyhítését, hogy ez ma a leghathatósabb eszköze a termelést fokozó természetátalakításnak. De konstruktív fantáziájuk is cserben hagyta őket, mert nem látják, hogy a tudomány fejlődése principiálisan, a technika fejlődése gyakorlatilag minden olyan konstrukciót lehetetlenné tesz, amely az egyén és a közösség ellentétén, vagy az egyiknek a másik rovására való túltengésén alapul, mivel az új technika teremtette munkaviszonyok a kollektívizmust éppen úgy megkövetelik, mint a maximális egyéni alkotó munkát.

Másodikul egy ellenkező előjelű példát szeretnék mondani. Mindnyájan, akik a kialakuló magyar szocialista-realista irodalmat bábáljuk, dogmatikus merevséggel ragaszkodunk az irodalmi művek közérthetőségéhez. Azokkal az írókkal szemben, akik formakereső útjukon a legcsekélyebb mértékben eltértek a népi egyszerűségtől, vizespohár-áttetszőségtől, akik új kifejezési formákkal kísérleteztek, még tegnap is készen volt a vád: formalisták, a burzsoá dekadencia uszályába kerültek, a kozmopolita ízlés megfertőzte őket. Éppen hogy a hazaárulás vádját nem mondtuk ki nyíltan, de hogy antimarxisták, ahhoz nem fért kétség. Vagy, én a közérthetőséget ma is a klasszicitás egyik érvényességi kellékének tartom. Csak-hogy az irodalom történetének tanulmányozása megakadályoz abban, hogy formai kísérletekre, stílus-extremitásokra könnyedén anathémát kiáltás. A közérthetőség igényével rendszerint a kortársak lépnek fel a költőkkel szemben. A költő viszont nem közérthető akar lenni, hanem megdöbbenően új, más, mint amilyenek elődei voltak. „Carmina non prius audita” — ez a költő, az igazi nagy költő becsvégya. S mikor megszólal, a közvélemény, amelyet az irodalmi hagyomány, az iskola, a nagyok eredményeit aprópénzreváltó, sokszorosító epigonizmus egy letűnt kor ízlésformáihoz szoktatott, felszisszen az új hangra, zagyvának, érthetetlennek, különködőnek érzi. Petőfi egyik legnépszerűbb, a gyerekek által is kedvelve olvasott költeményéről azt írta az egykorú kritikus: „a pór nem érti”. Ady költészetét felléptekor érthetetlennek tartották, versformái a vicclapok, a kabarék célpontjai voltak, s éppen nem az irodalomban járatlanok, a műveletlenek fordultak el tőle, hanem a legműveltebbek közül is sokan. Ady költésze felléptekor csak egy szűk, szektaszzerűen zárt kör titka volt, ezek valósággal megmagyarázták kortársainak az érthetetlen Ady-versek rejtett értelmét, Ady maga is tartott egy olyan előadást, amelynek végén néhány, különösen érthetetlennek tartott versét kommentálta. Egy emberöltővel később, a húszas-harmincas évek fordulóján Ady-matinékon, Ady-esteken tömegek tapsolták meg Ady verseit, s ma alig tudom megmagyarázni tanítványaimnak, hogyan lehetett Adyt valaha érthetetlennek tartani. Valaha szimbólumait olyan homályosnak érezték, hogy egyesek kétségbevonták, hogy van-e egyáltalán ezeknek a sejtelmes jelképeknek értelmük, ma Ady egyik legkitűnőbb méltatója azzal különíti el Adyt más szimbolistáktól, hogy azt mondja: Ady maga oldja fel verseiben szimbólumait, nem hágy kétségben afelől, hogy hatalmas vízióárius képei mit jelképeznek. A költő tehát akkor válik közérthetővé, ha új mondanivalójának merészen új formáival áttöri a közízlés megkövesedett korlátait, ha tehetsége hódító erejével elfogadtatja új eszméit és új

kifejezési formáit, s egyszerűen csak ezek válnak közkeletűvé, mindenki számára érthetővé. S ennek a példának számos mellékága van. A tizes és húszas évek fordulóján számos olyan stílusirány lépett fel, a futurizmustól a dadaizmusig, amelynek termékei ma sem sokkal érthetőbbek, mint voltak megszületésük idején. Ám az a meglepő, hogy a szocialista-realista líra legnagyobb üttörői, Majakovszkij, József Attila, vagy a magyar népi költészet legnagyobb élő alakja, Illyés Gyula, költői útját mint e formabontó, formalista irányzatok híve kezdte, s költészetük első nagy alkotó-korszakát egy ilyen formalista közjáték előzte meg. Az irodalom múltjának tanulmányozása így segít hozzá a jelen irodalmának helyes értékeléséhez, így óv meg attól például, hogy a közérthetőség valóban jogos követelményét ne értelmezzük történetietlenül, dogmatikus merevséggel, vagy a közérthetőség túlméltatott követelésével ne szegjük be az útját egy új, holnap mindenki számára közérthető stílus kifejlődésének.

Századunk irodalomtörténésztől tehát egy olyan teljesértékű történetiszemléletet kell követelnünk, amely a fejlődést nem zárja le a jelennél, amely a múlt és a jövő kettős fényében látja, s egy olyan ábrázolási módot követelnünk, amelyben a tényismeret adalékai a múlt analógiájának s a tudományos előrelátás reális lehetőségeinek egybevetésével nyerik el értelmüket. Nincs kétféle módszer az irodalomtörténész számára, akár a múlttól, akár a jelenről ír, mindig a teljes történetiségre kell törekednie, mindig egybe kell villantania a tegnapot, a múlt és a holnapot. Csak egy ilyen szemlélet, csak egy ilyen módszer teszi lehetővé az irodalomtörténet jelenközpontú tárgyalását, s egyben ez az irodalomtörténeti szemlélet és módszer van csak összhangban azzal az új világgal, amely kiszabadította az időt a kanti kategóriák üres formái keretei közül.

Ahhoz az irodalomtörténetíráshoz, amely mindig a jelen felől, de mindig a múltra támaszkodva, mindig a jövővel számolva dolgozik, elválaszthatatlanul hozzátartozik egy korszerű irodalomelmélet, amely nem eklektikus összefoglalása a múlt irodalomelméleti tanításainak, hanem azoknak revíziója a XX. század tudományossága értelmében.

Ennek az új, vagy ha úgy tetszik, megújuló irodalomelméletnek három egymástól elválaszthatatlan kérdést kell megoldania, a művészi tükröződés, a forma és tartalom egysége és az irodalom nemzeti jellege kérdését. Nemcsak ezek a kérdések várnak megoldásra, de ezeknek megoldása nélkül a többi is megoldhatatlan.

A régi világgép mechanisztikus-dualisztikus kompozíciójában ezek a kérdések áttekinthető sémaként jelentkeztek. A valóság, mint tükrözőtt, a művész, mint felfogó és tükröző — nincs ennél egyszerűbb, jóllehet sem Engels, sem Lenin még ismeretelméleti vonatkozásban sem látta ilyen egyszerűnek a kérdést. A tartalom, mint a műalkotás primer összetevője, megéli a magának legteljesebben megfelelő formát, s az irodalomtudósnak nincs is más feladata, mint megállapítsa, hogy a forma adekvát-e a tartalommal s megkísérlelje a tartalom és forma összefüggésének magyarázatát. A tartalom általános emberi, a forma nemzeti, — ennél egyszerűbb tétel nincs is. Ennek a kristályos egyszerűségnek fenntartásához csak két dologra van szükség: ne próbáljuk ezeket a tételeket konkrét irodalmi jelenségekre alkalmazni, s hunyjuk be szemünket korunk tudományos eredményei előtt.

Nem akarok triviális lenni ismét s nem teszem fel azt a kérdést, hogy a tükör tükrözheti-e önmagát, hogyan áll szemben az író a valósággal, ha az ábrázolandó és az ábrázoló személye azonos. E kérdés megpendítése persze azért nem felesleges, mert egy dologra rávilágít: nem szabad Lenin képes kifejezését szó szerint venni, nem szabad vulgarizálni, mert — hacsak ki nem mondjuk, hogy az író önmagáról nem alkothat művészi hiteles képet —, be kell látnunk, hogy a tükröződés nem azonosítható, sőt nem hasonlítható a valóságos tükör használatával. De két problémával mindenképpen szembe kell néznünk. Az egyik az, hogy az író maga is része annak a valóságnak, amelyet ábrázolnia kell, akár történeti regényt ír, akár társadalmi drámát, akár parnaszista tájköteményt, tehát ő maga mindig, minden körülmények között rajta lesz a tükröképén. A másik az, hogy a művészi ábrázolás soha, semmi körülmények között nem lehet közvetlen, hanem mindig közvetett, éppen mert művészi, azaz formai ábrázolás. Az ábrázolásban mindig lesz egy szubjektív elem és realizmusa nem a valósággal való azonosságon, hanem bizonyos művészi valószerűségen, amely nem az ábrázolás elemi részeiben, hanem a mű egészének hatásában nyilvánulhat meg. Távolodást jelent-e a realizmustól? Semmiképpen sem. De közeledést jelent ahhoz, ahogy a természet-tudományok megfogalmazzák törvényeiket: nem törekszenek kizárólagosságra, tehát nem követelik meg, hogy a törvény minden egyes esetre egyként érvényes legyen, hanem csupán arra, hogy a nagy tömegekre bizonyos statisztikai valószínűséggel bírjon. Nem kell mondanom, hogy a tükröződés törvényének egy ilyen jellegű alkalmazása eleve kizárja a sematikus ábrázolás lehetőségét, azt az erkölcsi-politikai felülvizsgálatot, amely a központi, vagy pozitív hősre kötelező volt, azt a naiv, naturalista ízű realizmust, amelyet kritikusaink megkövetelnek a művektől.

Ami a tartalom és a forma egységét illeti, ezzel még nagyobb baj van, itt még több a meggondolni való, mert a művek tartalomra és formára való tagolása, az egység minden

hangoztatása mellett, jellegzetesen a dualisztikus gondolkodás körébe tartozik. Az irodalomban a tartalom nem abban a viszonyban van a formával, mint a tárgy a kofferral, amelybe beleteszik, mégcsak nem is olyan viszonyban van, mint a kalács tésztája a sütőformával. Ha szemléletes és ezért felületes hasonlatot keresünk, legfeljebb azt mondhatjuk, hogy az irodalmi mű olyan, mint a sókristály, ha megpróbáljuk összezúzni, ugyanolyan paraméterviszonyt mutató kristályokra hasad, vagy porlik, mint amilyen teljességében volt. Aki az irodalomban a tartalmat a formától elkülönítve, vagy akár a formával való egységben keresi, az eljut a „das Salz an sich” kanti magánvaló fogalmához, de közben elveszti az irodalmi művet, elveszti a költészet varázsát, elveszti a mű lényegét, a valóság tükörképét. Az irodalomban a valóság formában jelentkezik. Valamiféle új formalizmust hirdetek? Tagadnám a művek tartalmát, a mondanivaló primátusát? Szó sincs erről. A tartalom és forma mesterséges dualizmusát tagadom. Ha a Faust mondát feldolgozza Goethe és feldolgozza Thomas Mann, jöllehet tartalmában mélységes egyezések vannak a két feldolgozás között, mindkettő önálló művészi alkotás, mindkettő eredeti és új mű, mert a megjelenítés formája lényegesen más. Schiller és Bernhard Saw Szent Johanna-dramatizálása azonos történeti tényeken alapul, a megformálás különbözősége vezet rá a két dráma tartalmi különbségére. Nem formai különbség van köztük, hanem a tartalmi különbség formai jegyeikben ragadható meg. Még tovább feszítve a példát: ha egy történész megírja a szegény Szent Johanna történetét és Shaw is megírja, Shaw műve azzal mond többet és mást, mint amit a történész mondhat, hogy ő művészi formában mondja el. A mű formája nem külsőség tehát, hanem tartalmi többlet, nem formalizmust hirdetek, hanem azt, hogy a művészi ábrázolás legmélyebb tartalma a formában ragadható meg. Ady kortársai között voltak nála radikálisabb, képzetesebb marxisták is az írók között, mégis Ady lett a magyar proletárforradalmi költészet megteremtője, mert az ő művészi formái fejezték ki a legszuggesztívebben, hogy a forradalom elkerülhetetlen. Ady nem alkalmasabb formát talált forradalmi mondanivalója számára, hanem olyan tüzelt vetett benne lobot a forradalom eszméje, hogy verseinek formájában benne dübörögtek a „jövendő erzek” forradalmi léptei. A tartalom és forma a művészetben nem két különböző dolog, hanem egy azonos jelenség két aspektusa. Gondoljanak arra a szellemes fizikus-tréfára, amely szerint ha a fényt megkérdezik, mi vagy, azt feleli: korpuszkulum vagyok, ha azt kérdeik tőle, hogyan mozogsz, azt feleli: hullám vagyok! Az irodalom lényegéről megjelenési formája mond a legtöbbet, formáját viszont lényege magyarázza meg. Ha az irodalomelmélet innen indul ki, az irodalmi jelenségek ambivalenciájából, akkor kevesebb dogmatizmussal fog hol tartalmi követeléseket, hol formai korlátokat enunciálni, nem fog uniformizálni s közelebb jut az irodalom lényegének megragadásához, mivel közelebb kerül a valóságról, az anyagról való tudásunk mai szintjéhez.

Az irodalom nemzeti jellegének kérdése nem választható el a tartalom és forma viszonyának kérdésétől, az erről vallott közkeletű formula egyik legdurvább inkarnációja a dualisztikus gondolkodásnak. A tartalmában általános emberi, vagy szocialista, formájában nemzeti irodalom fikciója függetleníti egymástól a tartalmat és a formát. Ezzel azért kell foglalkoznunk, mert alapvető abszurditásán túl, két súlyos veszély csíráját hordja magában. Az egyik ideológiai veszély. Soha irodalomfelfogásunk nem jutott közelebb az objektív idealizmushoz való visszatéréshez, mint ezáltal a formula által. Ez a formula a művek tartalmát valami általánosan érvényes, metafizikus sémává torzította, egy absztrakt térbe emelte s ugyanakkor elhitette, hogy a mű megvalósulása független a tartalmától. Ez épp annyira objektív idealizmus volt, mint az a politikai gyakorlat, amely a marxizmus—leninizmus tanításait, illetve a szovjet fejlődés példáját egy más korban, más nép körében, más körülmények között ugyanúgy akarta megvalósítani, tértől, időtől, népi sajátosságoktól függetlenül. A másik veszélyre aligha érdemes sok szót vesztegetnünk: ad oculos demonstráldótt, hogy ez a felfogás vált a sematikus irodalmi ábrázolás melegágyává. Az osztályharc kieleződésének fikciója, az ellenség ártó szerepe, az ingadozók fejlődést gátló bizonytalansága, a pozitív erényekkel felruházott központi hős győzelmes harca, amely egyben a párt vezetészerepének jelképe is: ez volt a szocialista tartalom. A nemzeti forma az volt, hogy a történet színhelye nem Omszk volt, hanem Kiskunlacháza, a hőst nem Ivánnak hívták, hanem Jánosnak, a mű nyelve nem orosz volt, hanem magyar. Az irodalom nemzeti jellegét tehát nem valamiféle nemzeti formában kell keresnünk, hanem abban, hogy a mű egy konkrét történeti helyzetet úgy tud-e ábrázolni, hogy ábrázolása vizionárius erővel, mély érzelmi felindulást keltve, egy megrendítő művészi élményen keresztül ébreszti rá korát a saját problémáira. Janus Pannonius latinul írta verseit, mégis nagy nemzeti költőnk, Petőfi verseinek jelentős része a magyar verseléstől idegen jambikus vers, mégis ő a legnemzetibb magyar költőnk, Jókai egyik regényének hőse Puskin, a regény mégis magyar regény, amely egy akkor rendkívül súlyos magyar problémát, a felülről jövő reform, vagy a népforradalom problémáját feszegeti. Nemzeti jellegűvé akkor válik egy irodalom, ha írói mélyen átéli nemzetük múltját, ha felismerik népük eleven problémáit, ha vizionárius erővel látják népük jövőjét, s amit látnak, azt őszintén és szuggesztíven ki

tudják mondani. Ez nem jelenti azt, hogy az írók csak történelmi, társadalmi vagy utópisztikus műveket alkothatnak, hogy műveik mindig egy aktuális helyzetre kereshetnek feleletet. De jelenti igenis azt, hogy bármiről írnak, azon, éppen a megformálás realizmusa következtében, ott van az író jelenlétének szubjektív jegye, az író viszonya társadalmához. Sajátos módon azokat a műveket, amelyek a szocialista tartalom, nemzeti forma fikciójában születtek, a nemzetek elutasították s internacionális jelentőséget sem kaptak: valami áporodott kozmopolitizmus és formai stilizáltság, hogy ne mondjam stílromantika áradt belőlük. De az Itália belső harcait kárhozat és üdvösség kérdésévé túlzó Dante, az Erzsébet-kori Anglia belső vajúdását hol fiktív dán udvarokba, hol Firenzébe transponáló Shakespeare, a széttagolt németiség elé egyetemes humanista perspektívát táró Goethe sajátosan olasz, angol, német problematikája az egyetemes emberség kifejezése volt. Shakespeare a képzelt cseh tenger partján az angol társadalom hullámverését hallgatta, s ezáltal a csehek számára is többet tudott mondani, mint bármely regény, amely néprajzi hitelességű cseh környezetben az ingadozó középparasztot ábrázolja. A nemzeti jellegnek s az internacionális jelentőségnek ez a viszonya gátat vet a sematizmus eljelleltető folyamatának, s egyben közelebb hozza irodalomtörténetünk alapfogalmait a gondolkodásnak ahhoz a komplementaritáshoz, amely folyamatokat és összefüggéseket egyszerre s nem elkülönítve lát, amely az egyes eset specifikumát nem érzi ellentétben az esetek tömegének általános törvényeivel, de egyikben sem alkalmaz erőszakot a másik kedvéért.

Az új irodalomtörténetnek egy olyan irodalomelméletre van szüksége, amelynek tételei nem mondanak ellent principálisan korunk tudományos világképének, hanem összhangban vannak azzal. Ez nem fog eltávolítani a történelmi materializmustól, de áthidalja azt a szakadékot, amely a dialektikus materializmus és a történelmi materializmus között támadt annak következtében, hogy előbbinek fejlődését kevésbé gátolták a politikai dogmatizmus, szektarizmus tilalomfái, mint az utóbbié.

Ennek az új irodalomtörténetírásnak, új irodalomelméleti munkának még a kezdet kezdetén vagyunk: szükségessége, problematikája világosabb előttünk, mint útja és módszerei. Ez teszi talán megbocsáthatóvá, hogy több kérdést hoztam az önök tudós körébe, mint feleletet, hogy szavaimban több volt a hipotetikus, mint az igazolható állítás. De ha munkába fogok, kétségeimet el szoktam mondani barátaimnak. Most is ezt a gyakorlatot követtem.

A MAGYAR REFORMÁCIÓ IRODALMA

Néhány éve jelent meg a Mohács utáni fél-évszázad legteljesebb irodalomtörténeti összefoglalása, Horváth Jánosnak *A magyar reformáció jegyében* című könyve (Bp. 1953.). Ez a hatalmas mű, mely a XVI. századi irodalom minden kutatójának nélkülözhetetlen kézikönyve, az 1520-as és 70-es évek közötti korszak teljes irodalmi termését rendszerezi és vizsgálja. Horváth munkájának célkitűzéséből következett, hogy nemcsak a reformációval legszorosabban összefüggő irodalmi jelenségeket vette figyelembe, hanem az azzal csak nagyon lazán összeköthetőket, sőt a reformációval semmiféle kapcsolatot nem mutató műveket is, — ha az adott kor termékei. Nem egy irányzat jellemzésére s fejlődésrajzának bemutatására vállalkozott tehát, hanem ennél sokkal többre: egy egész korszak összegezésére.

Tanulmányomnak más a kiindulópontja. Nem a reformáció *korszakának* minden lényeges problémára kiterjedő sommás jellemzésére törekszik, hanem irodalmunk egy sajátos *irányzatának, áramlatának* bizonyos jellegzetességeit próbálja meghatározni. Egy irányzat fejlődésrajza alapvetően különbözik egy korszak szintézisétől, még akkor is, ha ugyanazon kor főirányáról van szó. Az eltérő célkitűzés maga után vonta, hogy dolgozatom érdeklődési köréből ki kellett rekesztenem mindazt, ami nem szorosabban véve a reformáció terméke, hanem csak vele egyidőben, esetleg annak sodrában keletkezett. Sőt — mint később ezt kifejtem — magát a reformációt is szűkebben értelmezem, mint Horváth, illetve általában a korábbi szakirodalom. Figyelmemet így a magyar reformáció irodalmának legsajátabb, legjellegzetesebb íróira és alkotásaira korlátozva és összpontosítva, számos esetben Horváth eredményeitől eltérő következtetésekre kellett jutnom.¹

Vannak olyan irodalmi irányzatok, melyek elsősorban vagy kizárólag irodalmi, művészi jelenségek. A reformáció nem ilyen művészi áramlat, hanem egy a gazdasági és társadalmi változások vetületeként létrejött történeti és vallási jelenség. A társadalom különböző osztályainak és erőinek igényeit és érdekeit kifejező reformáció saját propagandája érdekében teremtette meg a maga irodalmát, illetve bizonyos már meglevő irodalmi jelenségeket, műfajokat saját szolgálatába állított. A reformációnak mint a kor irodalmában döntő szerepet játszó irányzatnak a meghatározásánál tehát nem formai, stílusbeli, hanem kizárólag vallási és eszmei vonatkozásokból indulhatunk ki. Vizsgálódásom főcélja éppen annak kimutatása, hogy a XVI. század íróinak jelentős, de igen heterogén frói csoportja, egy meghatározott vallási, társadalmi és politikai törekvés szolgálatában, miképpen alakít ki fokozatosan egy irodalmi jellegét és formáját tekintve is új típusú irodalmat. E megfontolások szükségessé teszik, hogy először történetileg próbáljam megközelíteni a XVI. századi magyar életnek azt a területét, ahonnan a reformáció irodalmának a fejlődése elindult.

1

A reformációban megnyilvánuló vallási, világnézeti és kulturális forrongás társadalmi alapját abban a válságban kereshetjük, mely ekkor — átmenetileg — megrendítette a magyar feudalizmus immár félezeréves épületét. Ez a válság már a XV. század eleje óta éreléledt a fejlődő árutertermelés s az ennek nyomán kiéleződött osztályharc következtében. A feudalizmus keretein belül létrejövő árutertermelés szerte Európában a társadalom mélyreható átalakulását idézte elő. Bár ez a folyamat rendkívül sokrétű volt és az egyes országokban különbözőképpen ment végbe, világosan felismerhetjük a fejlődés két fő irányát, az átalakulás két fő típusát.

¹ Tanulmányomban Horváth János könyvének adatait és megállapításait állandóan felhasználom; külön csak akkor utalok a könyv megfelelő lapjára, ha azt valami ok szükségessé teszi. A reformáció irodalmáról alább ismertetett koncepcióm alapjául *Régi magyar irodalom I.* (Bp. 1952.) című egyetemi jegyzetem megállapításai szolgáltak.

Egyes országokban — főként Nyugat-Európában — az árutermelés kialakulása maga után vonta a jobbágyszerrendszert megszűnését, a jobbágyoknak szabad paraszti bérllékké való átváltozását és a mezővárosi illetve városi fejlődés erőteljes kibontakozását. Más országokban — elsősorban az Elbától keletre — viszont az árutermelés a nagybirtok megerősödésével, a jobbágyszerrendszer megszűnésével, a jobbágyság röghözkötésével, a mezővárosok és városok visszafejlésével, az ún. második jobbágysággal járt együtt. Míg az első esetben az árutermelés hasznának jelentős része a városi, mezővárosi polgárok, valamint a szabad paraszti bérllök kezére jutott, lehetővé téve a kapitalizmus normális útjának kibontakozását, addig Kelet-Európában az árutermelés hasznát a robotoltató árutermelő nagybirtoké lett, ami később egy feudalizmusba oltott kapitalizmusnak, a kapitalizmus ún. porosz útjának kialakulására vezetett.

A XV. századi Magyarországon mindkét út lehetségesnek látszott, de az 1514. évi parasztháború leverése és az uralkodó osztály megtorló törvényei átmenetileg megakasztották a mezővárosok fejlődését és gúzsba kötötték a népet. A Mohács utáni évtizedekben azonban az állam gyengesége és az uralkodó osztályt ért veszteségek lehetővé tették a polgári és paraszti erők új előretörését, az árutermelés hasznáért vívott harc új fellángolását. Ezt a harcot az a tette sajátossá, hogy a haladó antifeudális erők egy megifjodó uralkodó osztállyal álltak szemben. A középkor nagy bárói családjai kihaltak, hatalmukat veszítették és helyettük újak törtek az éltre; a Perényiek, Nádasdyak, Zrínyiek, Balassiak és annyian mások ekkor szerzik hatalmas birtokaikat, óriási vagyonukat. A feudális uralkodó osztály vezető rétege ekkor nem valamiféle konzervatív, a régihez ragaszkodó erő, hanem egy új pozícióért rohamra induló tábor, amely felismert, megsejtett valamit a gazdasági fejlődés törvényszerűségeiből, s ezért vagyonát az árutermelésre igyekezett alapozni. Ez részben a paraszti és polgári árutermelés hasznának brutális elrablását, részben azonban saját kereskedelmi vállalkozásaikat és a fejlettebb majorsági gazdálkodás bevezetését jelentette. A feudális és antifeudális erők reformáció-kori küzdelmét tehát az jellemezte, hogy mindkettő újat akart, mindkettő törekvéseinek megvolt a gazdasági távlata, mindkettő bátran és merészen új módszerekhez, új eszmékhez nyúlt. Egyaránt háttal fordítottak a középkori egyháznak és ideológiájának: különböző mértékben és módon merítették a humanista műveltség kincsestárából és elfogadták a reformációt, a középkori eretnokségeket betetőzőjét.

A reformációt, amely Engels szerint a feudalizmus ellen irányuló egyetemes jellegű támadások első felvonása volt, már Németországban is igyekeztek a fejedelmek, a nagyurak saját céljaik szolgálatába állítani. Az árutermelést folytató feudálisoknak érdekükben állott ekkor a katolikus egyháztól mint nagy gazdasági és politikai versenytárostól megszabadulni s az egyházi javakat a reformáció címén maguk számára elrabolni. Ennek megfelelően a gazdasági és hatalmi pozíciókra törő magyar főurak jó része is hamar pártolni kezdte Mohács után a reformációt, akárcsak a városok, mezővárosok és falvak népe, amely osztályérdekeinek vallásos kifejezését találta meg benne. Míg azonban a főurak szinte mindvégig megmaradnak Luther álláspontján, aki szerint a keresztény szabadságot csak lelki értelemben szabad értelmezni, de anyagi viszonylatokra azt nem szabad kiterjeszteni, s a népnek feltétlenül alá kell rendelnie magát a hatóságnak, — addig a mezővárosok és falvak népe a reformáció radikálisabb eszméit, irányzatait fogadta be. Míg a feudálisoknál a reformáció csak a feudális kizsákmányolás és a vagyon gyarapításának még jobb lehetőségét biztosította, addig az antifeudálisok táborára „a reformáció jegyében” egy új világot hirdetett.

Miként a reformáció csak látszólag kapcsolja egybe az ellentétes érdekű osztályokat, ugyanígy az uraknak és a népnek együttes részvétele a török elleni harcokban sem jelentette a feudális és antifeudális erők valamilyen egymásra találását. A polgárság és a parasztság számára a török hódítás, de ugyanígy a Habsburg-terjeszkedés, a kettős királyválasztás, s a mindebből fakadó féktelen anarchia semmi jót sem hozhatott, csak kárt és pusztulást. A feudális nagyurak azonban — bár a töröktől, némettől vagy osztályuk többi tagjaitól gyakran súlyos veszteségeket szenvedtek — megtalálhatták az anarchiában számításait. Közvetlen török veszély esetén, vagy ha gazdasági, hatalmi érdekeik ezt úgy kívánták: számos főúr vállalta az ellenséggel szembeni önfeláldozó hősi harcot, de egyébként — még a legkiválóbbak, mint Dobó István, Zrínyi Miklós is — vagyoni érdekeiket előbbre helyezték az ország érdekében, s nemzetvesztő politikájukkal a török újabb és újabb térfoglalása számára készítették elő a talajt. Súlyosan tévedett a polgári történetírás, amikor egyes főurak kiemelkedő hőstetteire tekintve, elsősorban ennek az osztálynak tulajdonította a török hódítás megállítása-
ának az érdemét. Ha nemcsak magát a fegyveres küzdelmet, de a kimenetelét meghatározó vagy befolyásoló körülményeket is vizsgáljuk, akkor félreérthetetlenül lény derül az uralkodó osztály felelősségére s arra, hogy az ország függetlenségéért, egységéért vívott következetes harcnak az antifeudális erők voltak a letéteményesei. Ez utóbbiakhoz kell számítaniunk a jórészt földönfutóvá lett, elszegényedett nemesekből alakuló végvári katonanépet is, amely egyre távolabb került az uralkodó osztálytól, a reformáció radikálisabb irányzatait követte, s az osztályharc legkiélezettebb szakaszában helyenként nyíltan a néptömegekkel rokonszenvezett.

A kor történeti és irodalmi problémáiban akkor tudunk helyesen tájékozódni, ha azoktól, akiket csak elnyomó osztálypozícióik új eszközökkel való megerősítésének érdeke vitt a reformáció hívei közé és azoktól, akik csak a helyzet adta kényszerből vállalták a törökkel való élethalál harcot, el tudjuk különíteni azokat az erőket, amelyek a reformáció eredeti jellegének megfelelően egy új polgári fejlődés irányában törtek utat és amelyek számára a török hódítás megállítása, az ország egyesítése elemi létérdek volt.

A reformáció első két évtizedében, az utóbb említett erőknél, az antifeudális tábornak az élén a mezővárosok parasztpolgársága állt. Ez a réteg vezette ekkor a harcot a magyar polgárosodásért, belőle kerültek ki e küzdelem szellemi irányítói és frói.

A mezőváros lépcsőfokot jelent a városi fejlődés útján. Iparos és kereskedő lakossága, vásárai révén már városi funkciót tölt be, de nem rendelkezik még városi kiváltságokkal. A mezőváros, az oppidum lakói jogilag még jobbágyok, s alá vannak vetve a földesúri adózásnak. Igaz, hogy ez az adókötelezettség könnyebb mint a falvaké, mert az oppidum adózói egy összegben, az általuk választott önkormányzati hatóság útján fizetik az adót, ami megnehezíti a feudális visszaéléseket, magánügyeikben pedig nem az úriszék, hanem a választott bíró ítélkezik. A földesúrnak járó adókötelezettség mégis súlyos akadályt gördített a polgári fejlődés útjába, s ezért igyekeztek ettől szabadulni, s a teljes jogú királyi városok sorába felemelkedni. A XVI. század első felében azonban nemcsak további előrehaladásukért, hanem eddigi eredményeik megtartásáért, sőt a pusztta létért is küzdeniük kellett. Dózsa háborújában való részvételükért az uralkodó osztály bosszúját nekik is el kellett szenvedniük; a Mohácsot követő török háborúk és a feudális anarchia tombolásai közepette pedig — falaik nem lévén — ugyanúgy ki voltak szolgáltatva a pusztításoknak, mint a falvak népe. Az 1530-as, 40-es, 50-es években a mezővárosok ezért közelebb állottak a falusi néphez, mint a fejlett városok polgárságához, amely nem volt a földesúri kizsákmányolás áldozata, s falaival megvédhette magát a gyakori támadásoktól, akár a török, akár valamelyik feudális frakció részéről jött is az. A városi és mezővárosi polgárság közötti különbséget az is növelte, hogy míg az előbbi nagyrészt németajkú lakosokból állt, addig a mezővárosok a magyar etnikumot képviselték. Magyarországi polgárság és magyar polgárság ebben a korban társadalmilag és nemzetiségileg egyaránt különböző csoportokat jelentenek.

Nagyon bonyolult azoknak a társadalmi osztályoknak, rétegeknek, csoportoknak a hálózata, melyek egyaránt érdekelve voltak a feudális anarchia, a török hódítás, a második jobbágyosság, a katolikus egyház elleni harcban, vagy legalábbis ezek egyikében-másikában. Veszélyes volna ezért a kor egész haladó mozgalmát egyszerűen a mezővárosi polgárság problematikájára visszavezetni. Ennek a rétegnek a sajátos helyzete azonban érthetővé teszi, hogy a reformáció első évtizedeiben miért tölthetett be olyan meghatározó szerepet a feudalizmushoz simuló lutheri irányzattól eltérő magyar reformáció kibontakozásában, a mozgalom ideológiájának és irodalmának kialakulásában. Az 1530-as évektől az 50-es évek derekáig terjedő időszakot — a magyar reformáció első szakaszát — ezért a magyar reformáció mezővárosi szakaszának is nevezhetnénk.

2

A mezővárosi reformáció eszméinek vizsgálatakor az 1530-as és 40-es évek legjelentősebb magyar reformátorainak a munkásságából kell kiindulnunk. Dévai Bíró Mátyás, Ozorai Imre, Farkas András, Batizi András, Szkhárosi Horvát András, Sztárai Mihály és Benczédi Székely István írásaiban tanúi lehetünk a magyar reformáció fokozatos kialakulásának és eszméi irodalmi eszközökkel való kifejezésének. Dévai Bíró Mátyás, a legelső nagyhatású magyar reformátor, még nem is tartozik szorosan e csoporthoz, és nem a mezővárosi környezethez kapcsolódik. Ő teljesen Luther szellemében kezdte meg reformátori működését már a 30-as évek elején. 1540 körül azonban bizonyos dogmatikai kérdésekben már ellentétei támadnak Lutherrel és Melanchtonnal s ezek ortodox magyarországi képviselőivel. Bár Dévai eltérő nézeteit részleteiben nem ismerjük, feltételezhetjük, hogy ő is kezdett már a sajátos magyar polgárság, a mezővárosi paraszt-polgárság felé közeledni, s reformációs törekvéseiben e réteg érdekeit és szemléletét kifejezésre juttatni. Annnyival inkább gondolhatjuk ezt, mivel már 1535-ben megjelent Ozorai Imre tiszántúli prédikátor híres könyve, amely mintegy az alapja a mezővárosi reformáció tanításainak. A könyv *Krisztusról és egyházáról, valamint az Antikrisztusról és annak egyházáról* szól. Két egyházat és két hitet állít egymással szembe Ozorai. A kétféle hit, két egyház gondolatát a következő évtizedben Szkhárosi Horvát András hirdette nagy erővel *Az Antikrisztus országa ellen, Kétféle hitről: a Krisztusbéli és a pápai foltos hitről és Pál érsek levelére való felelet* című énekeiben. A két hit a katolikus vallást és a reformáció tanítását jelenti. A katolikus vallás „pápai foltos hit”, az Antikrisztus hite, amely nem a Biblián, vagyis isten szerzésén, hanem „emberi szerzés”-en alapszik. Ezzel állnak szemben „Krisztus egyház”-ának szószólói, a reformátorok, akik a Biblián alapuló hamisítatlan keresztény hitet, az „isten szerzés”-t, vagyis Krisztus hitét hirdetik.

E látszólag csak vallási és egyházi jellegű megkülönböztetések konkrét társadalmi kategóriákat fednek. Már Ozorai könyvéből világosan kiderül, hogy az Antikrisztus egyháza a néptől idegen és vele ellenséges világ megtestesítője. Az Antikrisztus egyházának papjai, vagyis a katolikus papság, megkülönbözteti magát az egyszerű emberektől; a két szín alatti áldozást is pl. azért tartották fenn maguknak, hogy „lennének valami dolgok és cselekedetek, hogy kiért magokat eltartatnáják és lenne valami oly dolgok, hogy ah parasztul különböz-nének”. (Ozorai id. mű o/7b.) A latin nyelv használatához is azért ragaszkodnak, hogy a nép ne érthesse, amit mondanak, s így becsaphassák; Szkhárosi Horvát ezt így vágja Pál érsek szemébe:

*Jól gondoltad uram érsek, hogy ezt parancsoltad,
Miséskédnek hamisságát így eltitkolhatod,
Hogy nem értik minden népek, inkább eladhatod. (RMKT. II, 218.)*

Ez a néptől különálló, a papszentelés révén különleges isteni jogokkal (pl. bűnbocsánat) felruházott papi rend azután — mint Ozorai mondja — pénzért megbocsátja a különböző bűnöket (H/6b—H/7a). Ezekről a bűnökről, a „sok dúlás-fosztás”-ról viszont ő maga megállapítja, hogy a parasztk ellen irányul, a földesurak sajátja. Az egyház tehát a feudalizmus érdekeit leplezi, s mivel az ennek érdekében kiagyalt sok emberi szerzésről, sok hamisságról nem tudja bebizonyítani, hogy azok isten szándékán alapulnak, világi hatalommal védi meg tanításait, intézményeit, pozícióit: „Fegyverrel őrzi pápa ő szerzését” (RMKT. II, 183), — írja Szkhárosi Horvát.

Ezeknek a reformátoroknak a szemében a Krisztus egyháza — Szkhárosi fogalmazása szerint — „Krisztusnak választott seregé”-vel, vagyis magukkal a hívekkel azonos. Krisztus egyháza, a reformáció világa: maga a közösség. Sztárai Mihály komédiájának, *Az igaz papság tikóré*-nek éppen ez a tárgya: a hierarchikus feudális jellegű egyházszervezettel szemben a prédikátorait demokratikusan választó, a hívek közösségét alkotó egyház igazsága.

A két egyház, kétféle hit koncepciójának társadalmi meghatározottsága még világosabban kiderül, amikor pontosan megmondják, hogy kik azok, akik a Krisztus, illetve hívei ellen támadnak, tehát az Antikrisztus, vagyis az ördög párthívei. Idézzük Farkas Andrást:

*Pokolbeli ördög ellenőnk feltámaszt
Földi királokat, hatalmas nagy urakat,
Világi bölcseket, kazdag pap urakat,
Sok szerzeteseket, ártatos szenteket. (RMKT. II, 23.)*

Szkhárosi Horvát a Krisztus ellen szervezkedőket így nevezi meg:

*Hatalmas urak és fejedelmek,
Papok, püspökök és szerzetesek. (RMKT. II, 222.)*

A reformátorok szerint tehát nemcsak a katolikus egyház, hanem az egész világi feudalizmus is az Antikrisztus híveinek a sorába kerül. Az urak és fejedelmek ilyen megítélésekor szavaik határozottan a „mostani” fejedelmekre vonatkoznak. Szerintük ugyanis voltak és ismét lehetségesek „jó” fejedelmek; Farkas András szerint ilyen jó fejedelem volt a bibliai József, Gedeon, Sámson, Saul, Dávid, Salamon, valamint a régi magyar királyok, köztük is legfőképpen Mátyás. Ezekre a fejedelmekre az volt a jellemző Szkhárosi Horvát szavaival, hogy

*Ezek az népet isten szerint bírták,
Minden igazságban őket oltalmazták,
Törvéntlen őket meg sem nyomorgatták,
Isten törvényére őket tanították.*

*Természet ellenők nem parancsoltak,
És az isten ellen törvént ki nem adtak,
Ország törvényében igazán eljártak,
Végzetlenképenők nem parancsoltak. (RMKT. II, 169—70.)*

Ozorai és társai tehát nem forradalmi tanítást hirdetnek, nem a fejedelmek uralmának megszüntetését, hanem annak megjavítását kívánják, vagyis az ő koruk „gonosz” fejedelmeinek megváltozását. Egy megrendszabályozott, törvényes keretek közé szorított feudalizmus igénye szólal meg írásaikból:

*Törvény adótul szent János meg nem tilt,
De méltatlanságtul mindentül itt megtilt. (RMKT. II, 171.)*

Csak az önkényesen kiagyalt adók és szolgáltatások, azaz a feudális kizsákmányolás korlát-talan fokozása és az anarchia megnyilvánulásai ellen lépnek fel.

A mezővárosi polgárságnak ekkor még nem is volt többre szüksége, mint a városi fej-lődés, a nyugodt munka lehetőségére, a kereskedelem biztonságára. Ezt egy a polgárosodást bizonyos fókig támogató centralizált feudális monarchia teljes mértékben biztosíthatta. Szkhárosi Horvát *Az átokról* című énekében a „fejetlenség” (anarchia) ellen emel szót és azt kéri istentől: „Adj miközzenk igazságos fejedelemséget” (RMKT. II, 214). Az igazságos fejedelemség közeli ismert mintaképét Hunyadi Jánosban és Mátyásban jelölik meg, s különö-sen Benczédi Székely István foglalkozik működésükkel világkrónikája arányaihoz mérten feltűnő nagy terjedelemben. Mátyás alakja népszerűségére jellemző egy olyan apró körülmény is, hogy amikor Sztárai Mihály Cranmerus Tamás érseknek, az angol reformáció vértanújának élettörténetét versbe foglalja, az énekben így jelöli meg születésének idejét:

*Ezer négyszáznolcvanban és kilencz esztendőben,
Mátyás királ éltében.* (RMKT. V, 241.)

A reformátorok Hunyadi-kultusza világosan szemlélteti, hogy a világi feudálisok megítélé-sében nem vallási felekezeti szempontok, hanem társadalmi-politikai megfontolások voltak a döntők. Hunyadi és Mátyás, szemléletük szerint, a jó fejedelmek mintaképei, pedig kato-likusok voltak, viszont saját koruk nagyurai — noha az 1540-es években már nem egy közülük szakított a katolikus egyházzal — az Antikrisztus egyházával cimboráló rossz fejedelmek. Ez még jobban kidomborodik, ha figyelembe vesszük, hogy mikben jelölték meg a reformátorok a Krisztus egyháza, vagyis a reformáció igazi hívei ellen irányuló bűnöket.

Farkas András szerint az istent

*Haragra indítók hitellenségönkkel,
Vakságinkkal és nagy hamisságinkkal
Kezdk bosszontani kazdag aranyonkkal,
Drága ezüstinkkel, ezekbe bizásáinkkal,
Az Szerém borának nagy torkosságával,
Paráznaságokkal, rettenetes bűnökkel.* (RMKT. II, 19.)

Farkas bűnlajstroma még eléggé általános erkölcsi kategóriákban mozog, de a kincshalmozás és a vagyonszerzésben való bizakodás gondolata itt is szerepel. Szkhárosi Horvát sokkal konkrétan sorolja fel a bűnöket. Egyes énekeiben az egyháziak bűneiről van szó, *Az fejedelemségről* című énekében viszont már félreérthetetlenül a nagyurak bűnei szerepelnek. Nem elégszik azonban meg ezek felsorolásával, hanem igyekszik a bűnök okára, kiinduló pont-jára is rámutatni. Ezt teszi meg *A fősvénységről* szóló énekében. A fősvénység alatt a kor irodalmi és nyelvhasználata a bármilyen eszközzel való féktelen vagyongyűjtést érti. Szkhá-rosi Horvát szerint azok a fősvények „Az kik hamisan begyűjtik az kincset”. A fősvénység bálványimádás, „minden gonoszságnak gyökere”; erre vezet vissza az egyháziak és a világi feudálisok minden bűnét. A „nagy hasu” fősvénység, akit egy helyen „nagyságos ur”-nak nevez, szolgálatába, vagyis a fősvények vagyonának gyarapítására kényszerít minden dolgos embert:

*Útát megfogtad mindennek fősvénység,
Nem élhet túled az nyomorult község,
Mert teneked szolgál lám minden mesterség,
Kalmárság, komplárság, minden szekereség,
Vargaság, molnárság, hopp! mely szép tisztesség.*

*Néked járadnak mind az szegény szántók,
Nagy éhen szomjan te reád kiáltók,
Neked verejteznek a szegény kapások,
Teneked fázódnak az szomjú halászhok,
Neked sütköződnek az futó vadászok.* (RMKT. II, 195–6.)

Az urak fősvénysége, vagyon utáni hajszája az, amelytől a mezővárosi polgár és a paraszt, az egész „nyomorult község” szenved. S miként a fősvénység teszi az urakat testi dúlókká, ugyanígy váltak a fősvénység révén a papok viszont lelki dúlókká:

*Sok szent papokat fősvénység! megcsaltál,
Sok pispököket hozzád holdeltattál,
Nagy sok templomokat oltalmul rakattál,
Sok nyaka nyírt embert oda onszollottál,
Sok lelki dúlókat te ott eltartottál.* (RMKT. II, 194.)

Más verseiben a különböző egyházi szertartásokat, a bűnt, a szentek tiszteletét stb. mind a szegény emberek kifosztásának, becsapásának eszközeiként tünteti fel. A fősvénység jegyében kerül tehát egy táborba egyházi és világi kizsákmányoló, s alakul ki ezzel szemben az anti-feudális tábor határozott szemlélete. Ez a felfogás lényegében általános volt, ha ilyen kivételes élességgel és következetességgel, mint Szkhárosi Horvát, más nem is tudta megfogalmazni.

A magyar reformátorok mindezzel azonban még nem adtak feleletet a magyar nép másik égető problémájára, a török hódítás kérdésére. A török pusztításai, a hódoltság fokozatos kiterjedése pedig legalább olyan csapás volt a falvak és mezővárosok dolgozó tömegeire, mint a „fősvény” főpapok és fejedelmek garázdálkodása. A reformátorok ezt jól látták, s koncepciójukban a török úgy jelenik meg, mint a pápa mellett az Antikrisztus másik képviselője. Már Ozorai könyvében is Antikrisztusként szerepel a török a pápával együtt; Batizi András pedig még világosabban fejt ki ezt a gondolatot 1543-ban írt verses világhíronkájában:

... az legutolsó időben támadna
Két hatalmas ország a Jézus Krisztusra,
Az török fegyvere, Mahomet országa,
Az hamis tudomány pápa csalárdsága. (RMKT. II, 103.)

Majd a pápát lelki Antikrisztusnak, a török császárt pedig testi Antikrisztusnak nevezi. A katolikus egyház és a török tehát teljesen egyvonalba kerül, mint a nép két főellenége, sőt Farkas András éneke alapján (*A zsidó és magyar nemzetről*) a török-Antikrisztus sajátos viszonyba kerül a katolikus egyházzal, illetve az ezzel egy táborba sorolt fejedelmekkel. Farkas szerint a török isten büntető ostroma a magyarokon, mivel bűneikkel kihívták isten haragját, s mert nem akarnak hajlani a jó szóra. Fentebb idéztem már Farkas énekének azt a strófáját, melyben elmondja, hogy milyen bűnökkel indítottuk haragra istent, s ezekből kiderült, hogy e bűnlajstrom a feudális osztály bűnlajstromának felel meg. Farkas szemléletében tehát a katolikus egyház és a főurak, vagyis a feudalizmus bűnei (Szkhárosi Horvát szavaival a „fősvénység” és a „fejetlenség”) az okai isten haragjának. A legvilágosabban Szkhárosi Horvát és Sztárai egy-egy szakasza szövezi le a reformátorok következetes álláspontját e kérdésben. A fősvénységről szóló énekében írja Szkhárosi:

Mind ez világot fősvénység elfutád,
Görögországot lám mind elpusztítád,
Jó Magyarországot nagy szegyenben hozád,
Az sok pártolókkal mindaddig dulatád,
Mignem Buda várát pogány kézbe adád. (RMKT. II, 194.)

Sztárai pedig így nyilatkozik egyik zsoltárában:

Az hitellen és kegyetlen pogánok,
Mi környölünk járnak mint oroslánok,
Az egyházi fejedelmek gonoszok,
Azért győznek az hitellen pogánok. (RMKT. V, 78.)

A reformátorok a törökről, mint isten büntető ostromáról szóló tanításukkal egységbe tudták tehát foglalni a nép belső és külső ellenségeivel szembeni állásfoglalásukat. Antifeudális álláspontjuk egyúttal honvéddé, törökellenessé is változott; a török veszedelem növekedése viszont nem a feudális osztályokkal való összefogásra, hanem a velük szembeni ellentét kiélezésére vezetett. Felfogásuk ebben az esetben is pontosan tükrözi a valóságos társadalmi-politikai összefüggéseket. A török hódításért valóban az ország feudális vezetőit és osztályát terhelte a felelősség. A fősvénység, azaz a feudális urak önző vagyonszerzése és a fejetlenség, az anarchia miatt tudott a török gyorsan tért nyerni. Igazuk volt a reformátoroknak akkor is, amikor „isten büntetésének”, vagyis a török hódításnak a megszűnését arra az esetre helyezték kilátásba, ha megszűnnek a „bűnök”, ha a magyarok elhagyják a pápa-Antikrisztust, ha a fősvénység és a fejetlenség útjáról a rend, az egység, a kizsákmányolás törvényes keretekbe való szorításának útjára, azaz a reformátorok terminológiája szerint „Krisztus országára” térnek.

Tanításuk rendkívül hatásossá, a kor emberei előtt mélységesen megokolttá és meggyőzővé vált a magyar és a zsidó nép története között felismert bizonyos párhuzamosság folytán. Ez a párhuzamosság természetesen merőben formális, hiszen az ókori zsidóság egészen más társadalmi formáció keretében élt, mint a magyarok a középkorban. A reformátorok figyelmét mégis felkelthette számos körülmény, s az Ószövetség számos történetében, szereplőjében, kijelentésében saját hazájuk, népük sorsára ismerhettek. Az Ószövetség könyvei ugyanis

sokat írnak az ókori szabad zsidó parasztság elszegényedéséről, szolgaságba taszításáról, az urak kegyetlenkedéséről és többször állást foglalnak e jelenségekkel szemben. Másrészt az ókori zsidóság évszázadokon keresztül bátor harcot folytatott függetlenségéért, melyet azonban urai torzalkodásai és árulásai miatt a túlerővel szemben végül is nem tudott megőrizni. Ezek a körülmények lehetővé tették Farkas András számára, hogy kidolgozza a két nép története párhuzamosságának elméletét, amely teljes mértékben alátámasztja a reformátorok célkitűzéseit.

Farkas az Ószövetségből ismert zsidó-történet és a magyarok történetének egy-egy hasonló szakaszát állítja egymás után párhuzamba: a zsidók kijövetele Egyiptomból — a magyarok kijövetele Scythiából; — a zsidó királyság virágzása, de a zsidók bűnei miatt isten ellenségeket küld rájuk — a magyar állam virágzása, különösen Mátyás alatt, majd a magyarok bűnei miatt a török pusztításai; — isten prófétákat, majd Krisztust küldi a zsidókhoz, hogy megtérjenek, de nem hallgatnak a figyelmeztetésre, ezért a rómaiak végül elpusztítják a zsidó államot — isten a magyarokhoz küld most igehirdetőket, a prédikátorokat, ha nem szívlelik meg szavaikat, az ország teljesen elpusztul a török által. Ilyen módon Farkas egy lényegében antifeudális és nemzeti történetkonceptiót hozott létre, hiszen a török pusztítást előidéző bűnök a feudális osztály bűneit jelentik. A prédikátorok egy sorba kerülnek e koncepcióban a prófétákkal, s tanításaik elfogadása az ország teljes pusztulása elkerülésének egyedüli lehetőségét jelenti.

A reformátorok éleslátására jellemző, hogy a török mellett a nyugatról fenyegető veszedelmre is felfigyeltek. Farkas isten büntetéséről szólva nemcsak azt mondja, hogy „Egyfelől verete pogán törökökkel”, hanem azt is, hogy „Másfelől némettel”. Szkhárosi Horvát Az istennek irgalmasságáról című énekében szintén erre utal:

*Sok ostorral ver minket az isten, de semmit nem félünk,
Sáska, dőghalál, török, vendégnép uralkodik rajtunk. (RMKT. II, 206.)*

„Vendég nép” alatt a németet értették.

Az ország teljes pusztulására vonatkozó jövődölések mellől nem hiányoztak a világ végére, az utolsó ítéletre vonatkozó sejtések sem. A reformáció történetiszemléletét a zsidó—magyar történeti párhuzam mellett a világ hatezer éves fennállására vonatkozó bibliai jóslás alakította ki. A Biblia szerint Ilyés próféta megmondta, hogy a világ létezése három 2000 éves időszakra korlátozódik; az első szakasz a teremtéssel, a második Mózes törvényével, a harmadik pedig Krisztus születésével kezdődik. Erre a jóslásra épít Batizi András verses és Benczédi Székely István prózai világkrónikájában. Mindketten hangoztatják azonban, hogy a harmadik 2000 év beteljesedése nem bizonyos, mivel a világ bűnei a világ végét és isten ítéletét siettethetik. Ezáltal Farkas bibliai alapú magyar történet-konceptiója mellett egy hasonlóan bibliai világtörténet-konceptió is elterjedt, amely a „bűnök” fenntartása esetére már isten világméretű, pusztító büntetését helyezi kilátásba. Az ország és a világ pusztulásának lehetősége festi gyakran oly komorrá a prédikátor-írók írásait.

A bibliai alapú történetiszemlélet, s különösen a zsidó—magyar történetpárhuzam, annyira népszerűvé vált, hogy évszázadokig felismerhető maradt a magyar irodalmi és közgondolkodásban. A reformáció első évtizedeiben pedig valósággal egy bibliai, pontosabban ószövetségi világkép kialakulását eredményezte. Erre a korra és ezekre az írókra is érvényes az, amit Marx az 1848-as francia forradalmakról mondott: „a forradalmi válságnak épp az ilyen korszakaiban a múlt szellemeit idézik fel és állítják aggodalmukban szolgálatukba, kölcsönveszik neveiket, harci jelszavaikat, jelmezeit, hogy ebben a hagyománytól megszentelt áruházban s ezen a kölcsönzött nyelven játsszák el a világtörténelem új jelenetét. Így Luther Pál apostol jelmezét öltötte fel. . .”² A magyar reformátorok többek között abban is különböznek Lutherától, hogy ők elsősorban nem Pál apostol, hanem a zsidó próféták jelmezét öltötték magukra. Jóformán az élet minden mozzanatára ószövetségi utalásokkal, példákkal, idézetekkel, párhuzamokkal reagáltak.

Mikor a jó fejedelem példáját akarták bemutatni, Dávidot és Salamont idézték, mikor a gonosz fejedelmekről, s az azokat biztosan elérő büntetésről szóltak, Nabukodonozort, Heródest, Holofernest, s a zsidókat üldöző fáraót emlegették. A gonosz fejedelem és az őt hasztalan jóra intő, a népet istenhez visszavezetni kívánó prédikátorok ellentétének ábrázolására írja meg Sztárai Mihály egyik bibliai históriáját ezzel a jellemző címmel: *Szent Ilyésnek és Ákháb királynak idejében történt dolgokból, melyek ez mostani időbeli dolgokhoz igen hasonlatosok*. A bibliai történet elmondása után nyíltan meg is mondja, hogy ma is vannak Ákháb királyok, de „szégyent vallanak”, „mert nagy sok Ilyések mostan támadtanak”. (RMKT. V, 134.)

² Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája (Bp. 1949) 9—10.

Mikor a prédikátorok a hatalmas török hódítókkal szembeni ellenállásra biztattak, illetve azt fejtegették, hogy az igaz hit birtokában, Krisztus segítségével a sokkal erősebb ellenséget is le lehet győzni, Juditnak Holofernes és Dávidnak Góliát feletti győzelmére hivatkoztak. A töröknek meghódított keresztény lakosság vigasztalására Eszter és Ahasvérus bibliai történetét adták elő, vagy pedig Ábrahám és Jób megpróbáltatásainak felelevenítésével igyekeztek vigaszt nyújtani híveiknek vagy önmaguknak. Tolnai György Jób történetét versbe foglalva meg is jegyzi, hogy ezzel „magát vigasztalni akará, Titeket is isten segítsen arra”. (RMKT. IV, 68.) A testi vagy lelki rabság földje a prédikátorok terminológiája szerint Egyiptom vagy Babilon; az általuk óhajtott pápától, rossz fejedelmektől, töröktől szabad ország jelképe pedig Kánaán. Az ószövetségi jelmezben kifejezett időszerű gondolatok, képzetek hosszú sorát idézhetnénk még, hiszen az erkölcsi kérdésekben is megannyi felhasználható párhuzam adódott; például az asszonyi hűség példaképeként az istenílő Zsuzsanna, a házasságra készülők oktatására pedig Izsák házasságának története kínálkozott megéneklésre.

De nemcsak a Biblia epikus részei, egyes alakjai váltak a XVI. századi magyarországi helyzet kifejezőivé, de költői, lírai részletei is. A zsoldárokból elemi erővel feltörő panasz és a bosszúért kiáltó harag, az isten igaz ítéletében való szilárd hit és bizakodás, a reformátorok és hívek ajkán társadalmi és nemzeti törekvések kifejező formájává vált. A bibliai zsoldárok bizonyos aktualizáló átalakítással a korabeli „kegyetlen fejedelmek” és a „pogány ellenség” elleni tiltakozást szolgálták és a „Krisztus egyházához” tartozó védtelen tömegek lelki erejét, öntudatát, ellenállását erősítették. A zsoldárokhoz hasonlóan Jeremiás siralmait is saját mondanivalója, érzéseiként mondhatta el minden hazáját szerető magyar. Az egyik névtelen énekszerző joggal kezdhette Jeremiás könyve alapján írt énekét ezekkel a szavakkal:

*Keserves szívvél Magyarorszáiban mondhatjuk magunkról,
Az nagy siralmat kit Jeremiás régen írt zsidókról. (RMKT. VI, 85.)*

Mózes bibliai átkának súlyos fenyegetésénél pedig aligha érezhettek időszerűbbet a kor olvasói és énekhallgatói; Székelyi Horvát által átköltve minden sorában a XVI. századi Magyarország sorsa fejeződött ki profétikus erővel.

A mezővárosi reformátorok fent ismertetett és az ószövetségi analógiákkal messzeemenően alátámasztott koncepciója komor és vészjósló. A kor eseményei megkövetelték a veszély nagyságának bemutatását. A feudalizmus bűnei a végpusztulás lehetőségét idézik fel a prédikátorok szerint, s ezt a gondolatot igyekeznek mindenkiben erősíteni, nem törekedve olcsó vigaszok nyújtására. Céljuk azonban nem az ijesztgetés, az ijesztés legfeljebb eszközük egy jobb társadalom, az egységes független ország megteremtése érdekében. Megjelölik az ehhez vezető utat is: a „Krisztus egyházához”, vagyis a reformáció táborához való csatlakozást, annak nem csak vallásos, de erkölcsi-társadalmi eszményeinek eligadását. Ennek a pozitív programnak a megmutatása mégis gyenge pontja az első reformátoroknak. Sokkal erősebbek a hibák, a bajok, a bűnök ostromlásában és ábrázolásában, mint a távlatok felvázolásában. Sőt míg a jelen bírálatában vallásos szemléletük ellenére is bámulatra méltó biztonsággal sejtették meg a társadalmi és politikai küzdelmek valóságos összefüggéseit, addig a jövőt illetően illúziók áldozatai.

Az ország romlásáról, a törökről mint isten büntetéséről, a fejedelmek gonoszságáról és fősvénységéről szóló tanításaikból forradalmi elképzelések, az Antikrisztus hívei elleni, ádáz harc követelése kellett volna, hogy következzen. Ők ezzel szemben azt remélik, hogy a fejedelmek megjavíthatók, hogy képesek lehetnek „megtérsni” és „Krisztus országához” csatlakozni. Azt remélték, hogy az urakat a veszély tényeivel és a végpusztulás fenyegető felidézésével rá lehet bírni nemcsak a reformációhoz való formális csatlakozásra, hanem arra is, hogy elhagyják a fősvénységet, véget vessenek a sok dúlás-fosztásnak, a pártharcoknak, az anarchiának, a feudális adókat a törvényes keretek közé szorítsák vissza s így módon lehetővé tegyék a mezővárosi és a szabad paraszti fejlődés kibontakozását.

De nemcsak az urakkal szemben táplálnak illúziókat, hanem istenükkel szemben is. Elismerik, hogy az országra méltán zúdul a sok csapás, és az ezeket felidéző bűnök megszüntetésére szólítanak fel mindenkit, de ugyanakkor istennel is alkudoznak. Ha mi nem is érdemlünk meg a bűnbocsánatot, mert a bűnök még nem szűntek meg — mondják — de isten saját neve dicsőségére szüntesse meg a büntetést, elégelje meg az országra küldött kevély pogány ellenség garázdálkodását. Ha megtöri a török hatalmát, akkor ebből neki is haszna, dicsősége származna, hiszen az emberek jobban fogják tisztelni. De hivatkoznak arra is, hogy Krisztus feláldozta magát a bűnös emberekért, megváltotta őket, ezért ha nem is érdemlünk meg a bocsánatot, ne engedje isten, hogy Krisztus áldozata hiábavaló legyen és elpusztuljunk a retentő büntetésben. Különösen a zsoldárátdolgozásokban tűnik fel gyakran ez az istennel való — bizonyos polgári gondolkodásra valló — alkudozás, így legfőképpen Sztárai Mihály

zsolttáraiban. Az istennel való perelés, személyes alku elemei már a bibliai szövegben is benne vannak, s így a reformátoroknak volt mire támaszkodniuk ezen a téren is.

A jövőt illetően tehát eléggé következetlen álláspontot vallottak reformátoraink: egyfelől arra intették az embereket, hogy térjenek meg a Krisztus egyházába, mert csak akkor ér véget az ország romlása, másfelől istenhez könyörögnek, hogy szüntesse meg a büntetést, mert akkor az emberek is könnyebben megtérnek majd hozzá. Ebben az ellentmondásban, melyet legfeljebb egy zseniális művészi kompozícióban lehetett feloldani, amint azt Zrinyi tette a *Szigeti Veszedelem*-ben, benne rejlik a mezővárosi reformáció bizonytalansága, ami maga után vonta, hogy egy-két évtized után vagy a feudalizmussal összebékülő, vagy pedig következetesebben haladó radikális irányzatokra kellett ennek az áramlatnak bomlania.

Szétfeszíténé e tanulmány kereteit a mezővárosi reformáció hazai előzményeinek vizsgálata. Tanításai nemcsak azért terjedtek el oly páratlan gyorsasággal, mert híven kifejezték a lakosság nagy részének törekvéseit, hanem azért is, mert nagyrészt ismerős, már korábban is hallott gondolatok alkották elemeit. Ezeket az előzményeket a legellentéesebb forrásokban, a magyar husziták, ferences prédikátorok és egyes Jagello-kori humanisták műveiben, tanításaiban, tételeiben találhatjuk meg.³ A reformátorok sajátos terminológiájára, gondolatsémáira, az általuk használt kategóriákra éppen úgy rábukkanhatunk korábbi írásokban, mint tanításuk számos fontos tartalmi elemére. Mégis a koncepció gyökeresen új és eredeti, mert a készen kapott elemek a haladó antifeudális erők nézőpontjából teljesen újszerűen rendeződnek benne el. Sokszor egészen máshonnan származnak bizonyos nézetek, mint azok a kategóriák, melyek keretébe a reformátorok e nézeteket belefoglalták. Sőt bizonyos gondolatok koncepciójukba illetve teljesen ellentétes értelmet nyertek, mint elődeiknél.

Bár a mezővárosi reformáció tanításait a hazai előzményekből is jórészt levezethetjük, a kutatás fontos feladata külföldi rokonságának, kapcsolatainak felderítése. Ezzel a kérdéssel sem foglalkozhatunk most ezen a helyen, csak utalunk a német-svájci reformációval való bizonyos egyezésekre, valamint arra a körülményre, hogy a mezővárosi prédikátorok tanításaihoz leginkább hasonló társadalmi koncepcióval a német parasztháború felkelőinek zwingliánus szellemű híres 12 pontjában találkozunk.⁴ Emellett gondolni lehet a cseh—morva testvérek nézeteivel való esetleges kapcsolatra is.

3

A magyar reformáció tételeit, gondolatait, eszméit túlnyomó többségben irodalmi alkotások terjesztették. Az eddig említett művek közül egyedül Ózori könyve prózában írt teológiai, hitvitázó értekezés, a többi mind ének vagy Sztárai esetében dráma. Irodalmi alkotásnak számít ebben a korban a krónika, így Benczédi Székely István műve is. Jellemző hogy a hitterjesztés két leghatásosabb formája a prédikálás és a hitvita, mennyire irodalmi műfajokba torkollik. A prédikációból, mint Szkhárosi Horvát esetében látjuk, oktató ének, a hitvitából pedig — Sztárai a példa rá — dráma lesz. A mezővárosi reformáció eszméinek terjesztői tehát együtt a kor haladó írói. Hogy kik ők, arra Szkhárosi Horvátnak *Az istennek irgalmasságáról* című énekéből kapunk feleletet:

*Te magyar nemzet kemény nyakú vagy, és igen süket vagy,
Nagy sok jó tanács, isteni beszéd rajtad semmit nem fog,
De majd meglátod, miképpen jársz, ha az isten elhagy.*

*Nagy bévséggel most szent akaratját hirdetteti neked,
Ha szót fogadnál ő szent országát igéri te neked,
De ha nem veszed, higgyed, örökké te ezt megemlejtet.*

*Nem mondhatjátok, hogy nem tudjátok isten akaratját,
Mert mind pap, deák, gyermek, hegedős nagy nyilván kiáltják,
Am meglátjátok mikint várjátok az ítélet napját. (RMKT. II, 207.)*

Pap, deák, gyermek, hegedős: íme az ő tollukon és ajkukon keresztül terjedt a reformáció gondolata, és az attól elválaszthatatlan erkölcsi, szociális és hazafias eszmék. Az irodalom alkotóinak és terjesztőinek e négy típusa természetesen nem egyformán vette ki részét az új eszmék terjesztésében, más és más volt a műveltségi és irodalmi hagyományuk is; igen fontos és a kor irodalmának megértése szempontjából nélkülözhetetlen ezért pontos meghatározásuk.

³ A reformáció egyes eszméinek a Jagello-kor humanista irodalmában megtalálható előzményeire lásd: Kardos Tibor *A magyarországi humanizmus kora* (Bp. 1955) 244—391.

⁴ A 12 pontra vonatkozóan lásd: M. M. Szmírin *Münzer Tamás népi reformációja* (Bp. 1954) 324—33.

Tekintetbe kell azonban itt venni, hogy Szkhárosi megállapítása 1546-ból való, az események viszont gyorsan változtak, ezért időben messzemenő következtetéseket nem szabad ebből a kijelentésből levonni.

Pap alatt prédikátort ért Szkhárosi; a prédikátor fogalma azonban ekkor még nem különült el határozottan a korábbi katolikus plébánostól. A reformáció első prédikátorai maguk is többnyire eredetileg katolikus papok vagy szerzetesek voltak. A katolikus múlttal való éles szembefordulást az jelentette, amikor a szerzetességnak hátat fordítottak és elmentek világi papnak. Maga Szkhárosi is önmagát „barátból lett pap”-nak nevezi. A mezővárosi reformáció sajátos tanításait ezek a ferences barátból lett papok, illetve magukat papnak nevező prédikátorok alakították ki. Az eddig említett írók kivétel nélkül ezt a típust képviselték, ők alkották a magyar reformáció szellemi vezérkarát. Szorosan kapcsolódik hozzájuk a Szkhárosi által harmadiknak említett „gyermek”. Ez alatt természetesen nem egy másik írótypusról van szó, hanem a reformáció tanait hirdető irodalom igen fontos terjesztőiről. A reformáció propagandájának egyik leghatásosabb eszköze az ének volt, s a prédikátorok bőven éltek is ezzel, nagy számban írták az új énekeket. Ezeknek elterjesztésében, a templomba járó lakosságnak való megtanításában nagy szerepük volt a gyerekeknek, az iskolásoknak. Nekik tanította meg a prédikátor az új énekeket, melyeket azután a templomban kórusban előadtak, s akikhez azután lassan a felnőtt lakosság is csatlakozott.⁵ Ugyancsak iskolás gyerekek lehettek a reformáció-kori hitvitázó drámák előadói is. A prédikátor felnőtteket nehezen bírhatott volna rá drámák megtanulására, ezért a felügyelete alatt álló iskolásokkal kellett azokat előadatnia. Hogy ez csakugyan így volt, azt bizonyítja Sztárai *Papok házassága* című komédiájának befejezése is, ahol a „Gyermek” elnevezésű szereplő foglalja össze a tanulságokat. Iskolás gyerekek kórusban énekelte és drámákban való fellépése természetesen nem új dolog, ezt már a korábbi katolikus iskolák is megtették. Ott azonban latin egyházi énekeket és latin misztériumjátékokat, esetleg világi drámákat kellett előadni. A reformátorok most az iskolás gyerekekkel a magyar nyelvű irodalmi műveket terjesztették.

Másodiknak említi Szkhárosi Horvát a deákokat. A deák vagy latin nevén literatus, hazai iskolát végzett világi értelmiségit jelentett.⁶ A deákok rétege a Mohács előtti évtizedekben már igen népessé vált: a fejlődő társadalom, az árutermelés fokozódása, az államapparátus bonyolódása és a városok emelkedése egyre több értelmiségit követelt. E hazai képzettségű értelmiségiekből lettek az ügyvédek, a városi jegyzők, az íródeákok, a tisztartók stb. Többnyire a köznemességből s a patricius polgárságból kerültek ki eleinte, de a XVI. században már egyre több mezővárosi polgárt, sőt jobbágyszármazásút is találunk köztük. A deákság az azonos iskolázás következtében meglehetősen egységes műveltségű, de társadalmi helyzete és érdekei szerint eléggé differenciált réteg. A nagyurak, főpapok, fejedelmek szolgálatában álló tisztartók, udvarbírák a feudalizmushoz húztak, s minden erejükkel azon voltak, hogy megszédjék magukat, az úr érdekében végzett munkájuk ideje alatt mennél jobban meggazdagodjanak. Ez pedig a jobbágyok mennél nagyobb kiszípolozását jelentette, hiszen első-sorban ez volt a feladatuk. Azok, akik a városokban vagy mezővárosokban helyezkedtek el, természetesen a polgári törekvéseket képviselték, mivel ezek erősödése jelenthette az ő emelkedésüket is. Nyilvánvaló, hogy Szkhárosi Horvát mikor deákokat emleget, nem a deákság egészére, hanem ezekre a városi, mezővárosi értelmiségiekre: jegyzőkre, ügyvédekre, iskolamesterekre gondolt. Ezek érdekei teljesen megegyeztek a mezővárosi reformációval, s az annak élén járó prédikátorokéval. Számos olyan városi deák által írt énekkel találkozunk ezekben az évtizedekben, melyeket bizvást írhatott volna egy prédikátor is: ugyanaz a tematika, ugyanazok az eszmék; legfeljebb formailag különíthetők el eleinte.

Végül az „isten akaratját” hirdető negyedik írótypus a hegedős: a kor énekmondóit jelenti. Érdekes, hogy a reformátor őket is harcostársának tekinti. Az énekmondók ugyanis általában nem vettek részt a vallási küzdelmekben, nem foglaltak állást a katolikus egyház ellen, s kenyéradóiknak való kiszolgáltatottságuk következtében bárkinek a szolgálatába elszegődtek. Mulattatás lévén a feladatuk, nem mindig tettek tanúságot magasabb rendű erkölcsiségről, s énekeikben sokszor adhattak elő olyasmit, ami merőben ellenkezett a reformáció erkölcsi felfogásával. Munkásságuk legfontosabb területe: a hősi epika mégis közel hozta őket a reformátorok célkitűzéseiseihez. Ők énekeltek Mátyás királyról, a török felett aratott győzelmekről. Elbeszélő énekeik helytállásra, bátorságra, a haza védelmére serkentettek, s nem nélkülözték a bíráló hangot sem azokkal szemben, akik nem teljesítik kötelességüket. Ez az, ami miatt őket is az új mozgalom törekvéseinek szószólójaként említheti Szkhárosi Horvát. Fokozottan érvényes ez az énekmondóknak éppen ez idő tájt elszaporodó új típusára, a deák-énekmondóra.

⁵ Csomasz Tóth Kálmán *A református gyülekezeti éneklés* (Bp. 1950) 134.

⁶ Gerédy Rabánnak a hazai deákság kialakulásáról szóló kéziratban levő értekezéséből — melyet a szerző volt szíves rendelkezésemre bocsátani — merítem a magyar literatusokra vonatkozó alábbi tudnivalókat.

A Mohács utáni zűrzavaros időkben, a török hódítás és a pártharcokból eredő pusztulások sok deák egzisztenciáját tették tönkre. Városok elpusztultak, egyes főurak rabságba estek vagy elmenekülni kényszerültek, s ilyenkor a szolgálatukban volt deákok egy része földönfutóvá lett. Sok deákból katona lett, de akadtak szép számmal, akik — ha megfelelő képességeket éreztek magukban — énekmondónak mentek. Jó példa erre a leghíresebb énekmondónak, Tinódinak az esete. Őt is csak a nagy változások, Török Bálint elfogatása tette vándor-énekmondóvá; nyugalmas időben ura szolgálatában maradhatott volna élete végéig. Az ilyen deák-énekmondók természetesen sokkal tudatosabbak, műveltebbek, mint a többi hegedős, s műveikben az ország iránti felelősségérzet is sokkal erősebben nyilvánult meg. A deák-énekmondók között már nem egy olyan író is találunk, aki a reformáció társadalmi, erkölcsi, hazafias célkitűzéseit teljes tudatossággal, programszerűen hirdette, ha a vallási vitába nem is avatkozott belé. Szegedi András énekmondó deák például 1553-ban Jeruzsálem pusztulásáról írt éneket, figyelmeztetni akarva a magyarságot várható sorsára: ez semmi más, mint Farkas történetkoncepciójának a népszerűsítése. (RMKT. VI, 153—87.) Tinódi művei egész sorában emelt szót az anarchia, a féktelen rablás, a nép elnyomása ellen.

A deákság tehát egyrészt szorosan érintkezett a prédikátorok irodalmi munkásságával, másrészt egy részük az énekmondók soraiba vegyült. A deákságnak ez az összekötő szerepe jelentősen hozzájárult nemcsak a közös eszmei alap, hanem bizonyos közös formai jellegzetességek kialakulásához. A deák-típus végeredményben nem különíthető el határozottan a többi írótl, beleolvad amazokba. Ha a reformáció első két évtizedének irodalmi, s főleg az ebben hatalmas túlsúllyal jelentkező költői természetét nézzük, akkor egyrészt elkülöníthetjük a prédikátorok költészetét, melyhez szorosan kapcsolódik a városi, mezővárosi deákértelmiség alkalmi énekszerzői munkássága; másrészt külön kell választanunk az énekmondókat, — írástudatlan hegedősöket és deáklantosokat. Prédikátor és énekmondó: ezeknek az évtizedeknek két alapvető írótipusa a reformáció és a reformációval összefüggő társadalmi-politikai törekvések szolgálatában. Hangsúlyoznunk kell a köztük levő egységet, de nem szabad elmosnunk a különbségeket sem. Ez a különbség, mint látni fogjuk, nemcsak más műfajok és formák használatában mutatkozik meg, hanem bizonyos eszmei-tartalmi mozzanatokban is. Az énekmondók teljesen világi emberek, s így a vallásos elem túlsúlya helyett náluk a reformáció koncepciójának elsősorban a nemzeti oldala domborodik ki. Lényeges körülmény az is, hogy mialatt az antifeudális mozgalomhoz húznak, a feudális urakat is kiszolgálni kényszerülnek. Így módon bizonyos közvetítő szerepet is játszanak a kor feudális és antifeudális irodalma között, s hogy nem eredménytelenül, arra Balassi Bálintnak Tinódi históriás énekeire is építő költészete a példa.

4

A reformáció első szakaszának s az ebben uralkodó jellegű mezővárosi irányzatnak fő irodalmi műfaja az ének. A szóbeliség útján való terjeszthetőség, s a magyar irodalom korábbi hagyományai egyaránt az énekköltészet fellendülését idézték elő. Megjelenik emellett már ebben a szakaszban a dráma is — Sztárai tollán — de az énekköltészet ekkor mind mennyiségileg, mind minőségileg messze felülmúlja az első drámai kísérleteket. A dráma, a próza elbeszéléssel együtt a magyar reformáció következő szakaszában bontakozik majd ki. A mezővárosi prédikátorok irodalmi tevékenységét az őket méltón egyedül reprezentáló énekköltészet jellemzésén át mutatjuk be.

Énekről beszélünk, nem líráról és nem epikáról. A reformáció énekei ugyanis nem tiszta műfajok, líra és epika keveredik bennük: szerzőik tanítani, oktatni, eszméket terjesztetni kívántak, s ezért elsősorban oktató propaganda-énekeket írtak. A lírai és epikai elemek mindig olyan mértékben vannak jelen a versben, amennyire az adott didaktikus célkitűzés azt szükségessé teszi. Farkas András sokat emlegetett éneke a zsidó és a magyar nemzetről például számos epikus részletet tartalmaz, hiszen elmondja a Biblia alapján a zsidó, a krónikák alapján pedig a magyar történet egyes eseményeit, mégsem tekinthető elbeszélő éneknek. Farkas műve versebe szedett traktátus, költői koncepció nélkül, epikai részletekkel és csekély lírai elemmel. Szkhárosi Horvát Andrásnak *Az istennek irgalmasságáról*... című éneke nagy indulatú lírai fogantatással indul, melyet az isten irgalmasságát bizonyító bibliai események elbeszélése követ, s végül az innen fakadó tanulások — helyenként ismét lírai szárnyalású — oktató-kifejtése zár be. Az ún. bibliai históriák, melyek nyíltan egy-egy bibliai történet részletes elbeszélését tűzik célul, szintén nevelő célzatúak, s többnyire annak köszönhetik megszületésüket, hogy a történet elmondása után a szerző előadhatta didaktikus mondanivalóját hol rövidebben, hol igen terjedelmesen, hol bizonyos lírai emelkedettséggel, hol a prédikáció száraz logikájával.

Miként a mezővárosi reformáció eszméinek a csírái — ha más összefüggésben és más értelemmel is —, megvannak a korábbi magyar irodalomban, ugyanúgy a formák sem teljesen

újak, hanem egyenes folytatásai költészetünk addigi fejlődésének. Gerézdi Rábán kutatásai szerint a Mohács előtti magyar nyelvű költészet legfontosabb verstípusai a következők: a himnusz, a szatirikus vágáns-ének (pl. Apáti cantilenája) és a cselekvésre késztető, propagandisztikus deák ének (pl. Szabatkay Mihály vagy Geszthy László éneke).⁷ A himnusz, vágáns és deákhagyományok természetesen csak a kiindulópontot jelentették, s gyorsan átférmálód-
tak a prédikátor verselők kezén. Figyeljük meg ennek a folyamatnak néhány mozzanatát.

Himnuszokat a reformáció kezdetekor nagy számban fordítottak le magyarra a gyüleke-
zeti éneklés céljaira. Benczédi Székely István elveszett énekeskönyvéről Bod Péter úgy emléke-
zik meg, hogy a szerző abban „magyarra fordította az Ekklesiának régi deák hymnus nevezet-
tel való énekeit”.⁸ Batizi szintén több énekét írta himnuszok nyomán. A himnusz-elemek
azonban már nála is, s a későbbieknél még inkább összevegyülnek a reformáció tanításaival.
Batizi *A Krisztus Jézusnak isteni és emberi természetéről* írott énekében minduntalan a himnu-
szok litánia-szerű dicsőrethalmazásának hangján szól Krisztushoz:

*Ó istennek drága kénstartója,
Szent léleknek rajtunk nyugotója,
Nyomorodott árváknak tartója,
Mi hitünknek megkoronázója. (RMKT. II, 63.)*

Ebbe a középkori szerzetesköltők modorát felidéző énekbe zökkenésmentesen simulnak azon-
ban bele a reformáció időszerű mondanivalóját hordozó sorok:

*Mert az ördög ellenünk támadott,
Nagy sok gonosz közöttünk áradott,
Oltalmaz meg azért az ördögtől,
Ez világ sok kegyetlenektől,
Távoztasd el tőlünk az vérontást,
És sokféle dihős hadakozást,
Szállítsd le az sok nyuzást, fosztást,
Hogy az hütről tehessünk jó vallást. (Uo. 63—4.)*

A hitéért életével fizetett Radán Balázs *Háborúságnak idején való könyörgés*-ében, melyet a
Juste Judex kezdetű himnusz nótájára írt, tele himnikus elemekkel, a reformációnak az Anti-
krisztusról, valamint a törökről mint isten büntetéséről szóló tételeit juttatja kifejezésre.
(RMKT. V, 3—4.)

A vágáns-hagyomány főleg Szkhárosi Horvátnál, a reformáció legjobb szatirikus ének-
szerzőjénél jut jelentős szerephez. Költészete szinte innen indul el, mert legelső ismert éneke,
az *Emberi szerzésről* című, nem más mint egy szerzetest gúnyoló-leleplező szatirikus ének
didaktikus keretbe foglalása. Néhány oktatgató, az ellenségre és a családságra figyelmeztető
lapos strófa után egyszerre áttér a szerzetes alakjának rendkívül találó jellemzésére. Míg a
bevezető szakaszokban egyetlen kép, hasonlat vagy kifejező erejű jelző sem található, addig
most egyszerre a szatirikus ábrázolás legváltozatosabb költői eszközei kezdenek nyüzsgni.
Sokat sejtető titkolódzás („Egy ellenség köztünk”, „Nem tom minek hijják”), találó gúnyos
kifejezések (bömböl, kullag), a kirívó ellentéttel való játék („Asszó fába oltott, de két kézzel
eszik”), kitűnő képek („puhán övedzett ragadozó farkas”), merész képzettársítások („Tömlő-
ben viselnek ezek üdvösséget”), a jellembeli tulajdonságoknak külső testi megjelenítései
(„Gyakran fejét hajtja, azval sokat megcsal”) és az ehhez hasonló mozzanatok segítségével
sikerült a képmutató szerzetesről remek ábrázolást adnia. Mint Horváth János rámutatott,
ez a szerzetes-kép rokonságot mutat Apáti Ferenc gúnyos cantilenájának költői módszerével,
képalkotásával és stílusával. (Id. mű. 60—61.) A vágáns hagyományra támaszkodó
szerzetes-kép azonban végül ismét beletorkollik a prédikátor magyarázó okfejtésébe. „Ezt
ha nem hinnéd im megbizonyítom” ezekkel a szavakkal ismét eredeti száraz költőietlen stílu-
sába zökken vissza: amit képben találóan bemutatott, azt most kifejtteni, tudatosítani
igyekszik. Szkhárosi Horvát más egyházat-gúnyoló énekeiben is vissza-visszatér a szatirikus
ábrázolásnak a vágáns költészetben kialakult költői fegyvertára. Hol a szentek dicsőre-
te, hol a katolikus szertartások kerülnek pellengérré szellemesen, néha valósággal sziporkázó
ötletességgel és a szentnek tartott dolgok vaskos profanizálásával. Ez a stílus halványabban más
énekszerzőknél is jelen van, például a házasekéről ismert Tar Benedeknél.

⁷ Lásd Gerézdi Rábán megjelenés előtt álló munkáját a magyar világi líra kezdeteiről.

⁸ Magyar Athenás 258.

Költőileg a himnusz és a vágánshagyománynál kevesebbet nyújt a deák-ének öröksége. A Mohács előtti évtizedekből fennmaradt néhány buzdító, korholó propagandisztikus deák-énekre a költői kifejezés és stílus szegényessége jellemző. Mégis a magyar nyelvű költészetben csak itt találhatunk előzményt a reformátorok hazafias figyelmeztető és feddő énekpropagandájára. A deákének hatása megfigyelhető a reformáció énekeinek verselésében, stílusában is. A pontosan kötött szótagszámú 10-es, 12-es és 14-es sorok, melyek annyira általánosak a reformáció énekeinél, a deákoknál gyökeresedtek meg, ugyancsak az ő énekeikre jellemző az a dísztelen, kép- és jelzőszegény, sokszor prózaias stílus, melyet a reformáció énekszerzői műveik didaktikus törzsében általában alkalmaznak. A deák énekszerzés nyomán válhatott általánossá korabeli költészetünkben a szerző nevét vagy hosszabb szöveget magában rejtő akrostichon, valamint a vers keletkezési körülményeiről valló záróstrófa divatja is.

Ha végül megemlítjük, hogy a bibliai históriák epikus jeleneteiben nemegyszer a naiv énekmondó-epika fordulataira, stilisztikai sablonjaira bukkanunk, sőt a bibliai nőalakok leírásánál, jellemzésénél és a házasenékeknél még a virágénekek fordulatai is feltűnnek,⁹ akkor elmondhatjuk, hogy a reformáció énekszerzése a korábbi magyar nyelvű költészet teljes örökségét tovább vitte.

Az előzmények között nem beszéltünk még a humanista költészetről. Humanista költészet magyar nyelven a reformáció előtt jóformán nem is volt, igazi kialakulása a reformációval egy időben kezdődött meg, s elsősorban főúri körökben, vagyis éppen a mezővárosi reformáció ellentáborában. De a korábbi magyarországi latin nyelvű humanista költészettel is legfeljebb igen gyér összefüggéseket tud majd idővel kimutatni a szorgos kutatás. Pedig a reformátorok a latin humanista irodalom egyes termékeit bizonyára ismerték, hiszen gondolati egyezések, a Jagello-kori humanisták és a reformátorok közt szép számmal akadnak; de míg a himnusz, vágáns-, deák- sőt naiv énekszerzés költői hagyományait a reformátorok jól fel tudták használni, addig a humanista formák és költői ábrázolás — legalábbis a kezdeti periódusban — a reformátorok számára teljesen idegenek.

A humanista poézisnél sokkal kevésbé tudatos és kisebb formai igényességgel bíró himnusz és vágáns költészetet is úgy fejlesztették tovább a reformátorok, hogy a költői kifejezés számos elemének átvétele mellett magát a költői kompozíciót széttörték, a didaktikus elemekkel szétszaggatták. Ilyenformán a korábbi kialakult formákkal szemben bizonyos formátlan-ságnak nyitottak kaput. Ők azonban nem formákkal, hanem a harccal törődtek, a szépirodalmi forma számukra mi sem mondott, a művészetnek önmagában való nevelő, tanító, funkcióját nem ismerték fel. A legmesszebbmenő közérthetőségre és meggyőző erőre törekedtek, olyanra amely még az iskolázatlan, s különösen irodalmilag teljesen képzetlen tömegek előtt is hatásos. Felhasználták ennek érdekében költői eszközöket, de nem merték magukat ezekre bízni, inkább prédikatori agitációjukra, magyarázataikra építettek. Mennyire másképpen gondolkodott a szépirodalom szerepéről a kortárs humanista Pesti Gábor. Esopusfordításának előszavában így nyilatkozik állatmeséiről: „Ezek a halandók lelkét nem csupán csodás gyönyörrel töltik el, hanem a tisztas és hasznos cselekvésre is sokkal inkább csábítanak, mint a filozófusok szigorú tanaikkal, mert megvesztegető bájukkal úgy beférkőznek az emberek lelkébe és úgy megmutatják, mit kell követni és mit kell kerülni, hogy mi valamennyien akaratlanul is azok helyeslésére kényszerülünk.”¹⁰ A reformátor nem így vélekedett. Még a reformáció fejlettebb szakaszában működő és némi humanista műveltséggel rendelkező Heltai Gáspár is úgy adta közre ismét Esopus fabuláit, hogy mindegyikhez hosszas értelmezést, magyarázatot, prédikatori okoskodást fűzött. Szkhárosi Horvát, Batizi és énekszerzőtársai előtt nincs a költői formáknak becsülete.

Pontosabban fogalmazva azt kellene mondanunk inkább, hogy ők a korábbi költői formákkal nem tudtak megelégedni. Nemcsak arról van itt szó, hogy egyrészt a hosszú idő alatt kialakult, kiformalódott himnikus és vágáns formákat elrontották, s másrészt, hogy a művészi tudatosságú humanista poézis formái iránt közömbösebbek voltak, hanem arról is, hogy az az új mondanivaló, melyet a világ elé kívántak tárni, a régi művészi formákon belül nem érvényesülhetett. A magyar reformátorok eszméi, harcos antiklerikális és antifeudális állásfoglalásai számára szűk ruha volt bármelyik korábbi magyar énektípus. Bőven volt antiklerikális elem a vágáns költészetben, de a reformátorok gyilkos gúnyához viszonyítva az többnyire csak csipkelődésnek tűnik. A török elleni harcra, összefogásra, a belvillongások megszüntetésére buzdítottak a Geszthy László-féle deák-szerzők, de gondolataik szerény óhajok csupán, ha melléjük állítjuk Szkhárosi Horvát urakat ostromozó fenyegetéseit. Megbocsátásért, könyörületért, üdvözlésért istenhez fordult és dicséretét zengte a himnusz, de hogyan

⁹ Horváth János *Hír három virágénekéről*. MNy 1949. 1–10.

¹⁰ *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból* I, 167.

bírhatta volna el a „szent szeretet” költészete — mint Babits nevezi — a reformátoroknak egész népe nevében elhangzó, súlyos felelősségtudatról tanúskodó könyörgését :

*Kelj fel már uristen te álmadból,
Szabadíts ki minket nyavalyánkból,
Az szegény foglyokat fogságból
Hozd ki Mahumet országából.* (RMKT. II, 74.)

A régi költői formák felbomlása tehát szükségszerű volt, a didaktikus elem elsődlegessége pedig odavezetett, hogy helyükbe egyelőre költőietlen kompozíció, prózaias magyarázkodás lépett. Számos ének így nem egyéb versbeszedett prédikációnál, a prédikáció terjengős gondolatmenetével, fejtegető-oktató stílusával. Az új mondanivaló, az új tartalom és az új írói magatartás azonban csak átmenetileg okozott formai hanyatlást, csak addig amíg az új mondanivalóval adekvát új formák ki nem alakultak, amíg valóságos lírává nem izzott a reformáció énekeiben összetömrőlő sokféle költői és költőietlen elem.

Új formák és a korábbinál művészeileg is magasabbrendű költészet létrejöttéhez már az is egy lépést jelentett, hogy himnikus és vágáns elemek, s a leginkább elterjedt deák énekstílus egy helyen egy-egy énekszerző munkásságán, sőt gyakran egyazon éneken belül is összehozódott, s így lehetővé vált e három eddig elkülönült énekstílus egymáshatása s integrálódása. Jelen volt azonban egy olyan merőben új tényező is, amely egységbe fogta a múltból átvett költői elemeket és a prédikátorok prózaias-didaktikus modorát : a Biblia — pontosabban az Ószövetség nyelve és stílusa. Miként a mezővárosi reformáció tanításai, gondolat- és képzetrendszere elválaszthatatlan az ószövetségi jelmez felújításától, az Ószövetség tartalmi elemeinek aktualizálásától, éppen úgy a Biblia nyelvi, stílusi és számos esetben fejlett költői elemei elárasztják a kor énekköltészetét, s egy minden korábbtól határozottan elkülönítő jellegzetes pecsétet ütnek rá.

A bibliai stílus és formák elhatalmasodása szükségképpen következett a reformátoroknak abból a törekvéséből, hogy az Ószövetség történeteit, megállapításait mennél nagyobb mértékben népszerűsítsék. Mivel ők a pápa „emberi szerzés”-ével szemben az igaz hitet kívánták hirdetni, ennek forrása pedig a Biblia volt ; a Bibliából pedig a magyar reformátorok különösen az Ószövetség könyveiben találták meg a számukra legidősebb mondanivalót : énekeikben elsősorban az Ószövetség tanításainak a közvetítésére törekedtek. A reformáció énekeinek jelentős része semmi más, mint a jelenre alkalmazott ószövetségi parafrázis. Ilyenek eleve az elbeszélő jellegű bibliai históriák, de jórészt ugyanez vonatkozik pl. Batizi Andrásnak *Meglőtt és megleendő dolgoknak*. . . *história*-ja című már említett bibliai világtörténetére, mely a világ eseményeinek alakulását Ilyés és Dániel próféták jövődőlései alapján írja le. Az énekszerzők gyakran nyíltan megmondják, hogy a Biblia valamelyik részét szedik versbe. Csikei István Illyésről és Ákháb királyról szóló históriájának utolsó szakaszában pl. azt írja, hogy „Ezt az éneket nem régen szerzék, Az bibliából kiszedegeték” (RMKT. II, 158) ; Fráter Gáspár Antiochus királyról írott históriájának a címében megmondja már, hogy története „szent írásból énekbe szöszöttetett”.

A bibliai históriák, bibliai alapon készülő krónikák, bibliai igék gyűjteményére épülő verses prédikációk, zsoltár és jeremiás átdolgozások mennyiségileg is oly túlsúlyt biztosítottak az ószövetségi elemnek, hogy a bibliai nyelv, stílus és formakincs behatolása magától értetődő.

Néhány példa könnyen érzékelteti, hogy mit jelentett nyelvi és stílusi szempontból az ószövetségi elemek átvétele. Mikor Szkhárosi Horvát a gonosz fejedelmek fejére olvassa, hogy mit mondtak róluk a próféták, a magyar költészetben addig nem ismert terminológiát honosít meg. Jeremiás szerint a fejedelmek „elkegyetlenedtek, eldöglettek . . . És minden lopóknak lopó társi lettek”, Ezékiel „Prédáló farkasnak, vérontóknak mondja És lélekvesztőknek az urakat mondja” ; „Sívó oroszlanok Zsofóniás mondja”. Mikéas szavait idézve ezután így támad rájuk :

*Szerettek — ugymond — minden gonoszszágot,
És az embereket ugyan megnyuzdátok,
Az bőrt teteméről mind el-levonszátok,
És az tetemet is ugyan megrontjátok.*

*Az én népem testét megészíték — ugymond,
Mint egy serpönyében megráttjátok — ugymond.* (RMKT. II, 171.)

Jeremiás siralmainak egyik átköltésében így panaszodik az ismeretlen énekes :

*Im csak markunkban viseljük az mű lelkünket,
Nagy keserőséggel esszük mű kenyerünket,
Félelem és rettegés megemészett münket,
Fegyver előtt kietlembe mentjük fejünket.*

*Éhség miatt az mű testünk megkessleredett,
Mint égő kemence, bőrünk megrepedezett. (RMKT. VI, 83.)*

Sajátos — a Bibliában gyakori — stilisztikai alakzatok terjednek el a kor énekeiben. Gondolatritmus, a mondatok párhuzamossága, bizonyos kifejezések és szavak lüktető ismételtetése új költői stílus kialakítását egyengeti. Dobai Andrásnak az utolsó ítéletről szóló énekéből idézem az alábbi sorokat :

*Betegeket köztök sokakat gyógyíték,
N a g y s o k emberekből ördögöket üzék,
N a g y s o k betegeknek ép tagokat adék,
N a g y s o k halottakat közöttök támaszték.*

*Akképen jelentém én istenségetem
Ördög ellen való nagy gyűlölségemet
Halál ellen való hatalmas erőmet
Emberekhez való kegyelmességömet. (RMKT. II, 144.)*

Az Ószövetség súlyos veretű, komor pátoszú nyelve és stílusa nemcsak az egyes bibliai helyek lefordításának, átköltésének, során nyomul be énekeinkbe, hanem — s ez a leglényegesebb — az énekszerzők saját leleményéből, az önállóan írott részekben is állandósul. Mózes átkának tolmácsolásakor érthetően összes színével érvényesül a bibliai stílus Szkhárosi Horvát versében. A kor magyarjai számára megrendítő aktualitással zuhognak itt a súlyos és kegyetlen sorok. A strófafekezdő, majd azután ötször egymásután sorkezdő „átkozott léssz” kifejezés előre megüti a mintegy 100 sornyi átokszöveg alaphangját, s a mindent elborító átok alá sorolja az ország népe számára kilátásba helyezett — de a török pusztításaival részben már tapasztalt — sorsot :

*Ad az isten ellenségnek tégedet kezébe,
Eloszlatol mindenfelé sok ország szegibe,
Az vadaknak, madaraknak te esel körmökbe,
És nem leszen, te testedről ki őket elűzze.*

*Feleséget ha hozandasz, más háljon övéle,
Mikor házat csinálандasz, ne lakhassál benne,
Szőlőt ültetsz, de te semmit be ne szűrhesz benne,
Te ökrödöt el-levágják, ne ehessél benne.*

*Idegen nép országodban nyakadra ül neked,
Tisztessége nagyobb leszen, hogynemmint teneked,
Szegén lésszesz, az idegen ad kölcsen teneked,
Ő jó leszen, te fark lésszesz, parancsol teneked. (RMKT. II, 210—11:)*

Az átoknak ez a bibliai ihletésű sodró-dübörgő-hömpölygő stílusa nem szakad meg ott, ahol az énekszerző befjezi Mózes tolmácsolását és rátér a bibliai szöveg didaktikus interpretálására most már saját szavaival — hanem zökkenés nélkül folytatódik :

*Hol mit gondol most ez világ isten haragjával,
Nagy átkjával, csapásával, nagy sok ostorával,
Nagy aszálylyal, az sáskával és az dőghalállal,
Külömb-külömb betegséggel és nyomorúsággal.*

*Sok mit használ az töröknek kegyetlenségével,
Sok jámbornak romlásával, keserűségével,
Sok szüzeknek, gyermekeknek nagy veszedelmével,
Sok árváknak rabságával, nagy rettegésével. (Uo. 211.)*

A bibliai nyelv és kifejezéskincs annyira vérébe megy a kor költőinek — nemcsak Szkhárosi Horvátnak, de Sztárainak, Kecskeméti Vég Mihálynak és másoknak egyaránt — hogy a bibliai stílus szellemében, alkotó módon tudják azt tovább fejleszteni. Szkhárosi átokparafrázisa erősebb, költőibb, mint a bibliai eredeti ; a Biblia képét költőien fejleszti tovább. Ezt látjuk az átok, s egyben az egész XVI. századi magyar költészet egyik legszebb strófájában. A bibliai szöveg így hangzik : „Eged, amely fejed felett van, rézzé, a föld pedig,

amely lábát alatt van, vassá válik. Az Ur eső helyett port és hamut ad a te földedre.” Szkhárosi tollán szinte kozmikus méreteket idéző hatalmas képpé alakul az elemi csapások víziója :

*Ércce válik fejed felett a szép csillagos ég,
Vassá válik talpad alatt az nagy jó zsiros föld,
Por-harmatot, hamu-essőt iszik az asszu föld,
Megrepedez, ugy panaszol redd az szomju föld¹¹*

A kiemelt részek jól mutatják, hogy mivel gazdagította a bibliai képet a magyar költő. A kifejező jelzők, a porhoz a harmatnak, a hamuhoz az esőnek az asszociálása és végül a megrázó utolsó sor már mind az ő leleménye. A bibliai szöveg indítása nyomán igazi költészet születik itt, melyet egyszerű bibliafordítással nem szabad összetéveszteni. A költő azonban még jobban eltávolodik a bibliához való szövegszerű kötöttségtől, még inkább a vérvé válik a bibliai alap-elemek önálló továbbfejlesztése. Az ének második, már teljesen eredeti részében visszatér az érc-ég és a port-ívó föld képe, mikor arról olvasunk, hogy milyen csapások érték már eddig is az országot :

*Az szegén föld szomjuhozik gyakorta miattunk,
Ércce tőtte mert az eget az mi gonosz bűnünk,
Az nagy portól, a mit szólhat, azt mondja műnekünk;
Ha bűnünkől ki nem térünk, semmit nem ad nekünk. (Uo. 213.)*

A Mózes-parafraíz alkalmával Szkhárosi legszebb hozzáadása a bibliai képhez a szomjú föld panaszára való célzás volt. Itt viszont már idézi is a nagy portól nehezen szólni tudó „szegén” hazai föld keserűen vádló szavait.

Nagyerejű, a gondolat és az érzés komolyságát hangsúlyozó, nagy felelősségérzést sugalló költészet van itt alakulóban. Példáinkat elsősorban Szkhárosi Horvát énekeiből vettük, mert önala figyelhető meg a legtisztábban az a folyamat, amely a korábbi magyar költészet hagyományainak és a prédikátorok oktató fejtegetéseinek a bibliai nyelv és stílus jegyében való összeolvadására vezet.¹² Ugyanez a jelenség azonban kimutatható Batizi énekeiben és Sztárai zsoltáraiban vagy a reformáció olyan kiemelkedő költői alkotásaiban, mint Kecskeméti Vég Mihály LV. zsoltára, vagy Szegedi Kis István éneke a tatár rabságba esett magyarokról. A magyar költői nyelv kifejlődésében, a magyar stílus nemzeti karakterének kialakulásában ez a bibliai-összevetési hullám jelentette az első elhatározó lépést azon az úton, mely a későbbi korok nagy lírikusaihoz vezet.

A bibliai veretű új költői nyelv azonban önmagában még nem teremt igazi lírát. Nagyszerű strofákat, részleteket idézhettünk Szkhárosi Horvát és mások énekeiből, de a prédikatori magatartás illetve a didaktikus célkitűzés kizárólagossága miatt lírai kompozíciót, zárt költői formákat és formai fegyelmezettséget nem tudunk felmutatni. A számos részletében művészi, de hosszan, parttalanul áradó énekek korát éljük. Az énekszerző valamilyen külső, objektív viszonyban van éneke mondanivalójával : vádol, támad, ítél, gúnyol, de saját emberi problémáinak nem ad helyet énekeiben. A szubjektív lírai hang egészében hiányzik ebből a költészetből, márpedig személyes belső átélés nélkül igazi líra nem jöhet létre.

A személyes, egyéni indítékok, amennyiben vannak, csak igen közvetetten jutnak kifejezésre. Szkhárosi Horvát például első verseiben különös nyomatékkal ostromozza a papi nötlenséget, és súlyos szavakkal illeti azokat a katolikus előjárókat, akik a megházasodó papokat zaklatják. Nem nehéz ebből arra következtetni, hogy Szkhárosi is — mint valamennyi szerzetesből prédikátorrá lett társa — megnöszült, s emiatt ő is zaklatásoknak volt kitéve. Ez a személyes ügy azonban belőle nem lírát, hanem a papi nötlenség ügyében való hitvitát és didaktikus fejtegetést váltott ki. Csak az 1550-es és 60-as években kezdenek feltűnni — általában nem prédikátoroktól, hanem velük egy nézetet valló deákoktól származó — olyan énekek, melyekben a szubjektív mozzanat már elsődleges. Különösen zsoltárátdolgozásokat írtak ezek a versszerzők, de már nem a Sztáraiékhoz hasonló propagandisztikus céllal, hanem egyéni bajaik elzokogására, az isteni bosszúnak személyes ellenségeik fejére való felidézése érdekében. Az ilyen szubjektívabb hangú vallásos énekek közül Kecskeméti Vég Mihály 1561-ben írt LV. zsoltára emelkedik ki, ez jut a legközelebb a személyes érzelmektől átfűtött líraisághoz.

¹¹ A Régi Magyar Költők Tára II, 208. lapján Szilády Áron ezt a strofát a Hofgreff énekeskönyv hibás szövege alapján közli. A Bornemisza énekeskönyve segítségével helyreállított eredeti szöveget lásd : Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I, 196.

¹² Szkhárosi Horvát költészetéről lásd részletesen : Varga József Szkhárosi Horvát András It. 1955, 268–304.

Kecskeméti Vég Mihály és társai szubjektív hangú vallásos énekeikkel Balassi Bálint istenes énekeinek előfutárai, Balassinál éri majd el a tetőpontját a vallásos költészetnek merőben személyes, világi indítékokból táplálkozó formája. Azonban Kecskeméti Vég Mihály is csak az ének lírai koncepciójának megalkotásáig jutott el: zárt költői formába ezt a lírai koncepciót ő sem tudta önteni. A formai igényesség, s általában a formai tudatosság ekkor elválaszthatatlan a humanista műveltségtől. Igazi lírai alkotással a reformáció évtizedeiben ezért csak akkor találkozhatunk, ha valakiben a reformáció harcos terjesztésének igénye együtt, egyensúlyban jelentkezik a magas humanista műveltséggel. Egy ilyen írónk van: Bornemisza Péter, s az 1550-es évek elején az ő tolla alól kerül ki a reformáció művészeileg legértékesebb költői alkotása, a magyar líra Balassi előtti legfontosabb állomása. „Siralmas énnéköm” kezdetű 18 soros kis költeménye össze tudja sűríteni a magyar reformáció társadalmi-politikai problematikájának lényegét. Néhány sorban szinte mindazt elmondja, amit Farkas és Széksháros Horvát több száz soron keresztül fejtetgetett. Bornemisza azonban nem magyaráz, nem oktat, hanem egyéni sorsáról kesereg, s egyéni sorsán át teljesebben és meggyőzőbben tudja a kor nagy kérdéseit is kifejezni.

A reformáció énekköltészete, melynek legjelentősebb része a magyar reformáció most tárgyalt mezővárosi szakaszával függ össze, ha teljes értékű művészi alkotásokkal alig tud is büszkélkedni, egészében a magyar költészet fejlődésének hatalmas távlatait nyitotta meg. A reformáció énekei nem maradtak a templomok falain belül, hanem mindenüvé eljutottak; az isten előtt leboruló alázat során éppenúgy felhangzottak sorai, mint mulatozásokor. 1574-ben a kalandos életű Huszár Gál, énekeskönyvének előszavában már kénytelen kijelenteni: „nem illik . . . minden gaz korcsomán, virágéneknek között és a részeg disznók előtt az Istennek szent dicséretit énekelni.”¹³ A reformátorok vallásos célkitűzéseit sérelem érte, költői kezdeményezések sikerét azonban fényesen bizonyította, hogy énekek a kocsmában is felszendültek. Ennek a költészetnek a gondolatvilága, nyelve, stílusa így hatolhatott be mélyen és kitéphetetlenül a XVI. század magyarjainak tudatába.

5

A kor énekköltészetének másik ágát az énekmondók termése képezi. A hősi énekekben, a múlt és a jelen eseményeit előadó históriás énekekben jelöltük meg az énekmondók tevékenységének azt a területét, amely közel hozta őket a prédikátorokhoz. Ismeretes Philip Sidney híres nyilatkozata, amely szerint a magyaroknak „őseik vitézségéről énekeik vannak, melyekről ez a nagyon katonás nemzet azt gondolja, hogy a derék vitézség legfőbb lángalobbantói”. Azt is megjegyzi az angol költő, hogy ezeket az énekeket „minden lakomán és ilyen összejövetelekkor” adják elő.¹⁴ A hősi énekek előadása tehát szerves része volt az énekmondók mulattató tevékenységének.

A kenyérkereset érdekében vállalt mulattatás sokféle szerepre kényszerítette az énekmondókat. Alkalmi énekeket kellett írniuk, házasságok, keresztelek alkalmából: Így szület-hetett a pajkosan évődő *Adhortatio mulierum* (Asszonyok intése) vagy Ilosvai Selymes Péternek *Sokféle neveknek magyarázatja* című, keresztelekre írott éneke. Az ilyen vallási szertartásokkal együtt járó családi eseményekre természetesen a prédikátorok és polgári foglalkozású deákok is írtak alkalmi énekeket, nemcsak az énekmondók. Az azonban már kizárólag az ő tisztük volt, hogy szórakoztató, mulattató, a jelenlevő társaságot megcsipkedő énekekkel növeljék egy-egy mulatozó társaság jókedvét, mint ahogy Tinódi Sebestyén is tette 1548-ban, Nyírbátorban, — Báthory András udvarában — mikor a *Sokféle részgösről* szerzett éneket. A mulattatás és egyben a pénz-termő szánakozáskeltés eszközei voltak az énekmondóknak önmaguk sanyarú sorsáról költött énekei. Ezek az önéletrajzi elemekkel teli hegedős-énekek rendszerint valami különös akasztófahumorról adják elő az énekmondó viszontagságait, inkább nevetést, mint haragot keltő átkozódások közepette. Ennek az énektípusnak a képviselője az 1540-es évekből fennmaradt *Szendről hegedős-ének*, valamint a század második feléből Hegedős Márton, egy névtelen és Moldovai Mihály deák éneke.¹⁵ Sőt Tinódi is szerzett hasonlólt *Az Udvarbírákról és kulcsárokról* címen, s ezt az énekét históriás énekei nyomtatott kiadásának végén helyezte el, mintegy epilógusként, utolsó szavaival saját sorsára emlékeztetve hősi énekei olvasóit.

A különböző alkalmi mulattató énekeket gazdag fantázia, szatirikus ötletesség, a képek, hasonlatok, találó fordulatok sűrű használata jellemzi. Ezt tapasztaljuk az *Adhortatio mulierum*-nál éppen úgy, mint a *Sokféle részgösről* írott énekekben vagy a *Szendről hegedős* öngúnyoló versében. A vágáns-költészet fogásai, stílusa, motívumkincse kezd ezeken az énekeken keresztül

¹³ Idézi: Horváth id. mű 267.

¹⁴ Idézi: Elek Artur *Sidney Fülöp a magyar hősdalokról*. It. 1913. 282—4.

¹⁵ Kiadva: Századok 1882, 34—40; ItK. 1953. 231—2.

szétáramlani, behatolni a deák énekmondók, majd idővel a hazai iskolák diákjainak versszerzésébe. Az énekmondók a XVI. század vége felé többnyire elhallgatnak, de az alkalmi-mulattató énekszerzés tovább él a nevezetesebb kollégiumok diákjai között, akik részben önmaguk szórakoztatására, részben némi pénzért mások mulattatására költöttek ilyesfélétet, fel is jegyezve azokat kéziratot énekeskönyveikbe. Ez a hagyomány így egészen a XIX. század elejéig, Csokonai költészetéig elvezet.

Az énekmondók munkásságából nem ezt az énektípust tartjuk a legfontosabbnak, hanem azt, amelyről Sidney beszél, s amelyre gondolva Székely Horvát őket a reformátorok harcostársainak tekintti: a történeti éneket. Történeti tárgyú énekeikről szólva külön kell választanunk a középkori lantosok és hegedűsök naiv szemléletű és stílusú hősi énekeit a deák-énekmondók históriás énekeitől. Az előbbiekről igen keveset tudunk, énekeiknek csak egyes témái, nem pedig szövegei maradtak ránk. Tudjuk, hogy a XVI. században Záchról, Kontról, Kinizsíról, a Hunyadiakról énekeltek, sőt feltehetőleg még a honfoglalásról is. Legalábbis erre következtethetünk Csáti Demeternek 1526 táján *Pannonia megvételéről* szerzett énekeiből, amely tele van a naiv epika stílárius sajátjaival, s olyan tartalmi elemekkel, melyek írott forrásból aligha származhattak.¹⁶ A naiv hősenek nem múlt el nyomtalanul, ismételtető fordulatai beszivárogtak — mint említettük — még a bibliai históriákba is, de jelenléti leginkább egy az 1560-as években keletkezett kiemelkedő szépségű ének jelzi: a *Cantio de militibus pulchra* (Szép ének a katonákról). A gyulai vitézek igaz emberségét, a kapzsi kapitánnyal való ellentétét és vitéz harcukat megörökítő ének gyökeresen különbözik a deák-énekmondók s elsősorban Tinódi által kialakított históriás-énekektől. A tudálékosság, moralizálás, történetírói pontosság teljes hiánya s ezzel szemben a naiv epikai lelemény, a népi elbeszélő költészet úde primitívsege, frissége jellemzi ezt az éneket; egyes részletei pedig valósággal a népballadákra emlékeztetnek. A naiv hegedős epika és a népballadák összefüggése egyébként is igen valószínű. A XVI. században a régi írástudatlan énekmondók, illetve azok utódai — nem bírván a versenyt képzeletesebb deák-társakkal — gyakran paraszti sorba kényszerültek, amire a földművelő jobbágylakosság körében egyre sürűbben felbukkanó Hegedős családnevét enged következtetni. Énekkincsük, az epikai előadásban szerzett tapasztalataik így észrevétlenül belesimulhattak a népköltészetbe, s a hosszabb epikus énekek a közösség kezén — századok során — balladává koptak, alakultak.

Írányituk azonban most már figyelmünket a deák-énekmondók históriás énekeire. Míg a prédikátorok kezén egy új lírai költészet lehetőségei formálódtak, addig a deák-énekmondók históriás énekeikkel a klasszikus magyar epika, a magyar eposz megteremtése felé egyengették az utat. Miként a prédikátoroknál elsősorban Székely Horvát alkotásai világitották meg mind tartalmilag, mind formailag az irodalomban lejátszódó változások, új jelenségek lényegét, az énekmondók között is találunk egy ilyen középponti alakot Tinódi Sebestyén személyében. Főként az ő munkásságán keresztül figyelhetjük meg a deák-énekmondók és a históriás énekek legfontosabb jelenségeit, mert nála fejlettebb, tudatosabb formában érvényesülnek az egész írótipusra, illetve az egész műfajra jellemző sajátosságok.

Az énekmondók és a prédikátorok törekvéseinek rokonsága a históriás énekek alapján válik kétségtelenné. Az énekmondóknak ez ugyanolyan oktató-propagandisztikus műfaja, mint a prédikátorok verses prédikációi, mozgósító erejű zsoltárai vagy fontos tanulságot hordozó bibliai históriái. Tinódi, énekei nyomtatott gyűjteményének előszavában, félreérthetetlenül kifejezést ad ennek a nevelő-propaganda célkitűzésnek, mikor munkássága értelmét ezekkel a szavakkal jellemzi: „Ez jelönvaló könyvecskét szörzeni nem egyébert gondolám, hanem hogy az hadakozó bajvivó, várak-, városok-rontó és várbán szorult magyar vitézőknek lenne tanuság, üdvessége, tisztósséges megmaradásokra, az pogán ellenségek mimódon ellene állhassanak és hadakozjanak.” (RMKT. III, 3.) Ezt a programot annyira valóra váltja, hogy nemcsak elbeszélései tárgyával nyújt tanulságot, hanem minden történetéhez hozzáfűzi saját véleményét, magyarázatát, oktató, feddő, buzdító szavait. Ilyenformán az ő énekei sem tisztán epikus alkotások, hanem a prédikátorokéhoz hasonlóan amolyan epikai-lírai propagandáénekek. Ez különösen nyilvánvaló munkásságának a kezdetén.

Tinódi költészetének gyökereit a Mohács előtti deákénekekben kereshetjük. Gergely deáknak, Szabatkay Mihálynak és Geszthy Lászlónak az énekei — a gazdag középkorvégi deák-költészet e hírmondói — egytől egyig valamely nagyúr szolgálatában, az ő törekvéseinek érdekében, propaganda-céllal készült művek. Tinódi maga is mint nagyúri szolgálatban álló deák kezdte pályáját Török Bálint mellett, s ura — helyesebben családja — érdekében született első történeti tárgyú énekei: *Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról*, valamint *Prini Péternek, Majlát Istvánnak és Terek Bálintnak fogságáról*. Horváth János meggyőzően mutatta ki ezeknek a verseknek a rokonságát Geszthyék szerzeményeivel mind műfaji, stílusbeli, mind pedig a tartalmat s az énekekben megnyilvánuló írói magatartást illetően. (Id. mű 200—201.) A lírai

¹⁶ Horváth János *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái* (Bp. 1954) 223—9.

elem, az oktató célzat, az énekek elején és végén sokszor jelentős terjedelemben helyet foglaló vándoló-buzdító részek ezután is megmaradnak Tinódi szerzeményeiben. Ezen belül azonban szemmel látható az epika irányába való eltolódás: míg a prédikátoroknál a lírai elemek sokasodásának, addig Tinódinál és sok énekmondótársainál az epikus jelleg fokozódásának lehetünk a tanúi. Ez kifejezést nyer énekei terjedelmében is: az eseményeket előadó rész egyre növekszik, s így a magyarázó-fejtegető részek egyenrangúsága lassan megszűnik.

A históriás énekekben jobbra megtárljuk ugyanazokat a társadalmi és politikai eszméket, melyek a mezővárosi reformációt jellemzik. S nemcsak a reformátor Szkhárosi Horvát érzi a históriás énekeket szerző deákokkal és hegedősökkel való rokonságát, hanem a deák-énekmondó Tinódi is tudja, hogy hasonló bűnöket ostromoz, mint prédikátor-kortársai. A Balassi Menyhárt és felvidéki rabló-társai ellen indított királyi akció elbeszélésének elején ezekkel a szavakkal figyelmezteti az urakat:

*Nagy siketség, vakság szállott reátok,
Fárahó királyhoz hasonlók vattok,
Hiszem isten keménitötte johotok,
Sem prédikálással, sem énökkel gondoltok.*

*Ti az ó törvénből meghallhattátok,
Mely sokat üvöltünk néktök tudjátok
Fárahó, Manasses és Olofernes,
Nabukodonozor lehet példátok. (RMKT. III. 208.)*

Tinódi e sorokban ugyanúgy az ószövetségre appellál, mint a reformátorok, s önmagát az ó-törvény tanulságait hirdető prédikátorok társának tekinti. Nem is alaptalanul, mert Dávid király és Judit asszony történetét ő is megverselte. *Hadnagyoknak tanuság* című buzdító-énekében pedig ugyanúgy felsorakoztatja a bibliai példákat, mint ahogy akármelyik prédikátor-kortársa tette volna. A törökről, mint a magyarok, pontosabban a magyar urak, bűnei miatt ránszakadó isteni büntetésről való felfogás szintén teljesen elfogadott Tinódinál, s még bőven lehetne sorolni olyan mozzanatokot, melyek a mezővárosi reformátorok törekvéseivel való egyezést bizonyítják. Mindezt azért is fontos hangsúlyoznunk, mert az énekmondók — mint mondottuk — a kor vallási vitáitól távol tartották magukat. Tinódinál szinte lehetetlen megállapítani, a pápa vagy Luther mellett áll-e, vagyis, hogy mi a véleménye a kétféle hit kérdésében. Ha azonban az „igazi hit” melletti formális állásfoglalás hiányzik is, mindazokban a társadalmi és politikai kérdésekben, melyekben a reformátorok a „foltos hit” világával, vagyis a feudalizmussal szemben álltak, kétségtelen az énekmondók egyetértése.

Az énekmondók világi jellege, a humanizmustól már itt-ott megérintett iskolákban világi diákokként való nevelkedése, természetesen énekeikben olyan elemek jelenlétére is vezet, melyeket a kor prédikátorainál hiába keresünk. Nemcsak a már említett mulattató, szórakoztató, önéletrajzi verseikre, ezek dévaj s gyakran szabadszájú modorára kell itt gondolnunk, de a históriás énekek számos jellegzetességére is. Tinódi, mikor könyve előszavában műve célkitűzését meghatározza, az oktató-nevelő szándék mellett egy másik nem kevésbé fontos céljáról is beszél: „Én azt meggondolván és látván ez szegin Magyarországbán, mely csuda veszedelmes hadak kezdenek lennie: ezöknök megírására, hogy ki lenne végemléközet, senkit nem hallhaték. Mindezők meggondolván... készörittetem énmagamat... ez egynehány istóriát megírnóm, öszveszednöm és az községnek kiadnom, ki lenne az több krónikák között végemléközet”. Ő tehát nemcsak a jelen okulására, hanem „végemléközet”-re, vagyis a jövő számára is kíván dolgozni: nemcsak gyakorlati nevelő, propaganda céljai vannak, hanem az utókor számára is hiteles képet kíván festeni kora „veszedelmes hadai”-ról. Ebben a második célkitűzésben fokozott becsvágy nyilatkozik meg, ő már azzal az igénnyel ír, hogy évszázadok múlva is olvassák írásait, ezért azokat fokozott gonddal készíti. Ez a fokozott gond adatai, elbeszélései pontosságára, hitelességére irányul, nem pedig a művészi kidolgozásra. Költői babérokra ő sem pályázik, de az utókor részéről az események hű és megbízható króniká-sának kijáró tiszteletre már igen.

A Szkhárosi Horvátéknál lényegesen világiasabb írókarakter a tematikában is megnyilvánul. A török elleni harcok történetével a vallásos vonatkozásoktól leginkább mentes katonai problematikát állítja előtérbe. Ez már eleve egy világi irányba történő hangsúlyeltolódást idéz elő, hiszen Tinódi elmélkedései, gondolatai szükségképpen az előadott világi-katonai eseményekhez kell, hogy kapcsolódjanak. A reformátorok vallásos-társadalmi kérdésfelvetéseivel szemben itt inkább egy politikai-katonai szemlélettel találkozunk. A mezővárosi prédikátorok írásaiban olyan politikai kérdések, mint az egységes magyar királyság helyreállítása vagy a török hódítás megállítása, a bibliai, vallásos fejtegetések keretében, mintegy azok következményeként vetődnek fel; Tinódinál és más históriás-ének-szerzőknél viszont

teljes nyíltsággal, éppen csak jelezve az isten büntetéséről szóló reformáció-vallásos elképzelést. Tinódiéknál tehát ugyanannak a széles antifeudális-hazafias, illetve polgári-népi mozgalomnak a szemlélete, eszméi világibb, politikusabb megfogalmazásban lépnek előnk. Ez a világibb-politikusabb megfogalmazás azonban egyúttal egy társadalmi élet tekintve tompább megfogalmazás. Az osztályharc vallásos ideológiájából következően először a feudalizmus bírálata vallásos mezben válhatott a legélesebbé, csak a Biblia erejével lehetett forradalmi hatásúvá.

Formai és stílári szempontból a históriás ének általában jóval szegényesebb, mint a prédikátor-költők oktató énekei és szoltárai. A reformáció énekköltészetében a korábbi magyar énekstílusok összevegyülését, integrálódását és az Ószövetség képekben gazdag stílusának nagyarányú felhasználását figyelhetjük meg. A históriás ének ezzel szemben a Mohács előtti magyar ének típusai közül csak egyet, mégpedig a költői eszközökkel legfukarabban élő deák-típust folytatja, s az „ó-törvény”-nek Tinódi részéről való nagy tisztelete ellenére, alig merít a Biblia nyelvi kincsestárából. Tinódi és társai történeti énekei így nyelvilag egyhangúak, jelző-használatuk igen szűk körre korlátozódik, képekkel, hasonlatokkal, vagyis az előadást szemléletessé tevő költői eszközökkel alig élnek. Pedig nem hiányzott náluk a költőiség és a művészi alakítás iránti érzék és képesség. Tinódi például két alkalmi jellegű mulattató, illetve önéletrajzi énekében, a *Sokféle részgörsől* és *Az udvarbírákról és kuleszökről* írottakban igen ötletesen, színesen, históriás énekeinél nyelvilag sokkal gazdagabban ír.

A régi magyar költészet művészi próbálkozásait kutató szem, mégis számos mozzanatra fel kell, hogy figyeljen a históriás énekek strófáinak egyhangú tengerében. Elsősorban azokra az elemekre kell gondolnunk, melyek egy magas színvonalú magyar műepika kialakulásának irányába mutatnak. Tinódi többnyire egyes eseményeket dolgozott fel: egy-egy vár ostromát, egy-egy csatát vagy valamelyik kiemelkedő végvári hős vitézkedését. A *Budai Ali basa históriájában* és még inkább az *Erdéli históriáiban* már az események egész füzérét foglalta énekbe, anélkül azonban, hogy bármiféle művészi kompozícióra törekedett volna. Mind az eseménysorozatok, mind az egyes eseményeket előadó énekei azonban tárgyilag szorosan összetartoznak, mivel tizenegy esztendő (1541–1552) minden jelentős mozzanatát megörökítik. Buda elvesztésétől Eger diadalmas védelméig az énekek egész során keresztül egy hősi-katonai cselekménysorozatot kapunk. Nem nélkülözi ez a krónikás ének-sorozat a politikai távlatot és összefüggéseket sem, mivel Buda elesztével kapcsolatban, és különösen az Erdéli históriában, az ország három részre szakadásának, illetve az újraegyesítésre törekvő politikának teljes problematikája érintve van. Ha a Buda veszteségről szóló ének folytatásaként oda állítjuk az *Erdéli históriá-t*, majd ezt követően az 1552. évi nagy hadjárat eseményeit időrendben elbeszélő énekeket a szegedi veszedelemtől, Temesvár ostromáról, Budai Ali basa históriájáról, s végül Egerről, akkor egy nagyszabású epikai cselekmény áll előttünk mely Buda elfoglalásának nagy nemzeti katasztrófájával kezdődik, s a török megállításának lehetőségét nagyszerűen hirdető egri diadallal végződik. Valamennyi többi ének tárgya: Verbőczy Imre-nek, Török Jánosnak, Varkucs Tamásnak, Kapitán Györgynek, Balassi Menyhártnak csatái, párviadalai és a felvidéki rabló-urak ellen indított hadjárat eseményei pedig, mint afféle epizódok kapcsolódnak a központi eseménysorozathoz. Még szorosabba fűzi az egyes énekek kapcsolatát az a körülmény, hogy a bennük szereplő kiemelkedő személyiségek gyakran azonosak. Losonczy Istvánnal például nemcsak a róla szóló énekben találkozunk, de az *Erdéli históriáiban* s a Kapitán György bajviadalját előadó énekben is, de ugyanígy más vitézek, továbbá Ferdinánd király egyes generálisai vagy a jelentősebb török vezérek, hol itt, hol ott bukkannak előnk. Az események bonyolult láncolatának külön-külön énekekben való előadása során gyakori a kereszteződés: az események egyik fonala összekapcsolódik egy másikkal, melyet már másutt tárgyalt, ilyenkor — mint azt Temesvár és Losonczy történetének elbeszélésekor teszi, hivatkozni kénytelen a már elmondottakra. Mindezek a jelenségek arra vallanak, hogy Tinódi históriás énekei gyűjteményének mélyén egy nagyobb epikus kompozíció körvonalai lappanganak. S bár Tinódinak egyáltalán nem voltak eposz-írói ambíciói, márcsak azért sem, mert énekeit mindig nyomban az illető esemény után, azon frissebben írta meg; azok mégis — énekei tárgyából, nem pedig a szerző szándékából következő — szinte maguktól állnak össze valamilyen laza és következtelen, de mégiscsak felismerhető nagyobb kompozícióba. Ennek a kompozíciónak nagy-epikai, művészi lehetőségeit mi sem bizonyítja jobban, mint Gárdonyi Géza regénye, aki nem korlátozta Egerre előadását, hanem pontosan a Tinódi által megörökített 11 év eseményláncolatát önti nagyszerű formába, kihámozva és kifejlesztve a Tinódi által öntudatlanul megteremtett nagy-epikai lehetőségeket.

Gárdonyi említésével pusztán a Tinódinál meglevő rejtett epikus kompozíciót kívántuk hangsúlyozni, mert egyébként a históriás ének semmiképpen sem tekinthető a későbbi regény bármiféle előzményének. Annál inkább kereshetjük itt a magyar eposz gyökereit. Az eposz irányába egy nagyobb kompozíción kívül számos egyéb mozzanat is mutat. Így mindenekelőtt az a keret, melybe ez a kompozíció bele van állítva. Tinódi, bár szöszerint ritkán utal rá, a reformátorok koncepciója szerint az ország pusztulását s a török elnyomulását a magyarok

elsősorban uraik bűneinek tulajdonítja, s a csapásokat isten büntetésének tekinti. A hibákra következő büntetés állandó motívuma históriás énekeinek. Nemcsak az ország egész sorsa szempontjából hangsúlyozza ezt számos ízben, így legnagyobb erővel talán éppen Török Bálint és társai fogságáról szóló énekének bevezetésében, de számos konkrét alkalommal is. A Szegedet elfoglaló hajdúk okatlan vigyázatlanságát siralmas pusztulásuk; Ördög (Teuffel) Rézmán katonai tudatlanságát seregének katasztrófális veresége; a Veszprémet, Szolnokot gyáván otthagyó katonák árulását lekaszaboltatásuk követi; Török Bálint, Perényi Péter fogságában, Fráter György meggyilkoltatásában pedig — annak ellenére, hogy szájalmat érez irántuk — szintén egy kérlelhetetlen erkölcsi törvény vaskövetkezetességu ítéletét sejteti. Akkor nagy szereplőinek sorsában valamiféle végzetszerűséget érez Tinódi: az események szinte szükségszerűen sodornak egyeseket a bukáshoz, szinte elkerülhetetlenül kényszerítenek egyes hőseket végsőfokon helytelen lépésekre (pl. Losonczi Temesvár feladására). Az egész énekcikluson érezhető végzetszerűséget az is fokozza, hogy Tinódi — hiszen ismert eseményeket beszélt el kora olvasóinak — már az ének elején előrebecsátja a történet végkimenetelét, s elbeszélésének egészére rányomja már a tragikus vagy szerencsés, de többnyire tragikus végkifejlet hangulati jegyeit. Az így kialakuló komor atmoszférát a hősök égi és földi jutalmának gondolata enyhíti:

*Itt valaki közölünk elesik,
Az argyalok mennyországba viszik,
Ez világon neve elhírhőszik,
És mindönök nagy jóval üdvözlik. (RMKT. III, 252.)*

Nem nehéz az itt jelzett jelenségekben az eposzi csodás keret, az eposzi anticipáció, az eposzi hősalkotás csiráit felismerni.

Az eposz felé mutat az a körülmény is, hogy bizonyos gyakran ismétlődő eseménytípusok folytán Tinódi s azután más históriás ének-szerzők is, lassan gyakorlatot szereznek bizonyos jelenetek, helyzetek írói ábrázolásában. Ilyenek például a párviadatok, melyek leírásai közül a Kapitán György már önmagában is ügyesen szerkesztett, a párviadal környezetét és légkörét egyaránt jól sejtető elbeszélés. A gyakori várostromok következtében az ostromjelenetek írói megragadásában is egyre több tehetséget mutat fel Tinódi; Horváth János hívta fel a figyelmet Lippp ostromának az *Erdéli históriá*-ban való sikeres ábrázolására. (Id. mű 207.) De számos olyan kisebb-nagyobb epikus helyzetképet, olyan részletet, jelenetet találunk, melyek — igényesebb formai kidolgozásban — mind helyén valók nagy művészi magaslapon álló epikai művekben. Mikor arról olvasunk, hogy Balassi Menyhárt ágyból kiugorva egy szál ingben és egy szál karddal miképpen veri ki a törököt Léva városából, mikor Fráter György meggyilkolásának drámai jelenetéhez érünk, mikor Losonczi seregének az „éh farkások” módjára „tátott szájú” törökök „két kőfala” közötti kivonulására kerül sor, vagy mikor Nyáry Lőrincnek a pusztán hagyott szolnoki vár kapujában való töprengését idézi elénk a költő, akkor már az igazi művészi erejű epika közvetlen közelében járunk.

Tinódi históriás énekeiben így érdeklődik mind tartalmi, eszmei, mind műfaji, szerkezeti, előadásbeli síkon a magyar műeposz. Ez a folyamat nem szorítkozik csak Tinódira, az eposz felé mutató jeleket, az eposzi elemek lassú felhalmozódását más szerzők históriás énekeiből vett példákkal is bőven folytathatnánk. A históriás ének nem is maradt meg Tinódi után kizárólag az énekmondók műfajaként, hanem a század második felében a legkülönbözőbb hovatartozású írók művelték, egyengetve az utat Zrínyi számára. Zrínyi nem a Tinódi által elbeszélt eseménysorozatot választotta eposza tárgyául, hanem az erre sokkal alkamasabb szigetvári ostromot, ez azonban semmivel sem csökkent eposzának a históriás énekköltéssel való elválaszthatatlan kapcsolatát.¹⁷

6

A XVI. századi antifeudális és hazafias törekvések az 1550-es évek végéig nagyjából azoknak az eszméknek, elképzeléseknek, annak az ószövegségi világképnek a jegyében fejlődtek, melyeket a mezővárosi reformáció ismertetése során részletesen bemutatni igyekeztünk. Ezeknek a törekvéseknek a szószólói az irodalomban a prédikátorok és énekmondók voltak, és elsősorban az ének különböző típusait művelték. A magyar reformáció az 50-es évek során újabb fázisába lépett, megkezdődött az addig nagyjából egységesnek mondható haladó tábor differenciálódása, ami az irodalom fejlődése szempontjából is új feltételeket teremtett.

¹⁷ A históriás énekről, mint a magyar eposz előzményéről lásd: Klaniczay Tibor *Zrínyi Miklós* (Bp. 1954) 64–71.

A jobbágyság széles tömegeit, Dózsa népét, nem elégíthette ki a mezővárosi prédikátoroknak csupán a feudalizmus megrendszabályozását célzó törekvése. Míg a mezővárosi paraszt-polgárság az ország egységének, közbiztonságának helyreállítása, az anarchia felszámolása, valamint a földesúri adótól és az egyházi terhektől való mentesülés esetén elérhette azt, amire a fejlődés adott fokán további gazdasági megerősödése céljából szüksége volt, addig a mezővárosok szegényebb rétegei, valamint a parasztság ennél többet kívántak. A társadalom forradalmi elemei az első prédikátorok éles antifeudális kirohanásaiból joggal vonhattak le az ő elképzelésükön jóval túlmenő következtetéseket. Azokra, akik Székshárosi Horvát menyedörgő átkozódását hallgatták, aligha az urak megtérésével kapcsolatos illúzió hatott. Sokkal inkább az elnyomók iránti gyűlölet, az elnyomóktól való megszabadulás vágyát élesztették ezek az énekek.

Engels rámutatott a polgári eretnek és reformációs irányzatoknak arra a törvényszerűségére, hogy kezdeti radikális hangütésüket a nép tömegei az elnyomóikkal való teljes leszámolás felhívásaként értelmezik: forradalmi célt az elnyomást látva ott, ahol csak polgári reformról van szó.¹⁸ Jóval lassabban, mint a cseh huszita mozgalom vagy a német reformáció esetében, — ez a folyamat ment végbe nálunk is. Az első reformátorok tanításainak radikálisabb értelmezői rövidesen további vallásos újítások követelésével is felleptek s így idővel a reformáció külön új irányzatait alakították ki. Így született meg az 1550-es években — elsősorban Kálmáncsehi Sánta Márton agitációja nyomán — a svájci polgári reformáció radikálisabb tanításait követő sacramentárius irányzat, majd felleptek a nép forradalmi törekvéseit leginkább kifejező anabaptista áramlatok, végül pedig az 1560-as években létrejött a legerősebb vallásos újításokat hirdető antitrinitarizmus. Ezeknek az új irányzatoknak a kialakulását és terjedését már nemcsak heves vallási viták, hanem rövidesen társadalmi zavargások, sőt felkelések követték — elsősorban az ország keleti részén. A reformáció köntösében jelentkező XVI. századi osztályharc betetőzését jelentette végül az 1569—70. évi tiszántúli népi felkelés Karácsony György vezetésével. A magyar reformáció megoszlásának, differenciálódásának két évtizede, vagyis az 1550-es évek közepétől mintegy a 70-es évtized derekáig tartó időszak, ezért a reformáció társadalmi mozgalmi radikalizálódásának, haladó irányban való továbbfejlődésének a kora.

Ez a két évtized egyúttal a reformáció megalkuvásának az időszaka is. A népi erők fokozódó aktivitásával, kisebb-nagyobb felkeléseivel szemben a reformáció korábbi derékhatát alkotó mezővárosi polgárság magatartása ingadozó, megalkuvó lesz. A fejlődő magyar polgárság, elsősorban a mezővárosok leggazdagabb kereskedő rétege, a tömegek egyre erőteljesebb szociális követeléseit már nem nézhette jó szemmel, mert saját gazdagodását is veszélyeztetve látta. Így a haladó erők erősödésével párhuzamosan megindul egy ellentétes folyamat: a reformáció híveinek egy része lassan kezd áthúzódní az uralkodóosztály oldalára, s a kirobbanó népi felkelések esetén nyíltan is összefog a feudális hatalom képviselőivel. A fejlődésnek ez az iránya a legvilágosabban Debrecenben figyelhető meg. Az országnak ez a talán legjelentősebb és leggazdagabb mezővárosa az 1560-as évek elején mentesült a földesúri fennhatóság alól. A gazdag debreceni polgároknak már nem a további újítás, hanem az eredmények megszilárdítása volt az érdeke, s éppen ezért arra törekedtek, hogy a lakosság szegényebb elemei további követeléseinek gátat vessenek. Így érthető, hogy Debrecen lett a magyar reformáció megalkuvásának a központja, s Debrecen prédikátora, majd püspöke, Melius Juhász Péter a főideológusa.

Ezek a változások, ez a differenciálódás azonban az ország szétszakítottsága, s így nem egységes társadalmi-politikai helyzete következtében, országrészenként különböző módon folyt le. A Tiszántúlon s főleg Debrecen környékén a Melius által megszervezett református egyházzal szemben a népi erők az anabaptista és antitrinitárius irányzatokat képviselték. Míg azonban a debreceni polgárság az antitrinitarizmust elvetette, addig az erdélyi magyar polgárság teljesen ennek a hívévé szegődött, sőt maga a fejedelem is ehhez az irányhoz csatlakozott. Mialatt Debrecenben a sacramentárius álláspont hamarosan a megalkuvás és a reakció képviselője lett, addig az ország nyugati részén, ahol a gazdag városok s a nagybirtokosok ereje folytán az ortodox lutheri egyház erősödött meg, a haladás hívei éppen a sacramentárius irányzattal rokonszenvezve vívták harcukat. Nem helyes ezért, ha az irodalomtörténész a reformáció ekkor kialakult és megszilárdult irányzatai alapján rendszerezi a kor jelenségeit. Hiszen egy debreceni sacramentárius a társadalom, a fejlődés kérdéseinek megítélésében s így irodalmi munkásságában is közelebb áll a dunántúli luteránushoz, mint a dunántúli sacramentáriushoz; a dunántúli és felvidéki sacramentárius viszont olyan törekvések szószólója, melyért keleten az antitrinitáriusok harcolnak a sacramentáriusok ellen.

Az 1550-es évek végétől a 70-es évek elejéig terjedő időszak íróinak vizsgálatában nem dogmatikai állásfoglalásuk a lényeges, hanem az a körülmény, hogy a reformáció eredeti

¹⁸ Engels *A német parasztháború* (Bp. 1949) 31.

antifeudális célkitűzéseit fejlesztik-e tovább, vagy pedig annak megmerevedését segítik elő. Ez egyúttal azt jelenti, hogy a reformációt, mint társadalmi mozgalmat képviselik-e vagy pedig a reformáció egyes irányzatai nyomán létrejött egyházak valamelyikét. Az evangélikus, református és unitárius egyházak kialakulása jelenti voltaképpen a reformáció feudalizálódásának a tényét, s ezért az eredeti antifeudális célokat követő írók a keletkezőben levő egyházakkal többé-kevésbé szembe kerülnek. Jó példa erre Dávid Ferenc és Bornemisza Péter helyzete. Dávid Ferenc az antitrinitarizmus vezére volt, de az antitrinitárius mozgalomból kifejlődő unitárius egyház éppen a Dávid Ferencsel szembeni harcban, az ő tovább újító és tovább haladó törekvéseinek az elnémítása, s magának Dávidnak a bebörtönözése során jött létre. Bornemisza Péter igyekezett az evangélikus-luteránus egyház keretei közé beilleszkedni, sőt ennek az egyháznak erőskezü püspökévé és egyházzervezőjévé lett. Mivel azonban híven kitartott a reformáció antifeudális célkitűzése mellett, sőt azokat tovább is fejlesztette, ellentétbe került saját egyházával, s ennek vezető körei teljes erővel részt vettek az ellene irányuló hajszában. A XVI. század második felében tehát élesen elválk a társadalmi mozgalmat, az antifeudális osztályharcot képviselő író a feudalizmushoz simuló egyházak íróitól.

Az íróknak ilyen szempontú különválasztása nem okoz nagyobb nehézséget. A reformáció mint haladó mozgalom és az egyházak mint hatalmi intézmények ugyanis egészen más magatartást, más jellegű tevékenységet igényeltek íróiktól. Az antifeudális harc részesei Szkhárosi Horvát és Sztárai kezdeményezéseit folytatják tovább még nagyobb erővel, még nyíltabb osztályharcos kérdésfelvetéssel, s azért fokozottan törekszenek a korabeli valóság bemutatására. Az egyházi írók ezzel szemben teológiai traktátusokat, dogma-magyarázó énekeket, kegyeskedő iratokat és kegyes templomi énekeket írnak, s tartózkodnak a valóság ábrázolásától. Jó példák ez utóbbi irodalmi tevékenységre magának Melius Juhász Péternek oktató, szentírásmagyarázó énekei, melyek voltaképpen verses prédikációk, akárcsak Szkhárosi Horvát több éneke. De míg az utóbbi olyan bibliai tételeket választ éneke tárgyaiul, melyeken keresztül saját kora legidősebb kérdéseire szólhat hozzá, s a bibliai igék magyarázata során teljesen a korabeli valóság hatása alá kerül, addig Melius rendkívül elvontan elmélkedik Krisztus születéséről, az úrvacsoráról, s ha tesz is a Szkhárosi típusú reformátorokéhoz hasonló kijelentéseket („Romlott ez világ az ember bűnéért”, „Iszonyu vétek elnyomá az embert”, RMKT. VII, 120. stb.), azok általánosságban mozognak, elvont moralizálások maradnak. Csak akkor bírál, támad konkrétan Melius, amikor a haladóbb antitrinitárius állásponttal hadakozik a szentháromságról szóló énekében.¹⁹ Melius egyik munkatársa volt a jó költői-formai érzékkel és gyakorlattal rendelkező Szegedi Gergely, aki szép templomi zsoltáraival tette ismertté nevét. Ezek a zsoltárok azonban mennyire mások, mint Sztárai zsoltárparafrázisai, vagy Kecskeméti Vég Mihály psalmusa. Sztárai is, Szegedi is átköltötték a X. zsoltárt állítsuk szembe a zsoltár három strófájának Sztárai és Szegedi-féle fogalmazását. Sztárai:

*Tolvajképpen ment mintegy pusztába, ő álnok házában,
Az ártatlanon kegyetlenkedik ő nagy dagályában,
Az s z e g é n y e k e n vadnak szömei nagy ólálkodásban.*

*Álnokoskodik mint egy oroszlán titkon barlangjában,
Csak ólálkodik, hogy s z e g é n y essék ő szoros markába,
Kít megszaggasson, mikor ejtendi az ő hálójába.*

*Rontja, nyomódja az s z e g é n y e k e t az földre levágja,
Isten nem látja, az ő szívében lám ő azt gondolja,
Isten ezeket, hogy elfeledte és ingyen sem tudja. (RMKT. V, 76.)*

Szegedi:

*Halálomra csikorgatja az ő fogát,
Álúton titkon megvonta magát,
Hogy nyakamba kerítse ő hálóját.*

*Mint az farkas az juh után ólálkodik,
Bárny után az oroszlán sívalkodik;
Mindenkor csak utánam leselkedik.*

*Az gazdagság kevélységre készeríti,
Az ő lelkét kárhozattul nem félti,
Hogy isten légy, azt soha ő nem hiszi. (RMKT. VI, 221.)*

¹⁹ Igaz szent írásból ki szedett ének. RMKT. VII, 129–54.

Míg Sztárai a „szegények” nevében szól és a zsoldtár mondanivalóját a hatalmasok ellen fordítja, addig Szegedi valamilyen pontosan nem megfogható ellenség ellen panaszkodik. A zsoldtár Sztárai istent, mint a „nyomorultak meghallgatóját” szólítja fel és ítéletét, büntetését veteli a kegyetlenekre, addig Szegedi csak az „árvák, özvegyek” istenéről szól és sokkal töltenebb a büntetésért való könyörgésben. Míg Sztárai zsoldtára a reformáció híveinek ajkán üdölempre ösztönöz, addig Szegedi átdolgozása már inkább csak a templomi kegyesség fejlesztője.

Az 1560-as években kialakulni kezdő protestáns egyházi irodalom, helyesebben irodalmak ekkor még nem foglalnak el jelentős helyet. Bár Melius Juhász Péter tevékenysége éppen az 1560-as évtizedre esik, az 1550-es évek derekától a 70-es évek közepéig tartó mintegy két évtizednyi időszakra nem a megalkuvás és a reakció a jellemző elsősorban, hanem a haladó mozgalom erősödése, a reformáció radikálisabb irányba való fejlődése. Az egyházak igazi megszilárdulása a század utolsó három évtizedében megy végbe, azután, hogy 1570 körül a feudalizmusnak sikerült elfojtani a reformáció köntösében jelentkező antifeudális támadást. A protestáns egyházi irodalmak igazi kialakulásának időszaka is ennek folytán már a század végére esik; Melius és Szegedi Gergely, a magyar reformáció második szakasza antifeudális íróinak megalkuvó kortársai csak a kezdetet jelentik, és műveik még megközelítőleg sem mutatják azt a sivárságot, szárazságot, mint egy-két évtizeddel későbbi követőiké.

A reformáció haladó irodalmának és a protestáns egyházi irodalomnak természetesen számos azonos vonása van mind tartalmi, mind formai szempontból. Ez abból következik, hogy mindkettő a mezővárosi reformáció irodalmának a folytatása, nemcsak társadalmi állásfoglalás szempontjából, de az irodalmi működés jellegét tekintve is. Ez az irodalmi differenciálódás megnyilvánul a képszerű-művészi-költői és költőietlen-magyarázó-fejtegető írásmód együttes jelentkezésében. A reformáció haladó íróinál a propaganda-jelleg csak látszólag, átmenetileg eredményezett művészielenséget, valójában azonban elősegítette új, magasabb művészségű költői formák kialakulását; az egyházi írók magyarázó-irodalomból viszont semmiféle művészet sem bontakozott ki. Különösen élesen látható ez a különbség akkor, ha Meliusékat nem az őket megelőző Széksházi Horvát-típusú írókkal hasonlítjuk össze, hanem a reformáció második szakaszát képviselő, velük kortárs Bornemiszával, Heltával. Az említettek, valamint az antitrinitárius drámák szerzői szintén a propagandát, a meggyőzést tartották feladatuknak, s többnyire ők sem merték nézeteiket pusztán szépirodalmi művekre bízni, vagyis eszméiket tisztán művészi alkotásokkal hirdetni, mégis náluk a művészi elem fokozatosan túlsúlyba jut, s néha valósággal ledobja már a prédikatori okoskodó magyarázatot, mint felesleges koloncot.

A reformáció e második szakaszának irodalmába ezek szerint — tekintet nélkül felekezeti hovatartozásukra — azokat az írókat soroljuk, akik tovább haladtak, sőt határozottan előreléptek azon az úton, amelyen a mezővárosi reformáció elindult mind eszmei, mind irodalmi vonatkozásban. Itt tehát egy társadalomszemléletében, az osztályharcban elfoglalt szerepét tekintve, radikálisabb és egyúttal művészebb, a művészieletlen elemeket lassan levetkőző irodalommal találkozunk. Melius és társai írói tevékenységével szemben, a reformáció e fejlettebb szakaszának igazi irodalmát Heltai, Bornemisza, az antitrinitárius drámaírók stb. képviselik. Vannak közöttük természetesen különbségek abból eredően, hogy Bornemisza luteránus; Heltai, legfontosabb műve, az esopusi mesék, írásakor sacramentárius; mások pedig antitrinitáriusok; de ezek a különbségek nem elsőrendűek, hanem csak árnyalatokat jelentenek, s nem bontják meg e haladó írói réteg egységét.

7

Fejtegetéseinkből szükségszerűen következik, hogy a reformáció második — radikálisabb — szakaszának tárgyalásakor kevesebb figyelmet szentelünk az egyes irányzatok társadalmi elképzeléseket fedő vallásos koncepcióira. Bármennyire izgalmas Dávid Ferenc tanításainak a rendszere, bármennyire Dávid műveiben találjuk meg a magyar reformáció leghaladóbb eszméit, ezek tárgyalását itt mégis mellőznünk kell, mivel forradalmi jövővései nem váltak a kor irodalmának olyan erjesztőivé, mint például korábban Ozorai és Farkas András tételei. Dávid gondolatai mindenki másénál messzebbre jutottak, s bonyolult vallásos, bibliai fejtegetései mögött egy az osztályrendet megdőntő, a kizsákmányolást megszüntető világ képe sejlik fel. Az „ezeréves birodalom” közeli eljövételét hirdette, amikor az együgyűek (elnomottak, szegények) „elveszik a földet, melyet ez ideig nagy kegyetlenséggel és fegyverrel birtanak az hitetlenek”, s amikor „minden fegyvernek el kell veszni és megégettetni, a szabályokból szántóvasak lesznek, az haragos vad bestiák nem ártnak és oly békesség lesz, hogy soha osztán semmi háboruságnak helye ne legyen.”²⁰ Ezek a münzeri kommunisztikus

²⁰ Rövid magyarázat 1567. (Újra kiadva Kolozsvár 1910) 46–7.

gondolatok határán járó eszmék azonban a kor irodalmát alig befolyásolták, s ezért az irodalomtörténeti vizsgálat kiindulópontjául nem szolgálhatnak.

E szakasz irodalmának fejlettebb eszmeiségét az egyes haladó írók következetesebb társadalomkritikájában kell megkeresnünk. A mezővárosi prédikátorok írásainál szövegeket a feudális urak megtérésével, megjavulásával kapcsolatos illúziókról. Ennek az illúzióknak hamisságát nemcsak a történeti fejlődés bizonyította be, de egyes íróknak, így elsősorban magának Szkhárosi Horvátnak az énekei is rácafoztak erre. Mikor Szkhárosi a valósághoz híven, a korabeli magyar társadalomból vett reális képek segítségével bemutatja kora „fösvény” „fejedelmét”, leleplezése oly éles és oly következetes, hogy az olvasónak eleve kétkednie kell abban, hogy az urakhoz intézett buzdító szavainak bármi foganatja is lehetne. Az írói ábrázolás tehát már Szkhárosi Horvátnál is rácafozt az illúzióra, a most tárgyalandó íróknál pedig ennek az illúzióknak a nyomai is eltűnnek: a feudális osztállyal Heltai, Bornemisza, a Balassi-komédia szerzője már egyértelműen állnak szemben, ők már semmi jót sem várnak tőle.

Ennek a következetesebb antifeudális társadalomábrázolásnak az igazolására számos példát említhetünk. Heltai Gáspár például, aki első jelentős művének, *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus*-nak írásakor (1552) még nagyjából a Szkhárosi Horváthéhoz hasonló álláspontot vallott,²¹ 1566-ban kiadott esopusi fabulájában már az egész nemesi osztályt a pokolra küldi. A nemesemberről és az ördögről szóló híres 99. fabulájában a nemes az ördöggel köt szövetséget, s a kizsákmányolásnak azok a raffinált új formái, melyeket Szkhárosi Horvát is felsorolt, mint az ördög ötletei szerepelnek. A mértéktelen földesúri kizsákmányolás így tehát a ördög ténykedésével azonosul, a földesurak maguk pedig az ördög szövetségeseivé válnak. Az erre az útra tért feudális osztály számára Heltai nem is tud más sorsot elképzelni, mint ami az ördöggel cimborálókat megilleti: a poklot. A nemesekkel szembeni kérelmelhetetlen álláspont jól kiviláglik a nemesember és az ördög egyik párbeszédéből, amikor a nemes megkérdezi, hogy miért viszik őt egy egész tüzes tóba, mikor megelégedne feleslegével együtt egy káddal is:

*Felélé az hispán: minek a tó? Még az is kicsin immár. Mert ennyi sok urakat, nemeseket, kegyetleneket, hamissakat, vérszoppokat, dulófosztókat hordottam társaimmal bele, bizony kik még hátra vadnak a földön nemesek, minékünk nagy munkát szőznek: mert a tót nagyobbra kell ásnunk, hogy azok is bele férjenek. Miért, hogy a nagymester [isten] erősen prédikáltatja nekik a szent evangéliomot: de mint látjuk, egyik jár be megyen, a másikon ki, és senki ki nem tér a mi utunkból penitentiára, noha jól tudják, hogy a hamis, kegyetlen nagy urakat és több nemeseket mind el hordottuk. Ez a jele, hogy mind a többi is a kénkőves tüzes tóba kell hordanunk.*²²

Heltai legszenvedélyesebb műve, a *Háló*, a katolikus egyház leleplezésében megy messzebbre, mint elődei. Szkhárosi Horvát csak érintette az egyház világi hatalmának kérdését, az inkvizíciót leleplező *Háló*-ban viszont már ez a kérdés áll a középpontban, Heltai már nem az egyház vitatott tételeit vagy hamisnak mondott szertartásait támadja, hanem az egyház által bevezetett nyílt brutális terrort.

Az urakkal kapcsolatos illúzió teljes hiánya jellemzi a Balassi Menyhárt áruulásáról írott komédiát. A darab ismeretlen szerzője ezt az országarúló oligarchát mint a feudális úr típusát állítja elének. Ez a típus a maga megrögzött gonoszságával, minden emberi érzésből való kivetkőzöttségével lehetetlenné tesz minden megváltozást. A darab a kor nagyurait számár csak a pusztulást tartja lehetségesnek, s ennek folyamatait meggyőzően ábrázolja is Balassi Menyhárt fiának, Boldizsárnak még az apján is túltevő hitványságával. A XVI. századi rabló-oligarchia elkerülhetetlen züllését, rothadását állítja elének ez a kiváló alkotás. A kor másik nevezetes drámája, a Melius és Dávid hitvitáját ábrázoló antitrinitárius szellemű *Debrecei disputa*, a nép aktív szerepének ábrázolásával jelent eszmileg jelentősen újat. Szkhárosinál, Sztárainál, sőt sok esetben Heltainál is, a nép passzív áldozata az urak és az egyház bűneinek, s sorsán az istenhez való fordulással segíthet csak, nem pedig saját aktív cselekedeteivel. A *Debrecei disputa*-ban viszont a nép mint a megalkuvó, a katolikus magatartást magukra öltő sacramentárius prédikátorokat fenyegető reális erő jelenik meg, megfogozza magát a színen. Melius egyik híve, „György kardinál” a drámában már attól tart, be fog teljesedni az a mondás, mely szerint „a papokat a pórok bottal kergetik”.²³ A dráma híven tükrözi a népi erőnek a társadalomban megnőtt objektív erejét, — amit nem is csodálhatunk — hiszen éppen Karácsony György felkelésének évében készült.

²¹ Vö. Stoll Béla *Heltai Gáspár könyve a pazarlás ellen* It. 1951. 23 – 30.

²² Imre Lajos kiad. (RMKvtár 4.) 243.

²³ Alszegehy Zsolt *Magyar drámai emlékek* (Bp. 1914) 104.

A reformáció második radikálisabb szakaszát talán a legteljesebben Bornemisza Péter művei képviselik, elsősorban *Elektra*-ja és az *Ördögi kísértetek*.²⁴ Az *Elektra* az antik téma és forrás ellenére, illetve annak segítségével, a gonosz fejedelem aktuális problémáját állítja elének, vagyis szervesen beleilleszkedik a magyar reformáció koncepciójába. A gonosz, zsarnok fejedelem megjavulásának itt természetesen még a lehetősége sincs meg; a legfontosabb újdonságot azonban azzal nyújtja Bornemisza, hogy Aegisthuson a büntetést nem isten, hanem a törvényes; jó fejedelemnek ígérkező Orestes hajtja végre. Orestest pedig erre a tetterre a reformáció prédikátoraihoz hasonlóvá tett Mester készíti elő. Ebből világosan kitetszik Bornemisza célzata: a prédikátor a gonosz fejedelem igazságos büntetésének közvetlen elősegítője, sőt részben kezdeményezője legyen. A zsarnoksággal szembeni passzív magatartásnak és aktív ellenállásnak a problémáját veti fel Orestes nővéreinek, Elektrának és Chrysotemisnek az ellentéte, akik közül Chrysothemis hiábavalónak tartja a lázadozást s a sorsától, az istentől várja a szabadulást. Bornemisza maga felhívja a figyelmet darabja utószavában arra, hogy a két nővér ellentétében van a dráma legfőbb politikai problémája. A dráma válasza erre a kérdésre teljesen egyértelmű: csak Elektra útja lehet helyes: a bátor küzdelem megkérhető a gyümölcsét, a zsarnokságra, a gonosz fejedelem uralmába való belenyugvás azonban a biztos pusztulásba vezet. A darabnak ezt a fontos mondanivalóját húzza alá a nép hangját — nem egyszer a reformáció szoltárainak stílusában — megszólaltató Chorus mert rendületlenül bízik a jogos bosszú eljövételében és bátorítja Elektrát ellenállásában. Bornemisza tehát a darab egész koncepciójával, a drámai konfliktus kiválasztásával és feloldásával jóval túl megy a mezővárosi reformáció szemléletén. Ennél is többet nyújt azonban darabjának — a drámai cselekményhez már nem tartozó — utolsó jelenetével. Ebben az Orestest nevelő és őt az Aegisthussal szembeni bosszúra serkentő Mesternek a monológiát olvashatjuk. A Bornemisza saját társadalmi-politikai törekvéseit leghívebben képviselő Mester itt arról elmélkedik, hogy vajon Orestes be fogja-e váltani azokat a reményeket, melyeket hozzáfűzött, valóban „jó fejedelem” válik-e belőle. A Mester kételyére az ad okot, hogy Orestes egész családja a legfertelmesebb bűnök hordozója volt: „az nagy isten vakította meg ezeknek szíveket, hogy az ő nagy sok gonoszságokról, kevélségekről, fősvénségekről, bujaságokról, tobzódásokról meg fizesnének, mert soha nem akarának véget vetni nagy undokságoknak”. Ettől félti a Mester Orestest, s végül azzal zárja töprengését, hogy elmcgy tanácsokat adni neki: „Jámbor és tiszta életű legyen, igazán és kegyelmesen éljen, ha úgy nem akar járni, mint az ő eleji.”²⁵ Mivel Aegisthus az Orestes személyében az író a feudális uralkodóosztályon belüli konfliktust, a rossz és jó fejedelem ellentétét igyekezett megmutatni, az Orestessel szembeni gyanakvás már annak a jele, hogy az íróban felmerül a gyanú: egyáltalán jöhet-e a nép érdekében uralkodó jó fejedelem az annyi bünt összehalmozó feudális osztályból.

Az *Elektra*-ban erre a kérdésre Bornemisza kitérően felel, a Mester megpróbálja tanácsaival a helyes úton tartani Orestest. Bornemisza 20 évvel később írott prózai műve, az *Ördögi kísértetek* azonban azt bizonyítja, hogy két évtized tapasztalatai arról győzték meg az író: a feudális osztály romlottsága oly nagyfokú, hogy innen már semmi jó sem származhatik, még a prédikátor segítségével sem. Az *Ördögi kísértetek*, a XVI. századi irodalomnak ez az — európai viszonylatban is — különleges írói alkotása már egyértelműen sötét képet fest az uralkodóosztályról. Ebben a műben nem dereng semmi fény, itt nincsenek Orestesek, csak Aegisthusok: a XVI. századi magyar társadalom Aegisthus-ai és Balassi Menyhárt-jai. Az *Ördögi kísértetek*-nek van azonban egy olyan vonása is, amely megkülönbözteti Heltai meséitől, a Balassi-komédiától és a Debreceni disputától, valamint az *Elektra*-tól: a mű mélyesges pesszimizmusa. A 99. *fabula* és a Balassi-komédia „höseinek” bukása az olvasóban a rossz elkerülhetetlen pusztulásának erőt, biztatást adó benyomását kelti; az *Elektra*-ban és a Debreceni disputában pedig jelen is vannak az újat, a jobbat képviselő s ezért diadalmaszkodó erők. Az *Ördögi kísértetek* világképe azonban nem tűr semmi biztatót, ott a feudalizmus bűneinek egyértelmű elutasítása együtt jár a gonoszság uralma megváltoztathatatlanságának érzésével. Érthető ez a pesszimizmus. Míg a többi most említett mű a reformáció radikális szakaszában készült, addig Bornemiszáé az a kiváló alkotása már a reformáció haladó társadalmi törekvései elbukása után, a feudális reakció és a vele szövetséget kötő protestáns egyházak diadalmaszkodása idején, 1577-ben jött létre. Az *Ördögi kísértetek* egyszerre tükrözi a reformáció legélesebb társadalombírálatát és a feudális reakció bekövetkezett győzelmét.

A reformáció második szakaszának irodalmában megfigyelhető radikálisabb társadalombírálat, következetesebb antifeudális szemlélet nemcsak eszmei-tartalmi változással, gazdagodással járt, hanem az irodalom műfajainak, formáinak, stílusának átalakulását is maga után vonta, vagy legalább is bizonyos hangsúly eltolódást idézett elő bennük.

²⁴ Bornemisza társadalomszemléletére lásd: Nemeskürty István *Adalékok Bornemisza Péter „Ördögi kísértetek” című művéhez* It. 1951. 472–9.; Koltay-Kastner Jenő *Bornemisza Péter humanizmusa* It. 1953. 110–6.; Eckhardt Sándor *Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek* (Bp. 1955) 36–7.

²⁵ Hasonmás kiadás H/2b.

A reformáció első szakaszának énekköltészetét vizsgálva a bibliai szemléletet, világképet, tematikát, műfajokat és stílust állítottuk előtérbe. Ez szükséges is, mert Szkhárosi Horvátnak és társainak énekköltészetére ez az elsősorban jellemző. Láthattuk azt is, hogy a bibliai elem nemhogy akadályozta volna az antifeudális és hazafias mondanivaló érvényre-jutását, hanem elősegítette azt, s emellett számos irodalmunkat gazdagító művészi eredmény-hez, új formák, műfajok kialakulásához vezetett. Ugyanakkor bármennyire döbbenetes aktuali-
tás hangoztak el a bibliai parafrázisok szavai, ez mégis csak a valóság közvetett, bizonyos-
résztül való ábrázolása. Az első prédikátorok a valóságból indultak ki, de a
lelt jelenségek közvetlen megfigyelésből származó művészi leírása helyett
kat az őszösvetségi sémákat, melyek ráillettek az észlelt jelenségekre. A bibliai
fontos ienetővé tette, elősegítette tehát a kor nagy kérdéseinek helyes írói megragadását, de
nem realista módon, hanem a valóság valamilyen őszösvetségi-biblikus tükörképét nyújtva.

Ebiblikus tükörkép bár túlsúlyban van a reformáció első periódusában, mégsem egyedül-
álló. Emellett, ezen belül, egyes részletekben megjelennek a realiztikus ábrázolás elemei is.
Éppen Szkhárosi Horvát szolgáltat erre számos példát. Mind a katolikus egyház, mind pedig
a világi urak leleplezése során gyakran illeszt egy-egy olyan strófát énekeibe, melyek a min-
dennapi életből elcsúszott jeleneteket elevenítenek fel. Az *Emberi szerzésről* című énekben a
ferences barát jellemzésekor olvashatjuk például ezeket a sorokat:

*Nem veszed eszedbe kis gyermek erkölcsét?
Mely igen fél tüle látván ellenségét,
Ottan fut anyjához, hogy megmentse fejét.* (RMKT. II, 228.)

A *Kétféle hitről* értekező versében pedig már egy egész kolostor életét idézi fel egy böjti reggelen.

*Reggel a papok ha böjtökben felkelnek,
Kellelten az haltul igen bírbitelnek,
Sok precest olvasnak, egyházat kerengnek,
Honnét halat hoznak, mindenfelé néznek.* (RMKT. II, 184.)

Mind a két strófa kitűnik a lényeg sikeres megragadásával a valóságos élet mozzanatainak keresz-
tül. Szkhárosi Horvát úgy tud itt korabeli parasztyereket, szerzetest a legtermészetesebb,
legmindennapiabb helyze-
ben elénk állítani, hogy az minden külön magyarázkodás, célzás
nélkül is maradéktalanul és hitelesen hordozza műve eszmeiségét. A korabeli élet jelenségeit
ilyen közvetlenül megragadó részletek találhatók Tinódinak *Sokféle részöngösről* és *Az udvarbírdk-
ról és kulcsárokról* című énekeiben, valamint nem egy históriás énekében, s fokozott mérték-
ben vannak jelen a valóságábrázolás elemei Sztárai Mihály drámaiban, pontosabban drámái-
nak azokban a részleteiben, ahol a teológiai vita kissé a háttérbe szorul.

A valóság biblikus köntösben való visszatükrözése és a valóság közvetlen realiztikus
ábrázolása közül a reformáció második szakaszának jelentős írói az utóbbit fejlesztik tovább.
Főlöszleg volna ezt hosszú idézetek bemutatásával külön igazolni, hiszen Heltai, Bornemisza
prózai műveiből, a *Balassi-komédia*-ból és a *Debreceni disputá*-ból szinte szünet nélkül árad-
nak a kor parasztjai, polgárai, nemesi életéből vett epikus, anekdotikus vagy drámai jelenetek.
Hadd hívjuk fel mégis a figyelmet Heltai *Dialogus*-ának a városi bíró- és falusi papválasztás-
ról adott találó képeire és esopusi fabuláinak olyan önálló bővítményeire, melyek a korabeli
hegyek, dombok közt meghúzódo erdélyi falu életének különböző mozzanatait idézik fel;
Bornemisza *Postillái*-nak és *Ördögi kísértetei*-nek a kor főurairól festett megannyi sikerült anek-
dotikus részletére; a *Debreceni disputá*-nak Péter pápa házatáját és környezetét ábrázoló
első két jelenetére és a *Balassi-komédia* szinte valamennyi sorára.

Már ez a felsorolás is mutatja, hogy a közvetlen valóságábrázolás erősödése egyúttal az
énekek szemben a széppróza és a dráma előretörését is jelentette. A realiztikus részletek már
Szkhárosi Horvátnál is inkább anekdotikus, vagy drámai jellegűek, nem pedig líraiak, s
ugyanazt tapasztalhatjuk Tinódinál is; Sztárai pedig már korán a drámai műfajhoz fordul. A
biblikus és a realiztikus ábrázolás tehát többnyire műfaji elhatárolást is jelent: a lírai elem
általában a biblikus mezben fejlődik, nemcsak Szkhárosiék idején, de a reformáció máso-
dik szakaszában, sőt azután is; viszont az epikus és drámai mozzanatok a realiztikus
tendenciák vonalába esnek. A prédikátorok énekköltészeténél arra figyeltünk, hogy miképpen
érlelődik egy újfajta líra a sok fejtegetés között, a históriás ének vizsgálatokor a hősi epika
elemeinek felhalmozódását kerestük. Heltai, Bornemisza és kortársaik műveiben a prózai
elbeszélés és a dráma utat törését kell figyelmünk középpontjába állítani, mert ezeknek a
műfajoknak is a didaktikus-magyarázó szóáradattal szemben kellett kivívniuk önállóságukat.

A reformáció második szakaszában a humanista eszmék, irodalmi formák, a humanista
műveltség, s a klasszikus kultúra elemei is kezdenek bevonulni a magyar reformáció irodal-

mába. A reformáció első szakaszában a humanizmus nyomait legfeljebb csak a Jagello-kori humanizmus által propagált bizonyos nézetek átvételében figyelhetjük meg, de a humanista műveltség elemeire, a reneszánsz-irodalom formáinak kialakítására vagy átvételére alig akadunk. Szkhárosi Horvát egy esetben emlegeti a gigászokat (RMKT. II, 214.), — jóformán ez a klasszikus műveltség egyetlen lecsapódása nála; Tinódinál már valamivel több humanista jelenséget figyelhetünk meg, Sztárainál pedig az antik vígjáték hatására gondolhatunk komédiának öt actusra való tagolását látva: mindez a humanista műveltség és irodalom igen szórványos, elenyésző hatására mutat. Ezzel szemben Bornemisza Sophoklest, Heltai Esopust adaptálja a magyar viszonyokra; Bornemisza bőven felhasználja prédikációiban és az *Ördögi kísértetek*-ben a reneszánsz novellairodalmát, Heltai pedig *Magyar Króniká*-jával a magyarországi latin nyelvű humanizmus egyik legjelentősebb alkotásának, Bonfini históriájának a fordítója lesz. Az énekköltészet elemzésekor is felfigyelhettünk arra, hogy a mezővárosi reformáció egész eszmevilágát művészileg legteljesebben és már az igazi líra hangján éppen a humanista műveltségű fiatal Bornemisza tudta kifejezni.

A humanizmusnak ez az erősödése a reformáció irodalmán belül, számos tényezőre vezethető vissza. Csak néhány körülményre szeretnék utalni. A humanista és klasszikus minták, források felhasználása összefüggött a már említett műfaji eltolódással. Míg a reformáció prófétikus hangú, hazafias lírája kiváló mintákat kapott az Ószövetségtől, addig a szépprózai elbeszélés és a dráma, ha polgári célok szolgálatában áll, csak az antik és a humanista irodalomból meríthetett példákat, mintákat. Nagy jelentősége volt a humanista műveltség általános magyarországi elterjedésének is. A hazai nevesebb iskolákban már a Jagello-korban megkezdődött a humanista műveltség lassú térhódítása, ami a reformáció idején nagy lendülettel fejlődött tovább. A reformáció igen nagy súlyt helyezett az iskolázás fejlesztésére, az így kiszélesedő és színvonalában is emelkedő iskolázásban pedig — akárcsak a német reformáció is tette — nagy szerepet juttatott a klasszikus műveltség és irodalom tanításának. Éppen a reformáció segítette ezáltal a humanista műveltség széleskörű elterjedését. Miként a reformáció kezdetén egy-egy ószövetségi ismert név a kor magyarjai számára a hazáját védő bátor hős (Dávid, Judit stb.), az igazságos jó uralkodó (Salamon) vagy a gonosz fejedelem (Fáraó, Akháb király) képzeteivel azonosult, addig később már az ókori irodalom vagy a mitológia egyes alakjai is egészen közismertekké, a mindennapi szóhasználat részei lettek. A biblikus műveltség mellé ekkor csatlakozik a klasszikus műveltség számos eleme — a széles, kevésbé művelt rétegekben is — s ez a kettősség azután hosszú ideig rendkívül jellemző marad a magyar művelődésre és irodalomra.

A reformáció második szakaszának irodalmát tehát radikálisabb eszmeisége, a realiztikus elemek megjelenése, az elbeszélő próza és a dráma kialakulása, s a klasszikus és humanista hatások révén bekövetkező további elvilágiasodás jellemzi. Ennek tudatában kell röviden értékelnünk e szakasz íróinak művészi teljesítményeit, pontosabban a magyar reformáció széppróza- és dráma-irodalmának eredményeit.

8

A reformáció dráma-irodalma Sztárai két komédiájával, a *Debreceni disputá*-val, a *Balassi-komédiá*-val és az *Elektrá*-val jelentékeny termést tud felmutatni. Ez az öt fennmaradt emlék, a magyar nyelvű világi drámairodalom sokat ígérő kezdeteit jelenti. Drámai hagyományok és drámai emlékek természetesen korábban is voltak, s ezek nélkül nem is jöhetett volna létre a reformáció drámája. Most azonban egy egészen új típusú drámairodalomról van szó, mely gyökeresen különbözik a magyar dráma minden korábbi csirájától.

Az írott dráma megjelenését mindig megelőzik a színjátszás különböző formái. Az alakoskodás, a mimikus ábrázolás, vagyis a színjátszás elemei együtt keletkeznek a költészettel, a zenével és táncsal, s így a magyar nép esetében is az ősidők óta számolni kell létezésükkel. Miként az ősi költészet elemeit részben maga a nép, részben a középkor hivatásos énekmondói, jocularai őrizték meg és fejlesztették tovább, ugyanúgy a színjátszás primitív, folklorisztikus formái is tovább hagyományozódtak népi játékokban és a jocularok mulattató tevékenységében. És miként később, a XV. században és a XVI. század elején a hazai iskolák diákjai, valamint a külföldi egyetemek magyar hallgatói között egyre erősebben tért hódítottak a magyar nyelvű világi ének különböző fajtái, ugyanígy számolnunk kell a világi — többnyire szatirikus — színjátszás erőteljes fejlődésével is a diákság révén. A színjátszás azonban még nem dráma-irodalom, a Mohács-előtti népi, jocular és diák színjátszásnak pedig egyetlen írott termékét sem ismerjük. Írott dráma — miként ez az irodalom más műfajainak esetében is történt — a latin nyelvű egyházi irodalom részeként keletkezett első ízben hazánkban. A középkori vallásos misztérium-drámák azonban gyökeresen különböznek mind az újkori polgári drámától, mind pedig az antik drámától: hiányzik belőlük az életből vett valóságos

drámai konfliktus; céljuk: Krisztus vagy a szentek életének látványos megelevenítése, illetve a vallás különböző tételeinek népszerűsítése. A középkor vége felé már a feltehetően magyar nyelven is előadott misztériumjátékok mellett a humanizmus felújítja az antik vígjátékot is. Már a Mohács előtti időkből is számos adat tanúskodik Plautus és Terentius népszerűségéről, sőt Plautus hatása alatt új eredeti humanista vígjátékok is születnek hazánkban.²⁶

A reformáció-kori magyar dráma előzményeit tehát három irányban kereshetjük: a népi és diák színjátszó hagyományban, a misztériumjátékokban és a felújított antik vígjátékokban. Kardos Tibor meggyőzően mutatta ki, hogy a reformáció legelső drámaírói, Sztárai komédiáinak a keletkezésében mindhárom hagyomány fontos szerepet játszik. A világi színjátszó hagyománynak köszönhető Sztárai burleszk, szatirikus elemei, az antik vígjáték ismeretere vall e komédiák szerkezete. A legtöbb kapcsolatot a misztériumjátékkal mutatható ki, ami érthető is az egykori ferences Sztárainál, hiszen a misztériumjáték nálunk elsősorban a ferences rendben volt elterjedve. Sztárai drámái hittételek igazságát bizonyító vallásos pörök, amelyeket — ellenkező tartalommal — a ferences misztériumok között is találunk.

A magyar reformáció drámájának megszületését természetesen nem lehet egyszerűen levezetni a korábbi drámai hagyományokból. Amiképpen az énekköltészet is gyökeresen újat hozott, bármennyire is magába olvasztotta a Mohács előtti költészet legkülönbözőbb elemeit, ugyanígy az új típusú dráma is elsősorban a reformáció propaganda-hadjáratának köszönheti megszületését. Az időben legkorábbi drámák ún. hitvitázó drámák, a valóságban is megtörtént hitviták utólagos írásban való megörökítései. Sztárainak a *Papok házassága* című darabjáról ez pontosan megállapítható. A darab Sztárainak 1550-ben Vaskaszentmártonban erről a kérdéssel folytatott győzelmes hitvitájának az évében keletkezett. Komédiájával szélesebb körben igyekezett a papnőtleniséggel szembeni reformációs álláspontot terjesztetni. Sztárai tehát éppennyire nem irodalmi célkitűzéseket követ, mint Szkhárosi Horvát prédikációjellegű énekeiben. Ez azt jelenti, hogy miképpen Szkhárosi Horvát és a többiek énekei csak részben költőiek, ugyanígy Sztárai darabjai csak részben drámaiak. Miként az énekek esetében költői-ellenfejtetések váltakoztak költői részekkel, úgy Sztárai komédiáiban a teljesen drámaiattalan hosszadalmas fejtegetések és a drámái jellegű dialógusok között figyelhető meg ilyen költőiség. A teljes szövegében fennmaradt *Az igaz papság líkőré*-ben voltaképpen egy a papszentelés ellen írott prédikáció van feloldva részben Borbás bíró I. felvonásbeli hosszas értekezésében, részben pedig Tamás prédikátornak a pápa előtt elmondott kijelentéseiben. A prédikációra való utalás Borbás szavaiban szó szerint is benne van; így kezdi fejtegetését: „Hogy nyívan megértésd, jó Antal bíró, amint én hallottam a prédikációban, kétféle papság vagyon a szentírásban...” (RMKT. V, 213.) Sztárai a komédiában a prédikációt tagoltta s így könnyebben érthetővé, s a dialógusok beiktatásával egyben szórakoztatóvá s az ellenfelet népszerűsítő tevévé változtatta. Jó írói érzékre vall, hogy a tanulatlan Borbás szájába nem ad semmi magasabb műveltségre valló kijelentést. Míg Tamás prédikátor állandóan szó szerint idéz különféle teológiai írásokból, az egyházatyák könyveiből stb., addig Borbás mikor Pálra hivatkozik, akkor is csak szabadon utal a Bibliában foglaltakra. A hitvitázó dráma tehát népszerű formában közvetíti a tömegeknek a prédikációk, hitvitázó értekezések nehezebben emészthető teológiai eszmefuttatásait. Ez az értekezés-közvetítő szerep világosan kidomborodik az antitrinitárius *Debreceeni disputa* esetében is, ahol a szerző Varga Ferenc, azaz Dávid Ferenc szájába csaknem szó szerint a Dávid műveiből vett idézeteket ad.

A hitvitázó dráma szereplőinek egyetlen funkciója, hogy az író által helyeselt vagy kárhoztatott nézetek szócsövei legyenek. Mivel nem magát az életet akarja a szerző ábrázolni, alakjai szükségképpen sematikus figurák maradnak. Sztárainál a pozitív szereplők egyéniségéről semmit sem tudunk meg; akárcsak Szkhárosi Horvát az énekeiben, úgy Sztárai a drámában sem tud erőteljes ábrázolást adni a pozitív idealokról. Valamivel jobb a helyzet a negatív szereplőknél, illetve ezek közül is főként azoknál, akikről az írónak személyes tapasztalatai folytán közvetlen megfigyelései lehetnek, így Antal bírónál, Fráter Lukácsnál és Böröczk papnál. Őket burleszk, szatirikus elemek segítségével teszi valamennyire élővé Sztárai, de itt is megmarad a dráma jellemzés legrimitívebb eszközeinél. A lelki, jellembeli, magatartásbeli tulajdonságokat elsősorban külsőséges eszközökkel érzékelteti, így lesz Antal bozontos szakállú, Böröczk nélkülözhetetlen kelléke pedig a szatyor a palackkal.

A hitvitázó dráma mindennek ellenére egyik kiindulópontja lehet az igazi polgári dráma megteremtésének. Erre vall a Sztárai nyomán készült *Debreceeni disputa* és a sajnos csak kis töredékében ismert *Nagyvárad komédia*. A *Debreceeni disputa* nemcsak eszmileg jelent nagy lépést előre Sztáraihoz képest, hanem a dráma elemeinek erősödése terén is. Első két jelenete, mely Péter pápa (Mélius) házatáját s a hitvita előkészületeit ábrázolja, már igazi színpadi jelenet. A voltaképpeni hitvitázó elem így a harmadik felvonásba szorult, s ezzel

²⁶ A reformáció-kori magyar dráma előzményeire és kialakulására lásd: Kardos Tibor *A magyar vígjáték kezdetei*. (Kodály emlékkönyv Bp. 1953) 133–167.; Dömötör Tekla *Régi magyar vígjátékok Magyar Klasszikusok* (Bp. 1954) 7–64.

az első kettő mentesült a magyarázó-értekező ballaszttól. A megalkuvó református pap alakját itt otthoni környezetben látjuk, nemcsak a hit dolgával foglalkozva, hanem szolgálja társaságában, az ebéddel törődve stb. Jelentős lépés ez a teljes ember ábrázolása, realiztikus drámai jelenetek megalkotása felé. A Disputa fejlettebb drámaiságát biztosítja a drámai konfliktus gazdagabb volta vagy helyesebben megjelenése, hiszen Sztárainál konfliktusról aligha beszélhetünk. Sztárainál a kétféle hit Ozorai-féle koncepciójának megfelelően két egymással élesen szembenálló tábor ellentétéről volt szó, az igaz hit és a hamis hit táboráról. Ennek megfelelően az alakok is vagy feketék vagy fehérek, teljesen ostobák, rosszindulatúak vagy hibátlan ideális példaképek. A Disputában azonban az ellentét a reformáció táborán belül van, a reformáció híveinek egy része — a megalkuvók — próbálnak kissé visszatáncolni, s radikálisabb ellenfelekkel szemben kénytelenek a megvert katolikusok módszereihez, magatartásához folyamodni. Ez a helyzet sokkal bonyolultabb, árnyaltabb ellentéteket és ennél fogva — legalább is a negatív alakoknál — sokértűbb emberábrázolást követel meg. De nemcsak a dráma első két — magánkörnyezetben lejátszódó — hitvitától mentes felvonása, hanem a hitvitát magát ábrázoló harmadik felvonás is sokkal jobb, mint Sztárai bármelyik jelenete. Sztárainál csak a protestánsoknak voltak érveik, velük szemben a katolikusok mind ostobák és tudatlanok, akik csak makogni tudnak vagy handabandázni. Így ott igen egyoldalú a dialógus: a protestáns fél képviselői kifejtik álláspontjukat, melyre legfeljebb bárgyú megjegyzéseket és kérdéseket tesz a másik fél. A sacramentáriusok és antitrinitáriusok ellentéte és vitája esetében viszont egyformán jól képzett és tanult erők küzdenek, az erők és az érvek bizonyos egyensúlyt teremtet meg. Míg a katolikusok tudatlanok voltak Sztárainál, a Disputa sacramentáriusai rosszindulatúak és hazugok, mivel tudják, hogy nincs igazuk, de ezt ravasz okoskodással leplezni igyekeznek. Itt tehát nem a butaság, hanem a hazugság lepleződik le, s ez már maga is sokkal drámaibb. A csonka *Nagyvárad*i komédiáról csak annyit tudunk, hogy ott maga a hitvita magánemberek közt, magánkörnyezetben játszódik le, vagyis az elvont hitmagyarázat ebben is közelebb került a hétköznapi valóságos élethez.

Az eddig tárgyaltaktól jelentősen különböző alkotás a *Comoedia Balassi Menyhárt áruttatásáról*. A reformáció radikális célkitűzéseivel teljesen egybevágó, a reformációs mozgalom részeként keletkező, de teljesen világi jellegű *Balassi-komédia* semmiképpen sem kapcsolható ahhoz a fejlődési folyamathoz, melyet Sztárai indít el. Leleplező politikai szatíráról van szó, nem teológiai értekezések vagy prédikációk drámában való többé-kevésbé sikerült feloldásáról. Szerémi György emlékirata alapján tudjuk, hogy a politikai célzatú szatirikus komédiázás nem volt ismeretlen korábban sem: 1532-ben Gritti kormányzó kigúnyolására Budán adtak elő deákok egy politikai komédiát.²⁷ Mivel a deákok egy része — mint azt Széksházi Horvát kijelentése félreérthetetlenül bizonyította, s mint azt számos ének is megerősíti — a reformáció vallásos és társadalmi célkitűzéseit teljes erővel támogatta és irodalmi formában is propagálta, a társadalmi-politikai komédia általuk létrehozott típusa szervesen beilleszkedik a reformációs mozgalom irodalmába. A *Balassi-komédia* témájával is ide tartozik: a reformátorok által ostromozott fősvény és kegyetlen fejedelem típusát rajzolja meg gyilkos gúnnyal és leleplező erővel. Természetes, hogy a darabnak a deák hagyománnyal való szoros összefüggése, s feltehetően deák szerzőtől való eredete, a humanizmus elemeinek bővebb jelenlétére vezetett. Ezek meglétét Kardos Tibor sokoldalúan tárgyalta a régi magyar vígjátékokról szóló tanulmányában.

A Balassi-komédia is elsősorban propagandisztikus alkotás, akárcsak a hitvitázó drámák. De ez a propaganda itt publicisztikai jellegű, vagyis e tekintetben inkább a Tinódi-féle propaganda-irodalomhoz áll közelebb, mint a prédikátorokéhoz, ami a közös deák-eredetből is következik. Valójában amolyan drámai pamfletnek tekinthetjük a komédiát, mely egy eseménynek, Balassi Menyhárt 1562. évi árulásának a körülményeit, előzményeit, indító okait és esetleges következményeit igyekszik feltárni, leleplezni, s ennek az eseménynek a tükrében a típus, sőt az egész osztály aljasságát bemutatni. Ezt a feladatot a darab azonban csak részben tudja drámai eszközökkel megoldani. Mondanivalóját ugyanis nem foglalja egy egységes drámai cselekménybe, sőt drámai cselekmény voltaképpen alig is van a darabban: a legfontosabb események nem a színen játszódnak, hanem csak elbeszélésből értesülünk róluk. A leglényegesebb mondanivalója a darabnak, — mint arra Horváth János rátapintott — Balassi Menyhárt árulásának a Kendi-féle összeesküvéssel való összekapcsolása. (Id. mű 416–7.) Így derül ki ugyanis az árulás háttere, indoka. Minderről Balassi Menyhárt szavaiból értesülünk, aki gyónása közben, miután már egy sereg bűnét, elsősorban korábbi árulásait elősorolta, így tér rá a főkérdésre: „ez volt feljebb való áruttatásom, teljes életemben mennyit műveltem, azok közül.” (RMKT, VII, 279.) E „feljebb való” árulás elbeszélése során előadja, hogy miután Izabella visszatért Erdélybe, Gyalut kérte tőle, de nem kapta meg, s emiatti haragjában ő lett a Kendi-féle összeesküvés inspirálója. Mikor azonban azt látta, hogy az össze-

²⁷ Idézi: Kardos id. mű 140.

esküvés szénája rosszul áll, hirtelen köpönyeget fordított, ő leplezte azt le, sőt a királynő utasítására éppen ő vállalta összeesküvő társai rajtaütésszerű lekasabolásának feladatát. Ez ugyan sikerült, de Balassinak mégis félnie kellett ezután is saját lelepleződésétől, mert a Kendi Antalnak adott hitlevelét nem tudta megtalálni és visszaszerezni: „ettől fogván oztán mind félek, hogy engemet is megnyakaznak árulatóságomért” — mondja (Uo. 280). Félelmében Szatmárba húzódott, s mikor János Zsigmond többször is hívatta őt Erdélybe, nem mert elmenni, s azt gondolva, hogy biztosan tudomást szerzett már az összeesküvésben való szerepéről, végül is a Habsburgokhoz pártolt. — Milyen drámai téma ennek az árulásnak a története! Az ismeretlen drámaíró azonban nem igazi drámai témát keresett egy Shakespeare módjára, hanem politikai pamfletet akart írni drámai formában. Így az igazi drámai téma és cselekmény a „főhős” rövid elbeszélésébe szorult, a drámai előadás pedig arra szolgál, hogy ezt az elbeszélést kiemelve, s a környezet, Balassi élete, fia bemutatásával, rajzával gazdagítsa.

Ha a Komédia szerzőjének cékitűzését ilyen módon szemléljük, akkor meg kell állapítanunk, hogy kiválóan oldotta meg feladatát. Az árulás körülményeinek az elbeszélése szerkezetileg úgy van elhelyezve, hogy a mű centrumát alkossa. Az öt részre osztott komédia középpontja — ezt a terjedelme is hangsúlyozza — a gyónási jelenet. A gyónási jelenetet alkotó mesteri dialógusban pedig éppen a legfőbb árulásnak, Balassi legaljasabb tettének az elmondása tetőzi be gaztetteinek felsorolását. A komédia többi öt része a gyónási jelenet köré csoportosul: az első három bemutatja Balassit és előkészíti a gyónást, az ötödik pedig Balassi Boldizsár személyének bekapcsolásával amolyan gyilkos epilógus-féle, mely nyilvánvalóvá téve, hogy a fiú még apjánál is hitványabb, teljessé teszi a leleplezést. Együttal az ötödik rész további részleteket tár fel Balassi Menyhártnak a Kendi-összeesküvésben való szerepéről. Ez az ötödik felvonás független a darab cselekményétől, de nem független a politikai leleplezéstől, melynek érdekében a mű íródott. Ez is amellett bizonyít, hogy nem igazi drámával, hanem ügyesen dramatizált politikai pamflettel állunk szemben.

Bár egyetlen műből nehéz általánosító következtetéseket levonni — a valószínűleg hasonló jellegű Gritti-játék szövegét ugyanis nem ismerjük —, mégis megkockáztathatunk egy feltevést ennek a dráma-típusnak az eredetéről. A komédiában igazi drámai cselekmény, mint láttuk nincs, a darab legerjedelmesebb és legfontosabb része pedig két szereplő dialógusa. Az első két felvonásban Balassi Menyhárt viszi a szót, az ötödikben Tamás deák (a rövidke harmadik felvonásnak nimimális a szerepe): beszélgető partnereik nem egyenlő felek, kijelentéseik — néhány kivétellel — csak arra szolgálnak, hogy tovább lendítsék előbb Balassi Menyhárt, a darab végén pedig Tamás mondanivalóját. Az első két felvonásban Balassi embereinek a közbeszólásai mindig újabb és újabb leleplező önvallomásra készítetik őt, az ötödik felvonásban pedig Boldizsár ostobaságai alkalmat adnak Tamásnak egyre létezőbb vádoló kifakadásokra. Hasonló itt a helyzet mint Sztárai egyes jeleneteinél, ahol a katolikusoknak van ilyen passzív szerepük. Ebből az is következik, hogy a dialógus igazán drámaivá csak az érseknek való gyónás során válik, a negyedik részben. Itt egyenlő felek állnak szemben a dialógus szempontjából, ezért pergő szóváltás keletkezhet, igazi drámai nyelven. Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a dramatizált pamflet előzményei dialogizált pamfletek lehettek. A XVI. században, részben Erasmus nyomán a dialógus mint műfaj rendkívül elterjedt, s hogy a magyar nyelvű irodalomban sem volt ismeretlen, azt Heltai *Dialógus*-a bizonyítja. A deákság kezén a dialógus-műfaj összekapcsolódhatott a színjátszó hagyománnyal, s így alakulhatott ki a politikai leleplezés szatirikus drámai formája. A Balassi-komédia azért sikerülhetett oly kiválóan ebben a nembben, mert a szerző a komédiázó hagyománynak egy kitűnő elemét a parodisztikus gyónást tette a dialógus legfontosabb részévé.

A Balassi-komédia a reformáció más irodalmi alkotásaitól nemcsak világi jellegével különbözik, hanem a szépirodalmi formáknak és eszközöknek ha nem is teljes értékű, de kizárólagos használatával. Nyoma sincs itt a reformáció irodalmában szinte mindenütt meglevő didaktikus ráadásnak, magyarázó, szájbárágó ballasztoknak. Ennek a hiányát érezhette a darab prédikátor-kiadója Karádi Pál, amikor előszót írt a komédia kiadásá elé. Karádi a reformáció általános erkölcsi tanításai szempontjából tartotta értékesnek a darabot, ezért adta ki és az általános erkölcsi tanulságokat vonta le belőle, sűrűn utalva a bibliai párhuzamokra. Karádi bevezetésével együtt illeszkedik be a világi jellegű komédia a reformáció irodalmába.

Hasonló esettel találkozunk a kor legkiválóbb drámájának, Bornemisza *Elektrá*-jának esetében is. Az *Elektra* gyökeresen világi és szépirodalmi alkotás, amely nem tűr meg magán belül semmiféle prédikatori magyarázkodást. Ezt Bornemisza maga igyekszik pótolni a drámának Pernesich Györgyhöz címzett ajánlásában és az előjáró beszédben. Ettől eltekintve azonban az *Elektra* a Balassi-komédiától, — a hitvitázó drámákról nem is beszélve — gyökeresen különböző alkotás. Sztárai darabjainak, a *Debreceni disputá*-nak és a *Balassi-komédia*-nak az esetében annak lehettünk tanúi, hogy a reformáció harcainak nem szépirodalmi jellegű propagandisztikus irodalmi alkotásaiból hogyan bontakoznak ki a dráma elemei, hogyan tökéletesednek ezek a teremtik meg egy közvetlenül a korabeli valóságot ábrázoló drámaíró-

dalom feltételeit. Az új polgári műfajok, a realiztikus dráma és prózai elbeszélés megszületésének ez az egyik útja. Az *Elektra* vagy a próza területén Heltai meséi egy másik utat képviselnek. Itt a külföldi irodalom művészileg teljes értékű alkotásainak a szabad átdolgozásáról, a magyar társadalom valóságára való adaptálásáról van szó. Bornemisza és Heltai a magyar társadalom problémáit, de ugyanakkor hétköznapijainak rajzát is, beleviszik Sophokles, vagy Esopus műveibe, lényegében új eredeti alkotásokat teremtvé. Nem kétséges, hogy ezen a módon születhettek ekkor a művészileg legértetesebb alkotások, hiszen a reformáció íróinak éppen a tisztá művészi kompozíció iránt volt a legkevesebb érzékük: Sophokles vagy Esopus ezt pótolta. A hazai valóság hozzáadásának, a kompozíció alkotó jellegű átalakításának feladatára pedig már kiválóan alkalmasak voltak íróink.

Eredeti magyar műnek kell tartanunk a magyar *Elektrá*-t; az antik remekmű témája a magyar reformátor kezén a gonosz fejedelem szükségszerű bukásának időszéri témájává alakult. Ennek érdekében jeleneteket iktatott be, új szereplőt alkotott, rövidített vagy bővített, átalakította a dialógusokat. Ehhez járul a hazai színek, vonatkozások bevitelle a darab részleteibe, amit már Móricz Zsigmond megfigyelt.²⁸ Aegisthus és Klytemnestra korabeli magyar nagyurak és nagyszonyok módjára beszélnek, udvarukban lantosok, trombitások, dobosok működnek, a vénasszonnyá változtatott Chorus a reformáció zsoltárainak hangján kiált bosszuért.

Az *Elektrá*-t azért is különleges hely illeti meg a reformáció drámairodalmában, mert szerzője nemcsak reformátor, hanem egyúttal kora egyik legkiválóbb magyar humanistája. Bornemisznál nem csak a humanizmussal való fokozottabb érintkezés, a humanista hagyományok erőteljesebb felhasználása figyelhető meg, mint Heltainál, a Balassi-komédia szerzőjénél vagy a reformáció második szakaszának más íróinál. Ő humanista a javából, a humanista műveltség teljes fegyvertárának a birtokában van, a külföldi humanista egyetemek neveltje. Bornemisza teljes erővel részt vesz a reformáció harcaiban, átveszi és radikális irányban továbbfejleszti a mezővárosi reformátorok koncepcióját és a biblikus elemeket, de ugyanakkor kiválóan ismeri az antik és a humanista irodalmat, magáévá tesz olyan humanista eszméket, melyeket egyébként hiába keresnénk a magyar reformátorok írásaiban, s magas színvonalon él benne a humanista formakésztség, a művészi forma iránti érzék.²⁹

Az *Elektrában* is együttesen van jelen a reformátor és a humanista. A reformáció radikális társadalomkritikája egyesül itt a humanizmusnak a zsarnokölés kérdésében vallott radikális politikai álláspontjával. A reformáció és humanizmus kettőssége világosan kidomabolódik Bornemisznak a darabját magyarázó megjegyzéseiből. A darab elején mint már említettük két magyar nyelvű ajánlás, előljáró beszéd áll. Ezek előrebocsátják — a prédikátorok módjára — a darab reformációs tanulságait: „az úr Isten noha halogatja az büntetést az bűnért, de azért el nem felelkezik róla, hanem hova inkább késik, annyival inkább rötteletesen bosszuját állja, minden személ válogatás nélkül.” (Id. kiad. A/3a) A darab végén egy utószó áll, de már latin nyelven. Már a nyelv is kifejezi, hogy az író itt nem a szélesebb olvasókörzethez, hanem a tudós humanista világához fordul. Ebben humanista módjára, a humanisták számára fogalmazza meg munkája célkitűzését és értelmét. Itt nem isten büntetéséről beszél már, hanem egyszerűen a darab középpontjában álló „politikai problémáról”, arról, hogy szembe kell-e szállni a zsarnokkal vagy pedig tűrni és várni az idő jobbrafordulását; valamint a magyar nyelv műveléséről. Ez utóbbival Bornemisza Pesti Gábor és Sylvester humanista nyelvművelő munkájának folytatását hirdeti és valósítja meg. A Pesti Gábornál olvasható fejlett, igényes humanista műpróza válik Bornemisza kezén kifűző magyar drámai nyelvvé, amelybe — akárcsak Sylvester bibliafordításának soraiba — öntetlenül belejátszik az antik vers ritmusa.³⁰ De nemcsak az antik versé, mellette, ezzel párhuzamosan, néha összegabalyodva, ott hullámszik a magyar vers hangsúlyos ritmusa is. A deák, prédikátor és humanista Bornemisza agyában a kor magyar énekeinek ritmusa együtt zsong a daktilusokkal és megteremti az *Elektra* nyelvének különös zeneiségét. Bornemisza munkásságában, a reformáció harcainak sodrában így virágzik ki az igazi magyar reneszánsz. Folytatója ebben költő-tanítványa, a magyar nyelvű líra első klasszikusa lesz.

A reformáció irodalmában a széppróza kibontakozása elé tornyosult a legtöbb nehézség. Az ének és a dráma ugyanis elsősorban szóbeli közvetítéssel terjedhettek és terjedtek, míg az irodalmi színvonalú elbeszélő próza feltétlenül megkövetelte az írott közvetítést. A verbális terjedés jelentőségét az is bizonyítja, hogy még az olvasást igénylő prózaírodalom első kezdeményezései is magukon viselik a szóbeliséghez való bizonyos fokú igazodás jellegét. A reformáció első jelentékeny prózai alkotása, Heltai Gáspár *Dialógusa*, műfaját tekintve

²⁸ Nyugat 1930. II, 809-822.

²⁹ Lásd Koltay-Kastner id. tanulmányát.

³⁰ Waldapfel Imre *Bornemisza Péter nyelvművészete*. Nyugat 1931. I, 124-126.

nem teszi lehetővé a szóbeli közvetítést. A dialógus ugyan olvasásra szánt műfaj, Heltai könyvének forrása azonban egy traktátus, Franck Sebestyén műve. Elképzelhető, hogy az értekezésnek dialógussá való feloldása a szóbeli terjesztés, talán iskolában való felolvasás érdekében történt. A reformáció másik nagy prózaírójának, Bornemisza Péternek szépprózája pedig egyenesen elmondásra szánt prózaíráskból: prédikációkból fejlődött ki.

A reformáció elbeszélő prózáját mindössze e két jelentős író, Heltai és Bornemisza munkássága képviseli. Kettőjük prózaírói kezdeményezései mégis éppúgy sejtetik egy magas színvonalú, új típusú, polgári elbeszélő próza kialakulásának lehetőségét, mint a *Balassi-komédia*, a *Debreceni disputa* és az *Elektra* egy virágzó magyar drámairodalomét. Bár Heltai és Bornemisza munkássága közvetlen írói célkitűzésűk, műfajaik, stílusuk különbözősége révén nagyon eltérő, mindketten egy realiztikus polgári prózaíró elbeszélő-irodalom kialakításán munkálkodnak. Heltai és Bornemisza prózaírói műveiben is tanúi lehetünk annak a folyamatnak, melyet már az énekekben, a verses epikában és a drámában is megfigyelhettünk: a didaktikus célú művekből lassan művészi alkotások bontakoznak ki.

Heltai Gáspár prózaírói munkásságának négy kiemelkedő alkotást köszönhetünk, a *Dialogus*-t (1552), a *Száz fabulát* (1566), a *Háló*-t (1570) és a *Magyar Krónika*-t (1575). Mind a négy műve idegen nyelvű munkák átdolgozása, részben fordítása, mégis mind a négynek az esetében kidomorodik Heltai eredeti elbeszélő művészete. Első művében nemcsak dialógussá oldotta fel Franck Sebestyénnek a részegség ellen írott traktusát, hanem teletűzdelte azt a hazai életből merített jelenetekkel, anekdotikus, életképszerű részletekkel.³¹ Gonsalvius Reginaldusnak, az inkvizíció ellen írott vádiratát úgy ültette át magyarra *Háló* című könyvében, hogy az egyúttal színes, izgalmas olvasmánnyá is vált, a *Magyar Krónika* esetében pedig programszerűen is vallja, hogy Bonfini tudós történetét az „együgyek” számára akarja hozzáférhetővé tenni, s ezért nemcsak lefordítja azt, hanem egyszerűbbé, könnyebbé is teszi; Bonfini fejtegető, oknyomozó részeinek elhagyásával az elbeszélő, mesélő elemet erősíti. A legtanulságosabb természetesen Heltai írói magatartása és művészete szempontjából a *Száz fabula*, ahol nem értekezést, leleplező vitairatot vagy tudós történetírói művet vesz alapul, hanem szépirodalmi alkotást: Esopus meséit.

A klasszikus szépirodalmi szöveget Heltai is szabadon alakítja, miként azt Bornemisza tette drámája esetében. De Heltai is, akárcsak az *Elektra* szerzője, vagy a Balassi-komédia kiadója, a már önmagukban is tanító-jellegű mesék átdolgozásával sem érezte művét teljes értékűnek, s ezért minden meséhez külön magyarázatot fűzött, a mesék „értelmé”-t. Ezek az értelmezések — különösen a gyűjtemény elején — sokszor terjedelmesebbek magánál a mesénél is, jelezve, hogy Heltai szemében a művészi alkotás, a mese csak eszköz, a mondanivalójának lényegét tartalmazó értelmező, tanító fejtegetések számára. Heltai a szórakoztató szépirodalmi művek iránti prédikatori előítéletektől annyira tart, hogy műve ajánlásában valószággal védőbeszédet mond meséi érdekében. Kifejtí és egy százegyedik mesének az előszóba való beillesztésével megerősíti, hogy „noha e fabulák embertől talált és megmondolt dolgok”, de azért igen tanulságosak és hasznosak. Lehetségesnek tartja, hogy sokan ócsárolni fogják munkáját, de azt is hiszi, hogy lesznek, akiknek tetszeni fog. „Miért hogy nem csak a pusztá fabulákat szórztettem egybe, hanem minden fabulának az értelmét is melléje töttem. Melylyet meg sperköltem, és meg ékössítöttem szent írássokkal, és egyéb szép bölcs mondásokkal, és közbeszédökkel.” (Id. kiad. 24—5.) Tetszésre tehát nem fabuláival, hanem értelmezéseivel számít! Az irodalomtörténész számára viszont az a kérdés lényege, hogy Heltai e tudatos elhatározásával ellentétben, öntudatlanul hogyan haladt mégis az eredeti magyar széppróza megteremtésének útján, hogyan válik a mesegyűjteményen belül egyre inkább a szépirodalmi elem a döntővé a didaktikaival szemben. Ezt a fejlődést már a mesék és értelmezések terjedelmi arányának megváltozása is meggyőzően szemlélteti. Míg a gyűjtemény elején a mesék egészen rövidke, nem haladják meg Pesti Gábor humanista Esopus-fordításainak terjedelmét, addig a sorozat végefelé rendkívül megnőnek, sokszorosai lesznek a korábbiaknak. Ezzel fordított arányban alakul az értelmezések mérete. Ezek már azzal is sokat veszítenek súlyukból és fontosságukból, hogy a mesék kibővülésével együtt az író a magyarázatokat nem növeli, de ezen felül az értelmezések még össze is zsugorodnak korábbi terjedelmükhöz képest. Maga az író is kénytelen felismerni, hogy ezekre már nem sok szükség van, s inkább csak a korábban megkezdett és programszerűen is meghirdetett rend, sablon miatt folytatja írásukat. Ezt bizonyítják az ilyen megjegyzések egyes értelmezések elején: „E fabulának az értelme könnyű” (73. sz.) „E fabulának nem szükség sok beszéddel az ő értelmét megadni”. (96. sz.) Maga Heltai is látta tehát, hogy mondanivalóját magával a mesével, vagyis pusztán szépirodalmi eszközökkel is képes maradéktalanul kifejezni. Ez nemcsak Heltai szépirói tudatosodásának a következménye, hanem annak is, hogy maguk a mesék átalakultak, nagy fejlődésen mentek keresztül, egyre félreérthetlenebbül hirdették a reformátor író erkölcsi-társadalmi álláspontját.

³¹ Lásd Stoll Béla id. tanulmányát.

Igen nagy a különbség a mesegyűjtemény elején és végén helyet foglaló mesék között. Kezdetben a mesék csak egész rövid miniatűr-cselekménnyel rendelkeznek, s lényegük az erkölcsi tanulságot hordozó rövid párbeszéd. A környezet ábrázolásáról szó sincs, a beszélő vagy cselekvő állatok szinte légúres térben mozognak, a mese tétől és időtől független. Ezek a kis mesék persze így ebben a formában is kitűnően fejezik ki a reformátor gondolatait, hű tükrévé válnak a korabeli társadalmi viszonyoknak. Jó példa erre a 4. sz. mese az ebről és a juhról. Az eb hamis váddal pereli a juhot, egy állítólag neki kölcsönadott kenyér visszaadását követelve. A juh tagadja, hogy valaha is kapott volna valamit az ebtől, de még csak nem is látta őt eddig sohasem. Felvonulnak azonban a tanúk: a farkas, a kánya és a sas, s ezek szemrebbenés nélkül megerősítik az eb vádját. A bíró ítélete alapján a juh kénytelen egy kenyert adni a kutyának, s hogy ezt megtehesse levágatja és eladja a gyapját. Ez azonban pusztulásra vezet, mert télen bundája nélkül nyomorultul megfagy. — Ez a kis mese kiváló leleplezése a feudális igazságszolgáltatásnak, az úriszéknek; vádló, bíró és a tanúk egy társaságból, a hatalmasok közül kerülnek ki, s így velük szemben a védtelen szegénynek veszített ügye van. Miként a mezővárosi prédikátorok a Biblia különböző történeteit válogatták ki oly módon, hogy azok éppen ráillők legyenek a magyar viszonyokra, úgy Heltai most az esopusi mesékkal teszi ugyanezt. Az értelmezés azután arra szolgál, hogy a mese állatszereplők által hordozott, rejtett tanulságát kifejtse és a hazai viszonyokra alkalmazza.

Lassan azonban egyre több reális elem nyomul be a mesékbe. Feltűnik a környezet-rajz: hegyek között, patakok mellett, legelők és erdők között, kis hegyi falu határában vagyunk. Az állatszereplők között feltűnik az ember, a pásztor, a paraszt, sőt a mesegyűjtemény legkiválóbb darabjában, a nemesemberről és az ördögről szóló fabulában már teljesen emberi környezetbe érkezünk el. Állatok helyett itt már nemes ember, nemes asszony, tisztartó, pórók, parasztasszonyok, parasztyerekék között játszódik a cselekmény. Az első mesék ugyanúgy a társadalmi igazságot fejezték ki, mint a későbbiek, de nem a valóság konkrét elemein keresztül, hanem szimbolikus állatfigurák segítségével. Valóságos viszonyok közvetett, szimbolikus tükrözéséről van ezekben szó, innen indul el Heltai, hogy eljusson ugyanezen valóságnak immár realiztikus ábrázolásához. A mesében fokozódó valóság-ábrázolás az, ami feleslegessé teszi a magyarázatot. Ennek a folyamatnak az eredménye, hogy a gyűjtemény 99. darabjaként megszülethetett a magyar széppróza első művészeti értékű, eredeti alkotása: a nemes ember és az ördög története.

A polgári jellegű realiztikus szépprózát más úton közelítette meg Bornemisza. Nem dolgozott át szépprózai alkotásokat, hanem prédikációkat, prédikáció gyűjteményeket írt. 1573 és 1579 között öt vaskos kötetben adta ki ún. *Postillá*-it, majd 1584-ben egy egykötetes újabb gyűjteménnyel, a *Foliopostillá*-val lépett a színre. Nemeskürty István Bornemisza stílusáról szóló tanulmányában meggyőzően kimutatta, hogy a *Postillák* szerzője egy élőszóbeli előadásra szánt szónoki prózától fokozatosan eljutott egy már csak olvasásra alkalmas, stílusosan jól kidolgozott könyvprózához.²² A fordulópontot ebben a fejlődésben a *Postilla* IV. kötetének függelékeként megjelent *Ördögi kísértetek* alkotják. Ez a maga nemében szinte egyedülálló mű szintén a prédikációból nőtt ki, de maga a szerző is érezte, hogy az ördög kísértéséről szóló fejtegetései már különböznek a prédikációktól, s ezért először elkülönítette őket a *Postilla* IV. kötetén belül, majd külön is kiadta. Ez az olvasmány-próza kialakulása szempontjából nagy jelentősége van a *Foliopostillá*-nak, amely lényegében ugyanazt ismétli, mint amit a *Postilla* öt kötete már nyújtott: az egész évre szóló prédikációk gyűjteményét. Egy újabb teljes prédikációgyűjtemény írását és kiadását éppen az tette szükségessé, hogy felismerte az ilyen prédikációk olvasmányként való felhasználásának jelentőségét. Ezért ismétli most meg más stílusban a *Postillák* anyagát.

Az olvasmányoknak szánt prédikáció azonban még nem elbeszélő próza. Bornemisza a széppróza úttörőinek egyikévé a prédikációiba nagy számban beillesztett irodalmi jellegű részlettel vált. Nem új jelenség ez. Már a középkor katolikus prédikátorai, közöttük is elsősorban a ferencesek, bőven éltek a prédikációt színesítő, a hallgatók érdeklődését fokozó, az elvont vallásos tételeket szemléletesen érzékeltető történetekkel. Temesvári Pelbárt például számos legendarészletet, példát illeszt prédikációinak szerkezetébe. A prédikáció anyagának ilyen felfrissítése még inkább szükségessé vált a reformáció prédikátorainál, akik — részben maguk is egykor ferencesek lévén — tovább fejlesztették a már ismert szerzetesi gyakorlatot. A prédikációkba beleszórt példa-anyag azonban jelentősen megváltozott: eltűntek a legendák, a szentek életéből vett csodás történetek s a különböző csodás elemekkel átszórt példák, s ezek helyébe bibliai jelenetek, de még inkább a korabeli élet jelenségeinek rajza lépett. Különösen érvényes ez Bornemisza prédikációira. Tanításainak meggyőzővé tétele érdekében ugyanis olyan nagy mennyiségben olvasztotta bele beszédeibe, fejtegetéseibe az egykorú valóság ezernyi mozzanatát, hogy kötetei szinte a maga teljességében mutatják be a kort.

²² Nemeskürty István *Bornemisza Péter stílusa* ItK. 1955. 24 — 35.

A főurak, nemesek, főpapok, szerzetesek, prédikátorok, parasztok, polgárok élete eseményeken, jeleneteken, leírásokon, néhány vonással élővé varázsolt figurákon keresztül döbbenetes nyíltsággal bontakozik ki előttünk. A lényegét, a tipikust tudta kiválasztani kora jelenségeiből, valósággal művelődéstörténeti pontossággal állítja eléénk alakjai, eseményei környezetét, külsőségeit is.

Ez idáig azonban még csak nyersanyag, Bornemisza azonban ennél többet tud adni. Nem elégszik meg pusztá leírásokkal, egyes megtörtént esetek szüksézávú elbeszélésével, hanem atmoszférát is teremt, a lelki és jellembeli vonatkozásokat is érezteti. A *Postillák*-ban megfigyelhető írói alakítás természetét a legjobban az egyes bibliai jelenetek általa való elbeszélésénél figyelhetjük meg, itt ugyanis láthatjuk, hogy mit ad hozzá a készen kapott anyaghoz. A Biblia figuráit, eseményeit és megállapításait eszmei, gondolati szempontból úgy alkalmazza kora jelenségeire, mint prédikátor elődei. Írói szempontból azonban óriási a különbség Szkhárosi Horváthoz, Sztáraihoz képest: Bornemisza a bibliai történeteket nem csak aktuálissá, hanem emberivé s lélektanilag hitelessé is teszi és a realitáshoz hozza mennél közelebb. Jézus születésének elbeszélésekor arra is kiterjed például a figyelme, hogy vajon kocsin vagy gyalog utazott-e József és Mária Betlehembe; azt pedig, hogy egy istállóban voltak kénytelenek meghúzódni nohát szükségének tartja valamivel megokolni: „Hiszed-e, hogy eleget nem futósott nyavalyás József is, hogy avagy csak egy kis füstös szobácskát kaphatna!”³³ A husvéti események elbeszélésekor utal arra, hogy a sírt felkereső asszonyok mondogatják egymásnak útközben, hogy vajon ki fogja majd a nagy követ elmozdítani a sírről. Ehhez hozzáfűzi: „Kábaság volt nyavalyásokba ez, hogy otthon meg nem gondolták, az nagy követ kikkel kellene lefordítani. Mert reánéztek a temetéskor, és tudták, hogy nagy a kő!” (Uo. 122.) A Passió előadásakor Júdás árulásának, Péter tagadó nyilatkozatainak és Pilátus magatartásának a lélektani motiválása vonhatja magunkra a figyelmet. Az elbeszélések ilyen jellegű továbbfejlesztésében valamilyen racionális és analitikus tendencia érvényesül. Ezzel pedig Bornemisza a modern polgári próza irányába mutat előre.

Bornemisza prózai műveiben a szépirodalmi és a nem szépirodalmi elem nem választható el egymástól olyan élesen, mint Heltainál, akinek meséinél ez szerkezetileg is nyilvánvaló. Anekdotikus elbeszélések, íróilag átformált bibliai jelenetek, korabeli életképek vagy külföldi novellák rövidített átírásai szinte rendszertelenül vegyülnek össze az elmélkedésekkel, magyarázatokkal, a teológiai kérdések taglalásaival. Az írói elemek leginkább az *Ördögi kísértetek*-ben jutnak olykor túlsúlyra, de egyébként is ez az a könyv, ahol Bornemisza a széppróza közelébe jut. Prédikáció gyűjteményeinek egészére, de ezen belül elsősorban az *Ördögi kísértetek*-re bátran elmondhatjuk, hogy a soha meg nem született régi magyar regény lehetőségére rejtezik benne. Csak a kompozíció hiányzik és a hősök, bár a főhős lényegében adva van: az ördög. Nem ellentmondás, hogy a realiztikus széppróza úttörésekor az ördög személye áll a középpontban. Ez éppen megfelel az elbeszélő próza fejlődése megfelelő szakaszának.

A feudális irodalom is ismerte az elbeszélő prózát. A legendák és a lovagregények bizonyítják, hogy a feudális kor jelentős eredményeket tudott elérni költött prózai történetek kialakítása terén. Az új polgári jellegű elbeszélő próza azonban gyökeresen különbözik ettől. A legendákra és lovagregényekre vagy akár a feudális eposzra, s a feudális irodalom egyéb termékeire általában a rendkívüliség kultusza a jellemző: rendkívüli emberek (szentek, királyok, páratlan erejű hősök stb.) és rendkívüli események (csodák, végnélküli kalandok stb.). A valóság ezekben a művekben csak áttételeken keresztül jut érvényre, vagy a részleteken keresztül nyomul be itt-ott. Ezzel szemben a polgári jellegű próza az élet közvetlen megfigyeléséből indul ki, a valóságos jelenségeket, típusokat, körülményeket ábrázolja. A polgári regény előtörténetében ezért van olyan nagy szerepe bizonyos fél-irodalmi műfajoknak, mint a napló, emlékirat, útleírás, levél, stb.; ezek ugyan egységes epikai kompozícióval nem rendelkeznek, viszont annál gazdagabbak a valóság, még pedig a hétköznapi valóság elemeinek írói megörökítésében. Ilyesféle szerepet töltött be nálunk a reformáció prózája, akár Heltai *Dialogus*-ára, akár Bornemisza prédikációira gondolunk: egységes epikai koncepció nincs, viszont felhalmozódnak a polgári realiztikus próza elemei.

A feudális epika és a klasszikus polgári regény között foglal helyet a reneszánsz szépprózája. Lényegét, a valósághoz való viszonyát tekintve már az újat képviseli: a valóság elemein épül fel. Kompozíciójában azonban nem nélkülözheti a rendkívüliség motívumát. A valóság megfigyeléséből és hí ábrázolásából ebben a korban születhetett már megannyi részlet, de pusztán az emberek közönséges mindennapi tevékenységéből nem lehetett nagy epikai kompozíciót létre hozni. A reneszánsz-kor nagy prózaíró-óriásai, egy Rabelais vagy Cervantes ezért a valóságos életanyagot egy a fantasztikum világából kölcsönzött mozzanat segítségével rendezik kompozícióba. Gargantua és Pantagruel vagy a „búsképű lovag” groteszk alakja mellett Bornemisza nemesi öltözkében megjelenő ördöge is válhatott volna egy

³³ Nemeskürty István *Bornemisza Péter: Válogatott írások* (Bp. 1955) 110.

epikai kompozíció központi alakjává. Hogy az ördög kiagyalt figurája nagyon is helyén való lehet egy realiztikus irányú prózai elbeszélésben, arra éppen Heltai 99. fabulája a példa, de igazolja ezt a világirodalom is. Le Sage még jóval később is remekművet alkothatott „sánta ördög”-e segítségével.

Az elbeszélő próza vizsgálatát ugyanazzal a tanulsággal zárhatjuk, mint a drámáét: irodalmunk a reformáció második szakasza íróinak segítségével elérkezett a korai magyar realista széppróza megteremtésének küszöbéig. Remekműveket, klasszikus magyar regényt azonban éppen úgy nem alkothattak e kor írói, mint nagy magyar drámát.

10

A reformáció irodalma a lírában, verses epikában, drámában és prózai elbeszélésben egyaránt úttörő kezdeményezésekkel büszkélkedhet. Egy új típusú irodalom volt itt születőben, s ért el helyenként meglepő eredményeket. Sikereit annak a nagy antifeudális és hazafias mozgalomnak, törekvésnek köszönhetette, mely a Mohács utáni félszázadot jellemezte, s amely az írókat új írói magatartásra, új utak keresésére, új műfajok, stílus kialakítására kényszerítette. Ezek az írók még nem jutottak el teljes nagy művészi kompozíciókhoz; a mondanivaló igazsága, a haladó, magasrendű eszmeiség sokszor nem járt együtt a művészi megformálás fejlettségével. Az eszmeiség szilárd, de a formák vajúdnak: dadogás váltakozik ihletett költői szárnyalással; primitív módon jellemzett szematikus alakok keverednek kiváló típusokkal. Az új fejlettebb irodalom műfajainak, formáinak kohójába léptünk; a tiszta acél itt még együtt izzik a salakkal, de itt is ott is, s egyre többször elővillan már teljes tisztaságában.

A magyar husziták tevékenysége során a nemzeti nyelv kialakulásának első jeleit figyelhetjük meg, a Hunyadi-kor latin nyelven író humanistáinak munkásságában a nemzeti öntudat csirái fedezhetők fel, a XVI. századi prédikátorok és énekmondók pedig egy polgári jellegű nemzeti irodalom és kultúra irányában teszik meg az első — még bizonytalan — lépéseket. Szinte egy időben zendül most föl ugyanaz az ének a Dunántúlon és Erdélyben, a Duna-Tisza közén és a Hegyalján. Míg a középkorban a feudális partikularizmus sokszor jelentős különbségeket eredményezett az egyes országrészek irodalmi tevékenysége között, addig a Mohács utáni évtizedek irodalmi forrongása, „a reformáció jegyében” kibontakozó új irodalom már az egész magyar nyelvterületre kiterjed. Ez a polgári jellegű irodalom azonban nem számíthatott tartósságra. A haladó, antifeudális mozgalmak az 1570-es években hajótörést szenvedtek, győzött velük szemben a feudális világ, megszilárdult a második jobbagyság, megkezdődött a városok és mezővárosok több évszázados fokozatos hanyatlása. A növekvő ártermelés hasznát a polgárság, a mezővárosok és a jobbagysorból kitörni készülő parasztok elől a nagybirtokosok takarták be: legalább két évszázadra újra a nemesség nyomaszott túlsúlya nehezedett az ország dolgozó népére s a vele együtt érző írókra. Irodalmunk polgári tendenciáit természetesen nem lehetett már teljesen visszaszorítani, s a XVII. században ezek újra meg újra előtörtek, sőt jelentős értékeket is produkáltak. Mégis egészen a felvilágosodásig irodalmunk uralkodó jellege feudális maradt.

A XVI. század végén pozícióját újra megszilárdító feudális osztálynak volt még helye a történelemben. Ez az osztály, mivel igazodni tudott a gazdasági fejlődés törvényszerűségeihez és szakított a feudális gazdálkodás fejletlenebb formáival, jelentős csoportjai pedig érdekelve voltak az ország függetlenségében, nem játszotta ekkor még el történeti szerepét. Ez az osztály még Bocskayakat és Bethleneket, Zrinyieket és Rákócziakat, Bónis Ferenceket és Szepeßy Pálokat tudott adni a nemzetnek. A XVI. század végén és a XVII. században innen kerülhettek csak ki a kor nagy írói is.

Balassi Bálint és Zrinyi Miklós személyében a reformáció korának kezdeményezői méltó folytatásra találtak. Ezek a feudális írók ugyan távol álltak Székérsi Horvát vagy Bornemisza antifeudális radikálizmusától, osztályuk képviselői és szószólói voltak, mégis közvetve vagy közvetlenül hangot adhattak az egész nemzettel, az egész nép vágyainak, érseinek. Ehhez felhasználhatták és fel is használták polgári elődeik irodalmi kezdeményezőseit, de nem akármelyiket. A reformáció mozgalmainak bukása után fellépő nagy írók csak azokat a műfajokat fejleszthették klasszikus magaslatra, melyek nem idegenek a feudális irodalomtól. A líra és a verses epika így diadalmasan törhetett előre, és megalkothatta a régi magyar irodalom legnagyobb remekműveit Balassi és Zrinyi életművében. A reformáció íróinak a drámában és az elbeszélő prózában való kezdeményezői azonban összeegyeztethetetlenek voltak és maradtak a következő korok nemesi szemléletű irodalmával. A Balassi Menyhártokat lemez-telenítő plebejus szatírát nem fejleszthették tovább a Balassi Menyhártok sokszor külön utódai sem; Heltai pokolra küldött nemeseinek osztályosai nem ápolhatták a 99. fabula hagyományait. A régi magyar dráma és széppróza csak a polgári irodalom további fellendülése esetén válhatott volna nagygyá; ennek hiányában magyar Rabelais-k és Shakespeare-ek eljövételére nem volt lehetőség.

GARÁZDA PÉTER

I

A Garázda-nemzetség

Mindaz a gyér számban rendelkezésre álló forrás, amely közvetve, vagy közvetlenül figyelemmel van e nemzetség eredetére, néhány nem teljesen egybevágó adatból iparkodik valószínű eredményre jutni. A Garázdák fő birtoka állítólag a bulgáriai Mecsenicse volt és innen származik első nevük is.¹ Ez a feltevés, habár hihető, jelenlegi ismereteink alapján nem bizonyítható meggyőzően, így a bulgáriai eredetét sem elfogadni, sem maradéktalanul elvetni nem lehet. Más vélemény szerint e nemzetség ősi fészket Boszniában, pontosabban a Drina partján ma is fennálló Gorazda környékén kell keresni.² Bármint is áll ez a kérdés, boszniai tartózkodásuk történeti tény, s ezzel magyarázható, hogy rájuk vonatkozó forrásaink egybehangzóan kiemelik délszláv származásukat.³ Egyes feljegyzések szerint a Garázda-ház fejedelmi nemzetségnek számított, s tagjai közül kerültek ki despoták is,⁴ ami szintén lehetséges, de nincs kellően bizonyítva.

A Garázdák Magyarországgal való egyre szorosabb kapcsolatai a századforduló idején Zsigmond politikájának tulajdoníthatók. Zsigmond ugyanis a déli végek biztosítása érdekében — különösen boszniai szempontból — nemigen számíthatott biztosabb támogatókra a Garázdáknál és a velük rokon Szilágyiaknál.⁵

E két család elsősorban Zsigmond melletti szolgálataival hívta fel magára a figyelmet. Mecsenicsei Garázda István fiai, Miklós és Dénes a hagyomány szerint legendás hősiességgel harcoltak a Bosznia felől betört törökökkel.⁶ Szilágyi Lászlóval együtt négy évig védelmezték az ostromlott Zrebernik várát Hrvoja spalatoji herceg és a vele szövetséges török ellen. Ezért a tettükért 1407-ben Zsigmondtól adományul kapták Doboka megyében Balázsfalvát, Fejér megyében pedig Szent Imrét.⁷ A következő esztendőben, 1408-ban a boszniai harcok során ugyanők elfoglalták Braneck várát is, és ez idő tájt kapták újabb juttatásként Temes megyében Horogszeg, Kis- és Nagy Posáros, Beszermény, Tószeg, Mosótó és Begenye helységeket.⁸ 1409-ben Zsigmond hű szolgálataikért címeradományozó oklevéllel jutalmazta őket, közös családi címerül adva nekik a kék mezőben vörös lángokból kiemelkedő, gyökeres fenyőfát tartó, arannyal fegyverzett fekete kőszáli zergét.⁹

1414-ben a törökök betörték és feldúlták egész Boszniát. A Garázdák ekkor véglegesen Magyarországra települtek át. Bihar, Békés, Arad és Zaránd megyében jelentős birtokokat szereztek és ezzel együtt kezdetét vette a nemzetség erős osztódása, rokon kapcsolatokba kerülése egy-egy új, Zsigmond alatt kiemelkedő, hozzájuk hasonló köznemesi családdal és általában belegyökeredzése a magyar közéletbe. A széleskörű Garázda-rokonság közül a legnevesebbek a keresztúri, széki, teleki és zágorhidi Garázdák.

Az elmúlt korszak családtörténeti kutatása tendenciózus egyoldalúsággal a teleki Garázdákra vonatkozó adatok feldolgozására törekedett, holott a meczenicsei-keresztúri ág is nyomatékos figyelmet érdemel jelentős történelmi szerepe miatt. Birtokuk zöme Kőrös megyében feküdt, de nem összefüggő területen. Daruvártól nyugat, délnyugat felé a Toplica

¹ Ábel Jenő kéziratos jegyzete. Található hagyatékában, a Humanizmus II. feliratú iratcsomóban. Magyar Tudományos Akadémia kézirattára; jelzete nincs.

² Fraknói Vilmos, *Mátvás király*. 1890, 10.

³ Melich János szerint ennek ellentmond a Garázda név etimológiája. (*EtSz* 1059—62). Ez a vélemény lehet igaz, de ugyanakkor nem zárja ki a boszniai tartózkodás tényét, mint ahogyan ezt Melich bizonyítani szeretné.

⁴ Toldalék a Széki—Teleki-család származásához. Kéziratos feljegyzés a múlt századból. Széchényi Könyvtár kézirattára, Quart. Hung. 2598.

⁵ Mindezekre l.: Elek Lajos, *Hunyadi*. 1952. 77.

⁶ Toldalék. *SzK. Quart. Hung.* 2598.

⁷ Katona, *Historia Critica*. 1790, t. IV. ord. XI. 735—739.

⁸ Csánki Dezső, *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. II. 89.

⁹ A Széki—Teleki-család oklevéltára. Szerkesztette Barabás Samu. I. 345.

és Csavlovica völgyében terült el hozzátartozó uradalmával és kastélyával Kristallov város, valamint Berivoj Szent Iván, amelyek tartozékai között szerepel egy Mecsenice nevű helység is. Tőle nem messze észak, északkelet irányban feküdt Keresztúr, amely ezenkívül Garázda-Keresztúr, Garazdinc-Keresztúr és Garazdinc néven is ismeretes.¹⁰ Ezek a helységek képezték a keresztúri Garázdák fő fészket. A Kőrös megyén kívüli, szomszédos, leginkább közeli dunántúli vármegyék adatai azonban azt is bizonyítják, hogy a keresztúri Garázdák lassan ott is feltűntek horogszegi előnévvel adományként, vagy zálogba kapott birtokaikon.

Az oklevelek gyér volta lehetetlenné teszi, hogy a véglegesség igényével rajzoljuk meg a Garázda nemzetség keresztúri, vagy horogszegi ágának útját. A továbbiakban csak a kockázat vállalásával törekedhetünk erre a költő Garázda Péter születéséig.

A mecseniceai ágból származó keresztúri Garázda Miklós, akit Zsigmond 1409-ben Dénessel és Szilágyi Lászlóval együtt kitüntetett, további szolgálataiért 1418-ban horogszegi előnéven új királyi adományul kapta Lak helységet. Így érthető meg, hogy egy év múltán, 1419-ben a fehérvári keresztes oklevélben már mint laki Garázda szerepel.¹¹ Joggal feltételezhető tehát, hogy az ő fia volt az a horogszegi és laki Garázda Balázs, aki Zsigmondnak Rómában történt császárrá koronázásán a 400 főnyi, nagyrészt magyarokból álló kíséret tagjai közé tartozott, mint „nobilis baro et miles Quinqueecclesiensis.”¹² Balázs ekkor, 1433 július 13-án IV. Jenő pápához beadott kérelmében ugyanis laki Garázda Miklós fiának nevezte magát. Ez a szuplikációja még egy fontos adatot tartalmaz, mert beszél egy István nevű testvéréről is.

Az eddigi kutatások alapján két Garázda Istvánról van tudomásunk. Az egyikről szóló adatunk még 1375-ből való, a Zsigmond által jutalmazott Miklós és Dénes apjáról, így vele semmi problémánk nem lehet. Az 1433-ban Miklós fiaként szereplő István viszont kapcsolatba hozható azzal az apari Garázda Istvánnal, akit egy 1468-as oklevél említ.¹³ Azért, mert horogszegi és laki Garázda Miklós is használta az apari előnevet már 1424-ben.¹⁴ Az életkori kronológia és a földrajzi vonatkozások figyelembe vételével tehát indokoltnak látszik, hogy az 1468-as oklevél apari Garázda Istvánjában Balázs testvérét lássuk, vagyis az apari Garázda néven is ismeretes Miklós fiát. Ennek az Istvánnak volt egy fia az oklevél szerint, Péter, aki pedig minden kétséget kizáróan nem lehet más, mint a később „szellemi főnemességre” emelkedő humanista.¹⁵

Garázda Péter tehát a Szekszárdtól nyugatra fekvő Tolna megyei Apar mezővárosból származik. Apar nem régi település, az első írásbeli adatok csak a XIV. sz. első feléből maradtak fenn róla, de rohamosan fejlődött a XV. sz. közepe táján. A jelentéktelen kis mezővároska a polgárosulás útját járva helyi viszonylatban meglehetősen fejlettségű kereskedelmi gócponttá nőtte ki magát. Jellemző, hogy földesurai, a fehérvári keresztesek 1466-ban már arról panaszkodtak, hogy a Tolna megyei Varasdón tartani szokott eddigi heti vásárokat Aparba helyezték át, sőt egy 1475-ből való királyi oklevél Apart egyenesen oppidumnak címezi.¹⁶

Garázda Péter születésének idejét nem ismerjük. Későbbi adatokból visszakövetkeztetve Hunyadi János kormányzóságának utolsó éveiben, 1448–50 táján születhetett, s ebben a polgárosuló mezővárosi légkörben nőhetett fel. Környezetének bizonyára része volt abban, hogy jeles humanista vált belőle. Minthogy a polgárosuló középnemesség volt a feudális centralizáció osztályalapja, és a Mátyás-kori humanizmus osztálybázisának egy része a Hunyadiakkal rokon, vagy hatalmi körükbe eső, korábban szerény középnemesi családokból toborzódott, a tehetséges ifjú előtt biztosító jövő állott.¹⁷ Valószínű, hogy papi pályára szánták, hiszen ez volt a felemelkedés egyik legbiztosabb útja. A Garázdák előkelő rokonsága, nevezetesen Vitéz János nemcsak hozzásegítette őt ehhez, de ezenkívül lehetőséget adott neki magas humanista műveltség elsajátítására is. Ez a mecénási gesztus elsősorban a rokon Garázdának szólhatott.

A kutatás e területén egyelőre túl sok a feltevés ahhoz, hogy megnyugtatónak mondassuk a Garázda–Vitéz-ház rokonságának bizonyítását. Több adat azonban arra késztet, hogy elfogadhatónak tartsuk. A feltevés szerint Vitéz János anyja Garázda-leány volt, amit talán Vitéz többkötetes Livius-kódexein látható Garázda–Szilágyi-címer is alátámaszt.¹⁸

¹⁰ Csánki Dezső, *Kőrös megye a XV. században*. 1893. 46–47.

¹¹ Csánki Dezső, *Magyarország történeti földrajza*. III. 467.

¹² Lukács Pál, *XV. századi pápák oklevelei*. II. 1938. ; 200. és 204. számú regesztá (85. és 87. lapokon).

¹³ DL. 16741. Regesztáját l.: Borsai Iván, *A kaposszerdahelyi pálos kolostor középkori oklevelei*. Regnum, 1944–46. 16.

¹⁴ Csánki Dezső, *Magyarország történeti földrajza*. III. 467.

¹⁵ Így nevezi őt találozó Tolnai Gábor, *Végzetes esztendő*, 1945. 11.

¹⁶ Csánki Dezső, *Magyarország történeti földrajza*. III. 414.

¹⁷ Kardos Tibor, *A magyar humanizmus kérdései*. Az Akadémia I. Osztályának Közleményei, 1952/1–2. 167. A mezővárosok problémájához Elekes Lajos, *A központosító politika belső erőforrásai a XV. század második felében*. Századok, 1955. 1–33.

¹⁸ Hoffmann Edit, *Régi magyar bibliofilek*. 1929. 62–64. Fraknói Vilmos, *Vitéz János*, 1879. 7.

Ha ez így van, akkor magyarázható Janus Pannonius sokat hangoztatott — anyai ágon való — rokonsága is a Garázdákkal.¹⁹ Egy másik, szintén számottevő adat az, hogy Vitéz váradi várnagya ugyancsak e nemzetségből való Garázda János volt.²⁰

Hasonlóan problematikus a Hunyadiakkal való kapcsolatuk. Annál is inkább, mert a perdöntő kiindulópont, az 1409-es oklevél talán soha meg nem oldható problémákat vet fel. Rokonok-e a mecseniscei Garázdák a Szilágyiakkal, vagy sem? A címerközösség mindenestre a legnagyobb valószínűséggel a rokonság mellett szól.²¹

Mindazok a körülmények, amelyek a Garázdáknak előbb Zsigmonddal fennálló, utóbb a Hunyadi — Vitéz — házzal erősödő kapcsolatai folytán előállottak, kedvező gazdasági erősödést, növekvő politikai hatalmat biztosítottak számukra. Garázda Péter előtt pedig megnyílt az út a legkiválóbb itáliai egyetemek felé, hogy azok elvégzése után széles látókörű humanistaként résztvegyen majd a királyi kancellária munkájában, a bel- és külügyi diplomáciai életben.

II

Garázda Péter ifjúsága

Hazai tanulmányait illetően nincsenek adataink, de feltételezhető, hogy az elemi ismereteket még szülővárosában, a septem artes liberales quadriviumát és triviumát pedig valamelyik közeli káptalani iskolában sajátította el. Garázda itt kevés antik auktor olvasgatott, mert ezek az iskolák nemigen voltak tekintettel a klasszikus műveltségre. Tehetsége már ekkor felhívhatta rá a figyelmet, mert nem tekinthetjük véletlennek, hogy ő az egyetlen Garázda, akit a tudós humanista Vitéz János pártfogolt. E kitüntetés nagysága akkor fogható fel teljes mértékben, ha meggondoljuk, hogy kétséges, vajon saját erejéből eljutott volna-e a bécsi egyetemig is? Vitéz céltudatosságára mutat, hogy semmi költséget sem kímélve előbb Ferrarába küldte, a humanisztikus tudományok fő centrumába és nem a bolognai, vagy paduai egyetemre. Ferrarának ekkor már — 1435 óta — igen szoros kapcsolatai voltak Magyarországgal. Ludovicus Carbo is beszél erről *Dialogus*-ában és kiemeli, hogy egy nemzet sem hozott annyi dicsőséget Ferrarára, mint a magyar, de némi iróniával minjárt azt is hozzátézi, hogy „nec aliunde plures flagrantissimi aurei ad manus nostras venerint, quam ex beatissima Ungaria.”²² Carbo nem túloz, mert az ottani viszonyokról megbízható ismereteink vannak.²³

Garázda görög és latin studiumainak megkezdésére 1465 tavaszán érkezett Ferrarába,²⁴ ahol a fiatal Guarinus tanítványa lehetett. Arról, hogy milyen műveltséget kapott itt Garázda, a Guarinus-iskola eléggé felderített tananyaga tájékoztat bennünket.²⁵ Baráti köréről is tudunk hozzávetőlegesen képet alkotni. Ide tartozott az 1466 őszén megérkezett Vingárti Geréb László, Vetési László, valamint Pálóczi Zsigmond és Perényi Miklós, az olaszok közül pedig maga Baptista Guarinus, ki még akkor is tartotta vele a kapcsolatot, amikor Garázda már nem volt Ferrarában. Itt ismerkedett meg Bartholomeus Fontiussal is, kivel egy életre szóló barátságot kötött. A kettőjük közti kapcsolat azonban nem itt, hanem Firenzében mélyült ki igazán.²⁶

Az 1465-ös évet Janus Pannonius látogatása tette nevezetessé. Janus Mátyás követeként Rozgonyi Jánossal együtt Rómába ment II. Pál pápához, s útközben felkereste a Ferrarában tanuló Garázda Pétert, akit mint ismeretes, nagyon szeretett. Ez főleg azzal magyarázható, hogy a rokoni kapcsolatokon kívül talán hozzá fűzte a legtöbb szellemi kötelék is. Janus itáliai követsége anyagi előnyt is jelentett számára, amennyiben kieszközölte neki a pápánál egy váradi prefekturát.²⁷

Garázda 1468-ig tartózkodott Ferrarában. Mielőtt átment volna a firenzei egyetemre, ősszel hazajött Magyarországra. Itthoni tartózkodásáról egy 1468-as oklevél tanúskodik.²⁸

¹⁹ Teleki József, *A Hunyadiak kora*, III. 1853. 216. l. jegyzet.

²⁰ Theiner, *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia*, II. 1859. 283 — 284.

²¹ Elekes Lajos, *Hunyadi*, 1952. 91.

²² *Dialogus de laudibus eius, i.e. gestis regis Mathiae*. Kiadta Ábel Jenő az Irodalomtörténeti Emlékek c. gyűjteményben. II. 1890. 191.

²³ Pl. Lukács Pál, *Várdai István ferra-i diák levelei*. Történeti Szemle, 1929. 124 — 136.

²⁴ Iskoláira és iskolatársaira vonatkozólag l.: Veress Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók*, 1941. Ferrára: 366., 368.; Firenzére: 323 — 324.

²⁵ Baptista Guarinus, *De ordine docendi et studendi*. Ábel — Hegedűs, *Analecta Nova*, 1903. 201 — 206. Janus Pannonius, *Panegyricus in Guarinum Veronensem*, 370. skk. sorok. Jó összefoglalást nyújt Huszti József, *Janus Pannonius*, 1931, 17. skk.

²⁶ Marchesi, *Bartholomeo della Fonte*. Catania, 1900. 35.

²⁷ Fraknói Vilmos, *Mátyás király diplomái*. Századok, 1899. 778.

²⁸ Dl. 16741. Borsa id. közleménye, *Regnum*, 1944 — 46. 16.

Amint ebből kiderül, ez idő tájt az apari köznemesek egy csoportja Györggyel, a madocsai rendi káptalan apátjával törvénykezett. Az oklevél szerint nemcsak Kalaznyói Albertet, Garázda Lászlót, Szerdahelyi Györgyöt és Gordovai Fauch Frankot idézték 1469. január 13-ra a királyi személyes jelenléti bíróságra elé, hanem az itthon tartózkodó Garázda Pétert is. A per egyébként valamely birtokügyről támadt és a feljegyzések alapján még félszázad múlva sem ért véget.²⁹

Garázdát 1469 nyarán Firenzében találjuk, hogy az ottani egyetemen folytassa tovább tanulmányait. Már nem csak egyszerű hallgató volt, hanem népszerű és bizonyos tekintéllyel bíró humanista is, ami tehetségével és előkelő rokonságával magyarázható. Egy korabeli forrás szerint valósággal firenzei polgárnak tekintették. Az történt ugyanis, hogy Bajoni István magyar követ javaslatára, ki az előző év, tehát 1468 végén Mátyás követeként megfordult Rómában és Firenzében, a firenzei signoria, Giuliano Medici herceg oroszánokat küldött ajándékkba Hunyadi Mátyásnak. Medici Garázda Pétert kérte fel arra, hogy kísérje haza ezt a ritka ajándékot és adja át a magyar királynak. Ő azonban, tekintettel nemrég tett hazai látogatására, nem akart újabb utazást tenni és közbenjárására Telegdi János „literatus homo” adta át Mátyásnak Bécsben a firenzei köztársaság ajándékát.³⁰

A firenzei évek nem maradtak hatástalanok Garázda életében. Itt került kapcsolatba az 1442 táján alakult és Laurentius Medici vezetésével 1469-ben komoly jelentőségre szert tevő Academia Platonica tagjaival, akik közül a Platon-fordító Marsilius Ficinusall került közelebbi jóviszonyba.

Ficinus volt a XV. században felújított neoplatonizmus legnagyobb hatású propagátor filozófusa. Ez a filozófia lényegében idealista ugyan, de bonyolultan összetett jelenség és kétségtelenül vannak benne haladó vonások is. Történeti vizsgálatát ez ideig még nem végezték el, ennél fogva csak általános jegyeinek kiemelésére vállalkozhatunk. Keveredik benne a neoplatonikus misztika a keresztény dogmák támadó averroista dialektikával, amely társadalmi síkon számottevő ellenállás kifejezője volt. Mindez megfelel annak a teológiai burkolatú ideológiának, amelyet Engels a burzsoázia felszabadító harcának első fokaira utal.³¹ Szoros kapcsolat mutatkozik a neoplatonizmus és a hermetikus irodalom között is. Az ebből fakadó természettudományos érdeklődés talán közbülső láncszemként fogható fel az egykori arab-görög materializmus és a XVIII. sz. materializmusa között. Nyilvánvaló, hogy a neoplatonizmus ilyesféle tendenciái voltaképpen túlmutatnak a középkori viszonyokon, előre Copernicus, Giordano Bruno felé, szellemi téren pedig Erasmus számára készítik elő a talajt.³²

A bizánci császárság a fenyegető török veszély elhárítása érdekében a birodalom erőinek koncentrálására törekedett és felhasználta minden lehetőséget, ha benne bizonyos összefogó erőt vél felismerni. A neoplatonizmus is egyik spontán eszköze lehetett ezeknek az erőfeszítéseknek, s így bizonyos törökellenes élel itatódott át.³³ Ezzel ismerkedtek meg a nyugati humanisták az 1438-as ferrarai, majd Firenzében befejezett zsinaton, amelyen többek között — magán Palaeologos császáron kívül — jelen volt Gemistos Plethon is, kinek jelentős része lett az itáliai platonikus, de még inkább neoplatonikus érdeklődés felkeltésében. A tendencia további fokozottabb hangsúlyt nyert Bizánc 1453 áprilisában bekövetkezett eleste után, mikor számos görög tudós menekült Firenzébe.

A neoplatonizmus törökellenes vonatkozásainak számbavételét tehát határozottan jogosulttá teszik felújításának indokai és körülményei épp úgy, mint további útja is.³⁴

Ficinus működésének első szakaszában még ezt a haladó irányzatot képviselte. Nagyon lényeges, hogy annak idején Janus Pannonius és most pedig Garázda Péter is ezt a neo-

²⁹ Pannonhalmi Rendtörténet, XII/b. 1912. 333. Vö. még Csánki Dezső, *Magyarország történeti földrajza*, III. 467. A Garázda-család egy Péter nevű őseinek volt már kapcsolata 1398-ban bizonyos Kalaznyói Mihállyal (Mályusz Elemér, *Zsigmond-kori oklevéltár*, I. 1951. 5301. szám). A két család közti viszony mibenlété kiderítésre vár.

³⁰ Mátyás király levelei. I. 1893. 241 — 242. Telegdi Jánosról Fraknoi szerint nevénél többet nem tudunk. Ez ma már nem így van. Telegdi 1473-tól 1475-ig Zala megye főispánja volt (Holub József, *Zala megye története a középkorban*, 1929. 470). 1474-ben Mátyás kinevezi őt mint pécsi kanonokot, a teológia licentiatúsát s a pápa követét zalavári apátnak és komendatárnak (*Pannonhalmi Rendtörténet*, VII. 1902. 99.). 1478-ban „gubernator abbatiae Zaladiensis”-ként szerepel (PRT. VII. 551.). Récsény Viktor hasonló adatot tud 1479-ből (*Magyar Sion*, 1893. 304.). 1494—95-ben Rómába utazik (Fögel: II. *U. á. 16*. 1913. 119.) és még 1496-ban is ott találjuk (Szczadok, 1906. 346.). Ettől kezdve Telegdi életútjáról nem vagyunk tájékozva.

³¹ Engels, *Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása*.² 1949. 27. Ehhez még Engels, *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig*.⁶ 1948. 25. Marx — Engels válogatott művei, II. 37.

³² Thienemann Tivadar, *A szabadd gondolkodás első nyomai a magyar középkorban*. Minerva, 1922. 235.

³³ Erre utal Huszti József is *Platonista törekvések Mátyás király udvarában* c. tanulmányában. Minerva, 1925. 49.

³⁴ Az ezzel kapcsolatos problémák kidolgozatlanok. Az egyetlen összefoglaló magyar dolgozat (Techert Margit, *A hellén újplatonizmus története*) nem is foglalkozik ezzel a korszakkal. Egészen vázlatosan beszél róla s értékeli nagy általánosságban Szigeti József, *A XVI—XVII. századi filozófia története*. Tankönyvkiadó, 1951. 14—18 (Kézirat gyanánt). A törökellenesség és a neoplatonizmus összefüggését még senki sem vizsgálta meg tüzetesebben.

platonizmust ismerte meg.³⁵ Egyházellenes éle egybevágott a humanista műveltség lényegében antiklerikális jellegével, törökellenes és központosító törekvéseket támogató színezete pedig nyomtatékosan megfelelt a magyar humanistáknak. A Ficinus és Garázda közötti kapcsolatot Janus Pannonius erősítette meg, amikor *Ad animam suam* c. versét a platonizmus vezérének ajánlotta. Ficinus válaszul Platon *Symposion*-jához írott kommentárját küldte Janusnak és ehhez csatolt dedikációjában igen melegen emlékezett meg Garázdáról is „*vir doctus et utriusque nostrum familiaris*”-nak nevezte őt.³⁶

Garázda új, firenzei baráti köre is jórészt Ficinus neoplatonikus iskolájához tartozó humanistákból került ki. Legbensőbb barátja a már Ferrarában megismert Fontius volt. Leveleikben igaz emberi kapcsolatok hangjai csendülnek meg és nem szokványos formalitások. Ismerhette Fontius barátját, Petrus Cennius is, de sem vele, sem Franciscus Bandinussal nem volt mélyebb értelemben vett baráti viszonya. Tisztelője és barátja volt Ugolinus Verinusnak, ki még évek múltán is nagy elismeréssel emlegette őt Mátyásnak és Beatrixnak dedikált *Epigrammatum libri septem* c. kötetének egyik versében.³⁷

Firenzei évei még egy szempontból jelentősek. Itt kezdte gyűjteni könyveit. A máig fennmaradt firenzei kódexek nemcsak Garázda kiművelt humanista ízlésére vallanak, hanem egyszerre arra is, hogy ez idő tájt kedvező helyzetben lehetett anyagiilag. Ügylátszik, a Janus Pannonius által szerzett váradi prefektúra jövedelme sem volt jelentéktelen s ezért tudott oly sokat vásárolni. Nemcsak Garázdára, de a magyar humanizmus arculatára is jellemzőnek kell éreznünk azt a néhány kódexet, amely gazdag könyvtárából megmaradt.

Macrobius munkáit a benne található jegyzet szerint „Barptolomaeus Fontius exscriptis Florentiae,” így valószínűleg ő ajándékozta Garázdának is.³⁸ A művészi szempontból sem jelentéktelen kódex elsősorban tartalmilag kelt figyelmet. Ugyanis Aurelius Macrobius kommentárja Cicero *Somnium Scipionis*-áról — bár Platont magyarázta —, de telítve volt neoplatonikus elemekkel. Celsus-kódexe is Fontius másolatában maradt fenn.³⁹ Ebben megtalálható Cornelius Celsusnak, a „*deák Hippokratés*”-nak *Artes* c. művéből a *De medicina libri VIII.* nem teljes másolata, mert Garázda példányában csak VI. könyvet találunk.⁴⁰

Egy másik kódex, Lactantius Firmianus kétkötetes főművével, a *Divinae Institutiones*-szel együtt sem egyházi jellege miatt került Garázda könyvtárába.⁴¹ Lactantius érdeme az volt a humanisták szemében, hogy ő őrizte meg a legtöbb idézettörödelket pogány apologeták elvesztett műveiből. Érdekes adat erre vonatkozóan, hogy Aeneas Sylvius Piccolomineus V. Lászlónak írt *Tractatus de liberorum educatione* c. művében a keresztény írókon kívül ajánlja olvasásra Lactantiust is. A kódex világi tartalmát tükrözi az, hogy ugyanebben a kötetben megvannak Ovidius *Metamorphoses*-ei és a *Fasti*. Mint mindegyik Garázda-kódex, ez is gyönyörű, firenzei mintára készült fehér indafonatokkal van díszítve. A lap alján Garázda címere látható. A kutatások szerint a kódex Franciscus Chericus, a firenzei könyvfestészet egyik legnevesebbjeének műhelyében készült.

A fentiekben kívül ma is megvan még Garázdának egy fényes kiállítású Ciceroja, valamint egy egyszerű kiviteli görög nyelvű Evangélium kézírata, amelyet később Janus Pannoniusnak ajándékozott. A Cicero beszédeit tartalmazó kötet meglete az antik retorika mestere és a klasszikus latinság iránti humanista rajongással magyarázható. Díszítése, mint az előbbieké szintén firenzei. A címlap alján itt ugyancsak Garázda címere van, de egy másik idegenével együtt.⁴² A görög nyelvű kézirat jelentősége annyi, hogy bizonyítékul szolgál tulajdonosa görög műveltségének, ami a Guarinus-iskola nyomán különben is feltételezhető volt.⁴³

Prágában őrzik Garázda Justinus-kódexét, amely arról nevezetes, hogy hátsó bekötési tábláján olvasható egykori tulajdonosának sajátkezű bejegyzése: „*Iste liber est meus videlicet petri Garazda de Ungaria.*” Egyébként ennek is firenzei stílusú virágdiszes címlapja van.⁴⁴

³⁵ A haladó jellegű neoplatonizmus és a törökellenesség összefonódását először Gerédy Rabán hozta közeli kapcsolatba a magyar viszonyokkal (*Be e et*) a Janus Pannonius válogatott versei, 1952, c. kötethez.)

³⁶ Juhász László, *Monumenta Latina*, t. III. 1931. 10.

³⁷ Abel Jenő, *Irodalomtörténeti Emlékek* II. (1890) 348.

³⁸ Fraknói Vilmos, *Újabb adatok Vitéz János könyvtárának történetéhez*, Magyar Könyvszemle, 1879. 3–4. A kódex első lapjának hasonmását Hoffmann Edit közölte *Régi magyar bibliofílek* (1929) c. könyvében, a XVII. sz. táblán. Garázda könyveiről — eltekintve a Lactantius-kódexet — ez a mű ad általános jellemzést és irodalmat. Megjegyzem, mivel a kódexeket nem volt alkalmam látni, művészi kivitellezésük minden esetben a róluk szóló ismertetésekben található bővebb tájékoztatás.

³⁹ Csontos János, *Könyvtárvártatok Ausztriában*. Magyar Könyvszemle, 1890. 33–34. Vele szemben l.: Hoffmann Edit, *Régi magyar bibliofílek*, 106.

⁴⁰ A kódex katalóguscéduláján ez áll: „*Artium Aurelii Cornelli Celsi libri sex*...”

⁴¹ Hoffmann Edit, *Garázda Péter könyvtárának címeres darabja*. Turul, 1933. 79.

⁴² Hoffmann Edit, *Régi magyar bibliofílek*, 106.

⁴³ Eredetijét jelenleg a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzik.

⁴⁴ Hoffmann Edit, l. m. uo.

Garázda Péter kéziratos bejegyzése a Justinus-kódexben.
Eredetije a prágai Egyetemi Könyvtárban.

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy Garázda Péter könyvei nemcsak felvilágosult látásról tanúskodnak, de lehetetlen figyelmen kívül hagyni a magyar művelődéstörténet szempontjából is. A magyar humanisták fennmaradt könyvtártörődékei közül — Mátyásét és Vitézét természetesen nem tekintve —, az övé ott van a legelső között. Az esetleges számottevő könyvtár még Kálmáncsehi Domonkosé lenne, de míg ez csupa egyházi szerzőnyvekből áll, addig Garázdaé nagyobb, tipikusan humanista gyűjteményre mutat.⁴⁵

III

A Mátyás elleni összeesküvés. Garázda pályája megtörik

A XV. században a magyarság központi problémájává a belső feudális anarchia és a külső török veszély egyaránt a centralizáció kérdését tette. Nálunk azonban még nem, vagy csak születőben volt a kapitalista fejlődés, bár a feudális széttagoltság felszámolásának folyamata időben nem esett egybe a nemzetté válással, mégis létezővé vált a központosítás. Hunyadi Mátyás összpontosító törekvései tehát a történelmi fejlődés irányába mutatnak.⁴⁶ Amellett azonban, hogy politikája az adott körülmények között általában a lehgha dobbnak bizonyult, részleteiben több olyan problémát rejt magában, amelyet történettudományunk nem vetett fel kellő élességgel és távolról sem oldott meg. A tisztázatlan kérdések egyike például Mátyás és a török kérdés a 60-as, 70-es években.

Marx a magyar történelemről írott jegyzeteiben a török elleni harcot tekintette központi feladatnak a XV. században.⁴⁷ Mátyás is tudatában volt a déli veszélynek, hivatkozott is rá, valahányszor rendkívüli, vagy megnövelt adót akart megszavaztatni,⁴⁸ de ezen túlmenően támadó hadjáratot nem vezetett a török ellen. Talán a császári hatalom birtokában valóban eredményesebben tudott volna törökellenes politikát folytatni, az azonban tény, hogy nem egy rendelkezésével kifejezésre juttatta a török kérdés másodrendűvé tételét.

Ezzel kapcsolatos például Zápolyai Imre és Dengelegi Pongrácz János leváltása és az erőteljesebb nyugati politika híveinek, Szobi Péternek, Disznói Lászlónak, valamint János és Zsigmond Szentgyörgyi és Bazini grófoknak és Monyorókeréki Elderbach Bertholdnak helyükbe való kinevezése is.

A pápai biztásra indított cseh háború noha beleillett Mátyás államkoncepciójába, lényegében mégis Róma törekvéseit látszott teljesíteni. Egyrészt költségessége és indokolatlansága miatt, másrészt, mert elterelte a figyelmet a valószínűleg létező török veszélyről. Így látta ezt a kérdést már Zrínyi is: „Meddig hussitákra a király hadakozék, a török eljárja dolgában, sok ezer lelket elvive fogságban. Sabácot megépít, tudniaillik: Delirant reges, plectuntur Achivi.” — írta Mátyásról szóló tanulmányában.⁴⁹ Ez viszont tápot adott a leszorított oligarchák reakciói köréinek ahhoz, hogy törökellenes hazafiként szítsák az elégedetlenséget Mátyás és a monarchia ellen. Végeredményben talán ismét Zrínyi járt legközelebb az igazsághoz, amikor az egész hadjáratot elmarasztalta: „Nem tudom miképpen kell dicsérnünk ezt az expediciót: igazságául nem, annál inkább nem szükségéről.”⁵⁰

Mátyás nyugati politikája ellenkezést váltott ki a magyar humanisták körében is. A kérdés behatóbb tanulmányozására lenne szükség, hogy tisztán láthassunk az események szövevényén keresztül. Mindenesetre szembetűnő, hogy míg a törökellenes honvédő harc propagátorai jórészt a magyar humanisták közül kerültek ki, addig ezt nem mondhatjuk el Mátyás nyugati háborúit illetően.⁵¹ A probléma gyökeréhez talán akkor közelítünk legjobban, ha a vezető magyar humanisták helyzetét vesszük vizsgálat alá. Vitéz és Janus nemcsak birtokaik miatt voltak érdekelve a király törökellenes politikájában, de anyagilag is kedvezőtlenül érintette őket a cseh háború.⁵²

Persze nem szabad elfelejtenünk, hogy a török erőinek növekedése napról-napra nyilvánvalóbbá lett. Vitéz és Janus a régi Hunyadi-politikát szegezte szembe Mátyáséval. Ennek az lett az eredménye, hogy átsodródtak az ellenzék oldalára, noha más alapon állva támadták.⁵³

⁴⁵ Hoffmann Edit, id. cikke, Turul, 1933. 79.

⁴⁶ Erről bővebben, *A magyar nép rövid története*, 2. 93.

⁴⁷ Lándor Béla, *Marx jegyzetét a magyar történelemről*. A Történettudományi Intézet Értesítője, 1950. 31. skk.

⁴⁸ Így az 1470-iki országgyűlésen is. A rendkívüli adót nem a csehországi hadjárat céljaira kérte, mint 1468 őszén, hanem a fenyegető török veszélyre hivatkozott.

⁴⁹ Barta — Klaniczay, *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*. 1/2. 795.

⁵⁰ Barta — Klaniczay i. m. 793.

⁵¹ *Vita a magyar humanizmusról*. Irodalomtörténet, 1950. 48.

⁵² Bonfinius, *Rerum Ungaricarum Decades*. IV. 1941. Edd.: Fögel — Iványi — Juhász. Lib. III. 41 — 42.

⁵³ 1470 novemberében a Budán tartott országgyűlésen Vitéz is elpártolt Mátyástól. Vö. Monheupt 1471. szeptember 14-i jelentését. Huszti József, *Janus Pannonius*, 1931. 276.

Felvetődik a kérdés, tükröződnek-e ezek a problémák a külföldön élő, de éppen hazafelé készülő Garázda Péter életében is? A felelet csak a leghatározottabb igen lehet. A nézeteit meghatározó körülmények közül több szempontra kell figyelemmel lennünk. Így arra, hogy Vitéznek köszönhette művelt humanistává neveltetését, Janusnak azt, hogy anyagilag is megerősödött, nem beszélve arról, hogy mint költői hajlamú fiatal tehetség máris kedveltje volt. Nézeteik azonosságát csak erősítette a családi hagyomány, hiszen a Garázdák éppen a török elleni harcokban tanúsított hősiek magatartásuk folytán emelkedtek fel. Hozzájárult ehhez még birtokuk földrajzi fekvése is, mert a délről fenyegető török veszély a Garázdák Kőrös, Bihar, Arad és Zaránd megyében fekvő birtokait állandóan veszélyeztette.

Nem hagyható figyelmen kívül a neoplatonizmus hatása sem. Ez a filozófia nemcsak a középkori skolasztika szellemével való felvilágosult szembenállását fejezte ki Garázdának és a többi neoplatonikus humanistának, de Magyarországon határozott funkciót is betöltött. Elgondolkoztató, hogy éppen ezek a humanisták azok, akik ellentétbe kerültek Mátyással a komolyabb törökellenes akciók elhanyagolása miatt.

Garázda Péter legválságosabb éveit egybeesnek a magyarországi összeesküvés kitérő-sének és bukásának éveivel. Firenzében még terveinek élt, sőt amint Laurentius Mehus tudósításából értesülünk,⁵⁴ Fontius is vele akart jönni Magyarországra. De amikor kétévi firenzei tartózkodás után 1471 őszén átment itáliai tanulmányainak utolsó állomására, a paduai egyetemre, itt töltött rövid idejét már nem fordította újabb tanulmányokra. Régi kapcsolat-tait fenntartotta ugyan a platonista Akadémiával, és nemcsak Ficinussal állt jóviszonyban, hanem Laurentius Medici is kedvelte őt, de új paduai barátokat nem szerzett.

Tanulmányainak megszakítása közvetlenül a Vitéz-féle összeesküvés nyílt kirobbanását követő időben következett be. Nem lehetetlen, hogy Vitéz, vagy inkább Janus hívása folytán hagyta félbe paduai tanulmányait és azonnal indult is hazafelé.

Hogy mennyire titkos volt útjának célja, jellemző, hogy a gyanútlan Laurentius Medici Mátyásnak küldendő ajándékát Garázda gondjaira bízta. Talán egyedül Fontiust értesíthette bizalmasan a helyzetről, aki leveleiben nemcsak nem tett szemrehányást barátjának, amiért előzetes megállapodásuk ellenére egyedül indult el Paduából, hanem mint jól beavatott ember éppenséggel aggódott is érte. Garázda azonban csak Velencéig jutott el, mert itt váratlanul megbetegedett és útját nem folytathatta. Amint állapota javult, tüstént visszament Paduába. Ekkor írta máig fennmaradt levelét, amelyben tudósította Medicit a történetekről és megnyug-tatta, hogy ajándékát Vitéz címére küldte tovább, aki majd átadja a magyar királynak, így azt még kedvesebbé fogja tenni.⁵⁵

Itt határozta el, hogy felgyógyulása után Paduában várja be az események alakulását. Fontius 1471 decemberében írt levelében biztatta az elcsüggedt Garázdát: „Nam ut ex multis audio, Pannoniis rebus compositis et tui ad regem in auctoritate et gratia pristina permanebunt et tu eris brevi inter eos in gradu altissimo constitutus.” Ugyanakkor arra buzdította, hogy míg Pannóniába visszatérhet, fokozott buzgalommal vesse bele magát megszakított humanista tanulmányaiba: „Igitur eventa rerum Patavii dum expectas, cura, elabora, invigilia, perforce, ut resercias praeteritam omnem studiorum iacturam.”⁵⁶

Közben a hazai hírek, amennyiben eljutottak Garázdához, egyre kedvezőtlenebbek lettek. 1471 december táján Janusnak már vissza kellett vonulnia Pécs falai közé. 1472 elején, talán februárban, Janus és Vitéz szövetsége, Hunyadi János egykori hű fegyvertársa, Roz-gonyi Rajnárd reménytelennek látva a helyzetet Velencébe menekült.⁵⁷ Március közepe előtt Janus is elindult Laibach felé, ugyancsak Velencét tekintve útja végcéljának. Adatok hiján

⁵⁴ Ambrosii Traversarii Epistolae. Florentiae 1759. I. LV. Idézi Ábel Jenő is, *Garázda Péter*. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1880. 100.

⁵⁵ A levelet teljes egészében először Marchesi adta ki Bartholomeo della Fonte (Catania, 1900.) c. monográfiájában a 36. lapon. Magyar kiadása ez ideig nem volt. Garázda levelének teljes szövege Marchesi szerint a következő:

Spectabilis et Magnifice Vir, post plurimum salutem et felicitatem. Evenit ut in expectatione muneris tui Venetiis in gravem egritudinem inciderem. Qua propter iter tam longum patriam versus temere continuare veritus sum. Verum nuntium cum tuo dono pulcherrimo apprime idoneum misi. quem Rex noster Serenissimus et ipse R. mus dominus meus Strigoniensis optime novit. In quo licet a me nihil sit praetermissum quod mihi ad incrementum honoris tui pertinere videretur, tamen non potui non molestie ferre vel tua causa me hoc tempore valitudine impediri, quominus egregium tuum munus quibus velles solus afferrem, et simul locuples testis esse potuissim de tua singulari fide ac observantia erga Sacram Regiam Maiestatem, quod litteris meis pro viribus ipsi Serenissimo Regi meo latissime significavi, proinde etsi tuum munus perpulchrum esse debet optimo Regi nostro per se gratissimum, tamen id etiam commendatio diligens domini mei Strigoniensis non nihil exornabit, facietque quodammodo sacrae suae Maiestati multo gratius apparere. Quem semper omnibus in rebus habebis tui status tui honoris eximium certe amplificatorem, quotiens eius studio et opera uti voles. quod omnia nolis queso aspernere. postremo ita me tibi obnoxium scito ut operam meam ad tua obsequia continue paratam te inventuram putes. Valeas et me ames. Padue, XXII. die novembris 1471.

Petrus Garasda nominis tui observatissimus.

⁵⁶ Bartholomei Fontii epistolarum lib. III. 1931. Ed. L. Juhász, 9.

⁵⁷ Peter Eschenloer, *Geschichte der Stadt Breslau*. II. (Breslau 1828) 251.

feltételezzük, hogy Garázda, ki eddig oly pontosan volt tájékozva mindenről, Velencében találkozhatott Rozgonyi Rajnálddal és a tőle részletesen hallottak hatása alatt mondott le arról, hogy még ugyanazon évben hazajöjjön.⁵⁸

Garázda magatartása komoly aggodalmat váltott ki barátai körében. Míg folyt a harc Mátyás és az összeesküvők között, biztatták, bátorították, de az ellenállók leverése után is tétovázó Garázda már gyanúra adott okot. Mi volt az oka ennek a tétovázásnak? Az, hogy közvetve részesnek érezte magát a történetekben, sőt, ha váratlan betegsége meg nem akadályozta volna, talán személyesen is bekapcsolódott volna a küzdelembe Vitéz és Janus oldalán. A kísérlet kudarca után viszont nem tudhatta, mi vár az összeesküvés aktív és passzív résztvevőire. Így érthető meg, miért hozták egyes forrásokban magatartását nem a magyarországi eseményekkel kapcsolatba, hanem egyenesen az összeesküvők sorsával.

Fontius is kerülgeti ezt a hangot Petrus Cenniusához 1472 szeptemberében írt levelében.⁵⁹ Laurentius Mehus pedig olyan értelemben beszél, mintha voltaképpen Garázda és társai összeesküvéséről lenne szó. A Magyarországra készülő Fontiussal kapcsolatban ezeket mondja: „Interea, quum Petri Garasdae suorumque opes fractae essent, Florentiae substitit.”⁶⁰ A találgatások és gyanítgatások jogosultságáról tényszerű dokumentumok híján nincs módunkban értékelő véleményt mondani. Mindenesetre Garázda rokonszenve az összeesküvők iránt a már fentebb kifejtettek alapján feltételezhető és az sem lehetetlen, hogy mint befolyásosabb humanista, kapcsolatait felhasználva gyakorlatilag is részt vett a szervezkedés előkészítő munkájában.

Bármilyen legyen is a valóság, környezetében inkább együttérzést tapasztalhatott, mint rosszindulatot. Fontius 1472 tavaszán kelt, Baptista Guarinushoz írt megható tudósításából is ez olvasható ki: „Nam vir clarissimus Joannes, Histrigoniae archiepiscopus a Mathia Corvino rege comprehensus est et Janus Quinquelesiensis episcopus, vir doctissimus et poeta clarissimus in ipsa fuga interiit. Petro quoque Garasdae meo, ne in regias manus pervenerit, non mediocriter timeo. O me miserum, qui uno tempore tantos viros tam amicos et tantis fortunis in tantis miseriis videam corruisse. Sed quominus scriban, obortis lachrymis et dolore impediatur.”⁶¹

A baljóslatú sejtések beigazolódtak. Nemcsak Vitéz és Janus fényes pályája zárult le, de Garázda Péteré is megtört még a kibontakozása előtt. Mátyás — helyesen — a magyar humanistáknak, különösen Vitéznek és Janusnak tulajdonította az összeesküvés szervezettebb formában történt kirombantását. Egészében véve jogosultnak kell éreznünk Zrinyinek róluk mondott módfelett kemény szavait: a „megháborodott urak” valóban „magahittül cselekedének” és „a jó szerencsében és a király familiaritásában elbizták magukat.”⁶²

Az összeesküvést Mátyás ügyes módszerekkel göngyöltette fel. De tanulságait nem vont le, amennyire kellett volna. A török kérdést továbbra is úgy kezelte, mint eddig, s ekkor igazolódott be a humanisták törekvéseinek legalább részben jogos volta. Vitéz és Janus bukása, valamint a hozzájuk csatlakozottak leverése után meggyengült az ország déli határa és ennek következtében a 70-es években gyakoriakká váltak a török betörések. A biztonság helyreállítása érdekében végre is Mátyásnak kellett közbelépnie, de Szabács elfoglalása után nem üldözte tovább a törököket.

Közismert adat, amit Carbo mond arról, hogyan reagált Mátyás az összeesküvés miatt a humanisták irányában. Odáig jutott, hogy el akarta tiltani az itáliai iskolázást is, hiszen ott „non tam disertí et litteratí, quam audaces atque ad omne facinus paratí efficerentur.”⁶³ Ez a kijelentés talán vonatkoztatható a törökellenes színezetű neoplatonizmusra is, amit szintén ott ismertek meg a magyar humanisták. Galeottus feljegyzése a *Dictis ac factis*-ban, amelyből kiderül, hogy Mátyás még az összeesküvők rokonságának sem engedte meg magasabb állások betöltését, ugyancsak ismeretese mindenki előtt.⁶⁴ Mátyásnak ez a fenyegetése elsősorban és kizárólag — de nem kivétel nélkül — a humanistákra vonatkozott. Több példát

⁵⁸ Marchesi idézett Fontius-monográfiájában úgy tudja, hogy „Verso il 1470 il Garasda ritorno in patria, a Waradino, chiamato forse dall' arcivescovo, il quale preparava allora la famosa congiura contro il Corvino.” (35. l.) Az összeesküvés kirombantása után pedig „Pietro Garasda il quale, prima che fosse sorpreso dagli avvenimenti, era tornato in Italia, pote sfuggire alla persecuzione.” (Uo.). Minthogy Marchesi ezúttal semmiféle forrásnyagra nem hivatkozik, adatai ellenőrizhetetlenek. Annyi bizonyos, hogy az előttem ismeretes publikált anyagból mindezek nem következnek és nem is valószínűek.

⁵⁹ Bartholomei Fontii ep. lib. III. 16.

⁶⁰ Ábel Jenő, *Garázda Péter*. EPHK. 1880. 100.

⁶¹ Bartholomei Fontii ep. lib. III. 12.

⁶² Barta — Klaniczay, *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*. I/2. 795.

⁶³ De rebus gestis Mathiae regis. Kiadta Ábel, *Irodalomtörténeti Emlékek* II. (1890) 190.

⁶⁴ *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae*. 1934. Ed.: L. Juhász (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum). Cap. XXVII.

lehetne felhozni, hogy hány összeesküvésben részes oligarchának nézte el átállását, amiből kitészik, hogy a király haragja nyomatékosan a magyar humanistákat sújtotta.

Garázda Péternek tehát — amikor hihetőleg 1473-ban hazafelé indult — számolnia kellett azzal, hogy Mátyás nem engedi őt érvényesülni legalábbis egy ideig. A fényes jövő, amely őt, a Janus Pannoniust követő nemzedék tehetséges költőjét várta volna, látszólag csak időlegesen vált kilátástalanná, de valójában mindörökké szertefoszlott.

IV

Magyarországi évek

Az 1472-öt követő idők kevés lehetőséggel biztatták a hazatért Garázda Pétert, mert noha Mátyás nem állt személyes bosszút rajta, határozottan érezte vele a mellőzést. Garázda igyekezett olyan egyházi funkciót szerezni, amely lehetővé teszi számára a humanista életmód további folytatását. Ez sikerült is neki az adott lehetőségekhez képest.

1474-ben nyitrai kanonok volt,⁶⁵ majd két év múlva 1476-ban esztergomi főszékesegyházi kanonokká lépett elő.⁶⁶ 1478-ban a pécsi iskola vezetője volt. Lektorai működése több, mint pedagógiai jelentőségű, mert a humanizmus terjedését segítette elő Nagy Lajos egykori egyetemének városában.⁶⁷

Garázda élénk kapcsolatban állott a magyarokon kívül az országba jött idegen humanistákkal épp úgy, mint a külföldön élőkkel. De nemcsak ő kereste barátságukat, őt is felkeresték a neves humanista poéták és tudósok. Ugo Verinus például Budára küldött költeményi — már említett — epigrammái közül egyet Garázdának írt.⁶⁸ Ebben Verinus könyvének azt hagyja meg, hogy Esztergomba érkezve először őt keresse fel:

*Strigonense decus, Petrum prius ore salutas,
Qui prosa pariter carmine quique valet,*

A Magyarországra jött humanisták egyike Fontius volt, aki csak az összeesküvés után jutott be az udvarba és Budán élt egy ideig. Közreműködött a Corvina alapításában s meghitt embere volt Ugolettus Taddeusnak is. 1485-ben őt váltotta fel könyvtárnoki tisztségében. Garázdához való további barátságában nincs okunk kételkedni. Tanulságos Callimachus Experiens és Garázda Péter kapcsolatára is felfigyelnünk. Callimachus a lengyel király követeként 1483–84-ben Mátyás udvarában tartózkodott, és Váradi Péter közvetítése révén ismerte meg sok költeményét. A versek olvasásakor nyomban felismerte Garázda mesterét Janus Pannonius személyében. Ha *Ad Petrum Garasdám Hungarum* c. üdvözlő versének⁶⁹ túlértékelő dicsőreteitől eltekintünk, Callimachus soraiból az is kiolvasható, hogy Janus életművének mily nagy hatása volt már akkor a magyar humanizmus későbbi és kisebb költőire, így Garázdára is.

Az itáliai összeköttetést Bandinus teremtette meg, amikor 1476–77 fordulóján Laurentius Medici követeként Budára érkezett. Bandinus Firenzében sem tartozott Garázda bizalmasabb baráti köréhez, most pedig legfeljebb Báthori Miklós közvetítése révén kerülhettek össze a platonizáló humanisták symposionjain.

A kettejük közötti kapcsolat milyensége fontos kérdés. Mátyás *Corvina*-jában ugyanis megvolt Dante *Commedia*-jának illuminált kódexe, amely előzőleg a firenzei Bandini–Baroncelli rokoncsaládok tulajdonában volt és kézenfekvő az a gondolat, hogy Bandinus által jutott Budára.⁷⁰ Bár további adataink nincsenek, mégsem lenne merész dolog arra következtetni, hogy a firenzei humanista révén Garázda és a többi platonizáló ismerte Dante remekét. A kérdésfeltevés jogosultságát alátámasztja még az is, hogy az *Academia Platonica* elvei között ott volt Platon tanulmányozása mellett Danteé, valamint a nemzeti nyelv iránti érdeklődés is.

Ficinus 1477-ben vette fel újra az érintkezést Magyarországgal. Bandinus által értesült arról, hogy itt egész kis platonizáló coetus van, amelynek tagjai többek között Garázda

⁶⁵ *Monumenta Romana Episcopatus Vespriensis*, III. 1907. 231.

⁶⁶ Békesi Emil, *Magyar rók Hunyadi Mátyás korából*. Katholikus Szemle XVI. 240.

⁶⁷ Kardos Tibor, *Deákmuveltség és magyar renaissance*. 1939. 85. Békefi Remig, *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*. 1910. 135.

⁶⁸ Abel Jenő, *Irodalomtörténeti Emlékek* II. 348.

⁶⁹ Huszti József, *Callimachus Experiens költeményei Mátyás királyhoz*. 1927. 19.

⁷⁰ Kaposi József, *Dante Magyarországon*. 1911. 48–49. Humanistánk Dante-ismeretét csak ehhez a feltételhez kötnünk persze helytelen lenne. Nem tekintve az itáliai iskolázás tényét, azt sem szabad elfelejteni, hogy a *Commedianak* már 1417-ben ismeretes volt egy latin fordítása Giovanni da Serravalle tollából (Kaposi, i. m. 41–42. A fordításról és Serravalleről bővebben: Kardos Tibor, *A magyarországi humanizmus kora*, 1955. 87. skk.). A lehetőség azonban így is adva van.

Péter, Váradi Péter és Báthori Miklós. Ez a társaság még a korai neoplatonizmus szellemében működött és csak a kapcsolatok újrafelvételével ismerte meg lassanként az azóta jelentősen és nem éppen szerencsésen módosult tanokat. Az 1460-as évek végeén ugyanis Ficinus az általa propagált neoplatonizmus sok tekintetben merészen új irányvonalát az opportunizmus útjára vitte. Megfosztotta társadalmi vonatkozású tendenciáitól, megtagadta Averroessel való kapcsolatát,⁷¹ kiiktatott belőle mindenféle törökellenes utalást, és így jelentőségét eltompítva kifejezetten teológiai irányra gyengítette.

Ficinus a coetus működése hírére még ugyanazon évben elküldte *De vita Platonis*át „in Pannoniam ad amicos,”⁷² a budaiak pedig 1478-ban magát Ficinust hívták Mátyás udvarába. A meghívást bár nem fogadta el, de továbbra is fenntartotta kapcsolatait Magyarországgal.

Ficinusnak Garázdához való viszonyában is változás állott be. Míg be nem bizonyosodott Garázda elfordulása az új kompromisszumos vonaltól, addig Ficinus valahányszor Garázda környezetéhez tartozó humanistát keresett fel levelével, nemigen mulasztotta el, hogy ne üdvözlje őt. Így például Váradi Péternek ajánlott *Disputatio contra iudicium astrologorum*-ának bevezetése végén tiszteletét fejezi ki Garázda Péter és egy másik humanista, Dominicus Junius iránt.⁷³ Amikor Bandinus 1482-ben Magyarországra menekült a Pazzi-féle összeesküvés miatt, Ficinus a hozzá írt levelében üdvözlöi a kalocsai és a váci püspököket, Váradi Pétert és Báthori Miklóst, és harmadikul Garázda Pétert is.⁷⁴ Ficinussal való kapcsolata nemcsak nem vált bensőséges barátsággá, de kollegiális viszonyuk is meglazult útjaik szétválása folytán.

A Ficinustól való távolodás nem vezetett nyílt szakadásra, de a magyarországi neoplatonisták bizonyos megoszlását eredményezte. Az egyik vonalat azok a lassan másodrangú pozíciókba szorított kevésszámú, de tekintélyes magyar humanisták képviselték, akik a hagyományos Hunyadi politika híveiként még a korai tendenciákat is magábfoglaló neoplatonizmus talaján álltak politikai programjuknak megfelelően. Ez a humanista csoport nemcsak fokozatosan távolodott a Ficinus-féle irányzattól, de ellenzékiége egyszer-mászor még antiplatonikus határokig is felcsapott.

Jó példa erre Váradi Péter, akit az ún. hivatalos neoplatonizmus képviselőjeként szoktak tekinteni. Egyik kódexe Gergely nissai püspök *De vita Moysi* c. művét tartalmazza Georgius Trapezuntius latin fordításában és előszavával, aki ismeretesen nagy támadója volt a platonista tanoknak. Váradi nemcsak megszerezte ezt könyvtára számára, de Vitéz módján tüzetes gondnal tanulmányozta át és számos bejegyzést is írt bele. Mindebből kiderül, hogy nem a korai neoplatonizmustól fordult el, hanem inkább Mátyás halálával a teljesen jelentőségvesztett, keresztény teológiával erősen higitott neoplatonizmustól a szabadabb szellemű, harcosabb, bár antiplatonikus Trapezuntius javára. Megerősíti ezt a kódex olvasásának időpontja is, amelyet maga Váradi jegyzett fel: „Bachie, XII. octobr 1495.”⁷⁵

Noha nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy a Bácsón élő Váradi Péter fenntartotta-e régi baráti viszonyát az ugyancsak következetesen neoplatonista Garázda Péterrel még ekkor is, mégis a körülmények ismeretében ez teljesen biztosra vehető.⁷⁶

A neoplatonizmus második irányvonala a budai udvarban alakult ki, ahol a Ficinus képviselte kevésbé éles felfogás dominált, mint Mátyás elgondolásait nem befolyásoló, de általában elő is segítő ideológia. Minthogy ennek a szemléletnek legtöbb támaszai az országba hívott humanisták voltak, tulajdonképpen Mátyás személye tartotta őket össze. Ezt igazolja az a tény is, hogy a budai platonizáló coetus a király halála után nyomban feloszlott.

A magyarországi megoszlás ténye felkeltette az egyházi reakció reményeit és nemcsak a platonizálók, de Mátyás ellen is támadást intézett. Temesvári Pelbárt példálózgatásai és kifakadásai mellett⁷⁷ a nyílt hangadás sem maradt el. Mikor Ficinus *Theologia Platonica*-ja az 1480-as évek közepén ismertté vált nálunk is, a skolasztikus magyar klerikusok egyike, Ioannes Pannonius élesen megtámadta a nem keresztény filozófusok felújítása miatt. Ugyanakkor leplezetlen meglepődéssel állapította meg, hogy Ficinus már engedett pogány merevségből, de ez még korántsem elég.⁷⁸ A kritika metsző hangja és maga az a tény, hogy a firenzei

⁷¹ Ábel – Hegedűs, *Analecta Nova*, 1903. 280.

⁷² Ábel – Hegedűs i. m. 274.

⁷³ Fraknói Vilmos, *Váradi Péter*, 1884. 12. 3. jegyzet. Dominicus Juniusról vö. Huszti: *Platonista törekvések* Minerva, 1925. 47.

⁷⁴ Az idevágó befejező sorokat kiadta Ábel Jenő, *Garázda Péter*. EPHK. 1880. 98. A levél teljes szövege Ábel hagyatékában, másolatban található a Magyar Tudományos Akadémia kéziratgyűjteményében. Fraknói Váradi Péter c. könyve 11. lapján dátum nélkül kinevezi, holott az Ábel másolata levél végén ez áll: „IX. Mai MCCCCXXXII. Florentiae.”

⁷⁵ Hoffmann Edit, *Régi magyar bibliofílek*, 134–135. Huszti, *Platonista törekvések*. Minerva, 1925. 72.

⁷⁶ Gerézdi Rabán, *Váradi Péter*. 561.

⁷⁷ Főként a neoplatonikus természetrajongás ellen hadakozott. Mátyás elleni megjegyzései ismeretese. Vö. Szilády Áron, *Temesvári Pelbárt*. 1880. 39.

⁷⁸ Ábel – Hegedűs, i. m. 278.

mester hosszú levélben vágott vissza egy ismeretlen magyar szerzetesnek,⁷⁹ arra enged következtetni, hogy Ficinus jól tudta: Ioannes Pannonius az egyre jobban mozgolódó klérus nevében beszélt.

A Ficinus-i platonizmus két útjának értékelése rendkívül bonyolult feladat. Ficinusnak a tételek egyeztetésére irányuló erőfeszítései a fejlett itáliai társadalmi helyzetben feltétlenül negatív megnyilatkozást jelentettek. Garázdák tehát a polgári viszonyok között is haladó neoplatonizmus hívei voltak, de éppen ezért nem is lehetett ennek kedvező talaja a gazdaságilag még fejletlenebb Magyarországon. Mikor pedig a 80-as években a korai neoplatonizmus törökellenes élet hangsúlyozták, voltaképpen arról tettek bizonyosságot, hogy Mátyás politikai koncepcióját nem értették meg. Álláspontjuk az 1479-es kenyérmezei győzelem előtti időszakban érthetőnek és bizonyos mértékig jogosultnak látszik, de a későbbiekben ez a magatartásuk csak magyarázható, de nem menthető.

Mátyás és a neoplatonizmus viszonya vizsgálatokor figyelemmel kell lennünk a mindenkorai politikai irányvonalra. Az udvarában meghonosult platonizálás ugyanis nem egyöntetű. Janus és Vitéz idején az esetleges törökellenes színezet még szabadon érvényesülhetett. A török kérdés ugyanis ekkor erősen benne volt a levegőben és Mátyás is kénytelen volt több ízben hadat vezetni a déli határok védelmében. A nyugati tervek előtérbe jutásakor azonban nem volt szükség semmiféle ilyen irányzatra, s így érthető meg, miért tárt szélesre kapuit a Ficinus-féle új eszmék előtt.

Ez a neoplatonizmus kifejezte az egyháztól való függetlenséget, de nem az elszakadást, tehát számíthatott némi bázisra Mátyás birodalmában. Következésképpen magyar szempontból nem tekinthetjük haladásellenesnek, sőt talán hazai körülményeink között a maximálisan megvalósítható programot jelentette.

A neoplatonizmus mellett később egy újabb irányzat kezdett hódítani, a Herkules kultusz.⁸⁰ Szintén Itáliából került hozzánk, valószínűleg Ercole d'Este ferrarai herceg udvarából, ki Mátyás sógora volt. Több kiaknázzható hazafias jelleg volt benne, mint a neoplatonizmusban. A Hérodotosz és Diodórosz által ránk hagyott mítosz szerint Herkules volt a szittyák őse, ennél fogva érthető, miért élvezett oly nagy népszerűséget ez a téma a művészetben. Mátyás visegrádi nyaralójának híres kútja például a gyermek Herkulest ábrázolta abban a helyzetben, amint a lernéi hídrával harcol. Már Bonfinius kimondta, hogy érzése szerint ez a kultusz több volt holmi művészetkedvelésnél, hogy a legyőzött szörnyeteg valóban létező ellenfél kellett hogy legyen, s ez szerinte Ausztria.⁸¹ Nem érdektelen megjegyezni, hogy Bonfinius egy másik helyen kifejezetten Mátyásra vonatkoztatja Herkules szerepét.⁸²

Érdemes volna tovább nyomozni ennek a kultusznak más nyomait, mert Bonfiniuson kívül Thuróczi is megemlékezik róla. Annyi azonban már ebből is látható, hogy mi szerepet töltött be Magyarországon a neoplatonizmus és a Herkules kultusz. Egyfelől a törökellenesség táplálója, másfelől az osztrák háború igenlő reprezentációja voltak. Eppen mert mindkettő gyökere Itáliába nyúlt vissza, Mátyás olasz kapcsolatai nem tekinthetők egyoldalúnak. Barátsága Laurentius Medicivel és a pápával, akivel Medici kibékült, nemcsak nyugati háborúhoz adott ösztönzést, de nyitva hagyta a lehetőséget egy esetleges törökellenes akciónak is.

Az 1480-as években kezdett erőteljesebb nyugati politikába Mátyás. Ugyanakkor új erőket állított előtérbe, akik maradéktalanul támogatták őt politikájában és fokoatosan visszaszorították a régi humanistákat is. Váradi Pétert 1484-ben börtönbe vetette, Báthori Miklós szintén ebben az évben vált kegyvesztetté. A Badenből éppen Magyarországra jött Galeottus is hiába iparkodott bármilyen módon közbenjárni érdekében, ez teljes sikertelenséggel járt. A kancelláriában és a politikai életben helyükre lépő humanisták közül ekkor lépett fel több, később nevéssé vált közeleti személyiség, így például Bakócz Tamás, Szatmári György és Werbőczy István.

Garázda mindinkább megbizonyosodott arról, hogy az általuk képviselt vonal az elszigetelődés felé viszi őket. Körülöttük jelentősebb csoportosulás nem volt várható, politikai súlyuk megcsappant. Ez a perifériára szorulás nyomasztólag hathatott rá és feltétlenül káros kihatással volt további humanista pályafutására, s lassankint egyházi környezetébe vonult vissza.

1483-ban nyitrai főesperes lett.⁸³ Ez a megbízatás jelentette számára az első jelentősebb, de korántsem jelentős egyházi állás elnyerését. Az esztergomi egyházmegyén belül ugyanis a székesegyházi főesperesség után sorrendben közvetlenül a nyitrai következett. Garázdának

⁷⁹ Abel – Hegedűs, i. m. 279 – 281.

⁸⁰ A Herkules-kultuszra vonatkozó részben Meller Péter eredményeit nyújtom *La fontana di Mattia Corvino a Visegrád* c. tanulmánya alapján (Annuario, 1947. Firenze 55 – 57). A kérdés további kritikai vizsgálódásra szorul.

⁸¹ „Hydra mihi credite, Herculis est Austria . . .” etc. *Rerum Ungaricarum Decades*, IV. 1941. Edd. : Fögel – Iványi – Juhász. Lib. IV. 76.

⁸² Antonius Verulinus „Architettura” c. olasz nyelven írt művének latinra fordításakor mondja Bonfinius a Prefatióban. Kiadva Abel – Hegedűs, i. m. 54.

⁸³ Kollányi Ferenc, *Esztergomi kanonokok*, 1900. 113.

ez a pozíciója kiterjedt jogkört biztosított számára, mint kerülete legfőbb joghatóságának széleskörű ügykezelést kellett folytatnia. Működéséről fennmaradt az esztergomi káptalannak egy 1486 szeptemberében kiállított oklevele, amelynek aláírói között ő is szerepel, mint nyitrai főesperes.⁸⁴

Mátyás halála után még egy utolsó eseménye életének itáliai látogatása. Valószínűnek látszik, hogy Baptista Guarinus hívására indult el a 90-es évek közepe táján. Személyes jelenléte irodalmi esemény volt, mert költői harcokat indított meg Ferrarában.⁸⁵ Garázda ugyanis — amennyire a kutatás megállapíthatta — összeütközésbe került Ercole Strozzaival, ki ugyancsak jónévű poéta volt. A vetélkedés tüzeiben megjelenhetett egy Garázdát ócsárló vers, amelyet Garázda Antonius Thebaldeusnak tulajdonított. Thebaldeus számunkra ismeretes versében tiltakozott a szerzőség ellen, hiszen ő mindkét költőt egyformán szereti s olyan nagy tehetséget, mint Garázda, megtámadni sem merészelne. Sajnos az események további menetéről nem vagyunk tájékozva, hazatérése időpontját sem lehet megállapítani.

Közben Magyarországon hatalmas mértékben kiújult a feudális anarchia. Aggasztóan gyors ütemben pusztult Mátyás történeti és kulturális hagyatéka. A centralizált monarchia már nem létezett, II. Ulászló teljesen tehetetlenül állt szemben a nagyúri pártharcokkal és hatalmaskodásokkal. A kancellária olyan humanisták kezébe került, akik még Mátyás alatt feltűntek, de most mutatkoztak meg igazi mivoltukban. Bakócz sem Beatrixet, sem Korvin Jánost nem támogatta, hanem átpártolt Ulászlóhoz és szolgálatai jutalmául főkancellári rangot kapott. Szatmári is, Werbőczy is tovább emelkedett pályáján.

Garázda és a környezetéhez tartozó humanisták nem csatlakoztak ehhez a kancelláriai vonalhoz, mert ők, ha Mátyással szembekerültek is, hívei voltak a központosításnak. Bakóczék pedig Mátyás emberei voltak, de nem elvi egyetértésből, hanem gazdag juttatások reményében, ugyanakkor nem voltak hívei a centralizációnak. Ez a magyarázata Garázda, Váradi és a többi hozzájuk hasonló humanista félrehúzódnásának.

Garázda közéleti kapcsolatai élete végéig erősen meggyérültek. Callimachus még 1496-ban, rá egy évre Galeottus, 1501-ben Váradi Péter halt meg. Báthori Miklós Garázda alig egy évvel élte túl. A fiatal magyar humanista költő-nemzedék tagjai közül biztos tudásunk szerint csak Megyericsi János volt az, akit — rokoni kapcsolatain kívül — költői törekvések kötöttek össze Garázdával, amennyiben a Janus—Garázda hagyomány tudatos örökösének és folytatójának érezte magát. Megyericsit a történelmi körülményeken kívül földrajzi nehézségek is akadályozták minden közvetlenebb kapcsolat kiépítésében. Garázda ez idő tájt Esztergomban tartózkodott és működési köre úgy látszik véglegesen egyházi területre szűkült. 1501-ben a szentistváni káptalan prépostjává nevezték ki.⁸⁶ Ez a káptalan nem volt szegény. Zsigmond adománylevele biztosította számára Maróth, Bajóth, Ujfalu és Süttő birtokait különféle tizedekkel, a kéméndi malmot, a nyirmáli és csernovölgyi szőlőket és két budavári házat. Garázda préposti jövedelme külön volt választva a kanonokétól. Ő kapta a báthi, vásárhelyi gabona- és bortizedeket és Bars megyében bizonyos kvartákat.⁸⁷

Ekkori irodalmi munkásságáról semmit sem tudunk. Annyit azonban feltételezhetünk, hogy írói tevékenysége korszaka még a XV. század vége felé lezárult. Tervek helyett inkább a halál kérdései foglalkoztatták. Felállította sírkövét Esztergomban, a címer fölé odairatta a befejezésre váró szöveget: „Obiit Anno Domini MCCCC. . .” Rávésette még szintén a XV. században írt epitáfiumát,⁸⁸ amely egyetlen máig ismert verse is egyúttal:

*Germanus Iani patrium qui primus ad Histrum
Duxit laurigeras ex Helicone Deas.
Sum situs hoc tumulo Petrus ex stirpe Garasdae
Altera Pieridum gloria iure fui.*

⁸⁴ Gerézdi Rabán, Váradi Péter. 325. l. jegyzet.

⁸⁵ A továbbiakban teljesen Huszti nyomán ismertetem a problémákat. Klebelsberg Emlékkönyv. 347 — 360.

⁸⁶ Joh. Nep. Mathes: *Veteris arcis Strigoniensis . . . descriptio*. 1827. 24. Garázda ezt a tisztséget haláláig viselte. Utóda 1507-ben Mathias Csaszma.

⁸⁷ Kollányi, i. m. XLVI.

⁸⁸ A betűhű szöveg a következő: GERMANVS IANI PATRIVM QVI / PRIMVS AD HISTVRM / DVXIT LAVRIGERAS / EX HELICONE DEAS / SVM SITVS HOC TVMVLO / PETRVS EX STIRPE GARASDE / ALTERA PIERIDVM GLORIA / IVRE FVI

A sírvers szövegét először Mathes tette közzé 1827-ben, fentebb idézett könyvében. De sem az ő kiadása, sem a későbbiek nem egyezik pontosan az eredetivel. Barabás Miklós, aki az eredeti feliratot aligha látta Esztergomban, 1909-ben cikket írt Megyericsi Jánosról (Erdélyi Múzeum 1909. 120. skk). Arra az eredményre jutott, hogy „nem járunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy Garázda Péter sírversének is Megyericsi volt a szerzője”. Barabás azonban téves nyomon járt. Nem vette figyelembe, hogy a sírkövet, melyre az epitáfium rá van vésvé, még Garázda állíttatta fel a befejezetlen felirat szerint „MCCCC . . .”-ban, (l.: Vernei Kronberger Emil: Magyar középkori síremlékek (1939) c. könyvét, 23. tábla). Megyericsi pedig a sírkövére vésett szöveg alapján csak 1507-ben készítette („Vivens scripsi An. Dni. M. D. VII.”). Ez természetesen a szerzőségi kérdést eldönti.

A vers tanulságaitól most eltekintve csupán a síremlék is rávall, a humanistára. A Mátyás-kori reneszánsz ornamentikájának új motívuma tűnik fel rajta: a karikára fűzött, szalagon függő címerpajzs. Ez a típus csak a Mátyás-kori emlékekre jellemző, de nem vált általánossá, mert a heraldikai maradiság szívósan ragaszkodott a régi formákhoz. A sírkő egyébként beosztásával, a sarkakon bevágott cikkelyes táblára írt antikva betűvel, a keret szép reneszánsz díszével és sarokrozzettáival kétségtelenül olasz munka.⁸⁹

Garázda Péter 1507-ben halt meg Esztergomban.⁹⁰ Holttestét a szentistváni káptalan templomának sírboltjában helyezték el. A török uralom alatt sírja elpusztult, sírkövét azonban megkímélte a barbárság és 1823 óta a Bakócz-kápolna katakombájában őrzik.⁹¹ Garázda költői életműve elveszett bár, de jelentőségéről hallgatnunk méltánytalan lenne, hiszen élete és működése elválaszthatatlan a magyar humanizmus első nagy virágkorától.

V

Befejezés

Érdemes végiglapozni mindazokat a régi és újabb forrásokat, amelyek Garázda Péterrel bármiféle kapcsolatban vannak. Az értékelések csaknem kivétel nélkül egyoldalúak. Vagy csupán papi, vagy csak humanista voltát emelték ki. Művelődéstörténeti jelentőségéről alig esett szó. Pedig Garázda Péter alakja csakis akkor rajzolható meg mai ismereteink alapján megközelítő hitelességgel, ha azt a *humanistát* látjuk benne, aki részt vesz a közéletben, állástfoglal országos politikai kérdésekben, verseket ír, levelez magyar és külföldi humanistákkal, könyveket gyűjt és egyházi pályán is gazdag stallumokat tud kiharcolni magának.

Természetesen Garázda szerepét nem túlozzhatjuk el. Nem volt vezető humanista, akinek szava politikai tekintetben súlyos lett volna, tudomásul kell vennünk, hogy költeményei, levelei — a szinte mutatóványul maradt egy-egy darabtól eltekintve — elvesztek, könyvtárának pedig csak töredékei maradtak fenn. De el kell ismernünk, hogy a XV. sz. középpapságának oly kiemelkedő tagja ő, kinek jelentősége nagyobb, mint eddig gondoltuk.⁹² Életének tanulmányai bizonyítják, hogy téves lenne gyökértelen felszíni jelenségnek felfognunk a magyar humanizmust. Sőt, Garázda Péter példája éppenséggel azt is bizonyítja, hogy Janus Pannoniusék humanizmusa igenis kedvező talajra talált a középpapság körében is.

A számunkra ismeretes adatok szűk száma ellenére rekonstruálni tudjuk Garázda költői útját. Baptista Guarinus költeménye alapján⁹³ megtudjuk, hogy irodalmi kísérletezéseiket még Ferrarában kezdték mindketten:

*Si quid scripsissem: primus mea scripta legebas,
Et mihi tu primo scripta legenda dabas.*

Sajnos további következtetésekre nincs alapunk. Csak sejteni lehet, hogy a Ferrarába ellátogató Janus Pannonius szerepe nem csupán rokonságukkal magyarázható, hanem azzal is, hogy az ifjú humanista már bizonyosságot tett költői tehetségéről.

Mi lehetett Garázda költői célja? Aligha más, mint a Janus törte csapáson elindulva magasszínvonalú humanista költészet folytatása. Ez érlelődhetett meg benne elhatározással itáliai tartózkodása idején s a végrehajtására akkor kerülhetett volna sor, mikor hazaérkezett Magyarországra. Csak hogy a közben lezajlott történelmi események mindent másként fordítottak. Garázda Janus Pannonius példájára, de Janus nélkül lett költővé.

Költészetéről Callimachus Experiens 1483—4 táján írt verse az egyetlen, amely még legmegbízhatóbban eligazít.⁹⁴ Ebben elmondja, hogy Garázda verseit olvasva felöltött benne a kérdés, ki ihlette őt a költészetre? Váradí Péter feleletül Janus epigrammáit tette elé. Callimachus összehasonlíja a két költőt s — természetesen — Garázdát ítéli jelentősebbnek.

Ad Petrum Garasdam Hungarum.

*Quis Phebus, que Musa tibi meditabar, adesset,
Dum fluít exulto carmen ab ingenio,
Pontificum sed summus honor Colocensis et artis*

⁸⁹ Vernei Kronberger Emil, i. m. 14. és 41—42.

⁹⁰ Kollányi, i. m. 113. Mathes i. m. 24.

⁹¹ Kollányi, i. m. uo. és Szántófi Antal, *A Bakacs kápolna Sion hegyén Esztergomban*, Magyar Sion V. 428.

⁹² Társadalmi helyzetére vonatkozólag I.: Gerédy Rabán, *Irodalmi nyelvünk kialakulásáról*. Magyar Századok (Horváth János Emlékkönyv) 1948. 54.

⁹³ Abel Jenő, *Analecta*. 1880. 161—162. Újabban kiadta Juhász László, *Monumenta Latina* t. III. 1931. 12—13.

⁹⁴ Huszti József, *Callimachus Experiens költeményei Mátyás királyhoz*. 1927. 19.

*Pierie lumen, nec minus eloqui,
Pannonii monstrans mihi nunc epigrammata Iani
Quo valeas plane numine me docuit.
Spiritus exagitat patruelis pectora et alte
Sublevat atque humili non sinit ire via.
Ille rudem primus permulsit versibus Histum
Et patrie et gentis candida fama fuit;
Sed velut armorum studio superavit Achilles
Pelea, pervincis carmine tu patruum
Eque tuo ingenio potioris gloria plectri
Crescit Pannoniis urbibus et populis.*

Callimachus értékes verséből következik, hogy Garázda költészete nem lehetett olasz ihlettségű, költői gyakorlatában pedig tudatosan kapcsolódhatott nagy elődjéhez, Janus Pannoniushoz.

További, de lényegében kevés adatot nyújt Thebaldeus és Verinus egy-egy Garázdához írt verse.⁹⁵ Thebaldeus csak annyiban jelentős, hogy mint költőről beszél róla, de Verinus is alig mond többet, mint hogy Garázda az a humanista, „qui prosa pariter carmine quique valet”.

Tanulságos siríratának tanulmányozása is. Garázda humanista szokás szerint mintaképének sorait vette át és variálta, ezzel formailag is szépen reprezentálva Janushoz való viszonyát. Utolsó mondatában önmaga helyét jelölte ki a magyar humanista költészet körében így: „Altera Pieridum gloria iure fui.”

Sajnos Garázda költői hagyományának továbbéléséről úgyszólván nincsenek adatok. Az egyetlen, Megyericsei János, aki Garázda halálakor hosszú epitáfiumában⁹⁶ Janushoz és Garázdához fűződő rokoni kapcsolatain kívül arra is büszke, hogy az ő költői útjukat követi.

*Quem non livor edax, alienaque gloria torquē,
Perlegat haec placidis carmina caesa notis.
Tres fuimus clari cognato e sanguine vates,
Pannonicam Dravus quam rigat altus humum.
Unus erat Janus, patrias qui primus ad oras
Duxit laurigeras ex Helicone Deas.
Alter erat Petrus genitus de stirpe Garasdae,
Qui tulit Aoniae plectra secunda lyrae.
Ultimus hos ego sum cognata e gente secutus,
Tertia doctarum gloria Pieridum.*

Megyericseiről sem tudunk sokkal többet, mint Garázdáról. Csak feltételezhetjük, hogy jobbra epigonköltő lehetett, aki inkább a Janus- és Garázda-kultusz ápolását érezhette hivatásának, semmint a költői úttörést.

Felvethető a kérdés, ha Garázda csakugyan Janus költészetének folytatója, miért nincs a Jagello-kori Janus-kultusszal együtt valamiféle Garázda-kultusz is? Talán azzal felelhetünk, hogy Janus Pannonius költészete lényegében Mátyást igazolta, eltekintve utolsó éveitől és ezért érthető, hogy verseit össze is gyűjtette.

A 80-as években mindjobban feltörő humanisták Mátyás, de nem az összpontosítás emberei voltak s ma már nehezen megállapítható okokból táplálták ezt a hagyományt a Jagello-korban is. Tudjuk például, hogy Szatmári György 1496-ban Aldus Manutiussal tárgyalta egy Janus Pannonius kiadás ügyében, tervét azonban csak jóval később valósította meg Magyi Sebestyén. E zavaros időkben látott napvilágot Adrianus Wolphardus és Werbőczy kiadása is.

Garázda költészete, annak ellenére, hogy Janus irányvonalának továbbvitelét jelentette, más megítélés alá kellett, hogy essék. Figyelembe kell vennünk, hogy költői működése akkor indult meg — feltételezhetően egyező hanggal —, amikor Janus már nem értett egyet Mátyással. A Jagello-kor viszonyai pedig azért voltak kedvezőtlenek számára, mert Garázda a centralizáció híveként félrehúzódt az anarchia elől. Mindehhez hozzájárulhatott még egy nem kevésbé fontos tény. Az, hogy versei tudomásunk szerint nem voltak összegyűjtve. A korviszonyokon kívül ez a technikai akadály is feltétlenül hozzájárult ahhoz, hogy Garázda költői hagyatéka szétszóródjék és elpusztuljon.

⁹⁵ Thebaldeus, *Ad Petrum Pannonium*. Kiadta Huszti József, Klebelsberg Emlékkönyv, 350. Ugolínus Verinus, „Ad librum suum...” Abel Jenő, *Irodalomtörténeti Emlékek* II. (1890) 348.

⁹⁶ Balogh Jolán, *Az erdélyi renaissance*, 1943. 249–250.

Meg kell említenünk könyveinek művelődéstörténeti jelentőségét. Könyvtárának töredékeiből is teljes határozottsággal megállapítható, hogy eléggé mély világi műveltséggel rendelkezett. Olvasmányai széleskörűek voltak. Az antik irodalom remekein kívül a történeti, a csillagászati és az orvosi tudomány is érdekelte, tanulmányozta a keresztény tanokat hirdető munkákat — hihetőleg — eredetiben, de ugyanakkor pogány írók okfejtései is lekötötték. Mind csupa olyan művek ezek, amelyek sehol, egyetlen XV. századi kisebb magyar humanista gyűjteményében sincsenek így együtt. A Garázda-kódexek, sőt síremlékének művészi kivitelezése is jelentős. Elsőrangú olasz mesterek keze alól, vagy műhelyéből került ki valamennyi.

Mindezekből világosan látható, hogy „Garázda Péter a magyar humanizmus egyik legképzettebb és legtehetségesebb tagja volt. Minden kis adat, amit róla kikutathatunk, egyúttal a magyar humanizmus képének kiépítését is szolgálja.”⁹⁷

⁹⁷ Hoffmann Edit, *Garázda Péter könyvtárának címeres darabja*. Turul, 1933. 79. Itt jegyzem meg, hogy állandó forrásul szolgált Ábel, *Petrus Garasda, ein ungarischer Humanist der XV. Jahrhundert* c. tanulmánya (Ungarische Revue, 1883, 22 skk.); Horváth János, *Az irodalmi műveltség megoszlása* (1944), valamint Kárdos Tibor, *A magyarországi humanizmus kora* (1955) c. alapvető munkája. Végül köszönetet mondok Gerézdi Rabánnak és Klaniczay Tibornak mindazon hasznos tanácsaikért, amelyekkel munkámat megkönnyítették.

BETHLEN MIKLÓS IMÁDSÁGOSKÖNYVE

Az irodalomtörténeti kutatás csak az utóbbi évtizedekben figyelt fel Bethlen Miklós sokrétű írói egyéniségére és igyekezett elsősorban az *Önéletírás* alapján, mind politikai célkitűzéseinek, mind pedig széleskörű műveltségének és írói eszközeinek magyarázatát, értékelését adni.¹ Nem mondhatjuk el azonban, hogy a felvetődött összes fontos kérdést részleteiben tisztán látjuk már. Mint korának legműveltebb embere, nagy politikusa és mint kiváló prózaírója újabb és újabb kérdések elé állítja a kutatót. Nemrég közzétett, eddig kevésbé ismert *Imádságoskönyvének* elemzése is teljesebbé teheti, nem egy kérdésben pedig új megvilágításba helyezheti az eddigi, nagyrészt a *Önéletírás* alapján kialakított Bethlen-képet. Különösen sokat mondó az *Imádságoskönyv* Bethlen politikai és társadalmi felfogásának alakulása szempontjából. Jelentős anyagot nyújt több irányú műveltségének a vizsgálatához is — a külföldi haladó irányzatok mellett elsősorban a hazai hagyományok aktív továbbfejlődésének szemléltetéséhez, és számos új lehetőséget ad a tudatos írói, művészi törekvés bemutatásához. Az *Imádságoskönyv* igen magas színvonalú írói alkotás, és minden tekintetben joggal helyezhető az *Önéletírás* mellé.

Bethlen Miklós imádságaival eddig mindössze Szadeczky Kardos Lajos 1923-ban megjelent közleménye foglalkozott.² Szadeczky írása azonban csak alkalmoszerű idézet-összeállítás, nem kísérli meg a mű értékelését, bár néhány fontos kérdésre felhívja a figyelmet, mint például a történeti és korrajzi adatokra, valamint a szokásos ima-műfajtól eltérő sajátosságokra. A Bethlennel foglalkozó munkák pedig legfeljebb csak a bibliográfiai teljesség, vagy az általános kérdések összefüggése miatt vesznek tudomást az *Imádságoskönyvről*. Jellemző Lukinich Imre rövid utalása, amely szerint Bethlen imádságainak „a bennük előforduló történeti adatok” adnak „forrásértéket”.³ Részleteiben azonban ezt a történeti anyagot sem tárgyalja. Irodalomtörténeti értékelése nem történt még meg, noha művészi értékeinek gazdagsága a XVII—XVIII. századi prózánk gyöngyszemévé teszi. Az idézett új Bethlen-kiadás előszava és jegyzetei már felhívják a figyelmet Bethlen e művére is.

1

Az *Imádságoskönyv* meglepően nagy terjedelmű, mintegy 80 oldalt foglal el,⁴ de tartalma egyáltalán nem korlátozódik a szokásos imaszövegekre, hanem abba beleágyazva elsősorban saját személyével, hazájával és más, irodalomtörténeti szempontból fontos kérdésekkel foglalkozik. Négy különválasztott részre tagolódik a mű, és már a címek alapján is tájékozódhatunk a mondanivalójukról. Az első „Rabságomban bőjt és vasárnapi imádságom magam személyem és hozzám tartozóimért” címet viseli, s ez a legterjedelmesebb rész, az egésznek csaknem fele. Nem más ez az imádság, mint a nagy művet megelőző rövid *Önéletírás*, de más eszközökkel, más módszerrel megírva. A második rész: a „Mindennapi reggeli imádságom a közönséges keresztyén anyaszentegyházért, nemzetemért, hazámért, pogányok és mindenekért” című, amely mind eszmeileg, mind művészi megformálásában a legértékesebb. Fő témája a nemzet tragédiájának az *Önéletírás*ban ily mértékben nem tárgyalt megrendítő elemzése. A harmadik

¹ Fontos lépést jelent a gondos jegyzetapparátussal nemrég megjelent új Bethlen-kiadás, amely az *Önéletírás*on kívül első ízben az *Imádságoskönyv* teljes szövegét is tartalmazza. Az új előszó pedig lényegében Bethlen marxista értékelését adja. (Bethlen Miklós *Önéletírása*. Bp. 1955. „Magyar századok”. Az előszót írta Tolnai Gábor, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta V. Windisch Éva.)

² Szadeczky Kardos Lajos. *Gr. Bethlen Miklós két kiadatlan műve ... rabságában írt emlékiratai, imádságai*. Budapesti Szemle. 1923.

³ Lukinich Imre. *A bethleni gróf Bethlen-család története*. Bp. 1927. 451. l.

⁴ Idézett Bethlen kiadás. II. 155–233. l.

imádsága „A léleknek Istennel, magával és a testével való beszélgetése”, amely az első ima anyagának lerövidített változata. A negyedik kisebb részhez kapcsolható az úgynevezett „Látások”-nak, csodás isteni jelenéseknek különálló leírása és a „Majd minden könyörgésem előtt bocsátani szokott invocatio” című fohász, valamint az a másfél oldalas szöveg, amelyben imádságai alkalmazásának körülményeit, börtönbeli életmódját ismerteti.

Az *Imádságoskönyv* elemzése előtt szükséges röviden szólnunk az imák műfajáról, s néhány egyéb általános jellemvonásról. Bethlen *Imádságoskönyve*, bár teljesen önálló, eleve határozottan, különválasztott munka, problémái mégis szorosan összefonódnak az *Önélet-írással*, s így a szakirodalom idevonatkozó megállapításai az imádságokra is több esetben alkalmazhatók.⁵ Mindkét mű indító okai azonosak; ugyanegy élet kétségbeesett küzdelmei után az egyén és nemzet katasztrófájából fakad mindegyik. Mindkét mű önmaga igazolását, becsületének megvédését, lelki nyugalmának megtalálását, ellenségeinek vádolását és a haza sorsában való tisztánlátás igyekezetét szolgálja. Elénk tárja Bethlen mindkét helyen egész egyéniségét, céljait, cselekedeteinek indítóokait, csalódásait, bűneit, erőit, egész lelki-világát. Mindegyik munkában szükségképpen istennél, a vallásban keresi a kiutat abból a lelki megrendülésből, amely önmaga s hazája tragédiája következtében érte. Ez a vallásosság elsősorban nem a dogmatikus egyházi felfogáshoz igazodik, hanem az érzelmi átélés, a haladó vallási ideológiák (puritanizmus) hatása alatt közvetlen kapcsolatot, szövetséget hoz létre isten és az ember között.

A közös vonásokon kívül azonban lényeges különbségek is vannak. Az imádságok gondolati kialakítása, de leírása is megelőzte a nagy művet. Ez magyarázza, hogy az azonos élményanyag itt sokkal frissebb még, és a nagy lelki megrázkódtatás közelsége más művészi kifejezést igényel, illetőleg tesz lehetővé. A tragédiát megelőző évek összes keserűsége s maga a katasztrófa is, az *Imádságoskönyv*ben formálódik először szavakba. Ettől a központi élménytől még nem tud oly mértékben ráérősen elkalandozni, mint az *Önéletírásban*. Itt csak felvillantja élete s hazája fontosnak tartott kérdéseit, és siet az elborzasztó végső kérdések felé. Ily módon az önmaga s hazája kétségbeesett sorsának okait keresve, az utolsó évek eseményeit, valamint saját tetteit izgatottan és sűrítve elemzi. Az így kialakuló mű teszi lehetővé, hogy az imádságok sok esetben magyarázatot adnak olyan kérdésekre, amelyek a Bethlen tragédiájával befűződő *Önéletírás* alapján megoldatlanok maradtak.

Az *Imádságoskönyv* is az öngazolás céljait szolgálja, csak hogy itt kevésbé áll előtérben a „részhajlatlan utókor”, mivel imáról is lévén szó, közvetlenül a katasztrófa után csaknem kizárólag istenben van Bethlen minden bizodalma, mint írja: „... minden világi igazság, irgalmasság és vigasztalástól egészen megfosztott nyomorú féreg a Te mennyei, királyi, bírói ítélőszéked eleibe appellálok az én peremet...”⁷ Mindez nem zárja ki azonban, hogy a mű megírásával nem törekedett volna földi, emberek előtti mentségre. Megnyugvást keresett az utolsó évek szörnyű üldöztetése után, valami abszolút biztonságra vágyott, amely nem olyan, mint az ember hite, „... aki indulatból akit ma halálban szeret, holnap hasonló bolond indulatból gyűlöli halálra.”⁸

A kiút keresés tehát hangsúlyozottabban istennél van, s ez nagymértékben műfajából is következik. Nem helyezhető azonban Bethlen *Imádságoskönyve* a korabeli nagyszámú, nyomtatásban kiadott imádságoskönyvek sorába,⁹ bár tudjuk, hogy ezt a vallásos műfajt is felhasználták aktuális nemzeti és társadalmi kérdések kifejezésére. (Pl. imák a nemzeti romlás okozta szenvedések megszüntetéséért, csata előtt a harc sikeréért, börtönben synlódók vigasztalására stb.) Ennek a műfajnak politikai tartalommal való telítődése Bethlen imáihoz viszonyítva elenyésző. Azoknak az egyéni, de a nemzet ügyét valamely végzetes esemény miatt mélyen érő imádságoknak kevésbé ismert fejlődésvonala állíthatnánk inkább, amelyeknek kiteljesedését Rákóczi Ferencz imádságaiban láthatjuk majd. De Bethlen imáinak műfaját vizsgálva egyéb kérdések is merülnek fel. Már Szadeczky K. Lajos megállapította,¹⁰ hogy Bethlen imádságait a vallomásokkal rokon vonások jellemzik, s Bethlen maga quere-láknak, siralmaknak is nevezi.¹¹ Az *Imádságoskönyv* valóban olyan közös műfaji alapról

⁵ E tekintetben szükségszerűen az említett és említendő szakirodalomra támaszkodom. Ezekon kívül még: Géber Antal: *Gr. Bethlen Miklós bécsi fogságáról*. Irodalomtörténeti Közlemények. 1905. 158–173. l.; Lukinich Imre: *Bethlen Miklós bécsi fogságáról*. Irodalomtörténeti Közlemények. 1906., Páris Sándor: *Gr. Bethlen Miklós élete*. Kolozsvár. 1907. Gyárfás Elemér: *Bethlen Miklós kancellár*. Dicsőszentmárton 1923., Kemény Katalin: *Erdélyi emlékiratok*. Kolozsvár. 1932., Németh László: *Bethlen Miklós. Tanú*. 1934., *Irdely öröksége*. című sorozat bevezetési. Bp. é. n. és Juhász I.: *Bethlen Miklós politikai pere*. Kolozsvár. 1945.

⁶ B. M. *Önéletírása*, i. m. II. 92. l.

⁷ „... hadd sírjak, hadd panaszkodjam az engemet rontó világ ellen...” *Imádságoskönyv*. i. m. II. 167., 181. l.

⁸ *Imádságoskönyv*. i. m. II. 185. l.

⁹ Szabó Károly. *RMK. I.* Bizonyossága szerint, csak a XVII. században több mint 100 imádság kiadás-ról tudunk.

¹⁰ I. m. Budapesti Szemle, 1923.

¹¹ Idézett Bethlen-kiadás jegyzeteiben V. Windisch Éva is utal erre az elnevezésre. II. 324. l.

nőtt ki, mint ahova saját *Önéletírása*, vagy a jellegzetesen puritánus meditációk, vagy *Rákóczi Vallomásai* tartoznak. Hangsúlyozni kell, hogy a mindegyikben meglevő, feltétlenül közös alapanyaghoz nagymértékben hozzájárult *Augustinus Vallomásainak* formáló hatása is. A formai kerettől eltérően a tartalom semmi esetre sem a szokásos, sablonos ima-műfajhoz tartozik, ettől határozottan elválasztható. Saját hasonlata szerint Bethlen a vallás törzsét, gyökerét a „szívnek teljességében” keresi, az „imádságot” annak csak „levelének, virágjának, gyümölcsének” tartja.¹² Az imádságokban nemcsak ezek a levelek és virágok, hanem valóban a szívnek teljessége az egész lélek őszinte feltárása, gyónása, vallomása árad isten felé. Személyes és nemzeti kérdések kifejezése ugyanakkor az *Imádságokönyv*, miként *Rákóczi Vallomásai*. Nem a börtönben szenvedő, életét menteni akaró ember kétségbeesett kapaszkodása, könyörgése istenhez, hanem az életéről beszámoló, a nemzet sorsán gyöttrődő, tönkretett ember, megnyugvást kereső lelkének semmit el nem leplező kitárulása. Ilyen módon érthető, hogy a túlfűtött vallás alaphang s az imádság forma ellenére, életének története, a politikai események és más témák is reális, élethű ábrázolást kapnak. Az imádság forma csak keretvé válik annak a most tömörítetten, izgatón, egyes eseményeket kiemelve megfogalmazott tartalomnak, ami később az *Önéletírásban* nyugalmasabb, részletekre kiterjedő és átfogóbb kidolgozást nyer. Mindezen túl Bethlen — ha nem is egészen tudatosan — az imádság-műfajban inkább írhatott őszintén, hiszen a börtön gátló körülményei kevésbé érvényesültek a vallásos ima-formában, istennel szemben.

2

Az *Imádságokönyv* legfőbb célja a nemzet nagy sorskérdéseinek elemzése. Ennek egységes koncepcióban kifejezett, nem várt erejű bemutatása lepi meg elsősorban a mai olvasót a *Mindennapi reggeli imádságban*, de a többi ima is ennek a fókédésnek a kibontását készíti elő. Szükségszerűen adódik így módon, hogy a mű jelen értékelése főleg ennek a kérdés-sornak részletesebb feldolgozására törekszik, ami viszont további problémák tisztázásához nyújt lehetőséget.

A nemzet korabeli sorsának vizsgálatához Bethlen az egész nemzeti múlt áttekintése után, a történeti hagyományok átélésén keresztül jut el. A nemzet egész történetében keresi az okokat, hogy nemzetének és osztályának bírálójaként, később a nemzetvizsgálat haladó szellemű, művészi remekét adja. Nem lehet érdektelen, hogy az idevezető utat közelebből megvizsgáljuk.

A történeti áttekintésnek módszere, de bizonyos mértékben a további kérdések felfogása is, a XVI. sz.-i reformáció harcos hagyományaiba nyúlik vissza, s annak szociális és hazafias célkitűzése a puritanizmus légkörében új jelenségekkel bővülve jelennek meg. Mint ismeretes, a magyar puritánus módszerek, de még a célok is sok esetben hasonlóak, vagy éppen azonosak a XVI. sz.-i reformátorokéval. A reformáció célkitűzései ugyanis annak idején nem válhattak valóra, s most a külföldi mozgalom hatására, továbbfejlődve és újból aktív erőt képviselve ismét megjelennek.

Bethlen történetfelfogása példázza ezt a kapcsolatot, amelynek főbb gondolatai újból hasznosan alkalmazhatók társadalmi és nemzeti kérdések előremutató kifejtésében. Bethlen ugyanis arra a régi gondolatra építi fel munkáját, amely szerint a nemzet romlása isten büntetése az elkövetett bűnökért. Ez a gondolat abban a formában jelenik meg nála, amiként azt Farkas Andrásról kezdve a reformáció írói kidolgozták és közismertté tették, összefüggésbe hozva annak antifeudális tartalmát a nemzet függetlenségének kérdésével. Ez a koncepció hagyománnyá vált, s tovább fejlesztve még a XVII. sz.-ban is alkalmazható volt haladó célok szolgálatára. (Magyarai, Zrínyi stb.)¹³

Az imádság magyar történet-áttekintő részének tudatos előkészítő szerepe van. Nem konkrét történeti tartalom, krónikás esemény-ismertetés a célja, hanem történet-bölcséleti vizsgálat, amelynek segítségével a hagyományos felfogás motívumait saját korához hozza közel. Az így értelmezett történetfelfogásnak vázlatos áttekintése a következő:

Isten minden különös érdem nélkül kedvébe fogadta „ezt a bűnös, barbarus, ostoba scythia magyar nemzetséget”, kihozta „két versen a sovány, hideg Scythiából”, gondját viselte táplálta a „Kánaán földéhez hasonló jó földön” és messzi országokra kiterjesztette hatalmát. Az isteni jótétemények sorát azonban a nemzet „háládatlansága”, bűnökbe merülése követte. Gonoszul visszaélt a nemzet a „szép békességgel és boldogsággal” és isten bosszantására: „...adá magát egészen csak a világnak, a testnek, a bűnnek üzésére...” Ezek után isten bosszújának és büntetésének sorozata kell hogy bekövetkezzék: „a tévelgésnek erejét”

¹² B. M. *Önéletírása*, I. m. I. 53. l.

¹³ Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*, Bp. 1954. 73–83. l.

bocsátja az országra, „tanácstalan viszálykodással” veri meg a rendeket stb. Elérkezik a haza romlásának, pusztulásának időszaka: „a nemzetségnek koronáját” isten „három darabbá” rontja, „napkeletet” feltámasztja ellene stb. Isten azonban a továbbiakban „időt s alkalmatosságot” ad a nemzetnek a bűnöktől való szabadulásra, az ország sorsának jobbrafordulására érdekében.¹⁴

A történelem menetének ilyen elemzése a XVI. sz-i hagyomány újabb felhasználása. A régi koncepció továbbélését bizonyítják a felsorolt bűnök is. A reformáció merész politikai mondanivalója a feudális bűnök ostorozásában található; a predikátorok az egyházi és világi feudalizmus bűneiben, a feudális anarchiában látták az ország bajainak okát, s az ezekről való szabadulástól várták a helyzet javulását: a központi hatalom megvalósulását. A Bethlen történet szemléletéhez tartozó bűnfelsorolás és társadalombírálat a predikátorok felfogásának megfelelő eszméiséggel rendelkezik. Az isten bosszúját, tehát a romlást kiváltó bűnök halmaza Bethlennel általában a következők köré csoportosul: „... a nagy testi bátorság, felfuvalkodás, bujálkodás. ... fősvénység, húzás-vonás, lopás, tolvajlás, prédálás, egymásnak sokszínű rontása, nyomorítása, vesztegetése,” stb.¹⁵ A felsorolás mutatja, hogy ezeknek a bűnöknek nagyrésze egybeesik a reformáció íróinak bűnlajstromával. Ezeket a bűnöket Bethlen is a feudális osztály bűneiként tartja számon: A „főrendet” és a „népnek eleit” vádolja, hogy „gonosz életének rút példájával annyival is nagyobb bűnbe ejtje a községet, hogy veszne el a nemzetség a fejétől fogva a sarkáig”. A „szegény, erőtlén község” érdekében ostorozza a főrendet, amely letapodja az igazságot és a törvényt. A feudális egyházat is a szegénység szempontjából bírálja: A lelki tiszteket világgal elcserélő papok „bálványokat, lelki kenyér helyén követ, kígyót, skórpíót” adtak a szegény népek, a bibliát nem fordítják, nem olvassák, nem tanítják.¹⁶

Az *Imádságokönyv* továbbfejlődő társadalombírálata a legtöbb esetben erre az alapra támaszkodik. Bethlen magáévá tette és alkalmazta tehát az előző század történet-felfogását, s így a reformáció antifeudális, haladó örökségének felelevenítésével a jelen kérdéseinek megfogalmazásához magasabb színvonalon, a történelmileg kialakult társadalmi és nemzeti felfogás szerint érkezhetett el.

Bethlen természetesen a készen kapott koncepción némely helyen változtatott. Egyrészt továbbfejlesztette, kiegészítette, másrészt az időszerűtlen, elavult részeket elhagyta, vagy módosította. Ilyen kérdések pl. Erdély történetének ehhez a szemlélethez alkalmazása, vagy a török veszélynek, illetőleg „oltalomnak” értelmezése stb. A zsidó—magyar párhuzam is alakuláson ment át. Bethlen maga is hivatkozik rá, és szerinte a tanulságok érdekében szükséges és fontos a két nép történetét összevetni.¹⁷ Ez a módszer a későbbiekben a teljes *Imádságokönyv*-ben megnyilvánul, természetesen a biblia önálló alapos ismeretében, saját mondanivalójának szabadabb kifejezése érdekében. Vallási kérdésekben is érződik már a későbbi XVII. sz-i protestáns látásmód, bár a régi, hagyományos felfogást is megőrzi, pl. a két táborra osztás kifejezéseit: „Krisztus országa — Antikrisztus országa” és „Krisztus könnyű igája — Antikrisztus nehéz-vasjárom” stb.¹⁸

Problemátikus kérdés marad, hogy a XVI. sz-i reformátorok által kidolgozott koncepció milyen úton került Bethlenhez. Szó volt a puritanizmusnak a reformáció eredeti szelleméhez való visszatéréséről, utalhatunk bizonyosságul a puritánus predikátorokra, pl. a Medgyesi Pál predikációiban — bár nem ilyen egységes koncepcióban meglevő — hasonló felfogásra.¹⁹ Továbbbővíti hagyományra is gondolhatunk, hiszen a szemlélet nyomait Farkas András, Székéssy, Magyarai és Zrínyi után a XVII. sz-i énekköltészetben is megtaláljuk.²⁰ Mindezekkel számolva, feltételezhető a XVI. sz. anyagával való közvetlenebb kapcsolat is, amire különösen ennek az imádságrészletnek formai vizsgálata hívja fel a figyelmet. A tömör, átfogó kidolgozás, a tartalmi és kifejezésbeli egyezések, a régiesebb stílus, a társadalombírálat hasonló módja és általában ennek a résznek hanghordozása jóval előbbi, feltehetőleg XVI. sz-i verses feldolgozásra emlékeztet. Befejezésül elgondolkoztatónak tartom Bethlennek börtönbeli életmódjával kapcsolatos alábbi megjegyzését: „Énekleltünk az inasommal rendszerént napjában négy-

¹⁴ *Imádságokönyv*, i. m. II. 199. l. és kk.

¹⁵ Uo. 202. l.

¹⁶ Uo. 202—204. l.

¹⁷ „... szabad a mű állapotunkat azokkal összevetni, minthogy Felseged mindeneket és azokat is a mű tanuságunkra iratta meg.” Uo. 214. l.

¹⁸ Uo. 203, 219. l.

¹⁹ Medgyesi Pál: *Sok jajokban*... címen kiadott predikáció gyűjteményében (Sárospatak. 1658.) a szemlélet alaphangja és elemei lepton nyomon megtalálhatók pl. „... kihoztat a Magyar Nemzetet a hideg Scythiából a sovány földről hatalmas kézzel stb. (Ötödik jaj. 46. l.) — L. Császár Károly: *Medgyesi Pál élete és működése*. Bp. 1911.

²⁰ L. Magyar költészet *Bocskaytól Rákócziig* c. kiadás (Bp. 1953.) verseiből például „Papvilág Magyarországon,” „Rákóczi Ferenc buzgó éneke,” „Magyar nemzetnek az Uristenhez való könyörgése” stb.

szer, — a zsoldárokon kívül — . . . a régi énekeket is rendre egynéhányszor mind elmondottuk”²¹ Bethlen állítása mindenestre megerősíti azt a benyomásunkat, hogy legalábbis a „régie-
nekek” hangulata hozzájárulhatott ennek a történetkoncepciónak művészi kidolgozásához.

3

Több szempontból kell foglalkoznunk az *Imádságoskönyv* központi mondanivalójával: hogyan látja, milyen okokkal magyarázza korának nemzeti katasztrófáját. Bethlen a nemzet történetének sajátos felelevenítése után jutott el a jelen, nemzeti és társadalmi kérdéseinek elemzéséhez, a nagyszabású nemzeti önvizsgálathoz. A haza szerencsétlen állapotának okait azoknak a bűnöknek elemzésével kezdi, amelyek a megelőző nemzeti pusztulásokat okozták. A reformátorok által ostromozott bűnöknek továbbéléséből, történeti és társadalmi változásokhoz igazodó súlyosbodásból és meg sokasodásból alakítja ki végül az egyén és a nemzet kérdéseit összekapcsoló leplezetlen vallomását. Ahogy a bűnök elemzésében saját korát közelíti meg, és ahogy a nemzet sorsa miatti aggodás elhatalmasodik rajta, mindinkább kilép a reformációs szemlélet keretéből, bár azt nem egyszer fejlettebb fokon felhasználja még. Mindent átfogó, reálisnak mondható társadalomrajz alakul ki, amelyben a társadalombírálat mindinkább élesebbé válik, s az uralkodó osztály hatalmas vádiratává fejlődik. Így jut el a nemzeti sors teljes megértéséig, amikor a romlás belső okait összekapcsolja a Habsburg-hatalom nemzetellenes törekvéseinek — börtönbeli helyzetéhez alkalmazott, de mégis világos, egyértelmű leplezésével. A kivetető út a nemzeti abszolutizmusra való törekvés sajátos gondolata is így jelenik meg. A súlyos társadalmi és nemzeti sérelmek a nép helyzetének vizsgálatához vezetnek, és így módon a nép szemszögéből tudja a Rákóczi-szabadságharc kitérését magyarázni.

Bethlen *Imádságoskönyvének* legfontosabb kérdése a nemzet sorsának megértése; ezt a főtémát igyekszik minden oldalról megvilágítani, hogy saját kétségbeeső tragédiájának okait is megtalálja. Ezeknek a végletes gondolatoknak, indulatoknak, érzéseknek és szenvedélyeknek hevében használja Bethlen a végtelenül finommá vált kifejezést és formát.

*

„A haza közönséges, irtóztató romlása” miatti tépelődésből indul ki Bethlen nemzeti önvizsgálata. Olyan bűnöket keres, amelyeket az általános nemzeti bűnhődés okául ismerhet fel. Ezek veszi sorra elsőnek a „nemzetséges szokott bűnöket”. Várható az előzőek alapján, hogy ezek szerves folytatását jelentik a reformáció által is ostromozott bűnöknek. Pl. idézem a fontosabbak és többször említettek közül: „A rettenetes irigység, gyűlölség, visszavonás, haragtartás, bosszúállás, vérengzés, öldöklés, . . . hivalkodó szó, rágalmazás, csúfolás, te monád, hazugság, csalárdság, álnokság, egymás ellen való liga, összeesküvés. . . stb.” Már a felsorolásból látható, hogy ezek a „nemzetséges bűnök” a feudális anarchiára utaló, sajátos társadalmi vétkek, amelyek a történelmi valóságnak megfelelően Erdély korabeli helyzetére voltak jellemzők. De a megnevezéseken, felsorolásokon kívül egyes esetekkel, példákkal mutatja meg a szélteben elterjedt s valóban „nemzetséges” bűnöket. Egész pontos jellemzését adja többek között Apafi kora anarchiájának: A fejedelem nem tudja betölteni „méltóságos hivatalát”, mert alkalmatlanná teszi őt a „csudálatos elkábuló, bámuló, rettegő, mindent utáló, csömörlő nyavajaja”. A magistrátus, a főurak pedig „boldogtalan tanácsalanságba”, vizsálkodásba merülnek, és Bethlen találóan „egymást tömlöcöző, nótázó, ölé, üldöző, kergető, pusztító, vesztegető, emésztő sok tyrannus”-nak nevezi őket, akiknek „gázolások alatt” a haza végső romlásba jutott. Bírálatának elején Bethlen még csak inkább a szokásos, anarchiát ostromozó XVI. sz-i fordulatokat használja, s különös súllyal emeli ki a törvénynek és igazságnak semmibevételét. „A népnek elei, tudósai és igazgatói” az igazságot és törvényt maguk tiporják sárba, a „szegénységet” újabb és újabb törvényekkel nyomorítják, de saját érdekükben ezeket a törvényeket „jutalom, ajándékért egyaránt szélteben adják vala, mint a kalmár az árut a piacon”²²

A társadalomban látott visszaesés helyzet okait keresve a feudális elmaradottság vizsgálatáig jut el. Jellemző, hogy ebből a szempontból a puritánizmus célkitűzéseinek megfelelően, a kultúra, a tudomány és az oktatás kérdéseit látja legfontosabbnak.²³ A feudalizmus kultúraellenességét, amelyet Bethlen a vezető osztály sajátjának tart, éles szavakkal ítéli el. Az *Önéletírásban* is pellengérre állítja a „tudományt utáló fő- s nemesi rendet”²⁴, de itt még

²¹ *Imádságoskönyv*, I. m. II. 221. I. (kiemelés tőlem Gy. V.)

²² Uo. 205, 206, 202, 206, 203. I.

²³ A puritánizmusoz kapcsolódó kérdésekhez Makkai László. *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen.* Bp. 1952.

²⁴ *B. M. Önéletírása*, I. m. I. 148, 152. I.

határozottabb megfogalmazásban mutatja be. Apáczai vagy Tolnai Dali János gondolataihoz hasonlíthatók azok a részek, amikor kifejti, hogy a „tudomány nélkül való nép” elvész, mert más nemzetektől lemaradva, a főrend gonosz élete miatt „barbariesben és ostobaságban” tartva nem tudott előrehaladni. Az elmaradott feudális nevelés kritikáját adja, s ebben a vonatkozásban is, miként Tolnai Dali, Medgyesi vagy más puritánusok, a haladó polgári célkitűzést képviseli. Elkeseredetten írja, hogy az iskolákban „a tanulásra való szép időt hijába-valóságokra fordíták” és a gyermekeket nem „az ő született nyelveken” tanították. Kétségtelen, hogy itt a puritánusok egyik legkiemelkedőbb programpontját, a nép nemzeti nyelvű iskoláztatásának célkitűzését tette magáévá. Bethlen a nép szemszögéből látja katasztrofálisnak a kulturális elmaradottságot, a nemzet vesztének okait ismeri fel abban, hogy mint írja „az alávaló község ezek között elkábula a nagy ostoba tudatlanságban”.²⁵

*

Bethlen a nemzeti bűnök mellett az ország romlását külső okokkal is kapcsolatba hozza, és a nemzet idegen elnyomatásának kérdését a belső bűnökkel szoros összefüggésben mutatja be. Börtönbeli helyzete e tekintetben nem engedi meg álláspontjának nyílt kifejtését, de mégis messze túl tud jutni az *Önéletírás*ban foglaltakon, s az imádság forma is nem egy esetben kedvezőbb lehetőséget ad erre, mint az *Önéletírás* epikus formája. Ezeknek a kérdéseknek legfinomabb feldzéséhez azonban csak a továbbiakban, az egyéni és a haza sorskérdéseinek összekapcsolásakor, a bőjti imádságban érkezik el.

A két ellenség koncepciójának történeti felvázolása lehetőséget ad álláspontjának őszinte előadására. E szerint a magyar nemzet, a napnyugati és napkeleti két nagy birodalom között 300 esztendeje őrlődik. Hol egyik, hol másik parancsolja: „Hajolj és fekdj le, hadd menjek által rajtad. . .” Készen írja tovább Bethlen: „... olyokká lőttünk, mint az ország útján és utcán lévő sár és por. . .”²⁶ A napkelettől és napnyugattól elszenvedett pusztításokat kimondhatatlannak és elszámálhatatlannak tartja. Egyik régebbi levelében írta még Teleki Mihályt figyelmeztetve: „Eb a török, kutya a német, és ezek ketten megemésztenek bennünket.”²⁷ Ugyanezt a két ellenség-felfogást fejezi ki itt is, de már a bekövetkezett szerencsétlenség után, rezignáltan, inkább csak a Habsburg-hatalomra leszűkítve: „... két nagy hatalom között (a nemzet) nem tudta magára gondot viselni. . . hanem mint az esztelen, együgyű bolond galamb. . . marada a kétféjű nagy sasnak napnyugoti körmei között”. A sok gonddal, fáradsággal kiereszkolt diploma akkor még szépek tűnő pontjai ma már homályba veszttek, mint írja „... semmit sem használnak, hanem mindenek veszedelmünkre fordulnak.” Ha nem is írja le nyíltan, kiérezhető a továbbiakból, hogy világosan látja hova jutott az ország: Habsburg tartománnyá vált. Egyszer sem nevezi meg ezt az ellenséges hatalmat, mindig körülírja, vagy leggyakrabban „idegen nemzet” kifejezéssel jelöli. Látja a nemzeti, politikai sérelmeket, előtérbe állítva a katonaság „kegyetlenségét, telhetetlenségét és a népnek megemésztesében csudálatos nagy praktikus elméjét”. Az „idegen nemzet” átfogó jellemzésére Rabutin személyen keresztül kerül sor. Amit Bethlen a Habsburg hatalom e közvetlen képviselőjéről, erről az „idegen nagy emberről”, a gyűlölet legizűbb hangján leír, az egyszerűs mind az egész Habsburg hatalomról vallott véleményét is jelképezi. A nemzeti romlás külső és belső okainak tudatos összekapcsolását mutatja, és társadalombírálatának újabb lendületet ad annak a jelenségnek leleplezése, hogy az ország vezetői az „idegen nemzet előtt” s azzal egyetértésben vesztegetik, rontják egymást és a hazát, s a „nemzetséges szokott bűnököt” tetézik az idegen nemzetből eltanult „fertelmességekkel”.²⁸

A nemzeti sérelmek mellett fontos szerepe van a vallási sérelmeknek is. Az egész ellen-reformáció problematikája helyet kap itt, és végső soron az is a nemzet sorsának közelebbi megvilágítását szolgálja. A protestánsok és katolikusok harcában a politikai érdekek összekötőjét látja. Amikor leírja a „klérusnak és ettől elbírattott külső méltóságoknak szörnyű buzgóságokat” a reformáció elleni harcban; a népet félti a „lelki Babylon régi vasjarmától”. Ez a vasjárom nemcsak lelki kérdéseket jelent, de együtt jár „világi becstelenség, tömlöc, bírság, számkivetés, javacskaítól való megfosztás s egyéb sok csudálatos mesterségekkel”. Amint a hozzávetőlegesen egyidejű predikátor költészetben a vallásos és politikai mondani-való összefonódik, Bethlennél prózában hasonló jelenséggel állunk szemben. A reformáció pusztulása jelenti a nép, a nemzet romlását is, a katolikus térhódítás a Habsburg hatalom terjeszkedését is. A Habsburg-kérdést tehát vallási szempontból is felveti és joggal állapítja meg, hogy nemzetségének és abban kiváltképpen a protestánsoknak, a „másvallású monarchia

²⁵ *Imádságokönyv*, i. m. II. 203. I.

²⁶ Uo. 218. I.

²⁷ Bethlen Miklós Teleki Mihályhoz 1677. szept. 28. Gergely Sámuel: *Teleki Mihály levelezése*. VII. 504. I.

²⁸ *Imádságokönyv*, i. m. II. 206, 207, 204, I.

előtt” igen gyenge, jóformán semmi hitelük nem volt, s megbízhatók semmiképpen sem lehetnek. Ezt a kérdést a zsidók babiloni fogságának és a magyarországi lelki szolgaság párhuzamba állításával érzékelteti és viszi tovább: „A pogány királyok szabadságot adának... de jaj... a mű dolgunk nem olyan messze jár-e attól, mint az ég a földtől és a tűz a víztől...” Nemhogy a király előtt felmagasztaltatnánk; ...nemhogy ez minékünk szabadságot adna”, de gyűlölet és utálat tárgyává lettek, s a pogány török alatti szenvedéseknek sokszorosát kell elviselniük. Mit várhatnak a protestánsok, de az egész nemzet is a Habsburg hatalomtól, ha az eddigi tapasztalatok szerint a békéről és szabadságról erős hittel, esküvéssel adott diplomákat nem köteles a király megtartani, mivel azokat az állítólagos „hütelnekeknek avagy eretnekeknek” adta. Innét következik tehát, ha Bethlen akár egyházának megmaradásáért könyörög, akár a nemzet tragikus sorsán elmélkedik, mindegyik esetben a Habsburg-kérdéshez jut el, s a vallási és nemzeti téma összefüggő egységben jelenik meg. Bethlen számára azonban egyháza mindezen túl jelenti még a hagyományhoz való ragaszkodást is, és a puritanizmus új polgári célkitűzéseivel bővült protestantizmust, amely jól megfér az imákban is kifejezett, vallási uniót kívánó elmélettel.²⁹

*

A nemzeti és vallási sérelmek vizsgálata után Bethlen az uralkodó osztály páratlan éles-ségű leleplezését fogalmazza meg. Itt összpontosítja az ország vesztét okozó bűnök feltárását, s ennek a szörnyű vádiratnak azt a rendkívüli sajátosságát adja, hogy nem külső bírálatot gyakorol, hanem saját osztályát ítéli el. Középpontban a „mű magunk” bűneinek vizsgálata áll, amelyekkel mint írja: „a veszedelmünk tűzére legtöbb olajat öntünk.” Ezeknek a részeknek realizmusa jórészt ebből az osztálybírálatból következik.³⁰ Az uralkodó osztály bár látja, hogy a „szegény népen az idegen nemzet terhe majd elviselhetetlen”, mégis kíméletlenül fokozza a jobbagyság nyomorát. A legválogatottabb fondorlatokkal sanyargatják a népet: „királyi jövedelmek fukar árendálásával... közönségesből való ajándékozással és minden szemtelen prostitúciókkal”. Visszaélt ez az osztály az istentől kapott hatalmával, „méltóságos tisztivel” és nem látta kötelességeit ebben a „szép úri fejedelmi életben”. Odaadta magát egészen a „népnek nyomorítása, szomorítása és botránkoztatására”. Hivatalukban nem jártak igaz úton, a törvényt, igazságot kijátszották, minden gondjuk csak egymás veszedelme és minden erőszak volt.³¹

Az egyéni haszonszerzésnek — mint írja feneketlen zsáruk töltésének — a közjóval szembeni érvényesítését különösen jellemzőnek tartja. Ezeknek a bűnöknek megjelenítése formai tekintetben is gondosabban kidolgozott. Ilyen hasonlatokkal ír erről: „A mű házaink a gubernátor palotájától fogva egy falusi bíró, polgár, poroszló kunyhójáig... olyan tele vala ragadmánnyal, mint a szerencsés madarásznak madárkákka, galambbal tele fogott kalickája, kosara...” A szegény nép rovására bárki szabadon, felelősségrevonás nélkül csálhat, húzhat, vonhat, lophat, félreterhet és dughat; olyanná lett a nép között a nemesség, mint az „ordító oroszán, a futkosó medve és az estvéli farkasok”, akik szünet nélkül prédára, koncra rohannak.³²

Osztálya kíméletlen bírálatában már nem az előzőekben látott hagyományos anarchiát ostromozó formulákat használja, hanem a XVI. sz-i hagyományt összekapcsolja a puritanizmus, a nemesség bírálatának szempontjaival. A nemesség parazita életmódjának bemutatása lép előtérbe, a polgári haladást akadályozó bűnök leleplezésével egyetemben. A nemesség parazitizmusának bemutatása után jut el Bethlen a kétségbeesését kifejező felkiáltáshoz: „Jaj, jaj! jaj münékünk, mint vesztők magunkat, édes hazánkat, házainkat, javainkat, mindennünket, mű magunk”. Jogosnak érezzük kétségbeesését, mert mint írja a „haszontalan henyélő időtöltéssel” a „drága arany fűdő” veszett el, amikor „vadászás, halászás, madarászás, tunya álom, restség, vendégség, muzsika, tobzódás, részegség és kártyázás” helyett a nemzeti, gazdasági és kulturális felemelkedésre kellett volna törekedni.³³

Az előzőekben az úgynevezett nemzetséges bűnök vonatkozásában volt már szó a puritánus program felhasználásáról Bethlen imádságaiban. Hasonlóképpen Bethlen és a puritánus predikációk nemesség bírálatát közt is rokon vonások találhatók. A puritánus predikációk haladó eszmeiségének irodalmi hatását joggal számításba kell vennünk, hiszen a predikációk olvasott műfaj is a XVII. sz.-ban, amit a nagyszámú kiadott predikáció gyűjtemény is bizonyít. Ezek közül csak az *Imádságoskönyv* tematikájához közelálló, Bethlen által tisztelt „nagy tudományúnak” jellemzett Medgyesi Pál predikációira utalok. Medgyesi predikációiban, különösen a *Jajjok* címen kiadottakban az a fő célkitűzés, hogy a nemzet romlásának okait

²⁹ Uo. 203, 204, 166, 216, 214, 219, 220. l.

³⁰ Uo. 207. l.

³¹ Uo. 207, 208. l.

³² Uo. 209. l.

³³ Uo. 208. l.

vizsgálva a nemesség bűneinek puritánus szellemű leleplezését adja.³⁴ Ennek a nemesség bírálatnak tartalmában és formájában is több Bethlenéhez hasonló vonása mutatható ki, kezdve a közös kiinduló ponttól, a bibliai bűnök alapulvételétől, a romlás okainak aprólékos megjelöléséig, a szinte megegyező bűnök felsorolásáig.

Bethlen társadalombírálatának jellemző sajátossága az őszinteség. Nem akar és nem is tud „személyt válogatni” és „hízelkedő beszéddel” élni. Számára a nemzeti önismeret bármilyen kegyetlen és megszegényítő is, csak szépítés nélküli lehet. Nem új vonása ez Bethlennek, élete üldöztetése is nagymértékben ezzel a magatartásával magyarázható. Elég csak utalni egyik régebbi Telekihez írt levelére,³⁵ amelyben szintén kimeri mondani, hogy elsősorban a „nagyrendek” miatt veszik el az országot. — Bírálatát átfogó, nem személyes torzsalkodásból áll, egységesen az uralkodó osztályt ítéli el. S ha művében kétségbeesés, a végső pusztulás víziója van, érthető, hiszen ő maga is tagja ennek az osztálynak, és tudja, hogy maga is vele együtt pusztul el, bármit is tesz ellene. Talán ha nem vált volna ilyené ez az osztály — írja rezignáltan — „... talán megmaradunk vala, avagy csak ilyen hamar és ilyen rútul nem veszünk vala el, amint elvesztünk és veszünk mindennap”.³⁶

*

[A feudális vezető osztály bírálatát tovább folytatódik, de a nézőpont változik: a nép oldaláról, a néppel szemben elkövetett bűnöket tárja fel. Társadalombírálatának így újabb kiemelkedő pontjává a föld népén esett sérelmet teszi. Úgy tűnik, hogy az ország romlása szempontjából különösen fontosnak a nép rovására elkövetett bűnöket látja, s a nép mellett állva tud hangot adni a kifosztottak panaszainak: „Ki tudná kimondani és elszámolni — írja — magunknak a nagyobbaknak a nép közönséges terhek alkalmatosságával való sokszínű-formájú fukar kereskedésünket, a terhek felvetésében való nagy igazságtalanságot” stb. Soká lehetne idézni, amint sorra veszi a „népen való sok húzást-vonást”, a „nép oltalmazására való nagy tunya vigyázatlanságot”, és a „szegény népek véres verejtékével, szabadságával, törvényével való kereskedést”. Már az *Ötleírásból* is tudjuk, hogy Bethlen szereti a népet, és ha mint feudális ur nem is azonosítja magát ügyükkel, de igyekszik megvédeni, oltalmazni őket. Az *Imádságoskönyvben* túljut ezen: meg tudja érteni a szegény nép ügyét és azt, mint a legjelentősebb nemzeti problémát mutatja be. Bírálatában jóformán minden kicsiny okot, bűnt számontart, ami az ország veszedelmét előidézhette, de a népet egyetlen esetben sem hibáztatja. Csak a részvét és együttérzés kap éethely annak kegyetlen szenvedése láttán: „... napszámával, orsó, guzsajával keresi vala mindennapi száraz kenyerét, aki mégis arra kényszerítetik vala a többi között, hogy ő is marokkal, rakással adjon pénzt elé...”. Jól ismeri Bethlen kora népének szomorú helyzetét és tudja, hogy a szegénység nem képes kielégíteni urait és a külső ellenséget a „rávetetett milliókkal”, hiába alkalmazzák az ezideig bevált, válogatott módszereket, mint a „becstelenítés, halálos fenyegetés, tömlőc, verés... horogbaakasztás és mindenféle csigázásoknak és kintázásoknak formáit”.³⁷

A jobbágyokra vonatkozó puritánus programpontokból, vagy éppen Apáczai Csere János és Comenius nézeteiből ismerünk fel jó néhányat Bethlen soraiban.³⁸ Apáczait idézve pl. akár a „zsellérséggel való gonoszul élésre” akár az „igazságtalan perek, erőszakoskodások, zaklatások, és zsarolások”-ra gondolunk, nyomban érezzük a rokonvonásokat. — A nemesség parazitizmusát összekapcsolja Bethlen a nép ügyével, azt igyekszik bizonyítani, hogy az urak „haszontalan mulatságai és utazásai” milyen újabb megterhelést jelentenek a nép számára, amely amúgyis jóformán bér és köszönet nélkül éjjel nappal eped és fárad a nemesség birtokain: „hegyen-völgyön, mezőkön, szőlőkben, erdőkön minden majorkodásainkban”.³⁹

A nép sorsában a Habsburg elnyomás terhet is meglátja, s rámutat arra, hogy a nemesség „gonosz példájára” az „idegen nemzet” is bátrabban és mohóbban előre megy a népnek megemésztésében.⁴⁰

Ezzel eljutott Bethlen ahhoz a fordulóhoz, amikor már a néppel együtt nem láthat békés kivezető utat. Megtörtén mondja: „... megevők ezt a népet, mint a kenyeret és meg-

³⁴ Medgyesi egyik nemzet romlást előidéző nemesi bűn felsorolására példa: „A húzás-vonásnak, nyúzásnak, fosztásnak, mások igazsága elfordításának, elnyomásnak, ... minden kegyetlenségeknek fortélyos törvénye, súlyos Decretum Articulus írások, ... s több sok efélék. ...” *Ötödik jaji*. Sárospatak. 1658. 37. l.

³⁵ Az „Isten is boronáljon, gyaluljon össze benneteket, mert ha mind így megyen a világ, az mint most bizony elveszünk miattatok nagy rendek miatt.” ... Bethlen Miklós Telekihez 1677. szept. 28. Gergely Sámuel Teleki Mihály levelezése. VII. 504. l.

³⁶ *Imádságoskönyv*, I. m. II. 208. l.

³⁷ Uo. 208, 209, 215. l.

³⁸ Bán Imre: *Comenius és a magyar irodalom*. Irodalomtörténet. 1950. 103, 115. l., és uő: *Apáczai Csere János Magyar Enciklopédiája*. Irodalomtörténet. 1953. 144. l.

³⁹ *Imádságoskönyv*, I. m. II. 209. l.

⁴⁰ Uo. 210. l.

emésztők teljességgel. . . ” A következményt : a nép felkelésének leírását közvetlenül innét vezeti le, és a nép harcát urai és a Habsburg hatalommal szemben az adott helyzet egyetlen lehetőségeként ábrázolja. Megrendítő ez a rész, szinte a *Himnusz* sorait érezzük : „Ez az elalélt nép. . . keservesen felvété az ő szemeit az égbe és szomorúan leszegé a földre, de mikor mindenfelé elnézett volna, vigasztalás helyett, mindenütt csak erőszakot, nyomorítást és sötétséget lát, elkénszeredék, keseredék, kétségbenesék, megátkozók a királyt s az Istent s fegyverbe rohana. . . ”⁴¹

Bethlen elérkezett ezzel nemzetbírálótaban a csúcshoz : a nagy nemzeti sorskérdéseket szinte a *Himnusz* és *Szózat* elvi színvonalán a nemzeti lélek ismeretében és őszinte feltárásával, korában páratlan művészi eszközökkel fejezte ki.

Bethlen az *Önéletírásban* részletesen elemzett „hajlandóságai” között legkiemelkedőbbnek a „nemzetsége, hazája, vallására” vonatkozókat tartja. *Imádságoskönyve* is ezt támasztja alá. A már elemzett „*Mindennapi reggeli imádság*...” teljesen ezt a célt szolgálja, központban a haza sorsa áll, ahol tárgyilagosan, személyi kérdéseket a háttérben éreztetve, csak a nemzet egészének ügyeiben akar tisztán látni. A hosszabb bőjti imádságban ezzel szemben a személyes egyéni problémák lépnek előtérbe. Ezek a kérdések is azonban szükségképpen a hazája helyzetének vizsgálatába torkollanak, minthogy saját tragédiája egyet jelent az ország katasztrófájával. *Imádságoskönyvének* ez a része ilyen módon még líraibbá válik, hasonlóságot mutat a korabeli hazafias, nemzeti költészettel. Önmérsztől, győtről, saját és a haza romlását, szenvedését mérven érző gondolatok művészi áradásának lehetünk tanúi.

azonban más helyeken is világosan érezhető. Egyik bibliai példázata szerint az őt „sebes lánggal körülülvő őt oroszán”; azaz ellenségei a következők: a sátán, a klérus, a király, Rabutin, és atyjafiai. Valamennyit nyíltan veszett ellenségeinek tartja, kivéve a királyt, akit mint megtévesztettet menteni próbál. Bethlen további bibliai példázatai azonban mást mondanak: a bibliai Dániellel kapcsolatban mondja, hogy a Dánielt rabultartó király igazságot szolgált, jó kegyelmes ura volt, akivel szemben: mint írja — „... mivé lőn énnekem az engemet szóval és írással assecuráló, nagy keresztény monarcha az én jó kegyelmes Uram?” Saját esetével láttatja, hogy mi a monarcha jutalma szolgálataiért. Tanulságnak ajánlja élete példáját mindenki számára: bárki akárhogy is szolgáljon, jutalma csak az lehet, ami az övé: a börtön és a tragédia. Bánja is már a király érdekében haszon nélkül végzett tetteit, főleg a Diploma létrehozását, amelyben most már „sok boldonságot és hijábavalóságot” lát és mint írja „bár inkább lettem volna el azok nélkül”.⁴⁵

Amint a nemzeti kérdéseket személyéhez kapcsolva vizsgálja, a Rákóczi-szabadságharcot sem hagyhatja figyelmen kívül. Itt ellentétben az előzőkben ismertetett — személyétől elvonatkoztatott és a nép szemszögéből való megítéléssel — már osztályának korlátai jellemzik állásfoglalását. Helytállóak tehát azok a megállapítások, hogy az arisztokrata Bethlen nem tudott eljutni a szabadságharc követéséig. Egyéni kárvallásain kesereg: „Ihol ez a nép közönséges felháborodása, mint megronta engem jószágaimban, szép házaimban...” stb. Tisztában volt a mozgalom nemzeti és társadalmi jelentőségével, és a nép, a nemzet egésze szempontjából vizsgálva el is tudta fogadni azt, de mint az uralkodó osztály tagja megtorpant, személyes szerepe nem lehetett benne. Így ír erről: „Itéld meg pedig én Istenem volt-é nekem legkisebb részem, hírem, tanácsom ebben a mai támadásban, sőt nem igyekeztem-é inkább ... eloltani...?”⁴⁶

Az idézett Bethlen-kiadás jegyzeteiben helytálló az a megállapítás, hogy az *Imádságoskönyv* az elnyomó Habsburgokkal szemben gyakorolt éles bírálat és kiábrándultság ellenére is lényegében lojális mű, ami a fogság tényével és Bethlen teljes kiszolgáltatottságával magyarázható. — Világosan érezhető azonban, hogy az imákban az ilyen értelmű megállapítások a legtöbb esetben csak formális, kényszerű lojális nyilatkozatok, kötelezőnek felfogott királytiszteltet. Általában a gyanús vagy nagyonis egyértelműen Habsburg-ellenes részek után találjuk meg legtöbbször sablonszerűen ismételve, a szinte gyanúelhárító, de nagyon is megfontolt hódolatot a királlyal szemben, mint pl. „Hadd szolgálhassunk a királynak is isteni félelem, kegyesség, jó lelkiismerettel és minden tisztességgel, csendes és nyugodalmas életet élvén az ő szárnyai alatt.”⁴⁷

*

Végighaladtunk az imádságok fontos nemzeti problémái elemzésén, s még csak egy kérdés tárgyalására kell kitérnünk: hogyan látja Bethlen az *Imádságoskönyv*ben a haza sorának további alakulását? Lát-e lehetőségeket, terveket, kivezető utat, s a megelőző elképzelései milyen értelemben módosulnak. Ezekre a kérdésekre adott felelete a börtön kényszere miatt nem lehet nyílt, de a még szabadabb körülmények között vallott célkitűzéseit figyelembe véve, kielemezhető az álláspontja: Továbbra is a nemzeti abszolutizmust — célkitűzéseiben szükségszerűen leszűkült gondolatait — tekinti egyetlen lehetőségnek, s ezt alkalmazza az újabb eseményekhez, a tragikus helyzethez. Életének fogságát megelőző ilyen irányú elképzelései továbbélnének; s ha a nemzeti abszolutizmus öröksége megannyi változáson is ment keresztül élete különböző szakaszán, bizonyítja az *Imádságoskönyv*, hogy most is őrzi még ezeket az eszméket.

Az *Imádságoskönyv*nek a reformáció történetiszemléletével előadott történeti áttekintése megmutatja, hogy a feudális anarchiának további elharapódzása csak azért volt lehetséges, mert a kívánt központi hatalom nem jöhetett létre, illetőleg nem szilárdulhatott meg. Itt hivatkozik Bethlen, mint példaképre Mátyás királyra is, akitől „dűcsőségének legnagyobb fényességében” fosztotta meg isten a hazát, hogy a bűnök miatt a „maga édes nemzetségéből” való uralkodó helyett, „idegen nyelven szóló királyokat” adjon.⁴⁸ Bethlen történelembe visszavetített elképzelése tehát nem más, mint a reformáció célkitűzéseinek megfelelő, központosított, független nemzeti hatalom kívánása.

Fogsága előtti legutolsó munkájában, a *Noé galambjában* Bocskay és Bethlen Gábor példája nyomán, az önálló, gazdasági és kulturális téren megerősödő Erdély képét rajzolta meg.⁴⁹

⁴⁵ Uo. 164, 170, 171. l.

⁴⁶ Uo. 164, 170. l.

⁴⁷ Uo. 213. l.

⁴⁸ Uo. 200. l.

⁴⁹ *Olajágot viselő Noé galambja*... Szalay László kiadása. Pest, 1860. II. Hasonló elképzelést mutat az 1703-ban elkészült *Kereskedelmi tervzete* (Lukinich Imre ismertetéséből i. m. 423. l.), amelyben így ír: „Erdély-nél boldogabb, gazdagabb ország messze földön nem volna, ha Bethlen Gáborhoz hasonló fejedelmek lettek volna.”

s börtönének szenvedései nem módosították ezt a programot. De Bocskay és Bethlen Gáboron kívül⁵⁰ ifjú korában Zrínyi Miklós elméletét is sajátjává tette, s ha az adott történelmi helyzetben, öregkorában lényegesen különbözik is Bethlen programja Zrínyi felfogásától, (össz-nemzeti szemlélet helyett transzvilánizmus) a közös vonások még mindig világosan látszanak.⁵¹ De az eszmei érintkezéseken kívül a nemzeti sors vizsgálatának izgató hangulata is rokon vonást mutat Bethlen imádságaiban és a *Török ájiumban*, valamint Zrínyi több levelében (pl. Erdélyi barátjához írt levele 1663-ból).⁵²

Az *Imádságoskönyv*ben a feudális anarchiának az a nagyszabású ábrázolása és az uralkodó osztály leleplezése, ebben a központosított nemzeti monarchia tervben gyökerezik, innét van egész koncepciójának szilárdsága és határozottsága. Amint láttuk az „idegen nemzet” megítélése és a felsorakoztatott nemzeti és vallási sérelmek szintén az önálló, szabad hazára vonatkozó elképzelésből nőnek ki. De a puritánusok ismert és alkalmazott polgári célkitűzései (Comeniussal), végső fokon a nemzeti függetlenség és a fejedelmi központosítás támogatását szolgálták, Bethlen Gábor politikai elképzeléseit folytatták.⁵³ A puritánus predikátorok különösen — akiknek Bethlen imádságaira vonatkozó hatására rámutattunk — a központosítás legkövetkezetesebb hívei voltak. Az *Imádságoskönyvből* az látszik, hogy Bethlen felfogásában összekapcsolódott Zrínyi és a puritánok egy irányba haladó, de azért különböző szinten kidolgozott főbb célkitűzése.

Szükségszerűen azonban Bethlen nemzeti programja a megőrzött és felhasznált örökségen túl előre is mutat, és joggal hozhatjuk közel Rákóczi Ferenc nemzeti terveinek kiinduló pontjaihoz. Ha nem is juthat el Bethlen Rákóczi felfogásának harcra hívó eszmeiségéig, de éppen az *Imádságoskönyv* bizonyítja, hogy nála is a szabadságharcot közvetlenül megelőző, s azt előkészítő politikai álláspont kidolgozása található meg. Szembetűnő, hogy hasonló látásmóddal találkozunk Bethlennél is, Rákóczinál is, a súlyos nemzeti és társadalmi, belső és külső sérelmek, valamint a bűnök elemzésében. Következésképpen a haza kétségbeesett állapotának, tovább már el nem viselhető helyzetének bemutatása is csaknem azonos megfogalmazást kap. Ennek illusztrálására elegendő — imádságról lévén szó —, ha csak éppen Rákóczi imádságára hivatkozom⁵⁴. Így ír Rákóczi: „... megérdemlettük uram, hogy a mi nemzetünknek dűcsösége idegenekre szálljon, és a mi fiaink idegen nemzeteknek igája alá vettessenek, hogy... vesszen a mi nemzetünknek neve, mert te tőled, Istenünkől eltávoztunk. Mindazonáltal tekintsd meg e nyomorúságoknak tengerébe esett siránkozó népedet, hallgasd meg a sok szegényeknek kiáltásokat...”. Eddig egyezik Bethlen felfogása Rákócziéval, s ez feltétlenül a közös szemléleti alaphoz jelent bizonyosságot. Míg azonban Bethlen csak ennek az alapnak a végső pontokig hatoló, összefoglaló analizisét adja, addig Rákóczi ugyanabból az alaphoz tovább is tud lépni, és a nemzet harcát, a közvetlen tetteket tudja középpontba állítani az imádságban is. Ennek a különbségnek okai viszont az adott történelmi helyzetből következnek.

A nemzeti gondolatnak messzeágazó felfogása található meg tehát az *Imádságoskönyv*ben, ha teljesen nyílt kifejtése Bethlen börtönbeli helyzete miatt nem is lehetséges. Néhány szerényebb, elbújtatott kísérletet azonban közvetlenebb megfogalmazásban is találhatunk. Az imádságokban hivatkozik régebbi elképzeléseire, a „csendesebb és igazságosabb ut” felkeresésére, a két nagyhatalom közti független állami létre. A jövőt illetően elmondja, hogyha a király az ország eddigi pusztítása után nem törekszik a haza erősítésére, engedje azt isten, legalább nemzetének; „nékünk erőtlenségnek” teljes szabadsággal építeni. Bibliai hasonlatokban kifejezve pedig, a haza építéséhez olyan vezetőket kíván: — „Zorobabel és Nehemiás hadnagyokat” — akiknek „dajkálódása által” napról napra fejlődhessen az ország.⁵⁵

Az *Imádságoskönyv* gondolatai azonban legtöbbször a jelen szomorú helyzetének rezignált látását tükrözik. Nincs szó teljes pesszimizmusról, de a nemzet végső veszedelmének vízióját a háttérben érezzük, jöllehet a haza megmaradását kívánja. A nemzet jövőjéhez nem lát biztos alapot: saját osztályát alkalmatlannak ítéli a vezető hivatás betöltésére, az új

⁵⁰ Bocskay és Bethlen Gábor írásait előbb is határozott céllal tanulmányozta, és az azokban foglaltakat tettei irányítójának tartotta. Bethlen írja: „Az én tanácsom... hogy egészen az Bocskay idejéből processust... kövessék kegyelmeik.” Telesi írja: „... hogy kegyelmed jobb lument vegyen, im Bethlen Gábornak két rendbeli magakezével írt írását küldtem kegyelmednek, kiket megolvassván visszavárok...”. Gergely Sámuel: *Telesi Mihály levelezése*. VI. 53. l. és VIII. 216. l. Az 1672. febr. 2. és 1678. jún. 11-i levelek.

⁵¹ Zrínyi és Bethlen kapcsolatának egészével Tolnai Gábor foglalkozik az idézett Bethlen-kiadás előszavában.

⁵² Markó Árpád: *Zrínyi Miklós levelei*. Bp. 1950. 110. l.

⁵³ Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*. Bp. 1954. 429, 430. l. Makkai László: *A magyar puritánusok harca a feudális ellen*. Bp. 1952. 41, 128, 135. l. és Makkai Lászlónak *Klaniczay Könyvéről írt bírálata*. Századok, 1954. 666—668. l.

⁵⁴ Esze Tamás: *II. Rákóczi Ferenc imádságai*. Református Egyház 1953. 12. sz. és RMK I. 1667 Debrecen, 1703.

⁵⁵ *Imádságoskönyv*. II. 165, 213. l.

erőket azonban még nem tudja magáénak érezni. Tragikus egyéni sorsából fakad a „szomorú kétségbeeséssel tusakodó, keserves gondolkodás”. Saját személye nem lényeges, azzal már teljesen leszámolt: nincsenek céljai már az életben. De hinni akar a haza jövőjében; istenben bízni, s ez a reménykedés tartja még az életben, népe érdekében kér még „egy kis pihenést” a halála előtt, hogy bárcsak „valami zsenijét” láthatná édes nemzetsége és egyháza jobb sorsának.⁵⁶

4

Az *Imádságoskönyv* önálló, minden tekintetben jelentős alkotás. Bethlen igyekszik elhatárolni mondanivalóját az *Önéletírás*ban kifejtettektől, vagy azokat más módszerrel, más céllal adja elő. Az *Önéletírás* és az *Imádságoskönyv* kiegészítik egymást, együtt adnak teljes képet Bethlenről. Láttuk, hogy az *Önéletírás*ban részletesen nem foglalkozott a tragédiával bekövetkező nemzeti sorskérdésekkel, mert azt az *Imádságoskönyv*ben már kifejtette. Van azonban a két műnek olyan közös alapja — életének, különösen ifjúkorának eseményei, — amely alkalmat nyújt az *Önéletírás* és az *Imádságoskönyv* kapcsolatainak vizsgálatára, s rávilágít mindkét mű létrejöttének körülményeire.

Ebben a tekintetben elsősorban az úgynevezett hosszú, bőjti imádság első részére kell támaszkodnunk. Itt ifjúkorának *Önéletírás*ában részletesen, nagy meglevenítő erővel megírt eseményeit mondja el. Megemlékezik szüleiéről, „ritka, híres, nagytudományú tanítóiról”, ifjúságának vétkeiről, idegen országokban való peregrinációról és élete csaknem valamennyi fontosnak érzett eseményéről. Az *Önéletírás*ból ismert hangnemben ír házasságáról, feleségéről, családjáról, majd belemerül politikai ügyeinek elemzésébe. Külön foglalkozik itt is „hajlandóságaival” és egyéb kisebb, de jellegzetes kérdésekkel: gazdálkodásával, familiájában ritkaság számba menő hosszú életével, a részegségtől, húzás-vonástól, kocka, kártya, tánc és egyéb hiábavalóságtól való tartózkodásától és itt sem mulasztja el, hogy ne szóljon „illendő szép termetéről, ábrázatáról...” stb.⁵⁷

Az *Imádságoskönyv* e része azt bizonyítja, hogy ezeknek a kérdéseknek első megfogalmazása itt történt meg. A különösen fontosnak érzett eseményeket, az érdeklődését felkeltő témákat, az évek során kialakult gondolatokat itt már röviden vázolja és nyugodtabb, bővebb megírását az *Önéletírásra* hagyja. Ezért van több ilyen utalás az *Imádságoskönyv*ben: „bővebben leírom az életemben...”, „azt is az életemre hagyom...” stb.⁵⁸ Nem a részletek aprólékos kidolgozásáról van itt szó tehát, inkább az érzelmi átélésen van a hangsúly. Egy-egy pillanatra rámutat életének olyan jellegzetes eseményére, jellemének olyan sajátos tulajdonságaira, amelyek az író alakjáról nyomban hű kép formálását teszik lehetővé. Ezeknek az apró mozzanatoknak művészileg sűrített, tömör ábrázolása nagyobb igényességet, írói gondot követel, mint azoknak epikus kidolgozása az *Önéletírás*ban.

Bethlen az *Önéletírás* tematikáját tehát már átgondolt, s művészi formában kidolgozott előzményből, az *Imádságoskönyv* anyagából fejlesztette tovább. Rá kell mutatnunk ugyanakkor, hogy ez az alapkoncepció, a Bethlentől „leírt”⁵⁹ imádságoknak nevezett szöveg is hosszabb alakuláson mehetett keresztül. Kezdetben rabságának első idejében, tépelődései és töprengései közben szavakban formálgatta csak, s később írta le a gondolatban már kidolgozott szöveget. Megírja az imádságokhoz fűzött megjegyzéseiben, hogy Szebenben naponta kétszer, bőjti napokon háromszor mondta el az első és második hosszú imát, „noha két óráig egyvégtében eltartott és néha tovább is”. Később szebeni fogsága után, „idő és helyekhez képest” alkalmazta imádságait. Olyan gondolatanyagáról van itt szó tehát, amely a gyakori elmondásban valósággal vérévé vált, de aközben változásokon, formai csiszoláson is ment keresztül, és írásban is többszörös kidolgozást kapott. Ezt bizonyítja, hogy a számunkra ismert szövegben már bécsi átdolgozást vehetünk észre, és a „*Léleknek... beszélgetése*” című ima pedig az *Önéletírás* utáni megfogalmazásra vall.⁶⁰

Tudatos írói alkotásmódot mutat ez, ami mind az *Imádságoskönyv*, mind az *Önéletírás* szerkezeti megoldásában is szembetűnő, ellentétben pl. Tótfalusi Kis Miklós *Mentségével*, ahol sok hasonló vonás mellett, inkább a hirtelen kirobbanó indulatok megfogalmazását érezzük. Az *Önéletírás*ban és két imádságában is található párhuzamok és egyezések ugyanegy alapelgondolásra utalnak. Ezért feltételezhetőnek tartom, hogy Bethlen — elsősorban ifjúkorának eseményeit — naplóban, vagy más formában, már jóval előbb is megfogalmazta:

⁵⁶ Uo. 170, 183. l.

⁵⁷ Uo. 155. l. és kk.

⁵⁸ Uo. 194. l. Az *Önéletírás*ban vissza is utal az imákra. Pl. „Mint könyörgéseimben is említém...” „... emlékezem az imádságos könyvben...” i. m. 194 és 281. l. Hasonló értelműek azok az utalások, amelyek a latin *Suiores et Cruces* c. munkájára vonatkoznak. Pl. „amint a deákban megírtam” stb.

⁵⁹ B. M. *Önéletírása*, i. m. I. 222. l.

⁶⁰ *Imádságoskönyv*, i. m. II. 221, 222. l.

Köpeczi Béla *Bethlen Miklós francia emlékiratairól*⁶¹ helyesen állapítja meg, hogy abban Bethlen életének egyes epizódjai magától Bethlen Miklóstól kerültek Révérend abbéhoz, a „Mémoires” írójához. Véleményem szerint azokat az epizódokat, amelyeket Révérend munkájában szórványosan megtalálunk, Bethlen már 1777 körül irodalmi igénnyel, mint önéletírási anyagot összeállította, és azt az abbé rendelkezésére bocsátotta. Bethlen későbbi munkái, az imádságok és az *Önéletírás* fiatal korára vonatkozó részeinek megfogalmazása és maga az írói módszer is ide nyúlik tehát vissza, akár szóbeli, akár leírt megelőző kidolgozást tételezünk fel.

Még a politikai életben való aktív részvétele idején írt ismert munkái alapján is tudjuk, hogy irodalmi igény és cél irányította tollát. Az elmondottak is azt bizonyítják, hogy a végső események élményét követő börtönbeli magánya már előbb is meglevő írói magatartás kiteljesedését teszi lehetővé. Nem a börtön tette tehát íróvá, hanem a tragikus élmények közrejátszásával, a megőrző írói törekvés vált valóra. Az *Imádságoskönyv* írásága nyomán az *Önéletírás* létrejöttének kérdéseit is világosabban látjuk, s fontos adalékot nyújt általában az emlékiratok genezisének vizsgálatához.

5

Az *Imádságoskönyv* eszmeisége a művészi forma tudatos alkalmazásával jár együtt. Bethlen Miklós írói eszközei az *Önéletírás* alapján már ismeretesek, s azok több esetben az imákra is jellemzők. Ha most művészi törekvéseinek csak az imákban található újabb sajátosságait vizsgáljuk, joggal állíthatjuk, hogy művészi megformálás szempontjából az *Önéletírás*sal legalábbis egyszínvonalú művel állunk szemben.

Az *Imádságoskönyv* anyagát a tökéletesebbre való törekvés, a művészből való vágyakozás formálgatja, alakítja, éveken át. Olyan kiérlelt mű, amely elsősorban önmaga számára, a nemzet sorsán keresztül keres megnyugtatót, de ugyanakkor világosan felismerhető, hogy Bethlennek az *Önéletírás*hoz hasonlóan ezzel a munkájával is további céljai voltak. Olvasókra számít, az utókor okulására, hozzátartozói vigasztalására is készíti művét. Az imádságokban szomorú példájára figyelmezteti maradékait, részletesen megírja imádságai elmondásának körülményeit stb.⁶² Az *Önéletírás*ban is ilyen értelemben hivatkozik az *Imádságoskönyvre*: „Olvassa ehhez a maradékom, (az imákat) mert bizony csodálatos. . . .”⁶³

A szerkezeti megoldások vizsgálata figyelemre méltó. Az egyes imák céljuknak megfelelően és címek szerinti elhatárolásban egy-egy külön egységet alkotnak: egyrészt nemzete és egyháza, másrészt saját személye és hozzátartozói problémáit elemző imák. Ezeket az elhatárolt egységeket azonban nagy egységes kompozícióba foglalja a haza ügyének állandó szem előtt tartása. Bármely kérdésből indul ki, végső fokon a nemzet sorsának vizsgálatához érkezik el. Ez a cél az imádságokban, ez diktálja a tempót, és ez adja a szokatlan, izgatott, nyugtalan hangot. Ez a szerkezet csak arra enged lehetőséget, hogy a végső kérdések kifejtéséhez feltétlenül szükséges mozzanatokot éppen csak érzékeltesse, mintegy emlékeztetbe idézze. Az egyes kérdéseknek ilyenén való érintése azonban mindig gondos rendezettségben, a legmegfelelőbb helyre kerül, s szilárd szerkezeti vázat alakít ki. Ilyen kiváló szerkezeti megoldásra idézhetjük például a nemzeti történet áttekintését, vagy élete fiatalkori eseményeinek ábrázolását.⁶⁴

Az *Imádságoskönyv* legfőbb művészi erénye stílusában van. A mai olvasóra is nem kis mértékben stílusa hat: át tudja adni azt a lelki izgalmat, vívódást és ideges nyugtalanyságot, ami a haza sorsa miatti aggodásból az egész munka alaptónusát meghatározza. Hasonló hangulatú az *Önéletírás* befejező részlete, ahol kisebb mértékben szintén ez az izgatott hang a jellemző. A nemzeti és egyéni katasztrófa élménye az imádságok írásakor egész közel van, annak feszültsége, zaklatottsága sugárzik át a mű stílusán. Nyugodt leíró stílusról szó sem lehet, s inkább csak az egyes kérdések szaggatott többoldalú érzékeltetését igyekszik adni, és az epikus forma helyett, a tömöritésre törekvő, szinte drámai forma jelenik meg. A szenvedélyek állandó mély tüze hevíti írását, amely minden esetben művészi indokolt és nemcsak egyszerű kirobbanását figyelhetjük meg, hanem fokozódását, a stílus egyre hevesebbé, lángolóbbá válását. Az ország pusztulását okozókkal szembeni gyűlölet mellett, meg tudja mutatni szeretetét, együttérzését is a szenvedő néppel. Mérföldetlenné erőt, szilárdságot fejez ki ugyanakkor Bethlen stílusa, és ez adja meg az alaphangot a nemzet sorsában való tisztánlátáshoz, a kétségbeesítő helyzet felpanasztlása közben.

⁶¹ „Mémoires historiques du comte Bethlen-Niklos, contenant l'Histoire des derniers Troubles de Transilvanie. Amsterdam, 1736. — Köpeczi Béla tanulmánya: Irodalomtörténeti Közlemények. 1955. 3. 303. l.

⁶² *Imádságoskönyv*, i. m. II. 163., 220., 221. l.

⁶³ B. M. *Önéletírása*, i. m. I. 276. l.

⁶⁴ *Imádságoskönyv*, i. m. II. 199. l. és kk. 155. l. és kk.

Prózasztílusát maximális lírai hevület hatja át, az érzések dominálnak benne, a valóság eseményei is szubjektív átélésben jelennek meg. A hazaszeretetnek, a nemzetért való tépelődésnek, gyötrődésnek és tusakodásnak számos lírai részletét idézhetnénk. Teljes mértékben elfogadható Tolnai Gábor megállapítása az *Imádságoskönyvre* is, amely szerint a korabeli próza nem közvetlen a saját módszerével, hanem „lírai áttétellel” dolgozik.⁶⁵ Nem véletlen, ha az imák és a XVII. sz.-i költészet — főleg a nemesi és jeremiád költészet között tartalmi azonosságokon kívül, számos rokon stílusjegy is kimutatható. Elég csak utalni az Erdély romlásáról szóló énekek sorozatára, ahol a haza sorsa miatt érzett fájdalom elmondása hasonló stílusra talál.⁶⁶

Mint említettük, Bethlen imádságai a vallomások műfaji családjába tartoznak s itt a belső lelki élmények és az érzelmek sűrített megjelenítése, a lírai hang csaknem törvényszerű jelentkezésével jár együtt. Bethlen az imákban még inkább, mint az *Önéletírásban* Augustinus *Vallomásait* tartotta szem előtt, s ez adja főleg stílusának meghatározó jellegét. Az *Imádságoskönyv* egész hangulata ezt a hatást sugározza, kezdve a szinte ódai szárnyalású intonációtól végig a befejező részek pátoszáig. Például idézem csak a mindkét műben hasonló módon előadott kezdő gondolatot: „Mindeneknek a semmiből valóságra hívó, hatalmas, kegyelmes... Ura, Istenel!... Áldjon, dicsérjen, s felmagasztaljon tégedet minden nép, nemzetség, nyelv és ágazat az egész földkerekségen; de azok között kiváltképpen ez a bűnös, barbarus, ostoba scythia magyar nemzetség...”⁶⁷ Augustinusnál hasonló az intonáció: „Nagy vagy Uram, és igen dicséretes... s dicsérni akar téged az ember, teremtesednek csekélyke része, az ember aki...”⁶⁸ Az alapgondolat és a hangulat azonossága határozottan érezhető, de már ezekből is idézetekből is látható, hogy Bethlen az Augustinustól kölcsönvett keretet új mondani valóval tölti meg.

Az Augustinustól átvett vallomás műfaj Bethlennél elsősorban nemzeti, politikai mondanivalóval itatódik át, szemben a *Vallomásokkal*, ahol politikai kérdéseket, hazafias érzést nem találunk. A *Vallomások* ilyen módon való felhasználása nemcsak Bethlen sajátja — de amiből ő is az indítást kapta — a puritánizmus is hasonlóképpen fordul Augustinushoz. Elég ha csak Medgyesi Pálra gondolunk, aki a „Luther előtt majd 1200 esztendővel élt tudós Doctor” gondolataival érvel a puritánizmus érdekében, — s munkáiban az augustinusi hangmegütést szintén nemzeti témával gazdagítja.⁶⁹

Augustinus követésének több vonatkozásban Bethlenéhez hasonló módjával állunk szemben Rákóczi Ferenc *Vallomásainak* vizsgálatakor is.⁷⁰ Az *Imádságoskönyv* és Rákóczi munkája közti rokonságra már Szadeczky K. Lajos felhívta a figyelmet⁷¹, és kétségtelen, hogy ez a rokonság meglepően közeli, s nem kis mértékben közös mesterükhöz vezethető vissza. De Rákóczi *Vallomásai* és Bethlen imái nemcsak az Augustinushoz való viszonyban mutatnak hasonló vonásokat. Részletesebb elemzésre lenne szükség a két mű rokon jegyeinek kimutatására, itt azonban csak röviden utalhatunk arra, hogy főleg az egyéni sors fejlődésrajának, a nemzet életének eseményeivel való elválaszthatatlan összefonódásából adódnak az alapvető közös sajátosságok. Ez a koruknak szóló új mondanivaló — a puritánizmus és jansenizmus párhuzama mellett, — azonos hazai hagyományokból nő ki, és sok esetben megéyező, izgató és tömörítésre törekvő lírai stílusformát hoz létre.

Bethlennek az *Önéletírásnál* fokozottabban sűrítésre törekvő stílusa megkívánja s egyben lehetőséget is ad kifejező erejének, szemléletességének több irányba való gazdagodására. A téma kézzel fogható bemutatását eredményezik, s nem egyszer realizmusukkal lepnek meg a gyakran használt találó hasonlatok: Olyanná lett a magyar nemzet „mint az országot utján és utcán lévő sár és por, mely mindenektől, még az oktan állatoktól is szabadon tapodtatik és a szélről is ide s tova szóratik, hintetik.”⁷² Vagy olyan gyűlöltté, utálatossá váltak a király előtt a reformáció követői, „mint amaz éktelen, bűdös nyüves dög az útfélen, melyet midőn az uton járó messzeről meglát, avagy csak orrával megérez is, elutál, elpök, orrát, száját beszorítja, szemét, orcáját másfelé fordítja és messze sietve úgy kerül el.”⁷³ De további, főleg egy-egy kérdést szemléletessé tévő hasonlata még nagy számban lenne idézhető.

⁶⁵ Tolnai Gábor előadása az Irodalomtörténeti Kongresszuson (Bp. 1955.) *A realizmus kérdései és a régi magyar irodalom. (A realizmus kérdései a magyar irodalomban.* Bp. 1956.)

⁶⁶ L. Magyar *Költészet Boeckaytól Rákóczig* c. kiadás (Bp. 1953.) számos versét és Esze Tamás bevezető tanulmányát.

⁶⁷ *Imádságoskönyv*, I. m. II. 198–199. l.

⁶⁸ *Szent Agoston Vallomásai*. Fordította és magyarázta Balogh József. Bp. 1943. I. 2. l.

⁶⁹ Medgyesi Pál: *Szent Agoston Vallása*, (Angolból fordítás) Debrecen, 1632. RMK I. 608.

⁷⁰ Rákóczi Ferenc. *Önéletrajza*. (A *Vallomások* fordítása Domján Elekől.) Miskolc, 1903.; — Tolnai Gábor. *Rákóczi Ferenc az író*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. V. k. 1. 4. sz. Bp. 1953. és *Vázlatok és Tanulmányok* c. kötetben is. Bp. 1955., Patricius V. Stuhlmann: *Confessiones S. Augustini, Nicolai Bethlen et Francisci Rákóczi II.* Bp. é. n. és Brisits Frigyes: *Szt. Agoston és Rákóczi Ferenc Vallomásai*. Pécs, 1914.

⁷¹ I. m. Budapesti Szemle 1923.

⁷² *Imádságoskönyv*, I. m. II. 218. l.

⁷³ Uo. 216. l.

Mély hatást tesz az olvasóra stílusának kifejezésbeli, nyelvi gazdagsága. A nem egyszer hosszú felsorolásokat (pl. bűnök) nem érezzük feleslegesnek, érdektelennek, mert mind nagyon is pontosan meghatározott fogalomra vonatkozik. Valósággal egymásra zsúfolja, halmozza az egy-egy kérdés ismertetésére szánt kifejezéseket, miként azt a predikátorok munkáiban láthatjuk. Jelzőhasználatra például egy tulajdonság megjelölésével soha nem elégszik meg. A főurakat így jellemzi: „... egymást tömlőcőző, nótázó, ölö, üldöző, kergető, pusztító... stb.”. Stílusának nem kis mértékben a felsorolások következtében, állandó feltartóztatatlan sodrása van, amelyet időnként felkiáltások, kérdések, kérdések ismétlődései szakítanak meg, hogy utána újabb lendülettel haladjon tovább.⁷⁴

Az *Imádságos könyv* meggyőzően szemlélteti, hogy a reformáció még élő formai hagyományait a puritánizmus stílus jegyei olvasztják magukba. Jó példa erre a XVI. sz.-i reformáció szemléletével kidolgozott történeti áttekintés művészi koncepciója, amely végezetül a puritánus predikációk megfelelő kidolgozásához jut közel. A puritánus predikációk stílusának vizsgálata egyébként azt is mutatja, hogy az ország pusztulása, és a nemzeti bűnök tárgyalásakor — Bethlen imáihoz hasonlóan — ott is a szívbéli meggyőződés és a túlfűtött érzelmek uralkodnak. A kor egyik legkiválóbb stilisztájának, Medgyesi Pálnak munkáira is az a felrázni akaró, feszült és izgató hangulat a jellemző, aminek az *Imádságoskönyv*ben is tanúi lehettünk.⁷⁵

Az imák nyelvében is meghatározó jelentősége van a biblia sajátos felhasználásának. A bibliai utalások át megátszövik az egész művet. De a bibliai helyek szervesen beolvadnak Bethlen mondanivalójába, teljesen sajátjává tette azokat, s céljának megfelelően szabadon használja fel eszmei mondanivalójának bátrabb kifejtésére, és egyben a szemléletesség érdekében. A biblia adja stílusának az azonnal észrevehető zordon és erőteljes, kissé ódon, magasztos hangulatát.

Irodalmunknak ebben a szakaszában különös jelentősége van annak, hogy az *Imádságoskönyv*ben a reális ábrázolásnak sajátos módját vizsgálhatjuk. Az új Bethlen-kiadás előszavában, és egybeitt is Tolnai Gábor felvázolta Bethlen realizmusának messzeágazó problematikáját.⁷⁶ A kérdés teljesebb feldolgozása nélkül, itt csak néhány észrevételt kívánok tenni: Az *Imádságoskönyv* realizmusa nem az anekdotázó, elbeszélő prózastílusból fakad, hanem az imént ismertetett izgatott és tömörítésre törekvő, szubjektív, érzelmektől hevülő, lírai stílusformából. Ez a stílus teszi lehetővé a valóság hű tükrözését a nemzeti és társadalmi kérdésekben, s mutat fel olyan művészi megoldásokat, mint például a haza pusztulásának, a feudális uralkodó osztály leleplezésének, a nép szenvedéseinek és felkelésének reális ábrázolásait. A személyes és nemzeti nagy sorskérdések összefonódása olyan sajátosságot ad stílusának, hogy a valóság ábrázolása az egyéni átélésből, az egész lelkivilágon keresztül vetítve jelenik meg. Ez a valóságábrázolás a lírai realizmus lényegével egyezik meg, és már a kifejlődő polgári irányzatú prózastílus tulajdonságait viseli magán. Sikertől használatát figyelhetjük meg az imákban az új haladós ideológiákból, főleg a puritánizmusból fakadó stílusjegyeknek, amelyek a hagyományok, elsősorban a reformáció stíluselemeihez kapcsolódnak. A valóságot egész közel tudja hozni ez a stílus, a személyes átérzés mellett szemléletessége által; a halmozó felsorolásokkal, hasonlatokkal stb.

Bethlen művének — mint utaltam rá — a szokásos imádságforma csak műfaji keretét alkotja. Ez az ima-keret azonban több esetben esztétikai szerepet is kap. Isten állandó jelenlétét érezzük, neki tesz Bethlen vallomást és neki panaszkolva fel a nemzet és saját sorsának keserveit. Istent szólítja meg, tőle kérdez, őt dicsőíti és hozzá kiált fel kétségbeesésében. Közvetlen beszélgetés formát alakít ki ezzel, és az egész művet átható pátoszt hozza létre. A reális mondanivaló és a keretben hozzákapcsolódó érzelmekkel teli vallásosságtól átítatott pátosz valami fenséges, magasztos hangulatot ad a politikai és egyéb témák stílusának is. A vallásos imádság-keret így önkénytelenül is az esztétikai hatás tökéletesebbé válását segíti elő. Különösen fokozza például a nemzet sorskérdéseinek érzelmi hatását. Az ima formának helyenkénti eltulzása csak elenyészően kicsiny mértékben van az egész mű kárára. Ilyen eltúlzott részek a bűneinek tízparancsolatot követő elég sablonos megvallása és az úgynevezett „látások” leírása. De még ezekben a csodás istenlátásokban is bizonyos kritikai módszer van jelen, és ezen túl Bethlen művészi törekvése is látszik, nem a homályt, a misztikust keresi, hanem

⁷⁴ Kérdéseknek egymást váltó hosszú sora ismétlődik tudatos művészi elrendezésben. Pl. *Imádságoskönyv*, i. m. II. 168. l.

⁷⁵ Medgyesi Pál: *Sok Jajjokban*, s bánatos szívvel ejtett könnyhullatásokban merült, és feneklett, szegény igaz magyaroknak, egynehány keserő siralmi, melyeket tétettek véle ez utolban elmúlt nyolc, kilenc, de mindennek felett tavalyi esztendőbeli, s attul fogva való megbecsülhetetlen kárvallási és romlási. Sáros-patak, 1658. RMK. I. 1934.; — L. Ravasz László. *A magyar protestáns igehirdetés a XVII. században*. Theológiai Szaklap. 1913.

⁷⁶ L. a 65. jegyzetet.

megleppő gondot fordít például a vigasztalására megjelenő isteni személy realiztikus életszerű bemutatására, külsejének aprólékos leírására: „Ruhája mintegy kendermag és fekete színnel elegyes, selyem japonika forma hosszú mente. Haja fekete vagy gesztenyeszín, a csecséig érő szakállá hasonló színű, alkalmas, de nem felette hosszú ábrázatja feje, száraz, orra hosszacska, száraz, mint akit rendszerént aquilinus nasusnak hívnak.”⁷⁷

Végül nem hagyhatom említés nélkül azt a tény, hogy a nemzet sorskérdéseit elemző imák olvasója — több okból önkéntelenül is — Kölcsy Ferencnek a nemzet énekévé lett *Himnuszára* gondol. Nemcsak azért érzünk hasonlóságot, mert az *Imádságoskönyv* példája annak, hogy Bethlen ama „zivataros századoknak” művészi kifejezője, ahova Kölcsy a *Himnusz* költői szemléletét visszahelyezte, hanem azért is, mert a nemzeti sorsról vallott gondolatokban is több megleppő párhuzamot találunk. Mindegyik mű létrejöttének körülményei hasonlóak: a haladásért, a nemzet jobb létéért vívott harc eredménytelensége láttán születnek. Kölcsy is, Bethlen is a történelem, a nemzeti hagyomány átélése útján jut el a nemzet-bírálat, a „fájdalmas önbírálat” kifejezéséhez. Mindkét mű a hajdan virágzó nemzeti lét után bekövetkezett tragédiának átérzéséből, a nemzet sorsa miatti megrendülésből fakad. Az elkövetett bűnök miatt elérkező büntetés, az egész nemzet nevében érzett büntudat és a vétkeknek társadalmi, politikai vonatkozásai, világosan mutatják a két mű rokon mondanivalóját. Mindkét esetben a haza sorsának panaszos előadása és a kiút keresése istenhez vezet, bár igaz, hogy Kölcsynél esztétikai célok is közrejátszanak. Közös sajátosságnak érzem az egyéni sorsnak a haza sorsával való azonosítását és a személyes érzéseknek a nemzet sorsán keresztül való kifejezését is. A formai, művészi törekvések — a meglevő nagy különbségek ellenére — lényegében hasonló hatást keltenek a mai olvasóban, főleg a nemzet nagy kérdéseinek tömör és ízgató érzékeltetése által.⁷⁸

*

A katasztrófával befejeződő *Önéletírás* kiegészítéseként Bethlen imáiból ismerhetjük meg az egyéni s nemzeti tragédia körülményeinek és okainak elemzését, valamint az azt követő éveknek, de az *Önéletírást* megelőző időszaknak egész gondolatvilágát. Ebből a műből világosabban látjuk a nemzeti és társadalmi kérdések megjelenését Bethlen felfogásában: eszmiai mondanivalóját következetesen a nemzet legfontosabb problémáinak rendeli alá, osztályát leleplezve és vádolva, a haza jobb sorsáért vívott harc sokrétű elemzését adja. Társadalombírálatához kapcsolja a Habsburg elnyomás, a nemzeti és vallási sérelmek vizsgálatát is, és reális ábrázolását adja a nép korabeli, reménytelen helyzetének, amely elvezeti a Rákóczi-szabadságharc kitörésének a nép szemszögéből való látásáig. Az *Imádságoskönyv*ben kialakuló nemzeti önvizsgálat, történelmünk legnagyobbjainak nemzetismeretéhez fogható; megrendítő és művészi erővel a nemzet lelkiismeretét szólaltatja meg, egységbe forrasztva a haza s személye sorsát. „Megöl, megemésztf...” — írja — a nép sorsáért aggódó, tépelődő keserves gondolkodás: „... mennyit gyötörődöm az én lelkemben ennek a népnek és az én hazámnak sok bűnén és sok romlásain, a törvény, igazság, szabadság, békesség elfordításain, a szegény nép rontásán, sanyargatásain...”⁷⁹

Bethlennek ez a munkája számos lehetőséget ad annak bizonyítására, hogy Bethlen felfogása hidat jelent Zrinyi Miklós és Rákóczi Ferenc politikai elgondolásai között, — és az írói művészi eszközöket illetően is — közvetlen előzményét, átmenetét mutatja a Rákóczi-szabadságharc alatti célkitűzéseknek, formai megoldásoknak. Ugyanakkor közelebb kerülünk a hagyományok felhasználásának megértéséhez is. Szemlélteti a reformáció haladó eszméinek továbbélését, és szinte árasztja magából a puritánizmus polgári jellegű szemléletét. A mű jellegzetes stílusán túl elég csak a kultúráról, tudományról és az oktatásról vallott nézeteire gondolnunk, vagy a nemzeti romlás, nemesi parazitizmus és jobbágsors megítélését figyelembe vennünk. — A tudatos írói alkotásmód és az ifjúkor témájának ismételt kidolgozása — az emlékirat műfaj genezisének vizsgálatához nyújthat újabb szempontokat. Művészi kifejezésével, formájával, főleg stílusával a prózaíró Bethlen kiválóságait, az *Önéletírás*nál nem egy esetben magasabb szinten mutatja meg. Az imádság forma vallásos kerete, lírai, izgatott hangulatával a korabeli valóság művészi ábrázolását segíti elő. Régi magyar prózánk fejlődésében az *Imádságoskönyv* méltán kiemelkedő helyet érdemel meg.

⁷⁷ *Imádságoskönyv*, i. m. II. 190. l.

⁷⁸ Szauder József. *Kölcsy Ferenc*. Bp. 1955. 90–93. l. és Révai József *Kölcsy tanulmánya*.

⁷⁹ *Imádságoskönyv*, i. m. II. 180. l.

JÓZSEF ATTILA RITMIKÁJA II.

Fejlődése következő szakaszának (1927–29) reprezentáns alkotásait a *Nincsen apám se anyám* kötet foglalja magába. Ebbe a kötetébe természetesen az 1925 óta írott s általunk már érintett versek közül is felvesz néhányat. Főleg a hetykébbeket, könnyedebbeket, dalszerűbbeket, szóval azokat, amelyek illenek a kötet karakteréhez. (Pl.: *Tiszta szívvel, Kertész leszek, Ülni, állni, ölni, halni.*) Ezek a versek már határozottan az izmusos kor végét s egy új fejlődési szakasz kezdetét jelzik.

E mögött a formaváltozás mögött egy 1926 tavaszán induló erőteljes világnézeti fordulat áll. Bécsi tartózkodása, sokoldalú tájékozódása, az emigrált irodalmárok elismerései elmélyültebbé, tisztultabbá alakítják szemléletét. Ekkoriban írja a *Végül* első formáját, amely már akkor is így fejeződött be:

*S köszörülöm a kasza élit,
mert földünkön az idő érik,
zajtalanul és félelmesen.*

Ekkor jön létre a *Szocialisták* első változata is, amely már sejteti a nagy élményt: a marxizmussal való megismerkedését. Párizsi útja emellett a nemzetközi munkásmozgalom erejére is ráébredt.

Az új szemléletmód eddigi művészetének ártétkelését, igazabb művészi eszmény célultűzését sürgeti. Ez az új művészi eszmény: a gondolat és kifejezés szoros egysége, a szigorú komponáltság s a mondanivaló általános érvényének igénye. Ezzel az individuum anarchikus áradásának vége szakad. Eszmélésének jó bizonyossága egyik Gáspár Endréhez írott levele (Párizs 1926.), amelyben lelkes csodálattal ír a népdal példás konstrukciójáról. A művészi épség, a mű belső rendje ekkor emelkedik szemében a művészi kritériumává.

Bóka László a józsefattilai dal virágzásának okát éppen tisztult világnézetében jelöli meg. „József Attila volt — írja Bóka László — a XX. századi magyar költők között az első, aki úgy fordult a népköltészet felé, hogy nemcsak annak formái sajátosságait tudta költészete számára gyümölcsöztetni (paralelizmusukat, népi képeket, alliterációkat, strófaszerkezetet, ritmikát), hanem azt a népi érületi egységet is, a világnézetnek azt a derűs, érzelemdús egységet, melyből dal fakad, mint tavaszi égből a madáréneke.” (Bóka László i. m.)

Egyelőre elég, ha annyit megállapíthatunk, hogy a világnézeti fejlődés a művészi épség s ezzel együtt a szimmetrikusabb, zártabb formák igényének érvényesülését jelentette. Ezek a zárt formák természetesen már nem azonosak a *Szépség koldusának* „könnyes ékszeireivel”, hanem nagyon mélyen összeforrnak az új, konkrét lelki tartalmakkal.

A hajdani erkölcsi tanításokba vetett illúziók reakciójaként, ekkoriban születnek a már idézett magyaros ritmusú versek: az *Ülni, állni, ölni, halni, Kertész leszek, Bődülő torony, És keressük az igazságot* s a kötet híres címadó verse, a *Nincsen apám*. E versek formai és tartalmi szempontból szoros rokonságot mutatnak. Mindenik, de különösen a *Nincsen apám* a nyomorúságos élet felháborító valóságáról félévállról, egykedvűen, látszólag cinizmussal beszél.

Nem véletlen, hogy ehhez a költői magatartáshoz olyan versformát választ, amely történetileg kialakult hangulati értékénél fogva erősíti éppen ezt a hatást:

*Nincsen apám se anyám
se istenem se hazám
se bölcsőm se szemfedőm,
se csókom se szeretőm.*

*Harmadnapja nem eszek,
se sokat se keveset.
Hűsz esztendőm hatalom,
hűsz esztendőm eladom.*

A súlyos tények sorszerűen egykedvű sorolása s az új értelmi mozzanatokkal mindig egyszerre és változatlanul recitáló, egyszerű, rövid kétütemű sorok a *Vanitatum vanitas* óta itt élék ki legintenzívebben lehetőségeiknek ezt a formáját.

Az 1927–28-as esztendők alkotásaiban, új tartalmi és verselési elemekkel gazdagodva tovább élnek ezek a formák. A *Proletárdaiban* például a legegyszerűbb, a „legprofánabb” hangon, hetyke kamazos kivagyisággal dalolja el a proletári élet nyomorúságát. A *Nincsen apám* fatális egykedvűségét itt a céltudatos kihívás váltja fel:

*Van kruplink és van kanalunk,
pizokban élünk s meghalunk,
parapamm paramm papam
pizokban élünk meghalunk. (2. versszak.)*

A jambusok még hetykébbé, még pattogóbbá teszik az amúgyis kihívó ritmust. A strofa-építkezés átgondolt, egyszerűsége sokat segít a magatartás hiánytalan kifejezésében: ezért ismétli a döbbenetes igazságot refrénszerűen, mint a nóta s a harmadik sorban értelem nélkül trombitálja az előző soroktól konkrét értelmet kapott ritmust. A *Biztató* s a *Dudoló* nagyon hasonló megoldással fejeznek ki rokontartalmakat.

Verselési szempontból legjelentősebbek e korból a dalok, illetve a verselésben jelentkező dalszerű tendenciák. Bóka László megállapítja idézett munkájában, hogy „nincs versszerkezeti egység, nincs — még kevésbé van — dalszerűen megfogalmazható lírai egység — egységes világnézet, ideológiai egység nélkül.” A dal, éppen mert a legelemibb lírai műfaj, mert a lélek egyetlen, de önmagában is teljes mozdulatát éneklí meg, valóban nem tűr meg kuszált, ellentmondásos tartalmat. Érthető tehát, hogy az egynemű világnézet talaján virágzik leginkább.

Ez azonban még elég tág magyarázat, hiszen ismeretes, hogy az igazi marxista szemlélet s a politikai tudatosság ormain, tehát 1929 után már nem ír dalt József Attila. Nyilvánvaló, hogy a dal nem alkalmas nagysodrású érzések, bonyolult tartalmak kifejezésére. A proletár költő elemző, leleplező munkájában kevés idő jut egy sóhajtsányi érzés zenévéoldásának önfelédő nyugalomára. Kőlcsey, Vörösmarty, de Petőfi is nagyon kevés dalt ír, mikor teljes erejével belemerül kora küzdelmeibe.

József Attila költészetében e gazdag daltermés egyrésztől annak tudható be, hogy a marxizmusra találás feloldja a kiütlalanság, lelki hánykódás láncai alól. Az elmélet elemi igazságai, a közeli győzelem tudata táplálja hetyke kivagyiságát s jó talaja a dalnak is. Másrészt az új világnézet csak felold s még nem kötelezi el teljes felelősséggel az életre-halálra menő harcra. Még távol áll a párttól — ekkor lesz tagja a Bartha Miklós társaságának is — s nem látja a küzdelmek óriási nehézségeit.

A világnézeti egyértelműségnek s a költői magatartásnak ehhez a nagyon is sajátos állapothoz járul még, hogy neve ekkoriban kezd országosan is ismert lenni. Franciaországból derűs élményekkel tér haza, s itthon megértő barátok s boldog tervezgetések közepette éli meg Walesz Luca iránti szerelmének csöndes, fájdalmas lezárulását s egy minden eddiginél nagyobb s egyelőre boldog szerelm kivirágzását. „Soha ilyen boldognak nem láttam Attilát — írja róla nővére — mint ebben az időben. Minden gondolata Márta volt, messze távolba élő menyasszonya... még fájdalmai is letompultak mire vessé érlelődtek.” (József Jolán: József Attila.)

Ezek azok a körülmények, amelyek dalbafoglalható érzéseket érlelnek. Arról van tehát szó, hogy a világnézeti egyértelműségen túl vannak idők, amelyek dalba fogható érzéseket szülnek s vannak érzések, amelyek dalba kíváncsiaknak. Ezért fogadjuk kételkedéssel Bóka László gondolatait, mikor a dalokra s konkrétan az *Óda* mellékdalára vonatkozóan kijelenti, hogy: „Azt hiszem, ez a magasabbrendű küzdelem a kifejezésért: kifejtetni az eszmét, annyira kifejtetni, hogy a végén el lehessen dúdolni, dallá lehessen oldani.” (Bóka László i.m.) A zeneiség kétségkívül nagyon fontos elem a vers kifejező eszközei között, de joga és értéke mindig az érzéstől függ, amelynek kifejtésében részt vesz. A város peremén „csörömpölése” tartalmának legadekvátabb, tehát legmagasabbrendű formája, dallá olvadása értelmetlen képtelenség lenne. Az *Óda* csodálatos mellékdalának érzelemgazdagsága is csupán sejtelem maradna, ha nem előzné meg a nagyon is dalszerűtlen költemény. A *Nincsen apám* se *anyám* néhány darabjában azonban vitathatatlan az érzést zenévé oldásainak tendenciája.

Jóllehet a *Luca-ciklus* egyes darabjai (*Áldalak búval, Vigalommal, Pöttyös, Tószunnyadó*) szintén erősen dalszerű versek, a jőzsefattilai dal legjellemzőbb verselési vonásait a szintén Walesz Lucához írott *Tedd a kezed s a Ringató* c. költemények verselésében csodálhatjuk:

*Tedd a kezed
homlokomra,
mintha kezéd
kezem volna.*

*Úgy őrizz mint
ki gyilkolna,
mintha éltem
élted volna.*

*Úgy szeress, mint
ha jó volna
mintha szívem
szíved volna.*

(Tedd a kezéd.)

*Holott / náddal / ringat,
holott / csobogással,
kékelő / derűvel,
tavi csóko/lással*

*Lehet, hogy / szerelme
földerül majd / mással,
de az is / ringassa
ilyen / ringatással.*

(Ringató.)

A *Tedd a kezed* c. költeménynél, az áhított szerelem boldogságába szüremelő bánatos bele-nyugvás harmóniájának nagyon fontos eleme a periódusok rendje. Az első és harmadik sor befejezetlen, várakozást keltő enyhe feszültsége — amelyet fokoz a könnyen, gyorsan felfutó kissé szögletes 4 szótagos ütem, lezárást igénylő kitarása — a második sorban teljesül ki. E befejezésnek, a verselés síkján a második és negyedik sort alkotó ütem (szintén 4 szótagos) nyújtottabb, lassúbb, egymással összecsengő halkulása felel meg. Ez a megoldás végigvönul a költeményen s e következetes ritmusjáték az érzés egy-egy lélegzetének hat.

A *Ringató* esetében még fokozottabb a dallamosság. Jellemző, hogy e tagolódás nem valamely a dalokra jellemző szigorú szimmetriákhoz igazodik, a ritmus mégis a legteljesebben dalszerű, a zeneiség szinte maximális. Az édes, halk dallamosság forrása itt is a kiegyenlítődést megkönnyítő páratlan érzékenység a szavak és a hangok gyorsuló ill. lassuló tendenciái iránt.

A két „holott” „l”-jeinek és „o”-jainak halk lágysága az összecsengő rímek (csobogással-ringatással) értelmi és hanghatása, valamint az általuk átölelt „kékelő derűvel” „l”-jeinek könnyed lélegzése, „ó”-jének áttetsző derűje által alkotott zene, tartalmat elmélyítő értelmet nyer. Stilisztika és verstan közös eszközeivel lehetne e parányi vers minden titkának nyitjához eljutni, hiszen pl. a rímnélküli sorok is rímmel felérő zeneiséget hordoznak, hangalakjuk zenei sugallatai révén: „ringat” (első sorban), „ringassa” (hetedik sorban).

A verselés alaptónusát mégis a végig azonos kicsengésű, mélyhúrú „ással” rímelés adja meg. A ritmus lassú, váltakozó bőségű csobogásának hullámai ezekben a nagyon egyszerű, de telt és mély hangzású, rímekben simulnak el. A feltételnélküli odaadás, bánattal átszűr, halkhangú boldogsága ez s ehhez a feltételnélküli odaadáshoz nem is illene más, mint ez a végtelenül egyszerű spontán ritmus és ez az egyszerű, de intenzív rímelés.

A *Dalocskában* a vidám játékoskedvet, a kamaszos öröm hangulatait merész adekvátsággal követik a ritmus alakzatai:

*Mikor a szeretők veszekednek,
akkor hajlongva magasodnak,
mikor a szeretők ölelkeznek
akkor a földdel elsimulnak.
Énekeljünk —
haja ha!
Bömbölődjünk —
böm — böm — böm!*

*Susogjunk, hogy
sususu —
üss egyet a
hátamba.*

Az első négy szemlélődő sorban a mondanivalót a mozdulatok ritmikájával szemlélteti, míg a játékos kedv kiadását hozó 8 rövid sorban kimondottan a könnyed ritmussal és a ritmust nyargaló szavak erőteljes hanghatásával árnyalja a boldog öröm mozzanatait.

Az eddigi tanulságok alapján a zeneiség, a dallamosság látszik legjellemzőbb új tulajdonságnak. Néhány összetevőjére még rá kell mutatnunk:

Nem kétséges, hogy e dallamosságnak is a ritmus a legfontosabb eleme. Láthattuk, hogy a lágyzenéjű népdal modern változatai e versek, tehát jambusi mértékben is elképzelhetők. Természetesen ezekben a jambikus versekben is érezhető a zeneiségre való törekvés. Ezért használ többnyire rövid négyeseket, hogy a rímzengés mindjobban áthathassa a sorokat. Másrészt e jambusok céltudatosan pontosak, éneklősek:

*Bennem a múlt hull mint a kő
az űrön által hangtalan.
Elleng a néma, kék idő,
Kard éle csillan a hajam,*

— u u — — — u —
u — | u — | — — | u —
— — | u — | u — | u —
— — | u — | u — | u —

(Vas-szi-... égbolton 2. versszak.)

A harmadik sor jambusainak hivatkozó éneklése annál tudható be, hogy az értelmileg is súlyos szótágak telt, hosszú magánhangzói egybeesve a jambus arsisával („a néma, kék idő; u — | u — | u —), még intenzívebbé erősitik a sor zenéjét. Mintha a *Téli éjtszaka* csodálatos zenéjéhez készülődne a költő („Mintha a téli éj, a téli ég, a téli érc.”) az ilyesfajta sorokban: „cirogat, áld, a fény, a szél, a köd.” (Medáliák 8.) A zenei hatás nyilvánvaló magyarázata, hogy a jambus arsisa itt is hosszúmagánhangzós, értelmileg súlyos szótágra, illetve egy-szótagú, a felmondásban önálló jelentőségű szóra esik.

Új *versmondattai* szintén fontos szerepet játszanak a zeneiségben. Az 1926-os évvel eluralkodó új költői eszmény — mint már kifejtettük — a romantikus forrongással ellentétben a belső szerkesztés és épség igényeit igyekszik érvényesíteni. Ez a szándék legsikeresebben az egy mozdulatú dalokban, ill. a dalszerű versekben válhatott valóra. Az effajta versek természetéből adódik, hogy egyetlen érzésmag köré gyűrűztetik a vele egyenmű érzésrezzenéseket. Olyan ez a gyűrűzés, mint a víztükrő párhuzamos hullámvégei: összesímulnak az alaphangulatban. Ennek az egyszerű gondolatnak ill. versépitésnek legjellemzőbb formája a versmondatok párhuzamossága. Ez a párhuzamosság már nem modor, hanem a legszemélyesebb érzések dallá kerekítésének spontán folyamatából születik. Íme néhány példa:

*Áldalak búval, vigalommal,
féltelek szeretniálommal,
örizlek kérő tenyerekkel:
búzföldekkel fellegekkel.*

(*Áldalak búval, vigalommal* 1. vsz.)

*Ha kerülsz ne kerülj el messze,
kötényed lennék, ne tépj össze,
dalocskád lennék ne hallgass el,
kenyérkéd lennék ne taposs el!*

(*Sok gondom közt* 4. vsz.)

Nagyon gyakori, hogy a strófáknak csak egy-egy periódusa halad párhuzamosan:

*Őh égbolt csontos tisztasága —
éhen halottak fagyossága!
Hunyor nélküli nyugalommal!
Tetembe vetett bizalommal!*

(*Zuzmara* 3. vsz.)

Hasonlóan épülnek a *Tószunnyadó*, a *Munkások kórusa*, a *Dalocska* s még egy sor költemény versmondattai.

Ez a párhuzamosság, a népdalszerű sorismétlések természetesen hozzá magukkal a *rag-* és *őnrímek* sorát. Érezhető, hogy a költő nem választékosságra, hanem egyszerű dallamosságra törekszik itt. Ezek az ön- és ragrímek többnyire többszótagúak s hangzásuk erőteljes. *Őnrímek*: hallgatag-hallgatag (*Két dal*), vizeken-vizeken, maghalunk-meghalunk (*Proletárdal*), volna-volna (*Tedd a kezéd*). *Ragrímek*: énekellek-felellek (*Áldalak búval, vigalommal*), békességgel-végtelenséggel, felejttem, elejttem, virággal-ággal (*Tószunnyadó*), csobogással-csókolással, mással-ringatással (*Ringató*), ülvén-dülvén (*Förgeteg*), árad el-szárad el (*Medáliák*).

Természetesen gazdag e korszak a grammatikailag különmemű, de jól zengo, sőt meglepő rímekben is: mogorván-sodorván (*Luca*), bögre-örökre, angyal-ronggyal (*Förgeteg*), barna-akarna (*Gyász és patyolat*), csülök-ülök, csorog-gyógyborok (*Meddálák*), ma meghajnali ég (*Borostyánkőbe én be nem jagyok*).

Az eddigieket szervesen egészíti ki az alliteráció, s a hangszimbolika gyakoribb jelentkezése: „egy fáradt alma függ fejem felett”, — „széles ajkam lázba rezgve ring”, (*Meddálák*). „Kis száraz nemzet; igazán szuszog, zúzódik, zizzen, izzad és buzog.” (*Ó szív nyugodj*). A *Meddálák*-ban szinte hivalkodik a költő ezekkel az eszközökkel:

Zöld füst az ég és lassan elpirul,
Csöngess, a csöngés tompa tóra hull,
jéglapba fogva tejfehér virág,
elvált levelén lebeg a világ —

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a szabadverses korszak eredményeit folytatva, ill. azok reakciójaként a szimmetrikus formák, egyszerű szerkezetek és eddig nem tapasztalt gazdag zeneiség lesz uralkodóvá e korszak verseiben. Itt finomul ki s mélyül el csodálatosan a később szintén jelentékeny szerepet betöltő ringatózó ritmusok iránti érzékenység. A dalban, az egyszerű dallamos formákban legszemélyesebb érzelmi szálainak meg, szinte páratlan ritmikai finomsággal. Urbosszantó verseiben a hagyományos formák variálásával a költői magatartás és verselés legpéldásabb egységét teremti meg.

IV

József Attila költői fejlődése 1928 végétől új lendületet vesz. Mint tudjuk, ekkor lesz tagja a Kommunisták Magyarországi Pártjának, s ezzel egész élete határozott célt, tartalmat, új értelmet kap. Az 1929—31 gazdasági válság folyamán kiéleződő harcokban már világosan látja, hogy kik ellen és hogyan kell harcolnia. A párt és a mozgalom egész életét betölti: az „utca és a föld fia” meglelte otthonát. Ez az otthon ezekben az években elsősorban életrehalálra menő harcot jelentett. A párt költője, s hivatását pontosan látja és elszántan vállalja: mozgósít, agitál, érvel a költészet minden fegyverével. Babits és Kassák verseiről ekkoriban írt kiméletlen kritikája is mutatja, hogy a mindennapi küzdelmek szolgálatát helyezi művésze tengelyébe.

Az 1926-ban felismert művészi eszmény: hogy minél tényszerűbben, érthetőbben fejezze ki az elmondandót, most kap igazi tartalmat. Ez a teljesedés költői technikájára is kihat. Erről ad számot az 1929—32 végéig terjedő korszak két reprezentáns kötete, a *Döntsd a tőkét* s a *Külvárosi éj*.

Az új feladatokból, az új költői magatartásból adódik, hogy felhagy a dalírással s költészetének csak periferiáján tűnnek fel olykor lágyabb zenéjű ritmusok.

Az előző években olyan selymessé puhított éneklős jambusok most többnyire szilajon, keményen kopognak. Való igaz, hogy kevés változtatással ez a ritmusnem szinte minden mondanivaló kifejezésére alkalmas. Az új tartalom van tehát a jambusra is kiható erő. Így pl. a *Lebukott*, a *Munkások*, amelyek a felháborító nyomorról s a kegyetlen küzdelemről beszélnek, nem tűrhetnének meg halkszavú, síma melódiákat. Ezekben a versekben a sorvégeken felerősödő jambusok csattogása csak keményebbé teszi az amúgy is érdes jelentésű sorokat:

Megvallattak, hogy vérzett a husunk
Elvtársunk, ki még sétálsz mint a fény,
gondolj reánk kik fel-le futkosunk
és messze nézünk cellánk szögletén.

— — — — — — — — — —
— — — — — — — — — —
— — — — — — — — — —
— — — — — — — — — —

Az első két sorból alig hallható a jambus s ezekben a magyaros tagolódás sem alkot önálló ritmuszenét. Az elmosódó határozatlan ritmus azonban a periódus végére félreérthetetlen jambikus lüktetéssé erősödik. Ez a jelenség még szembetűnőbb az ötödféles és négyes jambusokból épülő *Mondd mit érte* c. vers esetében:

Mondd mit érte annak a sorsa,
akinek nem jut kapanyél,
kinek bajszán nem billeg morzsa,
ki setét gondok közt henyél.

— — — — — — — — — —
— — — — — — — — — —
— — — — — — — — — —
— — — — — — — — — —

E három nagy vers s még a szintén hosszúsbrú jambusokból álló *Ady emlékezete* szintén azt példázzák, hogy a versbeni érvelés, elemzés, agitáció tág formákat igénylő tartalmainak

milyen engedékeny kísérőzenéje tud lenni a lappangva kísérő, idegen metrumokhoz társuló, majd a ritmikus szükség révén domináns erővel feldobogó jambus. Természetesen tágabbak, szabadabbak a versmondatok is, mint a régi kötött versekben és egy gondolat ritmikai határát a perióduszáró negyedik sorig tolja ki a költő. A keresztrimelés módot ad arra, hogy a második sor érzelmileg és ritmikailag is módosulhasson az előzőkhöz képest, s a harmadik sor ríme nem igényelhet mondatvégződést, mert a második sor még várja rímpárját, a negyedik sort. Ez a versmondattani keret azonban csak lehetőség, amelyet kitölthet, de át is léphet a költő. Az előbbi megoldást jól szemléltetik a *Lebukott* strófái, de hasonló az eset a *Munkások* néhány szakaszában is:

*Eltárs és spicli jár a csöndben erre,
részeg botlik, legény bordélyba lóg,
mert hasal az éj s pörsenéses melle,
mint szennyes ingből, füst alól kilóg.
Így élünk mi....*

E költemény második szakaszán („S hol zápfog rág....”) pedig megállás nélkül sodródik a gondolat az utolsóelőtti sor közepéig s a rímgengések utáni rövid szünetekben készül fel a versmondó a következő gondolatlelem crescendójához.

Ezekben a költeményekben a tág határok kihasználása ellenére is, nyilvánvaló a kiválasztott forma iránti tisztelet. Nagyon egyszerű formákat választ, de igényeiknek megfelel, s minden formai meglepetéstől tartózkodik. Műveit a tömegmozgósítás eszközeinek szánja, ezért törekszik olyan fegyverkezésre az egyszerűsége.

A *Lebukott*, a *Munkások*, a *Mondd mit érlel* a proletárellet tényeinek s a tőkés társadalomnak elméletileg is pontos költői elemzését adják, míg jambikus verseinek egy másik csoportja ugyanezt az életet áttételesebben: a tájra, az élet szürke dolgaira, jelenségeire kivetített hangulatok révén tükrözi. Ez a tendencia később a *Külvárosi éj*, az *Elégia* s a *Téli éjszaka* c. versekben ér révébe. A verselés már itt is igyekszik az impressziókból mesterien megszerkesztett valóság egy-egy többnyire allegorikus képét dallamosabb sorok, ill. periódusokban hozzádajkálni a lírai hangulathoz:

*Am egyre több lágy buggyanás.
Vérbe eper a homokon,
bóbiskol, zizzen a kalász.
Vihar gubbaszt a lombokon. (Nyár 3. vsz.)*

Hasonlóan dallamos és simazengésű a *Tiszaszeg* és a *Fagy* c. költemény. A dallamosság itt a rövid sorok jambusgazdagságának s a telthangzású rímeknek tudható be. Ez a libegő, remegő zene az elmerült, szinte révülő szemlélődés lírai hangulatának érzékeltetésében bizonynyal közrejátszik.

Más tartalommal, de szintén rövid, rímektől áthatott jambikus sorokból (négyes jambusok) épülnek még az *Ordas*, *Eső* és *Fák* c. versek.

A kötet verseinek másik nagy csoportját a *magyaros formában írott költemények* alkotják. Hiába keressük itt azonban a *Nincsen apám se anyám* kötet magyaros verseinek könnyed, halkuló, lágy harmóniáit: ezek a napok nem alkalmasak önfeladt dalolásra. A nemzeti versforma s különösen a népköltészet tisztelete és szeretete révén azonban egész sor verse szólal meg valamilyen magyaros ritmusban. A vonzalom nyilvánvaló oka, a proletárköltő küldetésének helyes értelmezése: a nemzeti költő hivatásának mély átélése. Tudja, hogy a nemzeti ritmus a modern költő számára is rejt lehetőségeket, s mint hagyatékunk a proletár költő a legjogosabb örököse: „a népköltészet a felgyülemlett jelenlévő múlt, hatékony emlék, mely irányítja a jövőt” — állítja egyik 1932-ben írott cikkében. (*Fiatalságunk és a népköltészet*. Szabadon, 1932. I. 1. 1—3. 1.) Az időtlennek tetsző, ősi formákban az új igazságok otthonos hangzása a mondanivaló evidenciájához járult hozzá: Erősítették azt a meggyőződést, hogy ez a küzdelem a nemzeti történelem mélyébe gyökerezik. Aki tudja, hogy a kommunistákkal szemben a nemzetietlenség volt a Horthy-korszak leghatásosabb rágalma, az tudja, az megérti József Attila ekkori verselésének jelentőségét.

A nemzeti formában épp olyan természetesen beszél a proletári (*Áradat*), mint a paraszti sorsról (*Egres*). A Kalevala alliterációs ősi nyolcásaiban írni a sztrájkoló munkásokról, kiáltó paradoxon volt azok számára, akik nem értették meg, hogy a proletár költő minden nemes hagyomány természetesen örököse. József Attila bizonynyal tudja ezt s a népköltészet iránti szeretete csak elmélyítette meggyőződését.

Van azonban ennek a vonzalomnak egy közelebbi oka is. A *Nincsen apám se anyám* kötetnél láthattuk, hogy a ritmusok nagyon alkalmasak a hetyke kivagyiság, fölényes gúny

kifejezésére. Ezekben az években tehát nem dallamosságuk, hanem tréfás, de többnyire leleplező élő, gúnyos tartalmak kifejezését segítő lehetőségeik miatt kap rajtuk a költő.

A *Bellehemi királyokban* a karácsonyi verses mesék modorában a magyaros hetesek és nyolcasok ötletes variálásával írja meg Jézus születését. E játékos, naiv forma nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a megváltó születésének fenséges legendáját közvetlen emberivé és gyermekesen kedves mesévé szelidítse. Íme a vers utolsó szakasza :

<i>Irul, pirul Mária</i>	7 a
<i>egész helyes kis mama.</i>	7 a
<i>Hulló könnye záporán át</i>	8 b
<i>alig látja Jézuskáját</i>	8 b
<i>A sok pásztor mind muzsikál</i>	8 c
<i>még is kéne szoptatni már.</i>	8 c
<i>Kedves három királyok,</i>	7 d
<i>jó éjszakát kívánok !</i>	7 d

A napi küzdelmekben ismert jókedve maró gúnnyá élesedik s mindig új, változatos, a legjobban odaillő formában szólal meg : a *Farsangi lakodalom* például szintén népi hangon, a gyermekjátékok kedvelt ritmusában adja hírül a tőke és a fasizmus jegyességét. Idézzük egy versszakát :

*Mert a tőkés uraság
nem az ördögök menyé :
ég a főkötője.
Ezért áll a napvilág
helybe mint a jegénye
víharos időben. — lám, lám.*

A gyermekritmusok naiv együgyűsége nagyon alkalmas a nász fölényes leleplezésére. Az, hogy a ritmus humorosan megtöri a szavakat, szintén e mondókák inspirációjának tudható be. Így lesz teljessé a vers értelme : Emberek! Íme itt egy lakodalom, tudtokra adom, milyen ostobán menti bőrét a tőke. A ritmusból disszonánsan kihangzó, visszatérő „lám-lám”-ban a fölényes gúny, a költő különvéleményének kizengő kacagása, különösen kiemeli a nagy család rafinériájának együgyű, nevetséges voltát. A *Regős ének*-ben igazodik legszorosabban az ősi formához, de az aktualitást így is tudja biztosítani. Ő is regől, de nem jókívánságot, hanem átkot az uraknak :

*Váljon szénájuk szalmává,
rege róka ejtem
tányér tiszta piócává
rege róka ejtem !
Láng legyen kecskéjük szarva,
rege róka ejtem
bőködjön a paplanukba !
Rege, róka ejtem.*

A párosímű nyolcas sorok ítéletére, a közējük ékelt „rege róka ejtem” varázsol teljesebbé. A *kanászban* a hosszabb nyolcasokat lezáró hetesek meghökkentő hanghatása mögött a játékos gúny, a bosszantó szándék munkál. Itt a rímeknek is fontos szerep jut a sajátos tendencia érvényesítésében :

*Van egy pösze kismalacom,
fővárosi grófkisasszony.
Sóhajtott is egy ízbe,
nézi magát a vízbe.*

Természetesen ír még e korszakban több magyaros ritmusú verset is (*Akácokhoz*, *Bánat*, *Egres*), amelyek közül a legszebbikre, az *Akácokhoz* címűre térünk még ki.

Találunk ugyanis e korszakban olyan nagy verset, amelyet a régebbi, verstani osztályozás szintén a bizonytalan ritmusúak közé sorolna, noha ritmusuk kifogástalan s nagyon is határozott. Az *Akácokhoz*, a *Favágó* s a *Bánat* lennének e problematikus ritmusú versek. A *Bánatot* Horváth János verstana bizonytalan ritmusúnak, a *Favágót* magyar ritmusra átjátszható jambusi versnek mondja. (Horváth János : Rendszeres magyar verstan. 199—200

1.) Az *Akácokhoz*-ról nem beszél. Az *Akácokhoz* s a *Favágó* a kritikai kiadás időrendje szerint szorosan egymás után születtek. A két vers gondolati rokonsága nyilvánvaló. A kommunista munka, a „marxi munka” nehézséget legyőző, megállást nem tűrő irama sodródik ezekben a versekben. Ez az iram félreérthetetlenül jut kifejezésre a ritmus tagolódásában is. Ha nem ezt a tagolódást vesszük alapritmusnak, a megénekelt munka sajátos dinamikájáról nem veszünk tudomást. Íme a *Favágó* az általunk jelzett tagolódással:

Vágom a fát / hűvös / halomba,
fényesül a / görce / síkongva,
zuzmára hull / szárnyas / hajamra,
csiklándani / benyúl / nyakamba —
bársonyon / futnak / perceim.

Fönn, fönn a fagy baltája villog, — — | 0 — | — — | 0 — | 0
szikrázik föld, ég, szem, a homlok, — — — — — | 0 — | 0
hajnal suhint, / forgács-fény / röppen —
amott is / vág egy s / dörmög / közben :
tövit töröm s a / gallya jut.

— Ejh, / dönts a tőkét, / ne siránkozz,
ne szísszenj / minden kis / szilánkhöz !
Ha odasujtsz / körül a / sorshoz,
az úri pusztaság / rikoltoz —
a széles fejsze / mosolyog.

A második strófa két első jambikus jellegű sorának aprózása ritmikai elmosódása a munka ritmusát egy pillanatra felváltó szemlélődés mozzanataiból adódik, de a következő sortól újra ez a nagy lélegzetvételekkel lüktető tagolódás uralja a sorokat. Ez alól csak olykor s nagyon is halkan szűrődhet fel a jambikus zene. Az *Akácokhoz* szinte azonos ritmusban intónál s a három első sor összecsengése még evidensebbé teszi ezt a tagolódást :

Száz göbbedő // odvas / falunkba'
homokot / kötözni // magunkba'
— akácok, / vigyázzunk // magunkra ! —
az úri szélben / ez a / földadat.

⁵ Zizegni / minden // bizalomra
keserülő e // marxi / munka,
de kössünk, / kössünk // lágyan / zsongva,
a homok eljut, / a föld / megmarad.

Törzs vagyok-e, // vagy már csak / torzsa ?
¹⁰ Nem sors az / egyes ember / sorsa !
Fogom én, lám / kötöm / ujjongva,
a jó fa / zúg, az / édes táj / dagad. —

Recseg az ég // odvas / falunkba',
csikorogva // hordja / halomba
¹⁵ tört águnkat, / csörög / a lombja, —
de meleg / földet fogunk // föld alatt.

Milyen természetesen s milyen könnyen kiegyenlítődnek ezek az ütemek! Eltér a többiektől s mégis milyen természetes a hetedik sor négy izületbe való osztódása, milyen magától értetődő, hiszen a biztatás minden szava külön súlyt, mély érzelmi nyomatékot kap. S a felindult, sodródó áramlást kifejező ritmusos rendben, milyen adekvátsággal csikorog a strófazáró sorok figyelmeztető disszonanciája. Ez a ritmus valósággal az érzelmek mozdulatait adja. Ha így vizsgáljuk, egyszerű zene, ha másként, akkor felemás szokvány. Bonyolultabb a bizonytalan ritmusúnak mondott *Bánat* verselése. A vers háttere ismeretes. A költőt ekkor zárják ki a pártból. A tehetetlen düh és a kegyetlenül magára maradt ember bánata szólal meg ebben a versben. Az érzés mozzanatai önkénytelenül minden határozottabb ritmust kerülve természetük szerint libegnek, csikorognak, illetőleg hálnak el a maguk teremtetten muzsikában.

Hát kijöttem / ide, az / erdőbe,
Lágy libegés, / — a levelek / zizegnek,
mint a / röpcédulák. / A föld csöndje

5 jekszik, / nehéz. / Ágak, karok / nyúlnak :
Minden / hatalmat ! / ... Lombos / hajamba
száraz ág / hull. / A száraz ágak / hullnak.

Csak egy / pillanatra // martak ki, / csak.
Zúgj, / erdő elvtárs ! // Szinte / csikorgok.
Egy pillanatra se / martak ki, / csak

10 az az elvaduló / csahos / rám támadt
s kijöttem, hogy / erőm / összeszedje,
mint a néni a / gallyat, a / bánat.

Könnyecsepp, / — — egy hangya ivott / belőle,
eltűnődve / nézi benne / arcát
15 és mostan / nem tud / dolgozni / tőle.

Ütemjelzéseinkből látható, hogy nem a legarányosabbak ezek az ütemek, tehát nehezen egyenlítődnék ki. A költő szinte kerüli itt a szimmetrikusabb alakzatokat. Az első versszak képei a sebzett érzékenység fellelegzései az erdő egy-egy balzsamos lehelletére. A levert, fájdalmas szemlélődés folyamatát az impresszió közvetlen valóságát segít érzékeltetni a valóban alig érzékelhető tagolódás; a harmadik sor közepén lezáruló s a végén emelkedő s áthajlásba forduló versmondat. A ritmus tördelt, de a hangszimbolika révén mintegy hasonló értelmű zene kíséri a gondolatot. A „Lágy libegés, — a levelek zizegnek”-sorban a szavak hangalakja is ezt az óvó szelidséget, a gyöngéd libegést, a zizegő levelek szinte testvéri susogását szuggerálja. A második strófában a „nehéz” csönd súlyos hangulatába észrevétlenül fonódik bele a fájdalmas magány képe: végig nehéz mély magánhangzókkal a legmélyebb gordonkahang („száraz ág hull”) felerősödő ismétlésével: „A száraz ágak hullnak” s a hasonló hangzású erős rímeléssel. A harmadik strófában a feltorló düh robban ki s ott az „rt”, „tr”, „rs”, „rg” éles csikorgása a fő motívum hangszimbolikai megfelelői. A 3-ik sor markáns rövid szótagjainak ropogása (Szinte csikorgok — u u — —) az érzésre való nagyszerű nyelvi ráeszmélés ragyogó esete.

A negyedik strófa végén arányosabb ütemek halkuló, rímes zenéjébe hal el ez a csikorgás. Az ötödik strófa csodálatos, érzelemleti tűnődését már nem kíséri kifejező hangszimbolika. Az első ütem egy az egész képet elindító önálló mozzanat, ritmikailag is külön áll, de a második sor dallamos ritmusa s a jól zengő ölelkező rím elég ahhoz, hogy teljesebbé tegye a tagolódás által némileg biztosított versszerűséget.

Nagyon jó ritmusa van tehát e versnek, noha nem ritmussémához, hanem a gondolat, az érzés folyamatához igazodik, annak nyelvi ráeszméléseként születik s ahol emiatt nehéz lenne a kiegyenlítődség, a hangszimbolika jön segítségül, mint nagyon jól gyümölcsöztethető zenei elem. Olyan ez a vers, mint egy háromtétéles zenemű.

E versek ritmusának magyarázatával nemcsak az volt a célunk, hogy mint a józsef-attilai életmű kiemelkedő értékeit verselés szempontjából is megkíséréljük a maga helyére tenni, hanem általuk azt is szemléltethettük, hogy a költő, fejlődése során megsejtett verselési lehetőségekre építve, az egymással rokon s mégis egyéni színezetű formák egész sorát hozza létre. Nemcsak az ismert éneklős magyaros formákat kedveli tehát, hanem létrehozza e nemből a kevésbé stilizált, kevésbé merev, gazdagabb formaalakzatokat is.

Változatlanul sok verset ír jambusokban, olykor magyaros ritmusra is átjátszható jambusokban. (Cipő.) Mintha minden formát fel akarna vonultatni, a *Párbeszédet* pl. antik metrumokban írja. Jellemző, hogy noha a szabadversnek már jó ideje hátat fordított, az elmúlt évek egy-egy darabja mégis fogvatartja s lehetőségeit nem hagyja kiaknáztatlanul. A *Tömeg* c. vers létrejöttében — mint láttuk — egy 1924-ből való költemény inspirációja sejthető. A *Szocialisták* azonban nyilvánvalóan a hasonló című 1926-os verscsírából nő ki.

Nagyon tanulságos az az eljárás, amellyel az 1931-es mondanivalót beépíti az 1926-os vers kereteibe.

Szocialisták (1926.)

Fájás, nyomor és jóság hajtott össze,
erős bűzében gázolunk, kedves jegyverünk
bőködi tomporunkat —

kedves fegyverünk, böködd csak szüntelen
tomporunkat,
hadd tudjuk meg újra és újra — nem győzünk
semmikép véletlenül.

⁵ Nem sietünk, erősek vagyunk, tudjuk, kit
miért állítunk törvény elé
Tanácsot állunk a dombon, gyöngé fürjek
nyulak bűnnek meg nyugodtan lábainknál —
elmegy fölöttünk a jelle, hogy észrevehessünk
minden idegen repülőgépet.
Te délre mégy, te nyugatra, én pedig északra,
Elvtárs !

Szocialisták (1931.)

Le a kapitalizmussal ! Hatalmat, húst a dolgozóknak ! ...
A tőke szennyében gázolunk, kedves fegyverünk böködi
tomporunkat —
Böködj, böködj csak szüntelenül, kedves fegyverünk,
hadd tudjuk meg újra és újra, hogy véletlenül, tusa nélkül
csatát nem nyerünk.

⁵ Nem sietünk, erősek vagyunk, rengeteg az elevenünk,
a halottunk,
tanácsot állunk a dombon, melyre pincéből, bányából,
kubikos gödörből feljutottunk —
viszi az idő a ködöt, tisztán meglátjuk csúcsainkat.

Viszi a ködöt az idő s az időt mi hoztuk magunkkal,
hoztuk harcunkkal, tartalék nyomorunkkal,
¹⁰ a kenyérrel, mely megpenészedett, amíg a munkás
megszeghette,
a kásával, mely megdohosodott, amíg a munkás megfőzhette,
a tejjel, amely megsavanyodott, amíg a munkás köcsögébe
belecsobbant,
a csókkal, amelyből cafraság lett, amíg a munkás fiatalába
beledobbant,

a házzal amelyből omladék lett, amíg a munkás
beleköltözött,
¹⁵ a ruhával, amelyből rongy lett, amíg a munkás
beleöltözött,
a szabadsággal, mely elnyomás lett, amíg a munkás
megszületett,
a bőrszívarral, mely bagó lett, amíg a munkás
felnövekedett, — —
a tőkével, mely munka lesz, míg megnő az inas
s kalapácsával odavág,
²⁰ vildág !
ahol a legfehérebben izzik a vas ! ...

Vers, eredj, légy osztályharcos ! a tömeggel együtt majd
felszállsz ! ...
Te délre mégy, te nyugatra én pedig északra, elvtárs !

A két vers különbségén jól lemérhető, mennyit gazdagodott, tisztult József Attila
versművészete s hogy mit jelent a tudatos költő rendező értelme, szigorú kompozíciós igénye.
A versforma különbsége legalább olyan jelentős, mint a tartalom közötti különbség.
A végleges vers már első sorában félreérthetetlenül tudtunkra adja egyértelmű poli-
tikai programját: Nem véletlen, hogy ez a sor még nincs meg az 1926-os versben, de még a

meglevő sorok is új, konkrét értelmet nyernek a végleges formában, ahol az „erős búzában” való gázolás helyett, már a „tőke szennyében” gázolnak a szocialisták. A dombon való tanácskozás sem elvont jószág jegyében zajlik, („tanácsot állunk a dombon, gyöngye fürjek, nyulak búnak meg nyugodtan lábainknál”), hanem a mélyből kiemelkedett elnyomottak öntudatának érzékeltetésével. A következő sorokban is nyilvánvaló a dialektikus jövőlátás többlete. Ugyanezen a helyen az első *Szocialistákban* az idegen repülő keltetésének lehetősége kétségkívül bizakodó sejtetés, de elég romantikus az utóbbi vers sorainak tudatosságához képest. Az első változatban aztán még két sor következik s ezzel vége a versnek. Jellemző, hogy a későbbi versben ugyanilyen formában tér vissza ez a két sor, de csak aztán, miután a kizsákmányolás tényeit elsodró íramú sorokban kifejtette, s így meggyőzően okát adta az osztályharcos vers útnakindításának. Így nyernek ezek az utolsó sorok („te délre mégy... stb.”) mély értelmet az utóbbi költeményben, míg az előzőben szinte összefüggés nélkül zárják le a verset, töredék benyomását keltve. Természetesen ennyivel nem elégedhetik meg a költő. Nagy feladat előtt áll: a meglevő — szabadverses keretbe beágyazni a vers törzsét képező mondanivalót, a kizsákmányolás tényeinek felsorolását. Milyen formában oldja ezt meg? A szabadvers-írással már régen felhagyott, s most, amikor oly gondokkal és tudatossággal kutatja a magyar költészet formakincseit, most kezdjen az igazában eldobott verseléshez? Vagy írjon pattingó rimes jambust, esetleg öntsön magyaros izületeket a szabadverses keretbe? Nyilvánvaló, hogy egyik megoldás sem lett volna jó. Az 1926-os vers azonban fogvatartotta, érezte óriási lehetőségeit. Így született meg költészetünk egyik legszebb darabja s benne az a nagy felsorolás, amely szabadvers-szerűen hat ugyan, mint a vers eleje és vége s mégis kötöttebb nagyon sok kötött versnél. Mi az, ami a szabadvers benyomását kelti? Elsősorban a soroknak semmilyen ismert formához nem hasonló, a szabad beszéd szerint hullámzó tagolódása. S hogy mégis rendkívül kötött, az a prózánál is oly gyakori s itt szinte szigorúan pontos párhuzamos gondolatritmusnak köszönhető. Minthogy minden gondolat ugyanazon ténynek, a kizsákmányolás tényének részleteit sorolja, a funkciójukra nézve egynemű versmondatok mintegy szigorú grammatikai rendben követik egymást. Ez a rend olyan következetes, hogy a versben a grammatikailag s így ragjuknál fogva még hangzásbelileg is azonos, illetőleg hasonló szavak pontosan egymás alá esnek. Pl.: a kásával, a tejjel, a csókkal. Nincs itt tehát jó sodrású ismert ritmusséma, amely megbontaná a vers egységét, de a költeménynek ez az első pillanatban láthatatlan, szigorú rendje, fokozza az áradás intenzitását. Ahol ez a rend megbomlik, ott ismét a mondanivaló jelentékeny változása az ok, a következtetlenség csak látszólagos. Íme:

*A tőkével, mely munka lesz, míg megnő az inas
s kalapácsával odavág
világ!*

²¹ *ahol a legfehérebben izzik a vas!...*   o o o — o — — o — o o —

A nyomorúság sorolását a forradalom jövődőlése váltja itt fel, ezért változik meg a ritmus is, a „világ” teljesen külön sor s külön hangsúlyt kap, nagy fenyegetés, a sújtó kalapács félelmetes ereje feszül benne. A továbbiakban mintha ismét teljesen kötetlenül beszélne, pedig az inas-vas, odavág-világ rímelés s a 21. sor doboló metrikája is figyelmeztetnek, hogy költőnk messze van már a szabadverstől. Még szembetűnőbb ez a figyelmeztetés, ha arra a változtatásra vetünk egy pillantást, amelyet a verscsírásn eszközölt a költő itt a végső formában. E változtatásokkal ugyanis nemcsak a gondolat lesz teljesebb, világosabb, hanem az előző vers teljesen rímtelen sorvégei helyett két esetben, fontos helyen rímekkel zárja le a hosszú mondatot: fegyverünk-nem nyerünk, halottunk-eljutottunk.

Az *ánnyam* című, szintén ekkoriban írt költemény sajátos ritmusának indítékait is minden bizonnyal a hasonló című 1926-os vers zárósorainak gondolat és ritmikai inspirációjában kell keresni.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy e harcok korszak verseiben József Attila tudatosan kerül az andalító dallamokat, de tisztultabb, magasabbrendű formában az előzőleg művelt formák nagy részét felvonultatja. A rendező értelem, az „adott világ varázsainak mérnöke” szabja ki és tölti ki a lehető legökonomikusabban a szigorú kereteket, a tartalomhoz szorosan illő ritmusokat. Programszerűen tartózkodik minden formai bravúrtól, öncélúságtól. Az ekkoriban bírált Kassáktól és Babitól számonkért elvek uralkodnak a céltudatosságon, a „népek nyomorával” való viaskodás, az egyszerűség és közérthetőség igénye. A nemzeti költő, a proletár költő hivatásához híven minden formai örökséget felhasznál igazsága érvényesítéséhez. Forradalmi költészetének ez az első seregszemléje azonban még nem mutat egységes kiforrott képet. A versformák külön-külön szólalnak meg. Egységes költői stílusát csak a következő években alakítja ki, s ekkor e formai sokféleség is egy-egy nagy költemény ritmuskompozíciójába olvad.

Tanulságos lenne József Attila verselésének fejlődését az eddigiekhez hasonló részletes-séggel követnünk. Minthogy erre ezúttal nincs mód, csupán arra szorítkozunk a továbbiakban, hogy az eddigi fejlődés verselési vívmányait valóban összegez, tehát az életre való tendenciákat kiteljesítő verseket vesszük elsősorban vizsgálat alá.

Ismeretes, hogy 1932 után József Attila élete és költészete egyre válságosabb lesz. A pártból való kizárása, a fasizmus előretörése, súlyos betegsége, a pszichoanalitikus kezelés s a végső évek teljesedés nélküli szerelmének életemészto malomkövei között őrlődik fel élete. Bóka László idézett tanulmányában megállapítja, hogy a végső évek „rögös kaptatóján szinte-szinte elhal a dal s a költő ajkán nem édesen olvadt, hanem csörömpölt a szó... ez a végső stáció nem József Attilára jellemző, hanem a korra, az imperialista háborúk korára, mely nem derűs lírai áradásra készítette a költőt, hanem zilált tiltakozásra.”

Nehéz eldöntenünk, hogy a rövid életű költő „végső éveit” honnan számíthatjuk. Annyi azonban bizonyos, hogy a dal valóban elhal ajkán, — mint láttuk — már jóval a végső évek előtt, s végső soron ezt valóban az imperializmus számlájára írhatjuk.

Bizonynal nem verselése gazdagodását jelenti, hogy az 1933-tól élete végéig frott mintegy 119 költeménye közül (a töredékeket nem számítva) 112 jambus. E jambikus versek többnyire elég zárt strófa és ritmusképleteket alakítanak ki. Kétségtelen, hogy sorfaj és rímelés tekintetében elég változatosak ezek a versek. A konkrét tartalom gyakran igényel rövidebb, könnyedebb vagy csattanós, éppen poentírozni képes alakzatokat, míg máskor a rövidebb sorok a súlyos indulat egy-egy buggyanását hozhatják: *Nagyon fáj, Kiáltás, másrésről a Jaj, majd nem, Világosítsd fel, Biztató, Csak az olvassa, Születésnapomra* s az *Altató* c. versek igazolhatják megállapításainkat. Természetesen ennél sokkal több a rövidsori jambus, de a versek zöménél nem is a sor hosszúsága a fontos, hanem, hogy a szokványos licenciák mellett ritmusukat többnyire jambusaiuknak köszönhetik. A licenciák általában csak licenciák itt és nem erőteljes, határozott zenei motívumok a jambus mellett, alatt vagy esileg áttűtve rajta. A nagy versek művészi értékének ez keveset árt, hiszen némelyik intellektuális jellege révén egyenesen igényeli ezt a fejtegetésekhez olyan engedelmesen simuló formát.

E túltengő jambikusság azért mégis azt a gondolatot kelti, hogy a költői alkotóerő időnkénti megcsappanásakor, a gyakori ernyedtség, levertség, kilátástalanság állapotában, a feltöltő gondolatok, mint legkézenfekvőbb, legközelebbi ritmusreflexbe, a jambusokba kapaszkodnak. A töredékek igazolják, hogy néha döbbenetesen mély gondolatok maradnak torzóban. Az alkotó energiából nem futja ilyenkor többre, mint rögzíteni a felvillanó gondolatokat. Fokozatos kiszélesítése, kerek verssé formálása ilyenkor elmarad. A *Szürkület* c. versében maga mondja: „Még jó, hogy vannak jambusok és van mibe belefogódznom. — Járnai gyermek így tanul.” A megtépzott alkotókedv, s a konstruálási szándék eredményezheti, hogy igénytelenebbül, de mégis verssé formálja gondolatait a számára legkönnyebb ritmusnem segítségével. Ezért oly sok itt a szokványos ötös és hatodfeles és más méretű jambikus vers. Újból elszaporodnak szonettjei is, amelyek az összemorzsolódó élet fájdalmait éneklik, bár e fájdalmak már nyilvánvaló közösségi tartalmakat hordoznak. Talán ezért is nevezi az egyiket modern szonettnek. Tíz ekkoriban írt szonettjének sorai mind ötös, illetve hatodfeles jambusok: *Emberék, Modern szonett, Leülepszik... Mint gyermek, Emberség, Én nem tudtam, Hullámok lágy tánc, Boldog hazug, Oszítás után, Légy ostoba*. Feltehető, hogy a szonettnek ez a reneszánsza a humanitás, a szép rend szimbolizálását is jelentette a költő számára s bizonyára nem véletlen, hogy a *Hazám* ilyen szonett-formában követel emberséget, magyarságot a megbomlott világban.

Egy spanyol földműves sírverse c. versecskéjének distichonjai, a *Két hexameter* hexameterjei s a *Reggeli fény* anapestusai válnak ki e jambusözönből, s természetesen a Flórkorszak versei. Ez az új nagy szerelem szenvedélyes komponistaként a zenekar minden hangszeréről lefújja a port, hogy minél több húron énekelhesse az öt éltető érzést. A *Reggeli fény* könnyed, kosztolányis motívumait már ez az érzés csálja ki s jönnek itt hexameterek, egy sapphói vers (*Én ki emberként*), dallamos jambusok s annyi idő után ismét dalok, a pillanatnyi lelki egyensúly hírnökei: *Rejtelmek, Száradok, törődöm*.

A teljesség kedvéért megemlíthetjük még két szabadversét: *Egy ifjú pár, Hová forduljon az ember, A Tőke haszon balladája* s a *Bérmunkás ballada*, valamint a terzinában írott *Ki-be ugrál* c. versek mindössze szigorú szerkezetükkel válnak ki a többi jambusi versek közül.

Mégis, ezekben az években éri el a költő fejlődésének legmagasabb csúcsait. A marxizmus szinte vérévé lett. Tökéllyel valósítja meg azt, amit oly helyes érzéssel kért számon egyik 1928 júniusában megjelenő cikkében: „Formai szempontoktól eltekintve — írja ebben a cikkében — minden szocialista pretensióval fellépő költővel kapcsolatban, — éppen a szocializmus érdekében — elsősorban azt kell megvizsgálni, hogy mennyiben élte át a szocializmust,

mint költészetet, vagy pontosabban szólván, eszmei tartalmát mennyiben sikerült lelkivé váltania.” (József Attila: Brichta Cézár versei. Nyugat 1928. jún. 16.)

Ha valaki, úgy ő megfelel ennek az igénynek. A marxizmus igazsága, osztálya, népe igazsága szinte sejtjeig áthatja, s lelkének minden mozdulása ezek jegyeit viseli. Ebben a korban egy-egy nagyerejű érzés mozgósító ereje révén, nagyszerű alkotó energiák szöknek föl benne, s ilyenkor ezek az energiák csodálatos művekbe építik a máskor csak felvillanó érzéseket. Ilyenkor a tudatos költő az „adott világ varázsainak mérnöke” fölényes biztonsággal rendkívüli érzékenységgel eszmél rá a legbonyolultabb és legfinomabb érzések szinte tapintható nyelvi kifejezéseire. A város peremén (1933), az *Elégia* (1933), az *Óda* (1933), a *Téli éjszaka* (1933), az *Eszmélet* (1934), *A Dunánál* (1936), a *Levegőt* (1936), a *Hazám* s még néhány nagy verse a lelki összeszedettségnek ilyen állapotában jöhetnek létre.

Okunk van rá, hogy verselésének kiteljesedését is ezekben a minden tekintetben kiemelkedő versekben keressük, noha némelyikük semmi eltérést sem mutat az egyszerű sémájú versformákhoz képest: *Eszmélet*, *Levegőt*. Az is igaz, hogy néhány költemény verstani tanulsága nem általánosítható az 1933-tól haláláig írott versek egészére. Ezúttal azonban nem is ez a célunk, csupán arra szeretnénk rámutatni, hogy a korábbi tendenciák hogyan összegeződnek, hogyan teljesednek ki e kor értékegyesítő formáiban s ezzel rámutatunk József Attila verselésének, közelebbről ritmikájának legnagyobb fegyvertényeire.

Az 1933-as esztendőnek mind eszmei, mind formai szempontból egyik legnagyobb verse az *Óda*. Horváth János a jambikus versek közé sorolja. Az alábbiakban a Mellékdal kivételével a teljes verset idézzük, jelezzük metrikai viszonyait, rímképletét s a metrum felett vagy vele együtt határozottan érvényesülő tagolódását.

1

Itt ülök csillámló sziklafalon.

Az ifjú nyár

könnyű szellője, mint egy kedves

vacsora melege, száll.

⁵ *Szokatam szívemet a csendhez.*

Nem oly nehéz —

idesereglik, ami tovatűnt,

a fej lahajlik és lecsüng

a kéz.

—	u	—	—	—	—	u	u	u	x
u	—	u	—						a
—	—	—	—	u	—	—	—	u	b
u	u	u	u	u	—				a
—	u	—	—	u	u	u	—	u	b
—	u	u	—						c
u	u	—	u	u	u	u	u	—	d
u	u	u	—	u	—	u	—		d
u	—								c

¹⁰ *Nézem a hegyek sörényét —*

Homlokod jénnyét

villantja minden levél.

Az úton senki, senki,

látom, hogy meglebbenti

¹⁵ *szoknyád a szél.*

És a törekeny lombok alatt

látom előrebecenni hajad,

megreznenni lágy emlőidet és

— amint elfut a Színva-patak —

²⁰ *ím újra látom, hogy fakad*

a kerek fehér köveken,

fogaidon a tündér nevetés.

—	u	u	u	—	u	—	—		e
—	u	—	—	—					e
—	—	u	—	—	u	—			f
u	u	—	—	u	—	u			g
—	—	—	—	—	u				g
—	—	u	—						f
—	u	u	—	—	u	u	—		gy
—	u	u	—	u	—	u	u	u	gy
—	—	u	—	—	—	u	u	—	h
u	—	—	u	u	—	u	u	u	gy
u	u	—	—	—	u	u			gy
u	u	—	u	—	u	u			x
u	u	u	u	—	—	u	u	—	h

2

Ó mennyire szeretlek téged,

ki szóra birtad egyaránt

²⁵ *a szív legmélyebb üregeiben*

cselelt szövő, fondor magányt

s a mindenséget.

Ki mint vizesés önön robajától,

elválsz tőlem és halkan futsz tova

³⁰ *míg én, életem csúcsai közt a távol*

közelében zengem, sikoltom,

verődve földön és égbolton,

hogy szeretlek, te édes mostoha!

—	—	u	u	u	—	—	—	u	a
u	—	u	—	u	u	u	—		b
u	—	—	—	—	u	u	u	u	x
u	u	u	—	—	—	u	—		b
u	—	—	—	u					a
u	—	u	u	—	u	—	u	u	c
—	—	—	u	—	—	—	—	u	d
u	—	—	u	—	—	u	u	—	c
u	u	—	—	—	u	—	u		e
—	—	u	—	u	—	—	u		e
—	u	—	—	u	—	—	u	u	d

- Szeretlek, mint // anyját a / gyermek,
 35 mint mélyüket a // hallgatag / vermek,
 szeretlek, / mint a // fényt a / termék,
 mint lángot a / lélek, // test a / nyugalmat,
 Szeretlek, mint // élni szeretnek
 halandók, amíg / meg nem / halnak.
 40 Minden / mosolyod, // mozdulatod, szavad
 örööm, / mint hulló // tárgyakat a / föld.
 Elmémbe, mint a // fémbe a / savak
 ösztöneimmel // belemartalak,
 te kedves szép, alak,
 45 lényed ott / minden // lényeket / kitölt.

A pillanatok // zörögve // elvonulnak,
 de te némán ülsz // jütemben,
 Csillagok / gyúlnak és // lehullnak,
 de te megálltál // szememben.
 50 Ized, / miként a / barlangban a / csend,
 számban / kihülve / leng
 s a vizes poháron / kezéd,
 rajta a / finom / erezet,
 föl-földereng.

4

- 55 Ó, hát miféle anyag vagyok én,
 hogy pillantásod metsz és alakít?
 Miféle lélek és miféle fény
 s ámulatra méltó tünnemény,
 hogy bejárhatom a semmiség ködén
 60 termékeny tested lankás tájait?
 S mint megnyílt értelembe az ige,
 alászállhatok rejtelseibe !...

Vérköreid, miként a rózsabokrok,
 reszketnek szüntelen.

- 65 Viszik az örök áramot, hogy
 orcádon nyíljon ki a szerelem
 s méhednek áldott gyümölcse legyen.
 Gyomrod érzékeny talaját
 a sok gyökerecske át meg át
 70 himezi, finom fonalát
 csomóba szöve, bontva bogját —
 hogy nedűid sejtje gyűjtse sok raját
 s lombos tüdőd szép cserjei saját
 dicsőségüket susogják !

- 75 Az örök anyag boldogan halad
 benned a belek alagútjain
 és gazdag életet nyer a salak
 a buzgó vesék forró kútjain !

- Hullámzó dombok emelkednek,
 80 csillagképek rezegnek benned,
 tavak mozdulnak, munkálnak gyárak,
 sűrűg millió élő állat,
 bogár,
 hinár,
 85 a kegyetlenség és a jóság ;
 nap süt, homályló északi fény borong
 tartalmaidban ott bolyong
 az öntudatlan örökkévalóság.

u — — — — — u — — — — — a 9
 — — — — — u — — — — — a 10
 u — — — — — u — — — — — a 9
 — — — — — u — — — — — b 11
 u — — — — — u — — — — — x (a?) 9
 u — — — — — u — — — — — b 9
 — — — — — u — — — — — c 11
 — — — — — u — — — — — d 10
 — — — — — u — — — — — c 10
 — — — — — u — — — — — c 10
 u — — — — — u — — — — — c 6
 — — — — — u — — — — — d 10
 u — — — — — u — — — — — e 12
 u — — — — — u — — — — — f 8
 — — — — — u — — — — — e 9
 u — — — — — u — — — — — f 8
 — — — — — u — — — — — g 10
 — — — — — u — — — — — g 6
 u — — — — — u — — — — — h 8
 — — — — — u — — — — — h 8
 — — — — — u — — — — — g 4

— — — — — u — — — — — a
 — — — — — u — — — — — b
 u — — — — — u — — — — — a
 — — — — — u — — — — — a
 u — — — — — u — — — — — a
 — — — — — u — — — — — b
 — — — — — u — — — — — c
 u — — — — — u — — — — — c

— — — — — u — — — — — d
 — — — — — u — — — — — h
 u — — — — — u — — — — — d
 — — — — — u — — — — — h
 — — — — — u — — — — — h
 — — — — — u — — — — — i
 — — — — — u — — — — — i
 — — — — — u — — — — — i
 u — — — — — u — — — — — i
 u — — — — — u — — — — — i
 — — — — — u — — — — — i
 u — — — — — u — — — — — i

u — — — — — u — — — — — j
 — — — — — u — — — — — k
 — — — — — u — — — — — j
 u — — — — — u — — — — — k

— — — — — u — — — — — l
 — — — — — u — — — — — m
 u — — — — — u — — — — — n
 u — — — — — u — — — — — n
 u — — — — — u — — — — — p
 u — — — — — u — — — — — p
 u — — — — — u — — — — — r
 u — — — — — u — — — — — s
 — — — — — u — — — — — s
 — — — — — u — — — — — r

Mint alvadt vérdarabok,
 90 úgy hullnak eléd
 ezek a szavak.
 A lét dadog,
 csak a törvény a tiszta beszéd.
 De szorgos szerveim, kik újjá szülnék
 95 napról-napra, már fölkeszülnek,
 hogy elnémuljanak.
 De addig mind kiált —
 Két kétezer millió embernek
 sokaságából kiszemelnek,
 100 te egyetlen, te lágy
 bölcső, erős sir, eleven ágy
 fogadj magadba !...

(Milyen magas e hajnali ég !
 Seregek csillognak ércében.
 105 Bántja lelkem a nagy fényesség.
 El vagyok veszte, azt hiszem.
 Hallom, amint föltötem csattog,
 ver a szívem.)

— — — — —	a
— — — — —	b
— — — — —	c
— — — — —	a
— — — — —	b
— — — — —	d
— — — — —	d
— — — — —	c
— — — — —	e
— — — — —	f
— — — — —	f
— — — — —	x
— — — — —	e
— — — — —	e
— — — — —	g
— — — — —	h
— — — — —	g
— — — — —	h
— — — — —	x
— — — — —	h

Jelölésünknel minden alkalmat kihasználtunk, hogy a felismert metrikus tendencia érdekében éljünk a lehető szabadsággal. Így az egyszótagos szavak, a névelők s más két lehetőséget nyújtó szótag hangértékének megállapításánál mindenütt méltányosak voltunk az alapritmust adó jambushoz. A vers azonban első hallásra s a képlet első látására figyelmeztet arra, hogy nem érhetjük be pusztán a jambus számbavételével s ha az alapsémától való eltérések szerint értékelnénk ezt a ritmust, joggal mondhatnók bizonytalannak, dőcögőnek. Olykor felerősödik, másszor elhal itt a jambus, mint egy zenemű fő motívuma. Olykor a jambusok keretbe fogják a változatos ritmust, másszor maguk zengik határozottan a mondanivalót. A jambusnak erre a nagy engedékenységre már Babits rámutatott s Horváth János Ady legtöbb versében is talált jambikus alaksejtelmet. Mindebben csak az lenne a hiba, ha ritmusalkotó tényezőként egyedül ezt a helytel-közvetlen jelenlevő jambust ismerhetnénk el. Ez a kizárólagosság is a sorozatosság merev értelmezéséből adódik: ha jambikus a vers, akkor csak jambusok visszatérése kelthet benne ritmikus hatást e szerint az elmélet szerint, föltéve, ha a vers nem játszható át teljesen valamely magyaros ritmura. Minden más, ami emellett a versbe kerül, engedménynek, a jambus lazításának, licenciának tetszett.

Nos, az Óda vizsgálata is igazolhatja, hogy ebben a bonyolult gazdag zenében, amelyet az olvasó e vers olvasásakor hall, a jambikus sorokon kívül még sok más nagyon erősen hallható, elnyomható ritmusalkotó tényező van. Olyan metrikus mozdulatokat, ütemes tagolódást érzünk olykor, amely korántsem licencia, hanem határozott zene, amely a jambus nélkül éppen olyan tökéletes, mint vele. A képlet jelzései mutatják az egyes ütemegységek tagolódását, metrikus átszövéseit, amint minden rezzenésükkel a tartalomhoz igazodnak. Így meglehetősen a szempontunkból különösen jellemző harmadik rész alaposabb vizsgálatával. Ha visszalapozunk a vershez s megnézzük a melléje jegyzett képletét, a rövidebbi és hosszúsági viszonyok jóhatású váltakozása ellenére sem mondhatjuk, hogy az első három sorban bármely időmérték kizárólagos erővel szerepelne. E sorok mégis a legteljesebb ritmikus hatást keltik. A hatás titka a jelzett magyaros ütemek túlzengése a bizonytalan (előbb jambikus, majd megbomló) időmértéken. A könnyű kiegyenlítődést elősegíti, hogy a mondatok párhuzamossága s különösen a grammatikai s hangzásbeli azonosságok miatt, erősen zengő rímek (a-a-a) könnyen egységesre gyalulják a sorok árnyalatnyi eltéréseit. A vallomás kibuggyanó hullámai tagolják így a sorokat és az emóció ritmusa nem tűrné, hogy a lélegzet szüneteit átélje vagy az újabb lökem nekilendülését letörje a szólamot keresztező metrum.

A 4. sor eltér az előzőkhöz képest. Hullámozása bővebb (11 szótagos) s elnyomható metrikus lobogása szembevetendő. Ez a bőség azonban nem zavarja a ritmust, hiszen itt a hasonlatok fokozása fül és értelem számára logikussá teszi a három hasonló zengésű sor fokozása után az érzésnek újabb, változatosabb, magasabb szinten való teljesedését: „mint lángot a lélek, test a nyugalmat!” — — — — — | — — — — —. Ha a súlytalan „mint” szónak nem tulajdonítunk jelentőséget, akkor az értelmileg nagy súlyú „láng”-ot első szótagja egy

choriambus hosszú, két mórás elemére esik s a telt intenzív kitartást követő könnyű lebegés, majd halkulás ritmikailag is szinte kifejezi a lélek lobogását s elcsitulásával a test nyugalmát.

A következő, azaz a 38. sor ritmikailag a 34.-re visszhangzik („szeretek, mint élni szeretnek”) s a szoros gondolatpárhuzam s a rímek mellett a szólamokon belül itt is táncosan lüktető choriambus-szerű zene ébren tartja a szimmetria-érzést. A strófat s a gondolatot lezáró 39. sor miután kimondta a legnagyobbat amit mondhatott, kiegyenlített szólamaival, rezzenés nélkül halkul el, összesimulva a hasonlóan elhalkuló 37. sorral.

A következő szakaszban még mindig az éles tagolódás a fő ritmusalkotó tényező. Nagyon érdekes, hogy a sorok két ötszótagos félre oszthatók s az ötösök váltakozó rendben oszthatók kisebb egységekre. Ily módon a kisebb gondolatlemek is igénybe vehetik az ütemél nyomtatékát s ez az első sor fokozásánál, ahol a „mosolyod”, „mozdulatod” s a „szavad” igényeli ezt a nyomtatékot, vagy a második sor súlyos „hulló” szavánál nagyon előnyösen gyümölcsozik. A sorközépi metszet azonban dominál, s így még könnyebben kiegyenlítődik a sor két ötszótagos fele. Mielőtt ez a rend módosulna, a strófa negyedik sorának rendkívül jó tagolódása visszamenőleg is gyalul a sorokon s ebben segít széleshangzású ríme. A neki-futás és elcsendesedés, melyen a többi sor kiegyenlítődése is alapul, nagyon jól érzékelhető e sor két tömör ütemében. Ezután egy jambikus sor jön (44. sor), „te kedves, szép alak”, mely hetykébben lejt, mint az előbbieket, de erre a sor éles megszólító jellege révén joga is van. Nem lóg ki a versből, mert magyarul is jól tagolható s mert rimelése is odaköti a megelőző sorokhoz, másrészt odaköti a strófa utolsó sorának az előzőkkel s különösen a 41. sorral pontosan azonos tagolódása. Rímhívója is ismét messziről hangzik, de biztosan vlassz rá, egybeülve a gazdagon váltakozó sorokat. Ezzel megint bezárul egy strófa s vele egy gondolat. A strófaépítés ezekben a versekben sohasem a vers formális felosztását célozza, mindig a belső rend igényeihez igazodik.

A következő szakasz ismét zseniálisan mutatja a ritmus és mondanivaló összefüggését. Az előzőkhöz képest új ritmikus rend ez megint s mégis milyen tökéletes! Az első sor, („a pillanatok zörögve elvonulnak”) zörgő, mozgékony aprózására az ellentétes hasonlat értelméhez igazodva a második sorban két hosszú, szentencia-szerűen lezáruló ütem disszonanciája felel. Ugyanez történik a következő két sorban. A ritmus így kialakult rendjének határozottságát az értelmileg rokon-funkciójú sorok összecsengése és feltűnő paralelizmusa is szilárdítja. Az 50. sorban már a jambus kezd feltörni, bár a „barlangban a csend” még anapestikusan lüktet. Az 51. sor már jambikus, ríme az előző sor zengését adja tovább a jambikusan zengő, utolsó sornak, amellyel átöleli a könnyű éteri képet finom tagolódással kibontó 52. és 53. sort. A módfelett rövid sorokban mintegy megpendülő jambus az 50. sortól induló éterikus könnyedség, a csendet érzékelő áttetsző finomság velejárója, éppen mint a „csend” — „leng” — s „földereng” mellett, a csupa „világos” magánhangzójú szavak (kezed-erezet) hangszimbolikája.

Fontos tanulságok miatt nézzük még meg a 68—74. sorokat; Ide is bejelöltük az ütemhatárokat, de nyilvánvaló hogy ezek nagyon sekély metszetek, mert felmondásban könnyen túlfutunk rajtuk. Egymás közötti kiegyenlítődésük is problematikus. A 70., ill. a 71. sort kivéve. Az idézett rész ritmikai hatása nem az itt-ott élesebben felvilágosított metrumban, ütemben, hanem a kifejtett életfolyamat mozgalmasságát, dinamikáját, állandóságát részletező, de a végső kifejtés felé törő kisebb egységek előresodródásának köszönhető. Ez a lendület kap egy-egy lökést a hét soron át ismétlődő rímtől. Nyilvánvaló, hogy ez a rímismétlődés a gondolatfolyamat hét soron át hajló összefüggéséből adódik. A mozgalmasságot, a tovasodródást segítik a 70. és 71. sor alliterációi is: „hímezi finom fonalát, csomókba-szöve bontva bogját.”

A 3. rész strófaiban a vallomás soronként fokozódó hullámai lendültek meg egy-egy üzenetben s kaptak súlyt az ütemektől. Itt a mozgalmasság életfolyamat kifejtésére törő gondolat-sor sekélyesebb metszeteket alkot, hogy meg ne bontsa a kifejtés folyamatát s más verselési eszközökkel (rím, alliteráció) még segít is sodrásán.

Így elemezhetnénk végig e csodálatos verset. Benne mindenütt a tartalom szűli ritmusát s a rímelést, amely a kell, éterikusan könnyed, darabosan nehéz. Még a szavak hangalakjával is ábrázolni, kifejezni, mintegy megérzéskénti képes. Ezért oly finom, olyan utolérhetetlenül plasztikus minden képe, a szoknyát libbentő szél, a kéz finom ereztének könnyed áttetsző képétől, az alvadt vérdarabok hullásának puha tompaságáig. Valóban nem dalszerű ez a vers, hiszen a huzamos önszemlélet, részletező figyelem, fokozatos mélyítés, szélesítés, tehát merőben dalelles vonások uralják. Versmondatai is az érzés mozdulatának alkalmi lejtését követik. A kornak mégis leggazdagabb zenéjű költeménye. Egy nagy zenekar szólami szólnak itt csodás motívációkkal. A dalok, a szabadverses ritmusú, a különféle metrikus reminiscenciák, a nagy alkotó partitúráján új értelmet kapnak, egységes zenébe ötvöződnék. Nagyon igaztalanok lennénk, ha itt s még egy sor versben megelégednénk a jambus zambavételével.

Az *Óda* 1933-ban született, s így még nem is tekinthető a végső évek termékeként. Állításunk szempontjából azonban — hogy benne jelöltük meg a jőzseffattilai verselés leg

mágasabb normáit — ez nem oly jelentős. Mégis megnyugtató, ha a többi nagy versre is vetünk egy pillantást. Így a már minden bizonnyal késeinek számítható *A Dunánál* (1936) is nyújthat néhány tanulságot. Szomszédságában már ilyen versek vannak, mint pl. az *Irgalom*, ennek idézzük egy szakaszát:

*Mit ottalmaztunk nincs jelen,
azt mostmár támadóink védik.
Elejtem képzelt fegyverem,
mit kovácsoltam harminc évig.*

Mi tudjuk, hogy még a halál meredélyén is megvillantja ezt a fegyvert s ezek a villanások teljes fényében láttatják a töredező élete roncsai közt botorkáló igazi József Attilát. Ilyen villanás *A Dunánál* is, verselése már csak ezért is érdekes. Kezdjük mindjárt az első két szakasszal:

I

<i>A rakodópart alsó kövén ültem,</i>	u u u — — — — u u — u	
<i>néztem, hogy úszik el a dinnyehéj.</i>	— — — — u u u — — —	a
<i>Alig hallottam sorsomba merültem,</i>	u — — — — — — — u — u	b
<i>hogy fecseg a felszín, hallgat a mély.</i>	— u u u — — — — u u — —	a
⁵ <i>Mintha szívemből folyt volna tova,</i>	— u u — — — — — u u u	b
<i>zavaros, bölcs és nagy volt a Duna.</i>	u u — — — — — u u u	c
		b
<i>Mint az izmok, ha dolgozik az ember,</i>	— u u — u — — u u u — — —	d
<i>reszel, kalapál, vályogotvet, és,</i>	u — — u u — — u u u — —	e
<i>úgy pattant, úgy feszült, úgy ernyedett el</i>	— — — — — u — — — — u — —	d
¹⁰ <i>minden hullám és minden mozdulás.</i>	— — — — — — — — — u — —	e
<i>S mint édesanyám, ringatott, mesélt</i>	— — u u — — — u — — u — —	f
<i>s mosta a város minden szennyését.</i>	— u u — — — — — — — u — —	b

Való igaz, hogy ez a költemény már erősebben érezteti jambikus voltát: sok a jambikus kicsengésű sora, s egyébként is szótagszám és a rímek rendjét illetően is jóval szigorúbb az *Ódánál*. Mindezek ellenére, lényegében itt is sokkal gazdagabb ritmikával van dolgunk, mint amelyet a sorvégi jambusok érzékeltethetnek. Itt is mindenekelőtt a tagolódás jelentőségére kell rámutatni. A szemlélet egy-egy mozzanata alakítja ezeket a ritmikai egységeket és bennük jelentőségük szerint mélyre vághat s akusztikailag is kifejezheti önmagát egy-egy mozzanat. A második sorban, ahol határozatlan és sekély ez a tagolódás, az ábrázolt folyamat („néztem, hogy úszik el a dinnyehéj”) a halk, egyhangú, egybefolyó úzás képzele nem tűri meg a mély tagolódást. Az egymással összecsengő első és harmadik sor osztódásának szoros rokonsága azonban már határozottabbá teszi a jelzett tagolódást. Az ellentétes képzetek ennek az osztódásnak a révén különülnek el a negyedik sorban: „hogy fecseg a | felszín, || hallgat a | mély”. Az éles ütemhatárok miatt a szólamok közötti nagy szünet előtt szépen ellassúthat, leereszkehdhet a hang. A hatodik sor felsorolásában az egyes gondolatelemek így kaphatnak igényük-höz mért nyomatékot: „zavaros | bölcs és || nagy volt a | Duna”. Ez a tagolódás tehát az elmélyülő szemlélet ritmikai megfelelője s kereteiben a finomabb rezzenéseket *gazdag metrikai árnyalások hozzák*. A második szakasz negyedik sora szinte teljesen spondeikus s nem véletlen, hogy éppen ebben a sorban simul el a hullámon keresztül szemléltetett mindenség: „minden hullám és minden mozdulás.” Ugyanez a zenei érzékenység munkál az első szakasz negyedik sorában, ahol az aprózást („hogy fecseg a felszín — u u u — —) vagy a második szakasz harmadik sora két felének ritmikai disszonanciáját („úgy pattant, úgy feszült, úgy ernyedett el”) szintén csak a mondanivaló magyarázhatja meg. Nem másról van itt szó, mint hogy az életfolyamat változó mozgására ritmikailag is reáélmél a költő.

Jellemző, hogy az a ritmus sohasem válhat sémává, mert pl. míg az első két szakasz gyorsulásait és fokozatos ellassulásait a szemlélet különféle mozzanatainak ritmikai érzékelése hozta létre, a 3. rész utolsó előtti szakaszában pl. már egészen más a vers muzsikája:

A világ vagyok minden, ami volt, van : u u — u — — — u u — —
a sok nemzetiség, mely egymásra tör u — — — — — — — | u —
a honfoglalók győznek velem holtan u — — u — — — — u — —
s a meghódítottak kinja meggyötör. u — — — — — u — u u
Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa — — — — | u — || — — u u | — u
török, tatár, tót, román kavarog
e szívben, mely a múltnak már adósa
szelíd jövővel — mai magyarok.

Az első sorban hiába próbálunk kiegyenlítőddő izületeket keresni, nagyiramú jambusok sodorják egybe az aránytalanul tagolódó szólamokat. Az 5. sorban azonban ez a nagy sodrás részletezi, kifejtí belső tartalmát, s itt elhallgat a jambus s előbb a mély metszetekkel váltott izületek (Árpád és | Zalán, || Werbőczy és | Dózsa) keltenek ritmikus hatást, majd a költő érzéseinek áramlása ezt a rendet is megbontatja, hogy természetéhez híven teljesen szabadon kavargojon az utolsó sor új rendjéig.

Még az olyan szigorú versszerkezetben, mint a *Hazám* szonettjei is, váltakozó medret tud vájni magának a szólam, noha a lezáró részek jambikussága csaknem mindig határozott. Horváth István Károly az Irodalomtörténeti Közlemények 1955. évi 2. számában megjelent *József Attila és a klasszikus metrum* c. tanulmányában éppen ezzel a költeménnyel igazolja, hogy a modern verselési elv — őt idézzük — „az időmértékes és hangsúlyos verselési elv összefonódásából keletkezett, miközben mindkettő elvesztette alapvető karakterét, mintegy alkotóelemül adva a születő új szisztemának.” Ő is óv attól, hogy József Attila nagy verseiben pl. a *Hazám*-ban pusztán jambust keressünk. A *Hazám* tehát ezért is figyelmet érdemel s részletesebben ki kell rá térnünk, noha Horváth I. Károly eddigi megállapításaival nagyjából egyet lehet érteni. Még az is igaz, hogy a *Hazám* sorai többnyire 5+4, ill. 5+3 szisztema szerint tagolódnak. Szerinte ez az osztódás valamilyen zenei igényhez igazodva jön létre, függetlenül az értelemről. Ő az értelem szerinti, tehát a szólamtagolódás magyarázatát „naiv kitalálás”-nak, „mellébeszélés”-nek minősíti. A *Hazám* első szonettjét ezért így tagolja;

Az éjjel hazafelé mentem,	— / — — — — — — / — —
éreztem bársony nesz inog,	/ — — — — — / — — — —
a szellőzködő lágy melegben	— / — — — — — — — — — —
tapsikoltak a jácminok,	/ — — — — — / — — — —
⁵ nagy, álmos dzsungel volt a lelkem	— / — — — — — — — / — —
s háltak az utcán. Rám csapott,	/ — — — — — / — — — —
amiből eszméletem, nyelvem	— — — — / — — — — / — —
származik s táplálkozni fog,	/ — — — — / — — — — / — —
a közösség, amely e részeg	— / — — — — — — — — / — —
¹⁰ ölbecsaló anyatermészet	/ — — — — — / — — — — —
fértitársaként él, komor	/ — — — — — — — / — —
munkahelyeken káromkodva,	/ — — — — — / — — — —
vagy itt töpreng az éj nagy odva	— / — — — — — — — / — —
mélyén: a nemzeti nyomor.	/ — — — — / — — — — / — —

Az első sor suta szóátvágását („haza|felé”), a második sor döccenőjét („bársony|nesz”) ennek a zenei igényektől vezetett tagolódásnak tudhatjuk be. Horváth I. Károly itt kétségtelenül következetes. Ezért érthetetlen, hogy a továbbiak során, e zenei rendezőelv birtokában mért nem teremtet rendet a 7. sorban, ahol szintén tagolhatna ily módon is: „amiből eszmé|letem nyelvem”. A 8. sor szintén osztódhatna így: „származik táplál|kozni fog”. Ha így járna el, akkor sem követne el nagyobb erőszakot a sorok természetes rendjén, mint az első két sorban, s így a zenei elvhez is következetes maradna. Horváth I. Károly azonban mindjárt az első sorok után feladja ezt az elvet és metszeteit többnyire szintagmikai határpontokra teszi. Nem is tehetne, másként hiszen valamely zenei szisztema, eszményi ritmusminta csak bizonyos nyelvi törvények tiszteletbentartásával valósulhat meg egy versben. Vargyasnak ebben kétségtelenül igaza van, függetlenül attól, hogy a ritmus nyelvi eredeztetése vitatható-e vagy sem.

A *Hazám* első szonettje ritmusának magyarázata azonban még így sem könnyű, hiszen alapritmusa mégiscsak jambusi, noha csak néhány határozottabb lejtésű sor-, ill. perióduszáró láb figyelmeztet erre. Hogy a magyaros tagolódás olykor túlzeng a bizonytalan jambuson, szintén igaz. Mindez azonban nem változtat azon, hogy a szonett ritmusa általában elmosódó, határozatlan.

Vajon kisebbíti ez a vers értékét? A mondanivaló számbavétele nélkül itt sem megyünk semmire. A májusi éjszaka csodálatos, méla idilljéből ocsudó költő az eszmélkedés megszokhatatlan képáramán jut el a „nemzeti nyomor” döbbenetéig. Itt tehát nincs szükség pedáns szökdelésű jambusokra, vagy mélytagolódású magyaros ütemek hangos zengésére. Kétségtelen mindkét ritmusnem jelenléte de mindkettő határozatlan, elmosódó s ezen nem változtat semmilyen eszményi ritmusminta. Ha az értelem felől közelítjük meg a ritmust mély értelmet nyer ez a „bizonytalanság”. — A képzáró s bizonyos fokig hangulat, ill. érzésszegezõ negyedik sor mélyebb tagolódása mennyire érthető, mennyire adekvát.

Tanulságos és mennyire nem véletlen, hogy az utolsó szonett nagy vallomásában a határozott karakterű magyaros tagolódás túlzengi a jambust. A nagy intenzitással lüktető ütemekben a csorduló lírai telítettség buzoghat fel:

*S mégis, / magyarnak // számkivetve,
lelkem / sikoltva // megriad —
édes Hazám // fogadj szívedbe,
hadd legyek / hűséges / fiad !*

*Totyogjon, / aki // buksi medve
láncon — / nekem ezt // nem szabad !
Költő vagyok // — szólj ügyészedre,
ki ne tépje a // tollamat !*

*Adtál / földművest a // tengernek,
adj / emberséget az // embernek.
Adj / magyarságot a // magyarnak*

*hogy mi / ne legyünk // német gyarmat.
Hadd írjak / szépet, / jót — nekem
add meg / boldogabb // énekeim !*

A tagolás itt is szintaktikai alapon történik s ahol így nem boldogulunk, ott más ritmusalkotó elem felerősödése, ill. megjelenése kárpótol bennünket. (Természetesen a vargyasi „relatív szólamyszerűség”-elve számol a szintagtikai elkülönülést keresztező jelenségekkel is.)

A ritmuskeverés jogosultságát és nagyszerű lehetőségeit tehát a legművészibb József Attila-versek bizonyítják, ill. szemléltetik. Például idézhetnénk még *A város peremén* „csörömpölését” és a kissé korábbi *Külvárosi éj* (1932) s mindenekelőtt az *Elégiát*. A *Külvárosi éj*, az *Elégia* s a *Téli éjszaka* a modern tájleírásnak eddig utól nem ért eszményei lehetnek verseles tekintetében is. A szemlélődés, a hangulat, a versmondattan teljesen spontán alakulatait, a valóságot szinte megérezkítő rím és ritmus leggazdagabb árnyalatait teremtik meg.

Ezekben a költeményekben együtt látjuk a legkülönfélébb ritmusnemeket, bár a jambus hegemoniája nem kétséges. Az alapsémának goodolt jambus azonban olykor teljesen elhallgat s visszatérése nem egyedüli magyarázata, csupán egyetlen, bár kétséggel jelentős eleme a tökéletes ritmusnak. Magától érthető tehát, hogy itt nem jambuslazításról, hanem a zeneiség iránt rendkívül érzékeny, építő ritmusosztónról van szó, amely minden költeményben külön ritmusvilágot teremt, a lelki folyamat szoros kísérőzenéjét.

Nyilvánvaló, hogy ez a ritmus nem fér bele a sorozatosság elvének merev disciplinájába. A legkülönfélébb lábak egységes hatását biztosíthatják az ismétlődő jambikus sorvégződések de az is bizonyos, hogy e versek ritmusából jóval több tényező jelenléte hallható. Legjelentősebb a jambust olykor el is nyomó magyaros tagolódás, amely más időmértékkel is könnyen társul. Néha betemeti a metrum a szólamhatárokat, olykor e határok közt futja be útját, másszor teljesen elhallgat. A művészi ritmuskompozíciónak ez a szintetizáló tulajdonsága rejti magában a magyar verseles legművészibb, leggazdagabb lehetőségeit.

Talán József Attila is érezhette verseinek többletét az egyszerű jambus-sémákhoz képest, mikor a *Szép Szó*-1937 júl.-aug.-i számában megjelent *Ütem és fogalom* c. tanulmányában így ír: „Újabb költészetünket rejtélyes ragaszkodással meg nem unnak jambusnak nevezni versmértékhitelítő hivatalnokaink. Nem nagy meglepetés, ha azok, akik jambusos mértéket keresnek ott, ahol nincs, nem veszik észre a mértéket ott, ahol van.”

Hatodrangú költők persze visszaélhetnek a jambuslazítás lehetőségével. Az igazi költők számára azonban ez a lehetőség elsősorban a gazdagodás lehetősége lett. Hogy e folyamatban a jambus magyarosodott-e, az külön kérdés, de hogy verselésünk gazdagodott ebben a folyamatban, aligha vitatható. Ezért nehéz megértenünk Horváth Jánost, aki többnyire lekicsinylően ír az új magyar líra eme tendenciájáról. Horváth János határozottan kimondja, hogy „Lehet keverni is különféle ritmus- és sorfajokat, kedvét lelheti benne egy-egy szívesen kísérletező versköltő, de nagy kérdés, biztosan mozog-e ily egyvelegben annak olvasója, s úgy mozog-e amint szerzője gondolta”. (Csillag 1955 május). Ugyanebben az értekezésben a jambikus ritmussémától eltérő jambikus jellegű ritmusokat „rossz” ritmusnak s az újabb (bizonyan XX. századi) fejleményeket a jambust „valódi jellegéből kiforgató” „elkorcsosodásnak”, „roncs-maradvány”-nak, „torzítás”-nak mondja.

A kontárságra s a torzításra természetesen akad példa. De mióta vonják el a verstani elveket kontárok műveiből? A ritmuskeverés Ady, József Attila és más nagy költőink művészetében nem játékos kísérlet, nem kétesértékű kedvtelés, hanem verselésük struktúráját

átható sajátosság. S ebben az „egyvelegben” immár jól eligazodik a kor olvasó magyarsága. Horváth János Ady újszerűségét elvi és formai jegyeivel együtt — minden objektivitása ellenére — általában „akart, sokszor mesterkelt, sőt rafinált”, „kiesztelt” modernkedésnek látta. Irodalomtörténeti tanulmányai, de az értékeléstől tartózkodó *Rendszeres magyar verstana* erről tanuskodik. Ady és általában a mai magyar vers megoldásait mindannyiszor eszményi ritmusmintákhoz méri s érthető, hogy ily módon a magasrendű, újszerű ritmuskompozíciók értéke devalválódik.

Egy-egy képlet precíz megvalósítása nem lehet a verselés értékének kritériumává. (Erre éppen Horváth János szinte utólérhetetlen verselemzései figyelmeztetnek bennünket leginkább.) Hogy mennyire így van, azt Horváth I. Károly idézett tanulmánya hivatkozón igazolja. Horváth I. Károly megállapítja, hogy József Attila utolsó, *Én ki emberként* kezdetű sapphói verse „zárt tökéletességű, érett alkotás”. „A lábak mindenütt hibátlanok, a cezura pontosan megtartva, s a könnyebb fantáziák helyett a legmélyebb szerelem őszinte, mégis pazar képei... míg ifjúkorában csak kísérletezett” s pl. az *Utrahívás* c. versben — ismét őt idézzük — „még a cezurát is elhanyagolja”. — Tagadhatatlan, hogy az említett Flóra-vers felülmúlja a *Szépség koldusa* kötet bármelyik darabját. A lábak épségének és a precíz metszeteknek azonban kevés közük van ehhez, hiszen az *Utrahívás*nál is korábbi epigon-vers, a *Rövid óda a kelő naphoz* a képlet megvalósítása szempontjából már tökéletes alkotás. Metszetek tekintetében pedig „már” a Flóra-versnél is különb. (A Flóra-vers 10. és 15. sora ugyanis eltér az alapképlettől.)

Ezért látszik hasznosabbnak, ha mindig a megvalósult vers ritmikáját vesszük számba, s azt nem valamely képlethez, hanem a mondanivaló igényéhez mérjük. A ritmuskompozíciók vizsgálatából azután az is hamar kitetszik, hogy egy, az *Óddhoz* hasonló nagy vers ritmusáról annyit megállapítani, hogy jambikus, kevésbé jelent többet, mintha azt mondanánk, hogy nyugateurópai.

*

József Attila költői gyakorlata mai költőink számára ritmikai szempontból is nagyon tanulságos. Sokan úgy értelmezik a verselés változatosságát, hogy a sapphói verstől a szonettig minden formában énekelnek. Igaz, hogy bizonyos költői hangulathoz nagyon jól illik egyik vagy másik konvencionális forma. De adott esetben e formák történeti szerepe, konvencionális voltuk gát is lehet az önmagát maradéktalanul kifejeteni kívánó érzés, ill. gondolat előtt. A művészi ritmuskompozíció józsefattilai formái felbátoríthatnak egy, a merev sémáknak bátran hátat fordító, de a ritmikuság ösztönét mégis gazdagon megvalósító verselés előtt. Ez a ritmuskompozíció sohasem válhat könnyen követhető sémává, a vers tartalma nélkül nem volna értelme. Az érzést, ill. gondolatot azonban ez tudja a leghívebben kifejezni, s a ritmusnak is „csak” ez a funkciója.

SCHEIBER SÁNDOR

ADATOK ARANY JÁNOS IFJÚKORI OLVASMÁNYAIHOZ

Az alábbiakban Arany néhány ifjúkori olvasmányáról lesz szó, amelyek eddig nem részesültek figyelemben. Némelyike forrásul szolgált Arany műveinek egy-egy részletéhez.

I Szerentse és Szerentséltenség Tüköre

Arany maga említi nagyszámú ponyvaolvasmányát önéletrajzi levelében (ÖM. IX. XXXVII. l.). Másutt is utal rá,¹ sőt cím szerint megjelöl néhányat.² Gyermekkorának ezek az olvasmányai — általános emberi tapasztalat — öregségében jutnak eszébe.³ Egy öregkori nyelvészeti jegyzetében — Szalontai J. álnév alatt — a következőket írja:⁴

Méltó e tárgyról még tovább gondolkozni, t. szerkesztő úr, mielőtt a *kuarcz-kurcz* elemzést „ne nyúl hozzá” törvénné tennők. Vegyen fáradságot jobban körültekinteni; különben el vagyok szánva beállni nyelvpusztítónak (mint ki jégesőkor az úristennel versent dorongolta saját szöllejét),⁵ s a *kurcz*-analógiával bebizonyítom, hogy *kuasz*, *kuvasz* — vagy mint a „Szerencsekerék” a Q betűre verseli:

*Qasz farka csóvdását
kerüld irigy csaholását —*

hogyan mondom a *kuvasz* nem egyéb a német *kusznál*. Az semmi, hogy a *kuvasz* paraszt kutyát, a *kusz* pedig *csókot* jelent, mert a *kuvasz* régebben ölebet is jelenthetett; ezt pedig a dámák, köztudomás szerint, meg is csókolgatják.

A „Szerencsekerék”, amelyből Arany itt idéz, szintén ponyvatermék. A következő kiadásairól van tudomásunk, jöhetnek az elsőt sikerült csak felkutatnunk.

1. Szerentse, és Szerentséltenség Tüköre, mely a mulatságot szeretőknak kedvéért Németből Magyarra fordítottatott. 1794-dik Esztendő. Hely és ny. n. 32°, 64. l. A címlap b lapján: *Omnes Péter Author Kis-Borbázi Jajos Fábián árván maradt Fia Páli Palkó által, Ezen Esztendőben.* (Széchenyi Könyvtár ponyva-gyűjteményében).

2. Szerencse és szerentséltenség tüköre, mely a mulatságot szeretőknak kedvéért németből magyarra fordítottatott. Nagyváradon, év és ny. n. 32°, 63 l.⁶ (Ugyanez jelezve a Széchenyi Könyvtár katalógusában „Gymn. 386” alatt.)

3. Szerencse és szerentséltenség tüköre. Pesten, Bucsánszky, 32°, 63 l. (Széchenyi Könyvtár „Gymn. 386c”).

Ennek változott című, de azonos szövegű kiadásai voltak a következők:

1. Páli Palkó: Kis szerencsetükör. N.-Várad, Tichy A., 1861. 32°, 62 l.⁷

2. Kis szerencsetükör. Szerző Páli Palkó. Debreczenben, nyom. Telegdi Lajosnál, 1868: 32°, 62, [1] l. (A Debreceni Ref. Theológiai Akadémia könyvtárában „H. 4667” jelzet alatt találtunk egy példányt belőle.)

¹ Bolond Istók, II. 35.

² ÖM. Voinovich-kiadás. I. 103. l.; A nagyidai cigányok, IV. 5.; Toldi szerelme, V. 5.-höz fűzött jegyzete (ÖM. Voinovich-kiadás. V. 303., 559. l.); uo. IX. 71.; Arany János népdalgyűjteménye. Bp. 1952, 33. l. 11. sz.; 34. l. 23. sz.

³ L. cikkeimet Irodalomtörténet (1952) 99–101. l.; Irod. Közl. LVII. (1953) 216. l. 1. j.

⁴ Magyar Nyelvőr VII. (1878) 414. l.; ÖM. X. 376. l.; l. még MNy. XIII. (1917) 158. l.

⁵ Arany kedvelt hasonlata: Levele Petőfihez 1847. IX. 7-ről (ÖM. XI. 107. l.); Greguss A szépséget alapvonalai c. műve (Bp. 1849. 44. l.) margóján mint ceruzajegyzet (l. Pap Károly: Arany János-Emlékkönyv. II. Bp. 1934. 10. l.); Bolond Istók II. 7. Vö. Voinovich Géza, Arany János életrajza. III. Bp. 1938, 245. l.

⁶ Petrik Géza, Magyarország bibliographiája. 1712–1860. III. Bp. 1891. 535. l.

⁷ Ua., Magyar könyvészet. 1860–1875. Bp. 1885. 289. l.

Az 1. alatt leírt kiadásban a következő formában leltük meg az Arany idézte sorokat (41. l.):

*Quvasz farka tsóválását,
Kerüld irigy tanátslását,
Matska embert elől nyalja,
Hátul körmeli és marja,*

Végy példát.

Arany azért nevezi a ponyvafüzetet „Szerencsekerék”-nek, mert a nagyobb alakú kiadás címlapját egy szerencsekerék ábrája díszíthette.⁸ Erre utal a füzet következő sora is (6. l.): „Szerentse-kereke forgása mit ígér?” Afféle jóskönyv ez, amely a bevezető versek után az abécé betűi szerint ad horoszkópot. A baloldalon van mindig a megfelelő betű s a jobboldalon öt-öt soros, verses jóslat. A végén záróversek.

Megállapítható, hogy Arany emlékezetből idézi, csakúgy, mint az alább tárgyalandó iratok legtöbbjét. Bámulatos memória, amely gyermekkori olvasmányt csaknem szó szerint őriz!

Ezek után adjuk a két példányban fennmaradt ponyvát az 1794-es kiadás szövege szerint.

*A' szerentsét várja ember minden napon,
Még-is olly lassan jó, mint rák mász sok lábon,
A' szerencsétlenség velünk hál egy ágyon,
Sok-féle terhével nyomja fejünk nagyon.*

*Sok bajt, és agságot hoz most a' rossz idő.
Némellynek még többet, hogy alig tűrhető.
A' reménység pedig tanít, mi jövendő,
Jóllehet a' rosszból légy baj, bú felejtő.*

*Lássuk-meg hát azért, e' könyvetske mit ír,
Szerentse-kereke forgása mit ígér?
Jót-é avagy rosszat, örülsz vagy szíved sír?
Meg-mondgya-ma, jó vagy bal szerentsé[t] ki bír.*

*Nyisd-fel történetből e' könyvet, meg-látod,
Mint van, vagy lesz sorsod ki-is tanulhatod,
Ha ez Ut-mutató szerint magad szabad.
Az Autorát tudom úgy meg-nem útálod.*

*Szűrj belé, hol tetszik, fogj vellát,
avagy
Olvasd, ottan mit mond néked, jót-é vagy kárt.*

A

*Adnak ma nagy betsületet,
Mivel az Isten szeretet,
Érsz te nagy hosszú életet,
Mindenektől tiszteletet,*

Meg-látod.

⁸ Átdolgozott kiadásának (Szerencse Sáfár az az: Ollyan zsebben hordozható könyvetske, mely a' Szerentse Vadászóknak kinyomtataltván, készült a' megavult Szerentse Tüköre helyett. Nyomtatattott 1818-dik Esztendőben. 16°, számozatlan 15 l. A Széchényi Könyvtárban „L. eleg. m. 935 sz” jelzet alatt) címlapján is látható a szerencsekerék. Erről a ponyváról l. Bayer József, *EPHk.* XXVIII. (1904.) 469. l. Régebbi címe *Szerencsekerék* is volt. L. Majláth Béla, *Magyar Könyvszemle.* XII. (1887) 34–46. l.; Soltsész Zoltánné, *uo.* LXXII. (1956) 233–234. l.

B

Bosszúság ér, 's ellenkezés,
Váratlan rút perlekedés,
Azt tselekszik az irigyek,
Sok számúak mint a' legyek.

El-kerüld.

C

Tsúf kár és a' megútálás,
Köz ma veled pironkodás,
Sok éles nyelv reád készül,
Betsületed meg-kissebbül.

Búsúlhatsz.

D

Dolgod hidd szerentsés léssen,
Sok lépésed hasznot téssen.
Kívánságod nagy kedvedre,
Meg-lesz néked örömedre,

Vigadhatsz.

E

Elég nagy szerentse talál,
Szépek szíve ma nálad hál;
De vigyázzál jól magadra,
Ne jöjjön bú mint sokakra,

Okos légy.

F

Fenn forgó pör és a' harag,
Ellened gonoszt fűr 's farag,
Irigyed te reád készül,
Fegyvert készít és köszörül,

Vigyázzál.

G

Gyönyörű napjaid lesznek,
Jó barátid meg-keresnek,
Fogd őket jó nyájas szívvel,
Használnak néked idővel,

Meg-látod.

H

Hosszú bús gondtól szabadúlsz,
Napod derül már meg-vidúlsz.
Szomorú 's bal szerentsédet,
Le-rázod, tészed nyugódet,

Tsak hamar.

I

Igyekezeted boldogúl,
Szerentsésen foly, nem balúl,
El-végezed mit feltettél,
Dolgaidban elő-vettél,

Nagy könnyen.

K

Kár jó rád és szegény vallás,
 Balúl-való rút megszólás,
 Nyilván pedig avagy titkon,
 Esik rajtad mint sokakon,

Nem soká.

L

Legyen szemes, igen meg-tsalnak,
 Gonosz nyelvek meg-tsúfolnak.
 Nem újság embert motskolni,
 Fogsz te-is ezzel lakolni,

Rövid nap.

M

Még-nyomorúlt jajos sorsod,
 Készíti koporsód gondod.
 Ah! ah! a' szerentséd hald,
 Messze földre tőled szalad,

Sirathadd.

N

Nem szűnnek-meg rágalmazás,
 Nints fejedén irgalmazás,
 Hamis nyelvek rútul marnak,
 Hátad megé veszélyt várnak,

Minden nap.

O

Órát, időt, és jó módot,
 Szerentse mostan mutatott,
 Friss ser és jó bornál ülhetsz,
 Társaiddal vígan lehetsz,

Nevethetsz.

P

Posta jó, jó hírt néked hoz,
 Majd az, 's más örömet okoz,
 Lelked tested úgy meg-vidül,
 Talán tántzba talpad indul,

Légy készen.

Q

Quvasz farka tsóválását,
 Kerüld irigy tanátslását,
 Matska embert előtt nyálja,
 Hátul körmeli és marja,

Végy példát.

R

Reád szerentsétlen eset,
 Jó alattomban fenyeget,
 Ha el-akarod kerülni,
 Kell két szemeddel vigyázni,

Magadra.

S

Semmi jó hír nem hallatik,
 Melly betsületedre válik,
 Vigyázz azért jól magadra,
 Ne kerülhess gyanúságra,

Intlek.

T

Tsúfolnak minden barátid,
 Leg-kedvesebb embereid.
 És csak színesen szeretnek,
 Hátad megé megnevetnek,

Tégedet.

U

Uram hidd sok jó mindenben,
 Téged követ ez időben,
 De nem-is minden nap sorsod,
 Folydogál egyaránt dolgozod,

EI-hidjed.

X

Xantus Philosophus bölts volt,
 Még- is utóllýára meg- holt,
 Vigyázz, rád készül a' halál,
 Bóldog vagy, ha készen talál,

Barátom.

Y

Éjjel nappal dolgaiddban,
 Szerentsés léssz szándékiddban,
 Akaratod e' hasznod legyen?
 Alkalmaztasd magad híven.

Javallom.

Z

Zászló áll ma fejed felett,
 Szerentsével jobbod mellett,
 Valamit kívánsz — meg-lészen,
 Bóldogság vár ímé készen,

Házadnál.

J

Jó napot néked mondanak,
 Irigyid meg-udvarolnak,
 De vigyázz jól a' szavokra,
 Akarnak venni horgokra,

Jól vigyázz.

V

Valamerre gyorsan fordúlsz,
 Kereskedésben el-indúlsz,
 Szerentsésen előmenní,
 Fogsz hasznos jószágot venni,

Igyekezz.

Vár, jó reád nagy belegség,
Mindenféle rontó inség.
Meg-vakarod a' fejedet,
Kiadlózod Istenedet,

Könyörögj.

Vedd jó néven tőlem ezen Irásomat,
Jól avagy másképp tett néhol szállásomat,
Vigyázz te magadra, vedd-bé tanácsomat.
Élj igazán, ne félj, tartsd javallásomat.

Ne szánd arra minden idődet órádat,
Hogy játszál, 's pengessed zengő musikádat,
Hanem néha-néha élj mulatságokkal,
Meg-újításodra készített dolgokkal.

V É G E.

II Raff György Természethistóriája

Arany már idézett nyelvészeti cikkében olvashatók a következő sorok :

A *petymeg* a népnyelvben nem lehet járatos, mert az állat sem az ; de nem új csinál-mány, mert már Raff György természet históriájának magyar fordításában (gondolom e század elején) előfordul . . .

Fakusz előfordul szintén Raff régi fordításában ; de én, erdőháti bihari gyermek, nem onnan tanultam először, hanem az erdőcsősz fia mutatta a *fakusz* madarat, a mint a fa kérgén, orrát belé-belé vágva, főlebb-lejebb mászkált rovarbábót keresve . . .⁹

Arany természetrajzi tankönyvének általa használt kiadásából két példányt is találtam (a budapesti Ref. Theol. Akadémia könyvtárában „Paed. 573/b” ; a debreceni Ref. Theol. Akadémia könyvtárában „S. 614. f.”). Címe a következő :

Természethistoria a' gyermekeknek. Mellyet Raff György Kristián göttingai tanító után, némelly hozzáadásokkal, és szükséges változtatásokkal, a' maga költségén magyarul kiadott, és kinyomtatott Fábian Jo'sef. 14 réztábla rajzollattal. Wespzprémben. Nyomtatott Számmer Mihály betűivel. 1799. 8°, [16], 669, [11] l.

A 330—331. lapon beszél a fakusról, a 452—455. lapon a *petymeg*-fajtákról.

Arany szívesen forgathatta az eleven, magyaros stílusban fordított, tájszavakban gazdag tankönyvet. Közvetlen előadását sűrűn élénkítik párbeszéd, szólások, közmondások, anekdoták, folklorisztikus vonatkozások. Megmaradt belőle emlékezetében az idézett állat-neveken kívül más is.

Az *elveszett alkotmány* végén (VII. 362—369. sor) az Erély így beszél :

.....*De ne légyen szűkkebelű és
Aljas ez önszeretet ; ne kicsinyes, mint a mesének
Majmaié, mellyek, történetből, fagyos éjen
Emberrakta tüzet lelven egy rengeteg erdőn,
Nála pirítottak kényökre ; de majd, hogy elégett,
Nem vala köztök, mely kényelmét új fahozással
Volna elég elszánt megbontani, s így a k ő z ő s tűz
Hamvaiból kialudt.*

Az Arany-kutatás ez ideig nem jelölte meg ennek a mesének forrását és párhuzamait. Nohát, Arany ezt először Raff György Természethistóriájában olvasta (614. l.) :

Azon a' részen, a' hol az orángotángok laknak, semmi négy lábú állatot is meg nem szenyvednek, elűzik onnan még az elefántot- is, és gyakran kövekkel, fákkal agyon-is verik, és hajgálják. Ha tüzet látnak, és nints mellette szeretsen, nagy örömmel oda mennek, és körül ülnek. De nem igen soká tart rendszerént az örömök, mivel elhagyják alunni a' tüzet, és ostobábbak, mint sem fát raknának reá.

Ezt a mesét később feldolgozza Fáy András is a következőképpen :¹⁰

⁹ Magyar Nyelvőr VII. (1878) 456. l. ; ŐM. X. 377., 378. l.

¹⁰ Fáy András *eredeti Meséi és Aphorizmaí*. Pesten 1825, 68. l. (Első kiadása : Bécs 1820.)

A' majom-csoport

Egy majom-csoport égő tűzrakásra talált, melyet emberek hagytak az erdőben; örvendő tombolt körülte; de reá rakni 's azt új fával éleszeni elfelejtette. Mi lett belőle? pislogott egy darabig a' szeretett tűz, de lassanként elaludt, 's búsan sompolyogtak-el helyétől a' gyáva majmok.

Hazámfiái! nem így vagyunk e' mi Eleink dicsőségével? lángol az orcánk annak emlegetésein, dobog a' szívünk a' Zrinyi nevére, 's tapsolunk a' Játékszínen a' Magyar dicséretének, de—fát alig ha keveset nem rakunk a' tűzre.

III Gáti István Máramarosi Éhsége

Arany János azt vallja Önéletrajzában diákkori olvasmányairól: „Megismertem... *Gáthi Máramarosi Éhségét*... s több hasonló teremtményeit az epikai műzsának.”¹¹ A máramarosi református lelkész — népies elemekben bővelkedő — eposzáról és társairól középiskolai irodalomtörténeti tanításában így emlékezik meg: „ezek csupán versebe szedett históriák; méltó feledség borítja őket”¹²

Ő maga azonban nem felejtette el egészen. Nyelvészeti apróságai egyikében a *rúg* példái között így idéz:

„A Kárpátnak Lengyel-, Moldva-, Erdély országa szoros *Összerugásában* fekszik a bérczes Máramaros” (Régi költ.).¹³

A „régí költemény” — hibátlanul idézi, ha nem is jut eszébe lelőhelye — Gáti eposza, ahol ez hasonlóan hangzik:¹⁴

*A Kárpátnak, Lengyel, Moldva, 's Erdély Országa szoros
Ösze rugásában fekszik a' bérczes Máramaros.*

A *nagyidai cigányokban* szereplő Rázdsi asszony nevével is itt találkozhatott először. A III. énekben, a pokoljárásban,¹⁵ II. József arra vetődik, ahol „Ördögös Ra'sdi kénköves Poharából itt kínált” (70. l.).

Ugyanebben a műben figyelhetett fel az *Ünnepontók* csirájára is. Az áll a máramarosi vígadókról (104. l.).

*Trutzolták a' nagy Napot-is (Uram bötásdd meg e' Bünt)
A' ragyogó szövétnek közt, a' Tántz vigság meg nem szűnt
És tsak a' más napi ditső Sátora verte széllyel;
Kik el-felejtván az Urat, tomboltak egész Éjjel.*

Az ismert ponyva-história¹⁶ ezután a tárgyat részleteiben is megismertette vele.

IV Losontzi István Hármás Kis Tükre

Losontzi Hányoki István nagykörösi tanár *Hármás Kis Tükör* című műve (első kiadása: Pozsony, 1771.; végleges — Erdélyel bővült — alakja: Pozsony, 1773.) a legnépszerűbb magyar tankönyvek egyike. Hetvennégy kiadását tartják számon. Természetesen Arany is tanulta. A *Bolond Istók* egy jegyzetében (II. 60.) idézi két sorát:

*Debrecent is láthadd szép oskolájával,
Hol lakik a Pallas, gyászos táborával.*

Hármás Kistükör.

¹¹ ÖM. IX. XXXVIII. l.

¹² Pap Károly, *Arany János magyar irodalomtörténete*. Bp. 1911, 171. l.; Arany János *Összes Prózai Művei*. [Bp. 1949.] 1481. l.

¹³ Nyr. VIII. (1879) 512. l.; ÖM. X. 385. l.

¹⁴ *Második József a' máramarosi éhségben*. 1792, 2. l.

¹⁵ Erről Kulcsár Adorján, *Irodalomtörténet* XXX. (1941) 84–86. l.

¹⁶ A Voinovich említette két szövegen kívül (ÖM. I. Bp. 1951, 533. l.) van még egy harmadik ponyva-füzet (1764-ből, de nem azonos a Katona Lajos-féle kiadással) a Tiszavidéki Ref. Egyházkerület Sárospataki Nagykönyvtárában (M. M. 33.) s egy negyedik Bálint Sándor professzor ponyvagűjteményében (A helytelen és zabolátlan Tánccolók. Szabadkan 1867).

Arany ezúttal is fejből idéz. Az eredetiben ez így hangzik :¹⁷

*Debretzént is láthadd szép Oskolájával,
Hol lakik a' Pallás zöldes táborával.*

A „zöldes” jelző a debreceni diákok — Bethlen Gábor előírta — zöld tógájára vonatkozik. Van más nyoma is a *Hármas Kis Tükör* hatásának. A *Toldi szerelmében* (VII. 16.) Nagy Lajos így beszél Olaszországba induló csapataihoz :

*Hanem Páduába utatok vegyétek,
A szegény versköltőt el se feledjétek,
Ki, midőn Etelét istenekhez mérte,
Kicsibe' hogy máglyán nem lakota érte.*¹⁸

Barta János — Hankiss Jánosra hivatkozva — azt írja : „A 'szegény versköltő' történetét Thierry Amadé 'Histoire légendaire d'Attila' c. művében olvasta Arany.”¹⁹ Így vélekedik Voinovich is.²⁰

Nem beszélve arról, hogy ezt már félévszázaddal ezelőtt Szinnyei Ferenc felvetette,²¹ rámutatunk arra, hogy Arany diákkorában a *Hármas Kis Tükör*ből így tanulta :²²

K. Mit tselekedett Padvában?

F. A' midőn ott mulatna, egykor el-ment az Akadémiába : holott-is egy Marullus nevű Poéta kezdet előtté hizelkedő verseket mondani, és Atillát Isteni magból valónak hirdetni : mellyen fel-indulván Atilla, parantsolta, hogy azt a' szemtelen Poétát verseivel együtt mindjárt meg-égetnék, úgy mint a' ki nem szégyenlené az halandó embereket az halhatatlan Istenekhez hasonlítani.

K. Hát ugyan meg égettetett-e szegény Poéta?

F. Midőn már nyavalyás a' rakás fára fel-vonattatnék, és a hóhérok tűzzel forognának körülötte ; akkor Atilla : Ne bántsátok (úgy mond) a' rossz embert, hogy a' jó Poétákat-is el-ne ijesszük a' mi méltó ditséretünknek le-írásától.

Sőt, amikor ennek előtte azt mondja Nagy Lajos a *Toldi szerelmében* (VII. 15.) :

*Balfelül a tenger s Akviléja marad
Eszetekbe hozván ama jós madarat*²³

Arany ismét Losontzira emlékezhetett — bár megvan Kézainál és Thuróczinál is — :²⁴

K. Mi lett ki-menetele Aquiléja Városának?

F. Igen siralmas : merő Atilla látván, hogy egy golya, fíjait a' Városból ki-vinné : ezt jó jelnek magyarázta katonái előtt, és azokat újabb ostromra fel-indította, kik-is a' Városra rohanván, azt meg-vették, abban szörnyű dúlást, öldöklést tettek és földig le-rontották.²⁵

V Sebestyén Gábor „Tubá”-ja

Az *elveszett alkotmány* (1845) eredeti címlapja, amelyet 1846. febr. 22-én Szilágyi Istvánhoz írt levelében is lemásol, így hangzik :

Az elveszett alkotmány

azaz

Maradvári és Tagadófalvi, Tagadi
Rák Bendegúznak

¹⁷ *Hármas Kis Tükör*. Posonyban 1792. 52. l. ; Losontzi Hányoki István, *Hármas Kis Tükör*. Bevezetéssel ellátta Osváth Ferenc. (Magyar Irodalmi Ritkaságok. LXIII.) Bp. (1942) 70. l. A Debreceni Ref. Theol. Akadémia könyvtárának egy kollégiumi gyűjtőkötetében („R. 2505.” 151. l.) így kerül elő ez a sor : „Hol lakik a Pallás híres táborával.”

¹⁸ Korábban csaknem szó szerint a *Daliás Idők* második dolgozatában (III. 19.).

¹⁹ Arany János *Válogatott művei*. I. Bp. 1952, 480. l.

²⁰ Arany *ÖM*. V. Bp. 1953, 565. l.

²¹ *Arany Toldi szerelmének forrásai*. Bp. 1905, 21. l.

²² Posony, 1792, 83. l. ; Osváth-kiadás. 101. l.

²³ Korábban (1854) a *Daliás Idők* második dolgozatában (III. 18.), még előbb (1853) a *Csaba királyfi* első dolgozatában (I. 117–140.).

²⁴ Lásd Voinovich jegyzetét : Arany *ÖM*. IV. Bp. 1953, 221. l.

²⁵ Posony 1792, 82. l. ; Osváth-kiadás. 100. l.

földön, vizen s föld alatt /véghez vitt/ álmélkodásra méltó vizi tselekedetei; /nem különben/ életében és halála után /rajta megesett/ rendkívül való története; /mellyeket/ az effélékben gyönyörködőknek kedvéért /először ugyan szép versekben szerzett/ Néhai Nemes és Vitézlett Vadonffy Bertalan úr; /mostan pedig ez új formában/ világ elébe bocsátott/ Egy hazáját igazán szerető magyar nemes.²⁶

Arany az általam kiemelt sorral („az effélékben gyönyörködőknek kedvéért”) egyik diákkori olvasmányát figurázza ki. A debreceni születésű és részben ugyanott iskolázott Sebestyén Gábor (1794—1864) valószínűleg még debreceni diáksága idején — mindenestre 1814 előtt — egy fellengzős költemény-ciklust szerzett szerelmének, Tubának, dicséretére. Szerző és műve a debreceni kollégiumi gyűjtemény-irodalom láncszemei: Ő maga másolt egy kötetnyit, művét meg tovább másolták a kollégiumban.²⁷ Később nyomtatásban is megjelent ilyen címmel:

Tuba. Az égő és októató szerelem két részben. Sebestyén Gábor által. Budán, a' K. Magyar Universitas' Betűivel. 1819.

Az I. lapon ez a dedikáció olvasható:

Azoknak /—egyedül tsak azoknak—/ kik /az ilyenekben/ gyönyörködnek /bizodalommal ajánlja /a/ szerző.

Arany még diákkorában olvashatta ezt a kötetet, volt is belőle saját példánya, amelyet Petőfinek ajándékozott, nyilván azért, hogy szórakozzék rajta. A fenti dedikáció alá ezt írja neki: „Petőfi Sándornak, mint az ilyenekben gyönyörködőnek Arany János.” Láthatóan épp ezt a fordulatot tartotta legkomikusabbnak, a tartalom és dedikáció közötti kontraszt miatt. A példány máig megvan Petőfi könyvtárának maradványai között.²⁸

Még öregségében is tud idézni belőle:²⁹

Kökény-szemnek van kökénye, másról nem mondják. A vadrózsai példa: „szemének tűz a kökénye” csak annyit tesz, hogy kökény szeme igen tüzes, fényes. Mondok hozzá cifrábbat is a Tubából (Sebestyén Gábor zsebkönyve):

*Szemedben, mintha Vesztnak
Szent tüzei ragyognának;
Úgy tündöklök szemed fénye,
Briliánszó kökénye.*

Itt is emlékezetből idézi a Tuba 5. lapjáról a következő sorokat:

*Szemedbe mintha Vesztnak
Szent tüzei ragyognának,
Úgy tündöklök Szemed' Fénnyel
Briliánszó kökénnyel.*

Amint látható, csaknem betű szerinti pontossággal jegyezte meg a nem éppen megjegyzésre méltó sorokat.

VI Debreceni kollégiumi diák-irodalom

Ez ideig alig vizsgálták, milyen mértékben hatott Aranyra a debreceni kollégium diák-irodalma. Egyedül a Hatvani-monda hatását mutatták be kielégítően.³⁰ Át kellene kutatni ebből a szempontból a kollégiumi irodalom megmaradt kéziratok gyűjtőkötetét. Csak innen lesz érthető Az elveszett alkotmány komikái iránya, lapalji filológia-szatírája (vö. a kollégiumi irodalom stílusparódiáit); A nagyidai cigányok „fékezhetetlen, vaskos komikuma”³¹; egészséges szókimondása (különösen leveleiben); antiklerikális beállítottsága³² stb.

²⁶ Arany ÖM. Voinovich-kiadás. II. 232. l. Kézirati hasonmását közli Kéký Lajos, *A százéves Kisfaludy-Társaság*. Bp. 1936, 85. l.

²⁷ O. Nagy Gábor, *Református kollégiumi diák-irodalom a felvilágosodás korában*. Debrecen 1942, 70—71. l., 79. l. Nr. XII. 80. l. Nr. XV.

²⁸ Petőfi Sándor ÖM. Havas Adolf kiadása. VI. Bp. 1896, 501—502. l.; V. Nyilassy Vilma—Kiss József kiadása. V. Bp. 1956. 257. l.

²⁹ Magyar Nyelvőr VII. (1878) 411. l.; ÖM. X. 372. l.

³⁰ O. Nagy Gábor, *I. m.* 12—24. l.

³¹ Barta János, *Arany János*. Bp. 1953, 90. l. Lásd már előbb Zsigmond Ferenc, *A debreceni kollégium és a magyar irodalom*. Debrecen 1940, 88. l.

³² A János pap országának közvetlen forrását a Debreceni Ref. Theol. Ak. egy 1818-ból származó darabjában („R. 2504.” 57. l.) Beke Albert meg is találta: *Új források Csokonai és Arany költészetéhez*. Építünk IV. (1953) 1—2. szám, 80. l. Lásd ezenkívül a *Mindenes Gyűjtemény* (Debrecen 1826.) 19—20. l.; „Óskola proba eleibe való versek. Áldozó Csötörtökre”; 245—252. l.; „Cura Pastoralis”; Debreceni Ref. Theol. Ak. „R. 607. III. 109. m.” jelzetű kéziratában 5—8. l.; „Erős Bizodalom”; ugyanott „R. 2505” sz. darabban (35—36., 145—146. l.).

Amikor azt írja Tisza Domonkosnak (Nagykőrös, 1854. I. 21. Kiadatlan.): „Most Firdusi nekem a Hercules oszlopa Gadesben,”³³ akkor K(ovács) J(ózsef) — a diákgyűjteményekben is megtalálható — sorai csengenek fülében:³⁴

*Nints könnyem! Gadesbe már többet nem
Lehet az oszlopot öntözgetnem.*

Ha Lévayhoz írt levelében (Nagykőrös, 1855. XII. 28. Kiadatlan.) így nyilatkozik: „Nehéz volna eltalálni a kihagyandókat, s ha az ember mások ítéletét kéri, úgy járhatna, mint a molnár és fia a számmal,” akkor Verseghy Ferencnek — diákgyűjteményekbe is bekerült — anekdotájára gondol (A Baktai Paraszt. Mindenest Gyűjtemény. Debrecen, 1826. 293—298. I. Magántulajdonban.).³⁵ A Szilágyi Sándor disznótorára írt (1856) köszöntőjénél (Alkalmatosságra írott versek) „A malac búcsúzása”-ban (ÖM. VI. Bp. 1952. 27. l.) kétségtelenül hatott rá a Cs(okonai) V(itéz) M(ihály)-nak tulajdonított verszet: „Egy nyársra ítéltetett hízlalt Gúnárnak, Márton napi bútszóó panasz a Testamentoma” (Debreceni Ref. Theol. Ak. „R. 797.” 18—24. l.).³⁶

Ha a „Széchenyi emlékeztető”-ben ezt adja hőse szájába:

*„Elvész az én népem, elvész — kiálta —
Mivelhog tudomány nélkül való,”*

ez közismerten idézet a Bibliából (Hósea IV. 6.),³⁷ de magyar viszonyokra alkalmazva megtalálhatta a debreceni diákköltészet termékei között is: „Elvész az én népem, a magyarság, mert tudomány nélkül való, azt mondja az Úr” (Debreceni Ref. Theol. Ak. „R. 2505.” 66. l.).

Szjtem című költeménye (1882) így szól:

*Életem hatvanhatodik évébe’
Köt engemet a jó Isten kévébe,
Betakarít régi rakott csüvébe,
Vet helyemre más gabonát cserébe.*

E soroknál ráemlékezhetett a diákkorában hallott halotti búcsúztatóra (Sárvári Pál Gyűjt: 1789. Debr. Ref. Theol. Ak. „R. 656.” 55. l.):

Ad Not: Im koporsód ajtajánál.

*Im itt van láttyuk le zárva, Egy le rogyott test
A’ melly szívet ható példát, A véneknek fest.
Szintén aratásra ért meg ez a’ gabona,
Meg váltó Kristus a kinek lett tulajdona.
Leg jobb idejébe vitte be tsüvébe
Már ott benn a’ tsürbenn semmi nem éri.*

A „Halni mégyek. Oh ne légyek / Áldozat, kemény egek” kezdetű dalt, amelyet Arany — tévedésből — az Erbiából idéz,³⁸ szintén a kollégiumból ismerhette.³⁹

Néhány jellemző példával kívánjuk még dokumentálni a kollégiumi irodalom hatásának tartósságát.

1. Csökmői sárkány

Arany a Szász Károlyhoz írt Köszöntő verse (1852) fölé a következő mottót illeszti.⁴⁰

³³ Lásd erről megjegyzésemet: MNY. XLIX. (1953) 201—202. l.; uo. 479. l.

³⁴ Az Orsz. Széchenyi Könyvtár kéziratában (Oct. Hung. 360/11. 77a); a Debreceni Ref. Theol. Ak. „R. 449. m.” sz. gyűjteményében (32. l.); Kovács József Versei. Pesten 1817, 53. l. („Poéta lesz katonává” [1801]).

³⁵ Verseghy Ferenc költeményei. Pest 1865, 164—167. l.; György Lajos, A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai. Bp. 1934, 92—93. l.

³⁶ Szerzője valójában Mátyási József (Mészöly Gedeon, Népünk és Nyelvünk III. (1931) 241—245. l.).

³⁷ Pollák Miksa, Arany János és a Biblia. Bp. 1904, 158. l.

³⁸ Kodály — Gyulai, Arany János népdalgyűjteménye. Bp. 1952, 33. l. Nr. 11.

³⁹ O. Nagy Gábor, I. m. 43. l. 114. j. Lásd hozzá a debreceni Déri Múzeum kéziratát (Déri Múzeum Néprajzi adattára. 210. szám, 5. l.).

⁴⁰ Arany ÖM. Voinovich-kiadás. VI. Bp. 1952. 18. l. Se Voinovich, se Mészöly Gedeon, az első közlő (Népünk és Nyelvünk IV. (1932) 49—52. l.), nem fűz hozzá megjegyzést.

*Tüstént a faluban hosszú valamennyi kötél van,
Ősszekötözgetvén rakjuk szekerekre legottan.*

Csökmői sárkány.

Itt Arany fejből idéz a kollégiumi diák-gyűjteményekben nagyon népszerű elbeszélő költeményből, *A csökmői sárkányhúzásból*.⁴¹ Az eredetiben ez így hangzik (Orsz. Széchényi Könyvtár, Oct. Hung. 360/I. 64a):

*Osztán a' Faluban vastag valamennyi kötél van,
Egybe de toldozván szedjük szekerekre legottan.*⁴²

Eddig nem figyeltek fel a mottó utalására, amely pedig az Arany-kutatásnak járatlan területet jelölt ki.

2. A Jóka ördöge

Miután jól helybenhagyta Judit asszony Jókát, ezekkel a szavakkal küldi munkára (ÖM. III. Voinovich-kiadás. 204. l.):

*„Most köszönje meg k e n d, hogy csak ennyit kapott,
S tiszatuljon, ne nézze hiába a napot :
Ott az én kenderem : fel kell nyótni mármá ;
Egy...kettő ! — az ételt kiviszem, csak várja.”*

A kiemelésben (az *én kenderem*) benne van a gonosz asszony egy jellemző vonása : a házastársak természetszerűen közös vagyonát kizárólagos sajátjának tünteti fel. Azt hiszem, ezt a figyelemre méltó részletet Arany szintén diákkori olvasmányaiból raktározhatta el. *A Házassági kereszt* c. verszetet a gazdag feleséget így figurázza ki (Debr. Ref. Theol. Ak. „R. 607b” 112. l.):

*Csak az én zsákom, lombárom,
Darum, Villásom, Dandárom,
Hangzik mindig Szájából.*

*Csak enyémet beszélgeti,
A miénket nem említi,
Igy űz tsúfót Urából.*

3. A nagyidai-cigányok

Barta János szerint „a cigányok tragikomikus történetét Arany még a kollégiumi költészet köréből ápolta valódi komikus érzékkel adja elő.”⁴³ Hozzátehetjük, nemcsak a hang, hanem a tárggyal való első ismerkedése is a kollégiumig vezethető vissza.⁴⁴

Egy ízben ez olvasható (B. L. Neve Napjára c. prózában. Debr. Ref. Theol. Ak. „R. 607b” 428—429. l.):

Végezetre pedig, ha ezenn ide's tova kalandozó Világból ki költözik lelke amaz Mennyei Dáridóba, hol Ábrahám és Isák új bársony-bugyogóba és a' Nagy Idai futáskor volt Czigány Vajdák, kegyelmednek Ditső Elei, ujdonna! új paszomántos, Vörös nadrágba, és Sinóros zöld mentébe járkák azt a' róka tántozot, melynek párját tsak a' Debrezzenyi Czigány sátorok között lehet látni... (Kiemelés tőlem).

Másszor versben kerül elő (uo. 350. l.):⁴⁵

⁴¹ O. Nagy Gábor, *I. m.* 24—30. l.; Szűcs Sándor, *Ludas Matyi cimborái*. Szolnok 1954. (Jászkunsági Füzetek. I.). 9—13. l.

⁴² Így hangzik — kevés eltéréssel — a többi változat is : Debreceni Ref. Theol. Akadémia „R. 607b” 359. l.; Mindenes Gyűjtemény. Debrecen 1826, 291. l. A „csökmői nagy sárkány”-t idézi Arany *A dévaványai juhbehajtásban* is (Pap Károly, *Irod. Köz.* LVIII. (1954) 79. l. 4. sor). Dénes Szilárd meggyőző bizonyítékait (uo. LX. (1956) 180. l.) ez is gyarapítja Arany szerzőségét illetően.

⁴³ Barta János, *Arany János*. Bp. 1953, 90. l.

⁴⁴ Dittrich Vilmos, aki a monda előfordulását a magyar irodalomban nyomon kíséri (*A nagyidai cigányok*. Bp. 1898. 27—54. l.), az alábbi adatokat nem ismeri. L. még Voinovich jegyzetét : Arany ÖM. III. 332. l. Fáy András is beszél a nagyidai „szerencsétlen harcz”-ról (*Újabb eredeti meséi és aphorizmái*. Pesten 1828, 78. l.).

⁴⁵ Szerzője Mátyási József (*Mészöly Gedeon, Népünk és Nyelvünk*. III. (1931) 197. l.).

Czigánynak hát ezzel vége.
Hogy mind neve nemzetsége
Veszett volna Nagy Idánn.⁴⁶

Ezek az adatok emlékeztetése vésődtek s a történet részletesebb megismerésére (Budai Polgári Lexikonában) indíthatták.⁴⁷

4. Diák-hexameter

Az elveszett alkotmányban található ez a sor (II. 598.):

Vad zaja elnémult mint a Kősi malma Szoboszlón.

Ehhez jegyzetben Arany a következőket fűzi:

Töredelmes szívvel megvallom, hogy ez a szép hasonlat *plagium*,
e klasszikus sorból:

Hallgat az én múzsám, mint a Kősi malma Szoboszlón.

Megértéséhez annyit jegyzünk ide, hogy Hajdúszoboszló lomha folyójáról, a Kősiről, a Bocskai erdélyi fejedelem kancelláriája által 1606. szept. 2-án Kassán kiállított donációs levél beszél először: A lovas hajduságnak adományozza szántóföldeivel, mezőivel, vizeivel együtt — a vízi malmokat is (Dr. Gönczy József, hajdúszoboszlói ny. városi főjegyző levele 1953. V. 5-ről). Az 1699. ápr. 8-i feljegyzés már csak egy malomról tud: „a becsületes nemes tanács Kérékgyártó Pállal megegyezett, hogy míg azon vízi malom lisztet darál, harmadrésze cedál a városnak . . .”⁴⁸ A malom a Kősi csekély esése — s nem a Tisza szabályozása — miatt leállt. Ezért írhatta a névtelen versfaragó az idézett hexameter hasonlatát.

Ki volt ez a poeta? Már régóta feljegyezték — csak nem regisztrálták az irodalomtörténetben —, hogy kollégiumi diák lehetett. Így olvassuk egy anekdota-gyűjteményben:

Lantpöngtetésre fanyalodott a bagoly diák, kit Csokonai babérai nem hagytak aludni. A prológ így hangzott:

„Hallgat az én múzsám, mint a Kővi (!) malma Szoboszlón,
A melynek kerekén sok kutya szarka csipog!”⁴⁹

Változatai itt-ott módosulnak. Dr. Erdős Károly, debreceni teológiai professzor úgy őrzi a hagyományt, hogy Arany János idejében írta egy Hajdúszoboszlóról származó, kollégiumi diák, amikor distichont kellett készítenie:

Hallgat az én Múzsám, mint a Kősi malma Szoboszlón,
Melynek is a tetején sok kicsi golya visít.⁵⁰

A diákköltőtől kerülhetett el a közmondások közé (nem Aranytól, hiszen *Az elveszett alkotmány* csak 1849-ben jelent meg nyomtatásban!): „Hallgat mint a Kősi malma”,⁵¹ majd az Abaúji megyei szólások közé: „Hallgat, mint a Kassi malom Szoboszlón.”⁵² A diákköltőtől vehette át — mint „plagiumot” — Arany is. Sajnos, mind ez ideig írásos lejegyzésére nem akadtam a kollégiumi diákirodalom gyűjteményes kötetiben.

⁴⁶ Itt jegyezzük meg, hogy *A nagyidai cigányok* egy helye (IV. 137–138.), ahol Puk Mihály hóna alatt nozza levágott fejét, Angyal Jánost Dantera (Voinovich Géza, *Arany János életrajza*, II. Bp. 1931, 126–127. l.), Turóczi-Trostler Józsefet Heiner emlékezteti (*Az Orsz. Néptanulmányi Egyesület 1944. évi Évkönyve*, Bp. 1944, 139. l.). Ilyen „kephalophoros” alakok irodalomban (Jókai, *ÖM.* XLV. 112., 113., 115. l.) és művészetben (Hellerre hívatkozva Földessy Gyula, *Ady minden titkai*, Bp. 1949, 262. l.) gyakoriak. L. Heinrich Günter, *Die christliche Legende des Abendlandes*, Heidelberg 1910, 152–155. l.

⁴⁷ Ponyvára került átdolgozásának (lásd Voinovich, *Arany ÖM.* III. 336. l.) van még egy kiadása: *A nagyidai veszedelem, vagy: A cigány nemzet elpusztulása*. Jász-kún napt. 1868. 1–5. l. (*Az Orsz. Széchényi Könyvtár ponyvagyűjteményében*).

⁴⁸ Pénztáros István, *Szoboszlói Ördögös Anna boszorkánypere*. Hajdúszoboszló 1907. 10. l.

⁴⁹ Györfly Iván, *Garabonczás diák*. Bp. 1878, 107. l. Nr. 277.

⁵⁰ Csaknem betű szerint Málnási Ödön, *Hajdúszoboszló története*. Debrecen 1928. 6–7. l. (*visitt helyett sivit van*). Az utóbbival megegyezően hallotta a hajdúszoboszlói születésű Szép Ernő is diákidejében: *Fel-nötteknek*. Bp. é. n. 31. l. Ugyanígy tudja Gönczy József is. *Dr. Grosz Gyula*, előbb hajdúszoboszlói, ma pesti ügyvéd, így ismeri a pentamert: „Melynek legtetetjén sok kicsi golya sivit.” L. még Zoltai Lajos, *Debrecen vizei*. Debrecen 1935. 21–22. l.

⁵¹ Erdélyi János, *Magyar közmondások könyve*. Pest 1851, 246. l. Nr. 4672.

⁵² Paszlavszky Sándor, *Magyar Nyelvőr* V. (1876) 325. l.; Beke Ödön, *uo.* LXXII. (1948) 250. l.; H. Fekete Gábor, *uo.* LXXIII. (1949) 102. l. Dolgozatom beküldése után jelent meg Vargha Balázs recenziója Arany kritikai kiadásáról, amelyben megoldást vár e distichonra (*Irod. Köz.* LVII. (1953) 365. l.).

5. Diák-dal

A *Bolond Istók*ban beszámol Arany téli kiruccanásáról az erdőbe. Majd így folytatja (II. 51.):

*Estére megtér ; s hall vígalmi neszt :
Laktársi egy bitang pallót oroztak,
Ennek hasábjá futi a lemezt
Vörösre, -ők danolnak és boroznak ;
A karcos vinkó, mit fanyar gerezd
Kinjába szült, alig válik be r o s s z n a k ;
De a dal ömlik fájós-édesen :
„Je-her a-hab-lakomra, kedvesem !”*

Az utolsó sorban nyilvánvalóan egy debreceni diák-dalt idéz, amelynek eddig — tudtommal — nem akadtak nyomára. A debreceni Déry Múzeum Néprajzi adattára 213. számú kéziratos énekfüzetében (13—14. l.) megtaláltam a dalt, amelyet Arany szabadon citál (vagy a rím miatt, vagy, mert nem emlékezett rá pontosan):

1. *Jer az ablakomba kedves,
Minden nyugszik már,
Csak egy pár boldog szerelmes
Idestova jár.
Alusznak minden állatok,
Nyugszik föld és ég,
Csak egy pár boldog szerelmes
Vagyon ébren még.*

2. *Ne fuss tőlem, kedves láncám,
Fogd át karomat.
Bús lélek sir ki belőlem,
Enyhítsd kínomat.
Ha érted vér, dobog szívem,
Ne titkója szád,
Igy örökre lészek híved,
Ki téged imád.*

3. *Jer hát, öntsem kebeledbe
Sorsát éltemnek,
Oszdán te is sügd fülembe
Titkát szívednek.
Mert ha téged láthatnád,
Karjaim közt tarthatnád,
Istenem, be boldog volnék,
Be boldog volnék.*

A helyesírást hallgatólágoosan javítottam a másolásban.⁵³

*

Ezek az eredmények a többi kollégiumi diák-gyűjtemény átvizsgálásával természetesen gyarapíthatók lesznek. Ez a fejezet a kutatás figyelmét szeretne volna csupán az anyagra ráirányítani.

⁵³ Rövidebb-hosszabb párhuzamos szövegeit hozza Színi Károly. *A magyar nép daltai és dallamai*. Pest 1865. 204. l. 188. szám ; Limbay Elemér, *Magyar daltár*. III. Győr 1882. 159 — 161. l. 512. dallam. A verset Szent-Miklós Alajos (1793 — 1849) írta. (Dr. Molnár Imre, a Zeneművészeti Főiskola professzorának szóbeli közlése.)

ZOLNAI BÉLA

EMLEKEZÉS JUHÁSZ GYULÁRA

A legnagyobb fájdalmát nem írta meg soha. A szívét összetörő — mily semmitmondó e szó —, a lelkét megbénító, élni-akaró erejét megölő bánat nem formálódhatott beszéddé benne. Mert az igazi kín, hacsak nem tud jajgatni, néma marad és neki éppen az volt a kínja, hogy tehetetlenül roskad önmagába. Élt, de már halálos lelki merevségben és még évekig. Szelleme gögösen elzárkózott a világtól és lerázta magáról a földi jeladásokat. S.O.S. nélkül süllyedt a Semmiségbe, miután hónapokon át gyűjtötte, apró adagonként, a szenderítő mérget, amíg annyi volt együtt, hogy álmának útján nem lehetett kétség többé.

Láttam őt az idegklinika csöndes emeletén — ágy, szék, asztal, mint a siralomház — az üres szobaközépen, önmagának borúba hulló szobraként állani, fekete ruhában, a súrolt padlóra meredő tekintettel és konokul némán, vigasztalan szomorúsággal. Nem vagyok szuggesztív beszélő, de az ő hallgatásának csüggesztő hatása alatt csekély igyekezetem is reménytelenül elnémult.

Halála előtt néhány hónappal még egyszer láttam őt némaságba temetkezve. Akkor már a Fodor utca egyik régiesebb házában lakott, az utcára néző emelet egyablakos szobájában, ahová a konyhán keresztül lehetett bejutni. Kosztolányi éppen Szegeden járt. Nagy esemény volt akkor, egy „nyugatos” költő, akit az Egyetem Barátainak Egyesülete meghív és aki a díszteremben a régi rektorok képmásainak tekintete alatt, valóban „irodalomrajongó” fiatal-ság és ünneplő közönség előtt, frakkban és átszellemülten legújabb verseiből szaval. Egy pillanatra mintha a tétova, inkvizitor Múlt és az eretnek, tékozló Ma karjai ölelésre nyíltak volna.

Juhász Gyula nem volt jelen. Kosztolányi hiába kereste. Napokig föl sem öltözött, fálnak fordulva feküdt az ágyán. El kellett menni hozzá. Minden elő volt készítve. Juhász néni aggódó nyájassággal beengedett. A találkozásban az volt a megható, hogy nem úgy történt, ahogy a történelmi festmények színpadi rendezői megkonstruálják az utókor számára az ilyen ünnepies pillanatokat.

Juhász Gyula az ágya mellett állt, zavartan, hálásan, könnyező szemekkel. Kosztolányi úgy lépett a szobába, mint színpadra a bonvivant, aki széles gesztussal az Élet diadalát hozza. Néma kézfogások és egy pillanatra csönd. (Az egész látogatás alatt állottunk. A leültetés vagy a helyetfoglalás már kölcsönös lelki kontaktust, konvenció-alkalmazást, cselekvést jelentett volna.) Kosztolányi fölismerte a helyzetet. És elővette minden ékesszólását, egy félórán át beszélt, beszélt. Juhász hátat fordított neki, szeliden, rejtőzködve, meghatottan. Én, a főlős-leges szereplő, a nyitott ablakhoz mentem és kinéztem: nem lehetett elviselni a jelenetet. Kosztolányi nem adta föl a harcot, hogy megszólalásra bírja diákkori, egyetemi barátját. Odahajolt Juhász füle mögé és pszichiátert megszegyenítő szóözönnel ostromolta. Néha, mikor halkra fogta a beszédét, úgy tetszett, mint valami Cyrano, aki suttogva szép szavakat sugalmaz az Élet reményvesztett Szerelmesének. De a Juhász Gyula leültött, fölka-vart billen-tyűzete nem rezgettette rezonanciára a húrokat.

Mire gondolt némasága közben ez az összetört Peer Gyntje a vágynak? (*Epilogus.*) Mert látszott rajta, hősi önuralmában is vonagló vonásain, hogy belül viharok zúgnak, vagy szélsőcsöndes mélabú csörgedez. Talán arra gondolt, hogy

nem látta nemes gótika csodáit,
Duse mosolyát, mely szebb tájat áhít — ? (*Katona.*)

Vagy életének arra a summájára, amit *Csöndes panasz* című versében így rögzített meg ékesen szólóan:

Én mindig, mindig árok mélyin éltem
s fázott a lelkem és vívott agyam...

A legtöbb költő — Vörösmarty, Arany, Ady, Kosztolányi — vidékről indul el és Budapesten fejezi be az életét. . . (A belga Maeterlinck a francia Riviérán élt, a flamand származású Verhaeren Rouenban hal meg, a belgumi Rodenbach fiatalon Párizsba költözött.) Juhász Gyula Szegeden, az Ipar utca ősi családi házában kezdte életét (a házat az új klinikák építései lebontották és az egész utca megszűnt), — aztán néhány évi pesti tanulás után végigállomásozta az országot, — mert Máramarossziget, Léva, Nagyvárad, Szakolca, Makó csak átmenő, boldog-boldogtalan állomásai voltak életének — hogy visszatérjen az ősi homokra, Szegedre. Szegednek adta magát. Mit kapott Szegedtől?

A nagy alföldi metropolis, ahogy Szeged büszkén szokta magát nevezni, a legmagyarabb város jelzőjét is fölvette attribútumai közé. Herczeg Ferencet Szegedre küldték magyar szóra. . . Valóban, Szeged — a tipikusan monarchiabeli népkeveredésben — egyike volt a magyarság nagy kohóinak. A főispánt Aignernek hívták, a polgármester Somogyi Szilveszter, az üzletek tulajdonosai vegyesen magyar, német, szláv, sőt francia nevek is, az egyetemmel szemben, nem messze a szerb rítusú orthodox templomtól, egy Dugonics nevű, ősmagyar romantikát teremtő regényíró és matematikus szobra áll, és — mindenki magyar. Beszár-mazottak és homokosköldökűek (ez volt egyébként nagyon sok városi vezető került ki). A legkiválóbb szegedi anekdotázót Taschler Bandinak hívták, arról volt híres, hogy Bach-korszakbeli becírker fia létre egy szót sem tudott németül, és mikor osztrák rokonok jöttek látogatóba, ezzel fogadta őket: *nix dajcs*. Szegeden valóban volt *genius loci* és ez a „helyi szellem” mindenkit magáévá asszimilált. Szegeden lett a magyaros népiesség írójává Steingassner-Tömörkény, Ziegler-Gárdonyi. A felvidéki Mikszáth a szegedi anyafölddel érintkezve kapott új erőt. A félegyházi Móra Ferenc és a szegedi Juhász saját hazájukban éltek Szegeden. Móra meg is kapta Szegedtől, amit kaphatott: vendéglátó házat, híres háziasszonyt, okos gyermekeket, írói témának való unokát, társadalmi szereplést, anyagi függetlenséget, múzeumi igazgatóságot, egyetemi díszdoktorságot. Mit kapott Juhász Gyula?

Szeged valóban, a kor lehetőségei között, a legdemokratikusabb magyar város volt. Nem volt arisztokráciája, mint Kolozsvárnak, nem volt dzsentrije, mint a dunántúli városoknak, még civis-hagyományai sem voltak, mint Debrecennek. A környékén fekvő latifundiumok tulajdonosainak semmi közülük nem volt Szeged népéhez, önmagából fejlesztett kultúrájához.

Szeged a maga polgári és plebejus erejére volt hagyatkozva. A falusias alsóvárosban az őstermelők, a kisvárosi felsővárosban az iparosok, a nagyvárosi bérházak központjában a tisztviselők és a gazdag kereskedők, gondtalan értelmiségiek: Szeged polgári *civitas* volt, ami külsőleg megmutatkozott abban is, hogy városképét nem püspöki fellegrvár, ősi megyeháza, nem is büszke egyetem dominálta, hanem a *signoria*, ahol a *podeszta* székel (így hívták Szegeden a helybeliekből lett polgármestert, az állami főispán csupán névleges dísz volt), a városháza, amelynek Lechner-építette, gyönyörködtető tornyáról a mindenkinek szóló, az árvízre, a város múltjára és jelenére emlékeztető harang kondult, ahonnan a fekete vagy színes zászló lengett mindenki figyelmeztetésére, a kecses és mégis várszerű épület, a legnagyobb tér sarkán, láncokkal körülkerítve, mint valami középkori erősség.

Juhász Gyula szinte észrevétlenül élt Szegeden. A falhoz lapulva suhant végig az utcákon, senkire nem nézve, nehogy köszönnie kelljen vagy köszönjenek neki. Arról, hogy egy „közéleti férfiú” vagy tudós — tisztelet a kivételeknek — kitüntetésnek vette volna, hogy Juhász Gyulával végigmehet a korzón, szó sem lehetett. A szépasszonyok nem vele büszkélkedtek, talán nem is sejtőzködtek ilyenfajta dicsőségről. A frakkos, lampaszos, püspökkel díszes vacsorákra nem volt hivatalos a választott költő. Nem volt kávéházi művésztszárny feje, nem hívták színházi páholyba, nem ült az ünnepélyek, hangversenyek, irodalmi előadások első padsorában, ahogyan szellemi rangjához illett volna. Föl-fölbukkanó alakja kísérteties árnya volt önmagának.

A fiatalok is csak később eszméltek rá. Az egyetlen, aki az ő szalmaszál-dicsőségéhez menekült, a Makóról Szegedre gyalogló József Attila volt. Szegedről is írhatta volna Juhász Gyula, amit Budapestről írt élet-helyzetét örökre rögzítő versében:

Budapest, ez a nagyvilági dáma
engem nem ölelt, nem csókolott soha,
szegény diáknak nézett, aki árva,
kihez a pénz és öröm mostoha.

Bizonyára nem menekül az akarattalan búskomorság betegségébe, ha fölkarolják, törődnek vele, ha nem engedik tespedtségbe süllyedni, ha baráti kör alakul köréje.

Hallom az ellenvetést : a költő önmagában találja meg a dicsőséget és az univerzumot. Molière dicsőségéhez semmi sem hiányzott, de az ő dicsősége hiányzott az Akadémiából, amely nem választotta tagjai közé. A költő nem szorul a hercegi udvar meghívására vagy a városi kistanács és nagytanács kegyeire. A költő szuverén és a jelenért cserébe övé a jövő... A költő szenvedése verejtékezi a legszebb gyöngyszemeket. A költő ballagjon a Tiszaparton és — búsuljon! Zokogjon a végeken. Vidéki bánat föllege hajoljon rá a szomorú Szakolcán. A költő legyen boldog a szegénységében, hogy megírhasa a verset :

Nem jártam én Párizst soha
és Velencében nem szerettem.
(Epitáfium.)

A költő legyen szegény és elhagyatott, hogy megformálhasa a varázsszavakat, az éneket *Annának*, amely megvédi a hűtlenül is imádott Kedvest a rontástól és „örök vágyból szőtt tündérpalástot” terít rá. A költő haljon meg, mint „isten szegénykéje” (*Vidék*), mert különben nincs primitív-örök szavakba rajzolódó fájdalom-élménye :

Miket szívem gyermektegül áhít,
Nem látom nagy városok csodáit.

A búsulás balalajka-húrján ki játszott volna annyi variációt, ha a költő gazdagságot kap osztályrészlül? Ha a Riviérán csatangol tömött erszénnyel, ki festett volna alföldi képeket a magyar *Heimatkunst* szegedi tradíciót folytatva, zsongító muzsikájú, szibbasztó tartalmú versben :

... álmát álmodja a holt ott
(elfáradt gyermek mostoha anyja ölén)
hús Tisza partjáról, hol a szürke füzes szomorun leng,
nagy jegenyék dala zsong, szőke akác mosolyog.
Hol Dugonics búsong, Dankó muzsikál és, méla Tömörkény
darvadozik anyaföld csöndes eressze alatt,
hol kis házak előtt, ha vasárnap alkonya barnul,
ülnek a jó öregek, égnék a makrapipák...

(Negyvenhatosok)—?

Mondjuk : áldott szerencse, hogy egy költő járt itt, kit „vész s láz űzött...” —? (*Félegyházán, 1918 nyarán.*)

Az Élménynek nem előfeltétele a nyomorúság. Az esti csöndek és a hallgatag felleg mély és bús zenéjéből szöhetett volna melódiát Juhász Gyula, lehetett volna a magány gyermeke (*Tiszai tájak*), ha véletlenül a nemzet vagy a város gondoskodik megélhetéséről. A világ-fájdalmat egy angol lord honosította meg a kontinensen... A világirodalom gazdagodott volna, ha Goethe nem juthat el Itáliába? A legszebb proletárverseket Ady Endre írta, akinek életformája nem tartozott az „álmodik a nyomor” körébe. A négerek rabszolgaságának lázító regényét nem néger szerző írta meg. Juhász Gyula meglátta és átélte mások reménytelen „szegény, kicsúfolt életét” is (*Tanítónő a végeken*). A költő keresi, megtalálja az élményt és belekapaszkodik a *cipruslombok* témájába még akkor is, ha alig volt köze a hervadt rózsaszál sírjához. A költőnek elég a „kis tót leányzó” fájdalma, hogy inspirációt kapjon :

Belenéztem nedves kökényszemébe,
mely tágranyílt és kérőn ráammeredt
és láttam benne nagy, bús messzeséget,
magát a mély, kék végtelent!

(Szakolcai emlék.)

A költő nem várja be, amíg „csitul zaja nyomornak, zendülésnek”, gazdagon is élménye a nyomor és szegénységen is gazdag életet él :

... a szűkös mát feledve
eljár arany hajón révedbe, óh görög,
eljár a távoli és boldog szigetekre
s megtérve gazdagon...

(Arany tavasza.)

Nyomor vagy gazdagság : lehet egyformán harcos élmény, lázadó pesszimizmus és lázadó optimizmus forrása : fájó boldogság és boldog fájdalom.

Minden álomban és halálban
és gyűlöletben, végtelen
örök vágy fájó mámorával
szeretlek, hűtlen életem.

(Vallomás az életnek.)

Semmi veszély nem fenyegette volna Juhász Gyulában a költőt, ha bejárhatja Európát és megkapja azt az életnívót, ami a század elején egy középszerű értelmiséginek kijárt. Az Anna-dalok végtelen változatai, varázsos fantáziájú képei, az elefántcsontmívű paloták, az édeni kertek, a Thülén túli tájak (*Profán litánia*) nem maradtak volna megirratlanul.

Mi lett volna, ha Szeged város tanácsa, vagy a magyar állam kiküldi Juhász Gyulát egy évi tanulmányútra a római, bécsi vagy berlini kollégiumba, vagy Párizsba, Londonba? Micsoda gazdag termést hozott volna haza! Talán még szomorú verseket is, ha ez kell. Musset Itáliában, viharzó szerelmi élmények között élt, és ő írta ezt a két örökéletű sort a szomorú versek halhatatlanságáról:

Les plus désempérés sont les chants les plus beaux,
Et j'en sais d'immortels qui sont de purs sanglots.

Juhász Gyulánál is van valami boldog-fájó menekülés a szenvedésbe:

Egy *hangszer voltam* az Isten kezében,
ki játszott rajtam néhány dallamot,
ábrándjait a *boldog szenvedésnek*,
azután összetört és elhagyott.

Anyagi jólétben is mélabús verseket írt volna, hiszen önmagáról mondotta:

Elborulások fiának születtem,
Kit *nem ismert bánatok* árnya nyom.*

Csodálkozhatunk-e rajta, hogy részben társtalansága, részben emberkerülése miatt olyan hírek keringtek róla, hogy ha nagyobb honoráriumhoz jutott, valamelyik alsóvárosi kiskocsmában költötte el a pénzét, mulatozást rendezett és ő volt a vendéglátó gazda, trónolva lelkes hívei fölött, akik talán nem is tudták, hogy kit tiszteljenek benne... Ötszáz évvel korábban talán Villon lett volna belőle.

*

Egyszer sikerült öt többszöri hívás után elcsalni a lakásomra. Még le is fotografáltam fekete szakállával a balkonon. Mindenki csodálkozott rajta, hogy sikerült öt megmozdítani. De zárkózottsága nem tört meg. Igyekeztem szóval tartani, mutogattam neki a könyveimet, mosolygott, látszott rajta, hogy érdekli a dolog, de nem lehetett tartóztatni, rövid idő múlva otthagytott.

A húszas évek végén a Belyárosi Moziban műsoros matinét rendeztek a tiszteletére. A városi színház művészei és művésznői adtak elő Juhász verseiből, én röviden jellemeztem Juhász költészetét (*Széphalom*) — akkor még csak a *búsuló* Juhász költészetét láttam benne —, végül a szünet után ő maga olvasott föl a műveiből. Előzőleg a színpalak mögött járkált izgatottan föl és alá, senkivel nem törődött, nem hatották meg a színésznők kedves mosolygásai. Pedig jóformán Juhász utolsó diadala volt ez a matiné.

Vajda Manóékkel és Kilényi Irmával volt baráti viszonyban, jobban mondva ez a család törődött vele leginkább. Egyszer én is meg voltam hívva hozzájuk a Dugonics téri modern bérházba. Juhász Gyulával alig lehetett beszélni: a másik szobában Rappaport pszichiáter érkezett vele. Olyan volt a jelenet, mintha gyóntatószék közelében halk mormolásokat lehetett volna hallani. Nem lehetett őt kigyógyítani abból a világfájdalmas pesszimizmusából, amely úgy érezte, hogy „az egész teremtség egy óriás gyászindulót dalol” (*Egy kedves vígasztalónak*, 1933).

Később Vajda Manóné és egyik lánya elpusztult Németországban. Kilényi Irma, a Juhász kéziratok és ereklyék lelkes gyűjtője, öngyilkos lett. Lelkileg sokat jelentett Juhásznak a Vajda-család barátsága. Refugiumot nyújtott neki, ha ő nem is igyekezett élni ezzel a refugiummal.

* Haza, idézi Baróti Dezső, Juhász Gyula, 1933, 46.

Nagy lelki támaszt jelentett számára Szalay József, több vármegye rendőrfőnöke, akit az országban akkoriban a *literátus főkapitány*nak ismertek, annyira szokatlan dolog volt egy rendőrtiszt, aki irodalmat pártol, könyveket gyűjt és maga is ír.

Szalay a hatalmon levő tisztviselők között azok közé tartozott, akik mindig a támogatásra szorulóknak mellé álltak. Ha egy ifjú költő vagy fiatal novellaíró jelentkezett nála (mert tudták, hogy íróembernek bármikor be lehet jutni hozzá), a hivatali akadályok megkerülésével is), az első dolga volt a kézirat átvétele, az elhelyezési ígéret után aztán megkérdezte az illetőt, hogy ebédelt-e már. A válasz persze legtöbbször negatív volt, mire a főkapitány elővette a tárcáját és bőségesen „előlegezte” a költségeket.

Szalay Józsefnek szívügye volt Juhász Gyula sorsa. Szegeden hallottam — 1925-től 1940-ig éltem Szegeden —, hogy mikor 1927-ben a Dugonics Társaság Beethoven-émlék-ünnepélyt rendezett, Szalay elnök ódát kért Juhász Gyulától, azzal, hogy a honoráriumot ő maga szabja meg és a verset ő maga olvassa föl.

Megvan még az a meghívóm, amelyet a szegedi árvíz ötvenedik évfordulója alkalmából küldött szét Szalay József aláírásával a Dugonics Társaság. Püspök, miniszter, professor, Móra Ferenc szerepeltek a műsoron és — ünnepi ódával Juhász Gyula, akinek versét Földényi László szavalta a városháza közgyűlési termében. Juhász Gyulát a hivatalos Szeged, legalább ilyen büszkélkedő alkalmakkor, számon tartotta.

De Szalay József Juhász Gyulát írói és baráti körébe is bevonta. A húszas évek legelején irodalmi szalon volt a főkapitánynál minden vasárnap délután, és ezeken az összejöveteleken Tömörkény, Móra Ferenc mellett Juhász Gyula is megjelent, néha egy-egy pesti író, például Herczeg Ferenc. Juhász meglehetősen félszegül, szinte csonva ment föl az emeletre, az előszobákban nem köszönt senkinek, de lelki üdülés volt számára ez a kör, ahol megbecsülték.

Juhász Gyula temetését is Szalay József intézte teljhatalmúlag. Beszélt a koporsónál. Ott hült meg a főkapitány, mint valamikor Csokonai egy temetésén. Tüdőgyulladászt kapott és meg is halt.

*

Milyen volt az egyetem kapcsolata Juhász Gyulával? Hivatalosan semmi. Ott kellett volna ülnie az egyetemi díszemelőnyen, mialatt otthon magába roskadva szeparálta magát a világtól.

Erről eszembe jut, hogy müncheni fiatal diákkoromban Kutscher-t is hallgattam, a kitűnő színházkutatót. Wedekindről adott elő, — írt egy nagy biografiát is az akkor témában és formában merész újtónak tartott drámaíróiról. Előadása — mély humánusmot föltáró elemzéseivel, nagy színészi készséggel élénktárt, gondolkoztató mondataival — nagy hatást gyakoroltak a hallgatóságra. Egyik óráját ezzel fejezte be: Hölgyeim és uraim, jöjjenek el ma este az *Erdegeist* előadására, Wedekind rendezi a darabot, ő maga is föllép és a női főszerepet a felesége játssza. Színház után a Luitpold-kávéházba megyünk baráti beszélgetésre. Legyen szerencsénk ezen a találkozáson!

Az előadáson ott voltam, de a találkozóra már — túlzott szerénységből — nem mentem el.

Szegeden ilyesmiről szó sem lehetett. Részben Juhász Gyula magatartása miatt, részben mert az egyetem — hivatalosan legalábbis — idegenkedett az élő irodalomtól, aminek persze politikai vetülete is volt. Pedig — mondjuk — egy szemináriumi óra keretében Juhász Gyulát meghallgatni, vele eszmecsere folytatni igen termékeny és ösztönző lehetett volna.

Nem kétséges, hogy Szeged előljárt az ország egyetemi ifjúsági mozgalmáiban. A „szegedi fiatalok” közül nem egy vezető egyéniség került ki. Neveket fölösleges említeni, de sokan vannak. És Szegeden, az *alma mater* baráti légkörében, részben az irodalmi, nyelvészeti, stilisztikai és filozófiai órák inspirációja alatt, fejlődött két költő, Berczeli Anzelm Károly, az olaszos kultúrájú, „groteszk” író, egy elkobzott verskötet szerzője (e sorok írójának szakvéleménye alapján mentették föl és maradhatott egyetemi polgár, — ma már beszélhetünk róla) és a később nagyra kibontakozó Radnóti Miklós.

Mindenesetre az egyetem javára kell írunk, hogy olyan világnézetbe-világító tanulmány amilyent Baróti Dezső írt Juhász Gyuláról (1933), megjelenehetett és doktori disszertációként elfogadást kaphatott. Baróti utalt arra, hogy Juhász Gyula túljutott a *l'art pour l'art* költő öncélúságán s az École Parnassienne fölfogását követő, de magyar tárgyú versei csak rövid átmenetet jelentenek a *magyarság legmélyebb problémáinak átérzése és kivetítése felé* (20). A *l'art pour l'art*-t annak idején jobboldali kritikuskok is támadták... De azt még akkor kevesen vették észre és még kevesebben hangoztatták (Baróti, 29), hogy Juhász Gyula a szenvedők mellett foglalt állást:

De minden harcok minden elesőjét
Megbékülő szívemhez emelem,
A szenvedő mind egy testvér velem.

(Az én magányom.)

Baróti utalt arra is disszertációjában (31), hogy a polgári forradalmak a szociális problémák jó részét nem tudták végérvényesen megoldani, a látszólagos egyensúly ismét felborult.

A népi vallásosságról szólva rámutatott a szegedi disszertáció arra is, hogy a szeged-alsóvárosi búcsuk alkalmával „abban az erős és minden földi bajt feledtető elragadtatásban, mely a tömegeket ilyenkor elfogja, bizonyára része van a szegedvidéki nép megdöbbenő szociális helyzetének is...” A *Tápai Krisztusról*, Juhász Gyula művészetének egyik beteljesüléséről szólva, kiemeli Baróti (64), hogy „a szociális igazságtalanságok bátor kimondása” adja Juhász Gyula költészetének értékét és hogy „egész költészetünkben alig van alkotás, amely ily megrázóan fejezi ki a nyomorgó magyar földet és annak megváltást váró népét.” Végül pedig kijelenti Baróti (65) — 1933-ban és egyetemi miliőben vagyunk! — hogy „Juhász Gyula költészete mind jobban és jobban kollektív tendenciákat mutat.”

*

Többször szóba hoztam kollégáim előtt annak idején, hogy mi, a filozófiai kar tanárai, abból élünk, hogy költők világnézetét taglaljuk, szavait magyarázzuk, esztétikumát igyekszünk — sokszor sikertelenül — megérteni és megértetni, a legmagasabb fizetési osztályokba sorolva, nagy magánkönyvtárral rendelkezve, az élet hegyein járunk és kultúráért az országot, Európát bebarangoljuk, mialatt fiatal költőknek húszpengős segélyeket, tandíjkezdvezményt, menza-utalványt szavazunk meg, és mialatt egy beérkezett klasszikus, mint Juhász Gyula, rossz ruhában, társtalanul, nyomorúságos lakásban, röghöz kötve nyomorog.

Gyakran kaptam azt a választ, hogy a Pegazust nem lehet járomba fogni, hogy a hivatnokokká kinevezett költő elveszíti a függetlenségét. Mintha nem a szegénység volna a legnagyobb függőség! (Azok hangoztatták a költői függetlenséget, akik mindent elkövettek volna, hogy a költő ne legyen független.)

Nem tette volna tönkre az ország költségvetését, ha az írókat valami olyan állásba nevezik ki, amely nem gátolja a szabad munkájukat, vagy ha az írókat állandó nemzeti támogatásban részesítik...

Birtokomban van egy levél, amit Kilényi Irmától kaptam a *Széphalom* alapításakor. A levélíró nő panaszkodik a részvétlenség miatt, amely lehetetlenné tette az előfizetés-gyűjtést és fölpanaszolja Juhász Gyula anyagi helyzetét, amely iránt hivatalos és nem hivatalos körökben kevés megértést tanúsítanak.

Íme a kiadatlan levél szövege:

Kedves Professzor Ur!

Végtelen sajnálatomra bizony üresen küldöm a mellékelt ívet, legjobb akarattal, minden rábeszélő képességem latba vetésével sem sikerült előfizetőt szereznem a „Széphalomra”. Részint nincs az embereknek pénze, részint bizonyos indokolatlan averzióval viseltetnek mindennel szemben, ami az egyetemmel kapcsolatos. Hisz éppen ezért pompás hivatása illetve rendeltetése lesz a lapnak, hogy ezt eloszlassa. Öreg szakállas barátomat külön figyelmébe ajánlom Professzor urnak, nagyon-nagyon mostoha elbánásban részesül minden lapnál, csak alig tengődik szegény, nagy gondjai vannak. Nem csak az anyagiak bántják, de a mellőztetés az egész vonalon még jobban fáj neki. — Előre is hálásan köszönöm ezirányú jóindulatát „főszerkesztő” Urnak, tisztelő hive

Kilényi

Szeged, 1926. nov. 7.

*

A fiatal Juhász Gyula levelezést folytatott a fiatal Kosztolányi Dezsővel. Ezek között vannak olyanok, amiknek közelése még nem érett meg, pedig rengeteg, mély és mélyreutaló európai probléma függ velük össze.

Van egy levele Kosztolányinak, anyagiokról szól, bár nem Juhász Gyulával kapcsolatos. Bevilágít a századelő fiatal tehetségeinek helyzetébe:

[Postabélyegzők] Szabadka, 1905 jan. 5. Szeged, 1905 jan. 5.

Tekintetes Juhász Gyula segédtanár. Ipar-utca 13. Szeged. Távolléte esetén utána küldendő! Szabadka 1905 jan. 5.

Kedves Juhász, mielőtt megírná várt levelét, melyben majd újabb gondolatairól, versem elhelyezéséről és a novella megtalálhatóságáról hirt ad, új kéréssel fordulok ön elé.

Zalai, közösen szeretett barátunk Lipcsében van, hol pénz híján sok[at] tűr, szenved és nélkülöz. Irt nekem és felkért, hogy kérjem meg őnt, vezesse be őt a Szeged és V.-be, hova majd szívesen ír irodalmi, társadalomtudományi, művészettörténeti cikkeket, ha akármilyen *szerény honoráriumot is kap*. Pénzre van szüksége s hazulról nem kap. Barátai, a legjobbak, elhanyagolták s *Babits egyáltalán nem írt neki*.

Irjon rögtön ennekem, mit végzett a lapnál; tud-e másikat, hol ennek az embernek pénzt tudnának fölhasználni? Levelét már bécsi címemre (VIII. Lerchenfelderstrasse 65, I. 18) küldje, mert holnap utazom. Aztán is írjon gyakran.

[Aláírás nincs!]

A levélből kitűnik az az egyébként már ismeretes tény, hogy előzőleg írásbeli összeköttetésben volt egymással a két költő, akik Budapesten, az egyetemen barátkoztak össze. Kosztolányi a lap írásakor még nem töltötte be huszadik életévét. (1885. márc. 29-én született Szabadkán.) Kötete még nem jelent meg. Juhász Gyula huszonnégy éves, kötete még nincs.

A szegedi újság, amelybe Kosztolányi Juhász Gyula közvetítésével verset és novellát küldött, a *Szeged és Vidéke* volt.

A filozófus Zalai Béla akkor 22 éves volt. Ismeretes, hogy 1915-ben a harctéren elesett, a magyar és német filozófiai irodalom nagy veszteségére. Közte és a két költő között a barátság az egyetemen keletkezett. Köztudomású az is, hogy a Négyesy László stílusgyakorlati szemináriumán találkoztak akkor a modern magyar irodalom és tudomány reménységei: Oláh Gábor, Zalai Béla, Babits, Kosztolányi, Juhász.*

Pár hónap múlva Kosztolányi ismét írt Juhász Gyulának.

[Postabélyegzők.] Szabadka, 1905 jul. 19. Szeged, 1905 jul. 19.

Juhász Gyulának. Ipar-utca 13 Szeged.

Kedves Juhász, nagyon forrón, nagyon boldogan üdvözlöm önt, miután hazaérkeztem s magyar szót beszéllek és magyar beszédet hallok. Üdvözlöm önt ügyünknek nemes harcosa. Újságíró, üdvözlöm önt! Költő, ki a Sz.V.-ben vasárnap oly szép verset közölt, mint még *eddig soha*, lelkemből köszöntöm! Csak előre: a babékoszorú (és talán egy Kufstein) vár reánk. De azért csak előre.

Kíváncsi vagyok lelki fejlődésére. Ha jól emlékszem utolsó levelemre nem felelt. Nem firtatom, miért; biztosan volt oka rá. Most azonban írjon; hamar és sokat. Én rögtön válaszolok rá. Szeretnék önnel érintkezésbe lépni: bensően. A jövő héten feltétlenül átrándulok Szegedre: ihletet szerezni — több vezércikkhez.

Menjen el a Sz. V.-be és kérdezze meg elküldött három szonettemet mikor hozza. Ha ír a *Virágfakadás*ba mellékelje címemet is s tudassa itthon vagyok. Kosztolányi.

A levél megerősíti azt a tényt, hogy Kosztolányi 1905 januárjától júliusig Bécsben volt. Közben szonetteket küldött a *Szeged és Vidéke* szerkesztőségébe, amik a levelezőlap írásakor még nem jelentek meg...

Mik azok a Juhász-versek, amik szebbek, mint amilyeneket a költő addig írt? Érdemes volna kinyomozni.

Kosztolányi Kufsteinra céloz, amit verseiért — Juhász Gyulával együtt — esetleg szenvedni fog. Nyilván forradalmár érdemekre gondol és titkos Wunschtraum-ja, hogy merész költőként Kazinczy dicsősége várjon rá. Magánbeszélgetéseiben — talán szabad már erről írni, magam is tanú vagyok rá — Kosztolányi Adyval szemben magának vindikálta az új magyar költészet megújodtatásának érdemét.

A levél szövegéből az is kiténik, hogy Kosztolányi és Juhász időközben leveleztek. Ma talán furcsán hat, de Kosztolányi megítéléséhez hozzájárul, hogy Kosztolányi „ihletért” készült Szegedre, de ettől az ihlettől nem verset, hanem vezércikket várt. A *Virágfakadás* című Budapesten megjelenő irodalmi hetilap 1904. nov. 1-én indult Endrédi Béla szerkesztésében. Kosztolányi és főleg Juhász Gyula állandó munkatársai voltak. Juhász Gyulának itt jelent meg 1905. febr. 1-én *Adagio* c. verse.

Van Kosztolányinak többek között még egy kiadatlan levele Juhász Gyulához. A levélnek nyelvészeti érdekessége van. Íme a szöveg:

[Postabélyegző] Budapest 1909 nov. 17.

Ngs Juhász Gyula poeta
piarista gimnázium Nagyvárad.

* Vö. Kosztolányi Dezsőné, K. D., 115. — Madácsy László, Juhász Gyula és Oláh Gábor barátsága, Délvidéki Szemle 1943.

Igen tisztelt és nagybarbecsült barátom, a Nyelvőr szerkesztője tegnap felkért, hogy írjak egy hosszabb nyelvészeti értekezést az új magyar költői nyelvről. Értekezésemben természetesen hosszabban akarom ismertetni a Holnap társaság törekvéseit is. Nagyon lekötelezne, ha a „Holnap” első kötetét mielőbb megküldené címemre. (Budapest. Ferenc körút 32. III. 4.) Szívességéért fogadja hálás köszönetemet igaz híve

Kosztolányi Dezső.

Föltűnő, hogy a két költő többévi meleg ismeretség után sem tegeződött. Egyébként a levél nem szorul bővebb kommentárra. A bécsi levelek óta megjelentek Ady *Új versei* (1906), Kosztolányi első versiklusa (*Négy fal között*, 1907), Juhász Gyula *Versei* (Szeged, 1907), a *Holnap* két kötete (1908 és 1909).

Kosztolányi nem volt tagja a nagyváradi „Holnap” társaságnak. A társaság neve a jövőbe mutat. . . Arról, hogy Kosztolányi tanulmánya az új magyar költői nyelvről a Nyelvőrben vagy másutt megjelent volna, nincs tudomásom. Az *Erős várunk a nyelv c.* poszthumusz Kosztolányi-kötetben nincs ilyen dolgozat. Mindenesetre érdekes és kiemelésre méltó, hogy a Nyelvőr szerkesztője — Simonyi Zsigmond — az Ady-viták idején az új magyar líra nyelvének óhajtott szentelni egy tanulmányt, az új magyar líra egyik legjelentősebb és legtudósabb tollából. Simonyi fölszólítása bátor állásfoglalás volt egy akadémikus részéről.

*

Elmentem Petri (Pick) Lajoshoz, akiről tudtam, hogy jó barátságban volt Juhász Gyulával. A nagy szobrász, az ékesenszóló formák mestere olyan ékesen szólán beszélt Juhász Gyuláról, mintha maga is író lenne. . . Bevezetésül elem tette egy állványra Juhász Gyula bronzbaöntött fejét. Tanulmány volt egy készülő csoportrhoz. A költőt fiatalos szakállal ábrázolja. Rajta van a fejen Juhász Gyula minden szenvedése. Mártír-arc, a fájdalom szelid derűjével.

Petri Lajos a szegedi gimnázium négy felső osztályában együtt tanult Juhász Gyulával, aki novíciusi éve után tért vissza a polgári diápadokba. Szóltan, visszavonuló fiú volt. Az utolsó előtti padba telepedett és ott is maradt azok között, akik nem tartoztak az osztály elsői közé. Nem nagyon barátkozott senkivel. Költő akart lenni fiatal korától fogva. . .

Az egyetemi évek után, mikor Petri Lajos Brüsszelből nyaranként hazajárt Szegedre, jobban összebarkázkodtak. 1907-ben mintázní kezdte Juhász Gyula fejét, de a költő az utolsó ülés előtt „megszökött” Szegedről. Váradra ment, hogy Annát lássa.

Itt szomorú emlékek idéződnek föl. De a krónikásnak fájó kötelessége, hogy mindent följegyezzen az utókor számára. Állítólag Anna, aki kórista-lány volt, azzal fogadta Juhász Gyulát, hogy legjobb lenne, ha öngyilkos lenne, hiszen amugyis csak reklámból barátkozott vele. . . Juhász Gyula akkor két napig haza sem ment Váradon a szállására, senki sem tudta, merre jár, hol van. Anna később öngyilkos lett. Maga köré rakta Juhász Gyulának hozzá írt verseit és úgy halt meg.

Juhász írt egy verset a befejezetlen szoborról. Melyik ez a vers, Petri nem emlékszik már rá. Csattanója az, hogy így befejezetlenül egész a szobor. . . Egy kötet verset dedikált a szoborért köszönetképpen Petri Lajosnak, 1907-ről datálva és verset is írt, amely a Független Magyarország 1909-es karácsonyi számában jelent meg. A szobor ma is megvan, kőből faragva, de értéktelenné váltan, mert a márvány elfoltosodott és a konturokat nem tükrözi. Ennek a szobornak is megvan a maga szimbolikus balsorsa.

Szerencsétlen ember volt, — meséli Petri Lajos. — A század elején részt vett egy utcai tüntetésben (fiatal korában nyíltan lázadozott), rendőrkard megsebesítette a fején és a karján, hetekig ápolták a Rókus kórházban.

Mindig kivetettnék, üldözötnék, az életből kizártnak érezte magát. Egyszer Petrivel kettesben iddögáltak egy szegedi kiskocsmában. Juhásznak hamar fejébe szállt a bor. A szóda-vizes üvegből ügyetlenül a kabátujja alá fecskendezte a vizet. „Látod, még a szódasüveg is üldöz” — mondta keserű humorral. Aztán versenyezni kezdtek, hogy ki tud több Shakespeare-idézetet. Alexander Bernát Shakespeare-előadását együtt hallgatták Pesten.

Elmondja még Petri Lajos, hogy Juhász Gyula sokat szerepelt az önképzőkörben, de nem azzal a súllyal és értékkel, ami kimagasló tehetségénél fogva megillette volna. Túlsgósan szerény volt és semmi tehetsége az érvényesülésre. Az embereket megtagadta, de jó barátságot tartott fönn Petri Lajoson kívül Balázs Bélával, Ocskay Kornél színésszel, Dettre Jánossal, Baranyai Zoltánnal.

Nyelveket alig tudott és mégis nagyszerűen ismerte a világirodalmat. Petri azt csodálta benne, hogy — bár nem járt külföldön — mennyire át tudta érezni és szinte megjeleníteni a reneszánsz-festőket. Segantiniért rajongott, bár csak Petri elbeszéléséből és legfőljebb reprodukcióból ismerte új természetlátású tájképeit. Egyik versében (*Ezek enyémek*) szól is Segantiniről.

Nagy boldogság érte, mikor a Szegedi Fiatalok — Ortutay Gyula vezetésével — „testületileg” fölkeresték őt az idegklinikán. Egész délután ottmaradtak nála, biztosították őt a hűségükről és vezérüknek deklarálták. Juhász annyira jobban lett a látogatás hatása alatt, hogy másnap hazaköltözött.

Érthető, hogy lelkileg közel érezte magát Gulácsy Lajoshoz, aki akkor már ott élt, „ahol ketyeg a lélek, mint az óra, de nem mutat időt”. Petri Lajos, műtermének kertjében ragyogó napsütésben, szavalni kezdi az élőhalottról szóló verset :

A Kőröst néztük és láttuk Velencét,
a kávéházban Goethe ült velünk.

A Költő képzelete végtelenné tágitotta az élet szűk határait.

*

Juhász Gyula körül valami jótékony misztifikáció lebegett. Mindenki tudta róla, hogy a nagyváradi holnaposok társaságához tartozott, hogy részt vett a tizenkilences forradalomban, — de erről nem beszélt senki, mint ahogyan társaságban — különösen érdekelték jelenlétében — nem illett hitvitákat rendezni. Már életében múlttá vált és mint költő : klasszikussá. Összekötő kapocs a múltbeli forradalom és az ismeretlen „jövő kárpitja” között, mint ezek a Gerhardt Hauptmannhoz írt sorok :

Köszönt az elnyomott és megalázott
Népmillióknak szenvedése, vágya,
A gondokat szövő szegény takácsok
Siráma s Hannelék hallelujája.

Ő volt az első költő, aki Bartók Béláért rajongott, aki megérezte Bartók Béla zenéjében az „ős, szent, az ázsiai mély, nagy, szilajbús, boldog méla, pogány és büszke lelket” (1922). 1918-as verseiről nem beszélt senki Szegeden. Arról sem, hogy Eötvös József emlékezve (1913) ő írta, hogy a költő „álma lesz valóvá, fölsíró regénye új forradalom”. Hogy írt verset a „készülődő május éjjel”-ről (Budapest, 1906). Hogy a forradalom énekese volt ő is. „ki börtönéből a jövőbe zengett”. Hogy a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméit propagálta. Nem tudtak róla, hogy lelke mélyén az *És mégis* dacolása él :

Dalom halkulva szólt és ringatón,
de mélyén titkosan
ott zsongott mégis a forradalom.

Zászlóm fehér volt, szűz, szelíd selyem,
de rajta pirosan
világolt vérem és rejtelmesen.

(1919)

Mindenki szerette és Szeged dicsőségének tartotta, — távolból. A Délmagyarország és a Széphalom közölte a verseit, — mert nélküle csonka lett volna ez a két, akkor modernnek nevezhető orgánus. Halála után fölfedezésképp közölték régen megjelent, ismert verseit. (Vö. ezekről Madácsy László, Délmagyarország 1942 szept.) Szabó Dezső a kulturált költő iránti minden elismerése mellett Victor Hugo Quasimodo-jához hasonlította... (Vö. Délmagyarország 1942. jan. 25.) A Széphalom 1932 ápr.-i száma Juhász Gyula *Énekek éneke* című műfordítását közölte : a szerkesztő a számat ezzel a megjegyzéssel küldte meg Juhásznak : „Juhász Gyulának, aki ennek a számnak legszebb darabját adta, tisztelő barátsággal és régi halálával.” A *Reggel* című újság *Levél egy elbujdosott barátomhoz* címmel írt róla nekrológot : „Egy szegény, szakállas szent, akiben a galileai hálövetők megszállott lelke a tiszaparti halászkok fűzfásipos üdvösségével, jóságával ölelkezett.”

Szegeden született, Szegedé volt és Szegeden halt meg. A városokat nemcsak kövekből építik, hanem verssorokból is, amik maradandóbbak a kőnél. Ilyen volt e verssorok között *Anna szökecske*, amely Juhász Gyula szavaiban él és Váradot örökre idézi, a furcsa Beatrixére való emlékezéssel. Juhász Gyula minden verse, amit újra meg újra olvasunk, olyan, mint a gyertya, amit valakinek az emlékére gyújtunk : bevilágítja a múlt imbolygó árnyainak félhomályát.

Az életében magára hagyott Juhász Gyulának az emlékezés nem szolgáltathat már igazságot. Nem vigasz az sem, hogy sorsa nem egyedülálló a költők történetében. Heine verséből tudjuk, hogy a perzsa sah, mikor meghallotta, hogy Firdusi szegénységben él, nagy kincseket küldött a költőnek. Mire a karaván eljutott Firdusi városába, a költőt éppen temették.

MEGJEGYZÉSEK WITTMAN TIBOR CSOMBOR TANULMÁNYÁHOZ

Szepsi Csombor Mártont egyre gyakrabban emlegetik tudományos és népszerűsítő irodalmunkban. Wittman Tibornak folyóiratunkban megjelent cikke egy éven belül már második volt az ő tollából. Sajtó alá készül az *Europica Varietas* teljes szövege. 1620 óta első ízben (mert a megelőző két kiadás csak részleges volt). Így minden remény megvan arra, hogy Csombor Márton elfoglalhatja az őt megillető helyet az irodalmi köztudatban. Éppen ezért nem közömbös, hogy a róla szóló írások révén milyen kép formálódik róla.

Wittman cikke folyóiratunk 1956. 1. számában voltaképpen ugyanazt mondja el, mint korábbi írása az *Élet és Tudomány*, 1955. 22. számában, észrevételem szerint nem minden ponton elfogadható változtatással, viszont feltétlenül értékes kiegészítésekkel. E két utóbbi mozzanat indít a hozzászólásra.

Wittman Tibor, Csombor könyvét, az *Europica Varietas*-t ismertetve, a hollandiai Zuchthausok-kal kapcsolatban azt mondja: bennük a „szegényeket mesterségekre tanítják és dolgoztatják”. — Ismerteti Csombor nyomán a bennük alkalmazott módszert, „amellyel a szegényeket a kényszermunka kegyetlen fegyelmébe beletörlik”. — Természetesen eltéli ezt az állapotot, amelyben a „szegények csak kenyérért és vízéért dolgoznak”¹

Tehát, mint a kiemelések bizonyítják, Wittman mindenütt szegényekről ír a dologházakkal kapcsolatban, holott Csombor könyvében erről szó sincs. Az ellenkezőjét viszont nagyon is alaposan tárgyalja Csombor, ki csodálattal adózik a németalföldi szegénygondozásnak. Koldusokkal sehol sem találkozik Hollandiában (és Angliában sem) és pedig azért nem, mert azok *ispotályokban* élnek, — amit maga Wittman is érint, és nem *munkaházakban*, amit helytelenül csap hozzá az *ispotályokhoz*,² s még inkább félreérti Csombort, mikor így folytatja: Csombor „leírja a módszert is, mellyel e műhelyekben az embereket valósággal beletörlik a kényszermunka rendszerébe”.³ Ezzel szemben a valóság az, hogy a szegények *ispotályokban* élnek, s hogy azokban milyen ellátásban részesülnek (jellemzően a németalföldi társadalom akkori fejlettségére), álljanak itt Csombor vonatkozó sorai:

„Sok *ispotályok* benne, sok betegek háza. Soha ez városban ember koldust nem láthat, mert el nem szenvedik, hogy a piacon járna, hanem hogyha ereje nincs reá, hogy munkálkodhasson, tehát bizonyos helyre megyen, ahol őtet felveszik és *ispotályba* viszik. Ha pedig nem érdemi meg az alamizsnát, s mégis koldul, jaj bizony annak, ha rajta érik, mert a Zuchtházba viszik, ahol megpróbálják, ha ehetik-e, avagy nem. Én istenem, mely nagy alamizsnakodás közöttük! Meglátánál egynéhány száz embert betegen feküdvén, ki mellett minden négy mellett egy asszonyállat, ki gondjukat viseli etc. Az elhagyatott árváknak is egynéhány közhelyek vannak, ahol laknak, ahol őket külömb-külobb mesterségre tanítják és egyenlőképpen mindeniket veres ruházatban jártatják.”⁴

Látható ebből, hogy az *ispotályokba* szegényeket visznek s azokban nincs semmiféle kényszermunka. — A dologházakba (Zuchthausokba) viszont azokat viszik, akár szegények, akár elszegényedettek, akik tudnának ugyan dolgozni, de nem akarnak, s munka helyett naplopásból, koldulásból szeretnének jól élni. Az ilyeneket valóban dologházakba viszik, azokkal a fiatalokkal együtt, akik romlott, gonosz cselekedeteik miatt kerülnek oda, mivel a szülők már nem bírnak velük. Csombor ezt világosan megírja:

„A tisztátalan személyektől elhagyatott gyermekeknek is szép házuk és jó gondviselésük vagyon. A Zuchthausról (a deákok nevezik domus disciplinaris) így érts: Mivelhogy minden helyeken, de főképpen ököztöttek találatnak afféle elvetemedett fiak, akik atyjoknak anyjoknak szavokkal semmit nem gondolván, mindenféle gonosz cselekedetekre ugyan rohan-

¹ Irodalomtörténeti Közlemények, 1956. 1. sz. 30. l. — Kiemelés tőlem.

² Élet és Tudomány (1955) 22. sz. 676. l.

³ Uo.

⁴ Europica Varietas. Amszterdam-ról szóló részlet.

nak, tékozlók, szitkozódók, verekedők, paráznák, s a többi, erre való képest a becsületes és okos tanács csináltatott egy közönséges házat, kibe azoknak gonosz erkölcsöket idővel megzabolázhatná. Mindenféle mesterember benne, valamit az ember elgondolhat. Ide azért nemcsak az ottvalók, de eyebeik is sok országokból gonosz fiukat elküldik és amire látják a benne való gondviselők, hogy alkalmas, tehát arra választják: kit deákságra, kovácsságra, kit szabóságra, ácsságra, ötvösségre és egyéb mesterségekre. De mind az mesterségen, s mind pedig annak előtte, míg reá fogják, bezzeg úgy kezökhöz tanítják, hogyha fene oroszlán volt is szelíd báránnyá változik.”⁵

Tehát javítás a cél, s hogy a módszer a mai felfogás szerint részben primitív, részben barbár, ez természetes. Azonban azt se felejtjük el, hogy a maga korában mégis az volt a fejlettség legmagasabb foka, amit a spanyol imperium alól felszabaduló hollandiai társadalom tárt Csombor ámuló szemei elé. Abban a korban s még utána sokáig, az elesettek, a nyomorékok a társadalom gyűnölődésének tárgyai. Németalföld ezzel az általános gyakorlattal szemben a maga korát messze megelőzve rendezi a szegények (koldusok) és nyomorékok helyzetét, még hozzá olyan színvonalon, amely bizonyos vonatkozásban a modern társadalmi igényeket is kielégíti. *Wittman* Csombornak erre vonatkozó leírását ismételtén hallatlanná teszi.

Miért fontos ezt tisztázni? Éppen azért, hogy még jobban kidomborodjék az, aminek kiemelése *Wittmannak* is szándéka volt, hogy ti. ez a fiatal iskolamester, Csombor Márton, nem felületesen, hanem egy nyílt tekintetű pedagógus alaposságával vizsgálta a jelenségeket. A meglepően jó képességű írónak a — külső formák mögött lüktető belső lényegét is megkereső — szemével rögzítette a külföldi társadalmak intézményeit. Ő, aki koldust idehaza még többet láthatott, mint igazi és álkoldust Franciaországban, észreveszi, hogy a kálvini, tehát abban a korban haladó, polgári irányzatú társadalmak nem tűrik az ingyeneledést, a naplopást sem Hollandiában, sem Angliában. Aki nem dolgozik, ne is egyék, ez az elv érvényesül. Aki pedig nem tud dolgozni, mert erőtlén, agg, vagy beteg, az szegényházba megy, ahol olyan ellátást kap, amit Csombor szinte irigyléreméltóan örökít meg az *Europica Varietas*-ban. Ha pedig munkaképes, akkor munkát szereznek neki, amiből tisztességesen megélhet. Ha a munka nem ízlik neki, akkor *dologházba* kerül, ahol, ha élni akar, valóban kénytelen dolgozni. Az ilyen munkára csakugyan illik *Wittman* szóhasználata, mert ez a munka ilyen értelemben, és csakis ebben az összefüggésben valóban *kényszermunka*. Csombor szerint ez a helyzet Hollandiában, nem pedig az, hogy a „szegényeket, árvákat” *dologházba* viszik, amint *Wittman* írja? Hiszen ez azt jelentené, hogy néhány száz, vagy legfeljebb néhány ezer gazdag ember honfitársai százezreit *dologházakba* kényszeríti. Nyilván *Wittman* sem így gondolja. Csombor pedig, mint láttuk, éppen ellenkező rendezését írja le a kérdésnek. Amit *Wittman* a szegényházakról ír, az kifejezetten a *dologházakra*, más szóval javítóintézetekre vonatkozik, amelyekbe azokat gyűjtik össze, akik dolgozhatnak, de nem akarnak, továbbá azokat az elzúllott fiatalokat, akikkel a szülők már nem tudtak mit kezdeni.

Ezzel összefüggésben a németalföldi vallási helyzetet sem úgy jellemzi Csombor, ahogy azt *Wittman* summázza. Szerinte a kálvinizmus oly erős az ő igaz vallásában, hogy a „katolikusok, arminianusok (protestáns szekta) nyílt utcán való meggyilkolása nem kelt fel-tűnést”⁶. Ilyet Csombor általános értelemben sehol sem, speciálisan is csak egy esetben állít.

Az *Europica Varietas*-ban Csombor valóban beszél a hollandiai ortodox kálvinisták eljárásáról, amely a dordrechti zsinaton a fejedelem támogatásával látszólag diadalt aratott a liberálisabb, polgáribb, arminius irányzat felett, elnémitva a Csombor által név szerint nem említett nagy jogfudós Hugo Grotius-t, és vérpadra küldve a kancellárt, Oldenbarnevelt-et. Minderről Csombor csak általánosságban és igen óvatosan nyilatkozik, nyilván a hazai állapotrak tekintettel. Amire *Wittman* célzó, az csak Vliessingenre áll. Legalábbis Csombor csak ezzel az egy várossal kapcsolatban említi azt, hogy ott a katolikus, vagy arminianust nyílt utcán is le lehet bűntetés nélkül gyilkolni. A történet azonban tudja, mi volt ennek az oka. Vliessingen annak a spanyol hatalomnak a torkában feküdt a határ mentén, mellyel évtizedek óta élet-halálharcát vívta Németalföld népe. Tengeri erősség, támaszpont, ahol csakugyan nem lehettek elnézőek azokkal szemben, akik vallásilag (s ebből joggal gyaníthatóan politikailag is) az elnyomó hatalomhoz vonzódhattak (katolikusok), vagy liberálisabb elveikkel, s főleg kereskedelmi érdekből a háború befejezését szerették volna (arminianusok, városi polgárok). — Különben pedig Csombor más hollandiai városokban kifejezetten megemlíti, hogy a felekezetek békésen élnek egymás mellett, köztük a katolikusok is H. Rotterdam.⁹

Enélkül miért is neveznék már az 1620-as évektől kezdve Hollandiát nemcsak a kapitalizmus mintaállamának, hanem a gondolatszabadság klasszikus hazájának is, ahol *Descartes*

⁵ Uo.

⁶ *Élet és Tudomány* 1955. 676. l.

⁷ Uo.

⁸ Uo. 678. l.

⁹ *Europica Varietas* 174 sk. l.

eszméi a leghamarabb borulnak virágba, a felvilágosodás bölcsőjévé avatva Hollandiát. Ahol a katolizált *Vondel* már a maga kora társadalma előtt is a nemzet egyik elismerten legnagyobb költője lehetett. Mindez csak azért volt lehetséges, mert a spanyol hatalomtól magát függetlenítő Hollandia, a gondolat szabadság földje lett, tehát a vallásszabadságoké is. Logikusan annak a helyzetnek tovább fejlődéseképpen, amit Csombor oly finom tapintattal s mégis olyan történeti hitelességgel írt meg az *Europica Varietas*-ban, amelyben szó sincs arról, mintha katolikust, vagy arminianust akárhol a nyílt utcán bárki is büntetés nélkül meggyilkolhatna. Ilyen anarchiáról egyáltalán nincs szó, s még Vliessingenben is más okai vannak. Hadászati szempontból igen kényes helyen fekvő haditámaszpont volt e város az elnyomó spanyol hatalom és Németalföld határán, ez volt az oka az elfogultságnak itt is, nem pedig anarchia. Ez utóbbit *Wittman* sem mondja. Mégis erre kellene gondolni, ha általános érvényű jellemzése, amit e tekintetben ad, igaz lenne.

*

Wittman érinti Csombor ideológiai közelállását Bethlen „protestáns abszolutista ideológiai eszmeköréhez”, amit — mint írja — alátámaszt az is, hogy a „Basilicon dőron-t fordító *Szepsi Korocz György* is jóakarói közé számít”¹⁰. Ez így igaz, csak erre nézve nem tartom kielégítő bizonyítéknak *Szepsi Korocz György*öt, aki éppen annak az *I. Jakab* angol királynak Basilicon dőron-ját fordítja le magyarra, aki lánya urát, tehát vejét, *Frigyes* p alzi választót, a csehek királyát teljesen magára hagyta, s aki Bethlen Gáborral sem szimpatizált, mivel alapjában reakciós uralkodó volt. Mint ilyen, azokkal a katolikus uralkodó körökkel tartott kapcsolatot Európában, amelyek ellen szabadságuk védelmére csehek és magyarok felkelni kényszerültek. Jakab sem meg nem akadályozta vejét, *Frigyes*t vállalkozásában, sem segítségét nem nyújtott neki. Holott anyagi és diplomáciai téren egyaránt módja lett volna hozzá. Azzal, hogy nem támogatta vejét, önmagához bizonyult logikusnak, mert hiszen ha akár vejét, akár Bethlent támogatja, az ő felfogása szerint rebelleket támogatna, akik az „Isten kegyelméből” uralkodó törvényes királyuk ellen láznak fel, amelyre rövidesen Angliában is sor kerül majd. — Csombor megfordult *I. Jakab* Angliájában, elragadtatva szól Londonról, de ideológiai felfogásán nem érzik *Jakab* közelsége. A királyt csak azért nem láthatta, mert éppen azokban a napokban senkit sem fogadott nagy elfoglaltsága miatt — írja Csombor. Hogy *Szepsi Csombor Márton Bethlen* fejedelem meggyőződéses híve, annak mélyebben fekvő okai vannak, és fejedelem-pártiságának bizonyítékai közül számunkra elsősorban saját megnyilatkozásai a döntőek, s csak azután olyan másodlagos bizonyítékok, mint a *Szepsi Korocz György* jóakarati támogatása. Csombor saját kijelentései a leglényegesebbek e tekintetben. Az *Udvari scholában* így ír:

„Ti pedig, kik nagyságos nevet viseltek, mindnyájan háladatosak legyetek, mind külső, mind belsőképpen: külsőképpen mellette legyetek mindennemű segítséggel, belsőképpen pedig nemcsak szájatokkal, hanem ugyan szüvetekkel valljátok, hanem egyszersmind higyjétek is választott királyotoknak lenni”. — Továbbá: „Rövid időn, bizony minden kétség nélkül az Ur Isten bennünket megbüntet, ha ez mi Gedeonunknak, az Felséges Bethlen Gábornak, Magyarországnak, Tótországnak, Horvátországnak, Dalmátáknak választott királyának jó akaratját, fáradságát, nyughatatlanságát, sok költségét, érettünk való sok szenvedését semminek alítjuk és meg nem köszönjük. Bizony az Ur Isten nem különben mint Gedeon által, ki csak lámpásait zörgette, ugy szégyenítette meg az mi kevély ellenségünket, ez mi megnevezett királyunk által. Hol volt országunkban az erő? Hol volt a sokaság? Hol a hadnak segítője és éltetője a pénz? Csak az Hadnagyot keresé fel az Ur isten, azzal mindent ada minékünk. Átkát hát az Ur Istennek el nem kerüljük, ha haládatlanok leszünk hozzá”¹¹.

Ez tehát bátor, féltreérthetetlen kiállás *Bethlen* mellett, pedig nincs tudomásunk arról, hogy ehhez anyagi vagy egyéb érdekei fűződtek volna. Itt tehát egy valóban független szellem nyilatkozik *Bethlen* mellett, ami csakis benső meggyőződésének lehet következménye, nem pedig valamilyen érvényesülési vágy, vagy közvetlen jutalom reménye. S ennek a vallomásnak jelentősége még élesebben áll előttünk, ha tudjuk, hogy ebben az időben már nemcsak a főnemesség húzódik Bécs előkelő tisztségeket s anyagi javakat ígérő császári palástja alá, hanem a köznemesség is „bedől” a Bethlen-ellenes rágalmaknak, amelyek tervszerűen kerülnek forgalomba Pázmány és Eszterházy konyhájáról. Bethlenről pl. a nikolsburgi-béke éveiben (1621–1622.) *Szécsi György* Murányból a maga meghitt emberei által ezt üzeni *Batthyány Ferenc*nek, a Bethlen mellé nehezen áttálló, de mellette holtáig becsülettel kitartó nyugat-dunántúli főúrnak: „Bottányi uramnak izend meg, hogy ne bolondoskodgyék, hanem előfölségének császár urunknak tartsa hűségét. Bethlenhez semmit ne bízzék, mert immár itt is az egész föld esziben vévén hittetlenségét Bethlennek, mind elállott tőle, az hada eloszlott,

¹⁰ Ir. Közlemények, 1956. 32. 1.

¹¹ Udvari schola 44–45.

csak szalad immár. Egy ilyen hitván emberért ne veszítse el magát”¹². — Ime, így gondolkodtak Bethlenről azok a földbirtokosok, kiket Bocskai és Bethlen kardja mentett ki Bécs fojtogatásából, s teszik ezt azért, mert a fejedelem politikájának plebejus és polgári vonásai letagadhatatlanok. Ami a fejedelmek politikájában a haladás irányából nézve a legfőbb érték, az a kor fő és köznemsége előtt a legnagyobb bűn volt. Az ellenreformáció hatása alatt egy Szécsi előtt Bethlen csak „hittván ember”. De a külföld szélesebb horizontjával gazdagodott, a harmincéves háború előcsatározásaiból hazamenekült kálvinista iskolamester Fehérhegy után is a Bethlen által képviselt politikát látja a jövő útjának. Nem „császár ura” hívségét tartja szem előtt, az ő szemében Bethlen a legnagyobb magyar. Neki válik öntudatos szócsövévé nyilatkozataiban, posthumus kötetében, az *Udvari scholában* is. E tekintetben fenntartások és gátlások nélkül nyilatkozhatott, s Csombor nem is ingadozott, félreérthetetlenül állt Bethlen politikája mellé.

*

Végül még egy megjegyzés *Wittmannnak* az *Udvari scholá*-val kapcsolatos megállapításához. *Wittman* azt írja, hogy ez a könyv, az *Udvari schola*, „ha nem is fejleszti tovább az *Europica Varietas* polgáris életesszemenyét, de nem is egyszerű nemesi erkölcsant ad”¹³. Én úgy látom — s talán rövidesen megjelenő Csomborról szóló könyvemben részletekbe menően is bizonyítom majd — hogy Csombor nemcsak hogy nem fejlesztette tovább a polgáris szemléletet az *Udvari scholá*-ban, de annak még nyomát is alig találjuk meg benne. Mintha Csombort a papi palást felvételével egészen kicserélték volna, az *Europica Varietas* világias szemléletének nyoma sincs. Amit *Wittman* a maga igazolására idéz tőle, hogy ti. a „szegénység a mi gazdagságunk”, ez annak szájából, aki az *Europica Varietas*-t megírta, kétszeresen is reakciós kijelentés. Reakciós a külföldön látottakhoz képest, és reakciós Bethlen egész gazdaságpolitikájával szemben.

Es mégis, éppen az *Udvari schola* rosszul sikerült kísérlete a döntő bizonyíték annak igazolására, amit *Wittman* az *Europica Varietas*-szal kapcsolatban ír, mondván: „értékes... kísérlet a polgári irányú témakör és hangnem hazai meggyökereztetésére”¹⁴. Én ennél is tovább megyek s könyvemben részletesen bizonyítom, hogy Csombor nem került hatása alá sem a XVI. század nagy vallási megrendüléseinek, sem a századfordulón jelentkező evangéliumi pietasu életérzésnek. Benne néhány megnyilatkozástól eltekintve kifejezetten világi egyéniséget látok. Ő az első a reformáció után, aki iskolamesteri, majd papi rangja ellenére kiforrottan világi írónként érez, lát és ír, s akiről eddig gyakran helytelen képet adtak azok, kik megemlékezésre érdemesítették. *Sötér* egyik könyvében¹⁵ elismerő szavak mellett is csak mint kuriózum és anekdotagyűjtőt tekinti. — *Turóczi-Trostler* pedig — Descartes világát kéri számon Csomboron, Descartes történeti fellépése előtt! Bethlen Miklóssal veti össze és elmarasztalja¹⁶.

Wittman Csombor képe sokkal realisabb, s azt kiegészítve, röviden csak annyit fűzők hozzá a magam részéről, hogy miközben kutatjuk a magyar felvilágosodás kezdeteit, vagy ami ezzel egy, keressük az elvilágiasodás első nyomait a XVII. század kezdő évtizedeiben, s miközben azt látjuk, hogy az egész század folyamán, de még később is, a világi mondanivalók, a haladó eszmék igen gyakran egyházi keretben, vallási köntösben jelentkeznek, addig a század elején, Csomborban egy sajátosan világi író-egyénséget üdvözölhetünk. Nem úgy nézünk rá, mint akit a kései humanizmus tett világias gondolkodásúvá, vagy világias gondolatokat időnként megpendítő lázadóvá, hanem úgy látjuk őt, mint aki maga a megtestesült *világi ember* irodalmunkban. Rajta nyilvánvalóan oly rosszul áll az egyházi ruha, hogyha lelkiileg is hozzá próbálja magát igazítani, olyan suta és „jámor” mű kerekedik csak ki, mint az *Udvari schola*. — Ennek „értéke” talán éppen abban rejlik, hogy mint „udvari schola”, a maga esetlenségével csak még jobban kidomborítja az *Europica Varietas* világias, felszabadult szemléletét. Csombort bibliakritikája, azután kétségtelenül és meglepően élesen jelentkező racionalizmusa (az *Udvari scholában*) nem az egyházi, hanem a világi életérzés szabad világa számára jegyezte el őt. Ezért hiába is ment el Varannóra papnak, hiába erőszakolta magára a papi magatartást, semmiképpen sem állt jól neki. A mélyben — az *Udvari schola* szerint is — megmaradt annak, aki volt Danzigban, Amsterdamban, Londonban, Párizsban, a világot elfogulatlanul szemlélő szabad szellemnek, aki miután magára kényszerült öltöni a papi palástot, korai halálával mintegy búcsút is mondott a nem neki való világnak, meg sem érve kivételt művének, az *Udvari scholá*-nak megjelenését.

¹² Idézi Iványi Béla, *Pázmány Péter kiadatlan levelei*. 1943. 4. l.

¹³ *Ir. Közlemények*, 1956. 34. l.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Sötér István, *Francia — magyar művelődési kapcsolatok*. Bp. 1941. 35. l.

¹⁶ Turóczi-Trostler József, *Magyar cartesiánusok* Bp. 1933. A magyar irodalom európaizálódása, Bp. 1946. A magyar felvilágosodás előtörténetéhez, *Irodalomtörténet*, 1953. 3–4. sz.

MRÁZ VERA

EGY ZRÍNYI-IRAT

Az alább közölt iratra a Batthyány-család körmendi levéltárának rendezése közben találtam rá. Zrínyi Miklós e pátensével földet osztat katonái között és a jobbágyi szolgáltatások alól mentesíti őket avval a feltétellel, hogy lovat és fegyvert tartsanak s így bármikor harcba hívassák őket.

Zrínyi e jelentős intézkedését 1650-ben hozta, tehát abban az időszakban, amikor erősen remélte, hogy sor kerülhet a török elleni nagy támadásra. A szegénylegények letelepítésével megbízható, neki lekötöztetett s a fegyverforgatásban érdekelté tett katonákat nyert, akikre biztosan számíthatott törökellenes terveiben. A XVII. század nagy szabadságharcos vezérei Bocskaytól a Rákócziakig hoztak intézkedéseket a Tiszántúl hajdinak letelepítésére és kiváltságolására, de a nyugati-délnyugati országrészen Zrínyi mellett csak Batthyány Ádám hasonló intézkedéséről tudunk. (Ez utóbbi még kiadatlan.)

Klaniczay Tibor Zrínyi Miklós c. monográfiájában (Bpest, 1954.) írja: a török elleni harc érdeke arra indította Zrínyit, „hogy Bocskay példáját követve, birtokaira szabad legényeket telepítsen”. (34. l. és később 296. l.) Klaniczay Takáts Sándor egyik kiadatlan, kéziratban tanulmányából merítette adatát, amely tanulmányt jelenleg a budapesti piarista rendházban levő Takáts-hagyatékban őrznek. Magát az eredeti iratot tehát Takáts látta és közelebbi jelzet megadása nélkül felhasználta. A teljes szöveg azonban most kerül első ízben publikálásra.

Az Országos Levéltárban 1956 novemberében bekövetkezett tűzvésznek sok irat esett áldozatul a Batthyány levéltár XVI—XVII. századi részéből is. A raktáron kívül megmaradt és a tűzből kimentett iratokat újrendeztük. Az itt közölt dokumentum, mely a Zrínyi által kibocsátott pátensnek egykorú, a Batthyányak által őrzött, szövszerinti másolata, a „földesúri jogbiztosító iratok” c. csoportban, a 69. szám alatt nyert elhelyezést. Ime a szöveg:

My Groff Zrini Miklos Eöörökös Groff Ur, Szentelt Vitéz, Dalmatianak, Toth és Horvath Orszagoknak Bannya, az hatalmas harmadik Ferdinand Romay Csaszar és Magyar Orszgahi koronas kiraly Urunk eö Fölsege Tanacsa, és komornikia, Magyar Orszagban fő sztrasa és Lovasz Mestere, Szalla és Somogy varmegienek fő lspannya, kupa melleki vegheleknek fő, és Egesz Muraköznek, és Legradnak Eöörökös kapitánya. Mindeneknek az kiknek illik adgiuk tutokra ez leuelünknek rendiben, hogy mi tekentuén hazánk yauat, hasznat, és előmenetelet, és ennek az mi Muraközünknek Török ellen valo állását, és könyebseget, attunk Goricsany, Giurgianczy földeket, és hudosany Tizen kilencz fertalt az mi faluinkban lakozando katonainknak, közensegessen ilyen szabadsagot, hogy tudni illik Tarrodi Farkas, Ballint kapitany Uraimek, és az mi csakornya Uduárbirank az megh neuezet Faluink földet, az katonak köziben egyentőkeppen ki oszák megh parancsoltuk, hogy minden egy egy louo katona, egy jo Louat, egy par pistolt, és ahoz egy karabint tarcson, hogy Török hirkor szűkseghek idejen, eiel auagy nappal, az houa kiuántatik, azonnal felüluen, iob modgiaual tehetsege szerent az Töröknek ellene allion, és alhasson, az megh neuezet szanto földeket, és heleket, hogy ki ki szabadon elhesse, és birhassa, varunkhöz mindennemű jóuedeliunk be szolgáltatassa, és robotalassa nélkül, attuk és megh engetük, hozzá aduán aztis, hogy minden katona idején megh lassa, hogy ha ezutanis oly talaltatnék, aki, Ló, vagy fegyver nélkül lenne, és az szolgálathöz eleghtelenek talaltatnek mink ezutanis az ollyantúl az Joszagott el veszűk, az ki hellette szolgálhat, és érdemes leszen annak adgyűk és eresztűk, kinek nagiob bizonsagara attuk kézűnk irassaua mégh erősitetet, és szokot pecsétűnk be pecsetelitet leuelűnket. Datum in nostra Csakornya die vigesima quinta Octobris, Anno millesimo, sexcentesimo, quinquagesimo.

Comes Nicolaus a Zrin Banus
manu propria.

L. S.

Hátlapján:

Par Transumptum Ex Originali, et de verbo ad verbum descriptum.

HÉT ISMERETLEN ADY-VERS ÉS NÉHÁNY ISMERETLEN ADY-PRÓZA

Az irodalomkutatás előtt teljesen ismeretlen maradt a nagyváradi Színházi Újság című napilap, amely 1900–1901-es években jelent meg, és szinte zsúfolásig tele van Ady Endre nagyváradi életének nyomaival. De ezeken a nyomokon kívül ez a furcsa színházi napilap szépszámu Ady-írással is ékes, amelyekről eddig semmiféle könyv vagy gyűjtemény nem vett tudomást. A benne elésoott prózai írásokat nem találjuk meg „Ady Endre összes prózai művei” akadémiai kiadásban, pedig az már lezárta az 1900 és 1901. évi Ady-próza közlését. A versek nem szerepelnek sem Ady Endre összes költeményeiben, sem a „Rövid versek” című kötetben, amelyben Földessy Gyula a költő aktuális versikeit gyűjtötte össze és adta ki. Pedig akad a Színházi Újságban néhány gyöngyszem is.

A Színházi Újságot Neumann Vilmos nevű nyomdász indította el. Szerényméretű kis nyomda volt az övé, kézenhajtott gépekkel. Neumann Vilmos a lap kiadásában nyomdájának foglalkoztatását látta és meglegegett volna vele, ha saját szedési és nyomási munkáját megkeresi. Az újság esténként jelent meg. Első számát 1900. október 17-én adták ki az újonnan épült Szigligeti színház ünnepélyes megnyitása alkalmából. Ezen mint felelős szerkesztő Marton Manó neve látható. Marton Manó a „Nagyváradi” című lap segédszerkesztője volt ekkor. Neve azonban csak egy napig szerepel a színházi újságon, mert másnap már Pillangó álnév látható a lap homlokán, mégpedig 1900. október 18-tól november 2-ig. Ezen a napon Szűts Dezső veszi át a szerkesztést, Ady barátja és mészatója, akit ő maga a Magyar Pimodanban Ártás és Tébolynak nevezett. Ez a tehetséges, zabolálatlan és kiszámíthatatlan ember ettől kezdve hat hónapon át vezeti ezt az újságot.

Az újság megindulását nyomban Ady Endrével folytatott éles polémia kísérte. Ady Endre a Szabadság című lapban október 18-án „Színházi sajtó” c. kis cikkében haszontalannak, ártalmasnak bélyegezte egy színházi lap megindítását (Ady Endre összes prózai művei I. kötet 354. l.). A lap csipősen válaszolt, mire Ady Endre önértetes nyilatkozatban utasította vissza a „lapocska korlátolt gyanúsítását”. Valószínű, hogy már Pillangó álnév alatt is Szűts Dezső szerkesztette a színházi újságot. A polémia során a Színházi Újság szerkesztői üzenetben felelt Adynak, mondván: ha úgy tetszik, folytassa. De Ady nem folytatta a civakodást.

Nem lényegtelen Ady Endre nagyváradi napjainak megismerése érdekében az, hogy Marton Manó csupán egy napig szerepelt a színházi lap homlokán, mint felelős szerkesztő.

Ady Endre és Marton Manó között 1902 októberében csúnya hírlapi csata pergett le a színházi kommunikék szerkesztése körül. Erről „Ady Endre Nagyváradon” című könyvemben részletesen beszámoltam. A színházi iroda havi 30–40 koronát fizetett annak az újságírónak, aki a lapokban közlendő napi színházi reklámanyagot kommunikék formájában feldolgozta. Ady Endre és Marton Manó között az affér azért robbant ki, mert 1902 nyarán Ady Endrét bízták meg a kommunikék írásával Marton Manó helyett, aki ezt a munkát addig végezte. De vajon mikor kezdte el Marton Manó a színházi kommunikék szerkesztését? Mert ha már hosszabb ideje az övé volt ez a stallum, amelynek 30–40 koronás jövedelme az akkori időkben csinos összegnek számított, úgy Ady Endre kevésbé hibáztatható, ha immár magának követelte ezt a mellékkeresetet.

Nos, a Színházi Újság 1900. november 14. számában tréfás cikket közöl arról, milyen darabokat fognak írni a helyi szerzők a Szigligeti színház részére. Ezek között a kitalált darab-címek között ez áll: „Egy nap a lap élén vagy retirálj, retirálj. Írta Marton Manó, rendező Somogyi Károly.” Ez azt jelenti, hogy Marton Manó csak egy napig maradhatott a Színházi Újság élén, mert Somogyi Károly szinagazgató összeférhetetlennek tartotta ezt az állást a színházi kommunikék szerkesztésével, és követelte Martontól, hogy lépjen vissza a színházi újság vezetésétől. Ebből világos, hogy a színházi reklámhírek megírását mindjárt a színház megnyitásakor, 1900 októberében, Marton Manóra ruházták és így akkor, amikor Adynak adták át ezt a megbízást, Marton Manó már csaknem két évig élvezte az a mellékjövödelmet. Ez mindenesetre enyhébb színben állítja be Ady Endre eljárását.

A Színházi Újság 1900. november 23-án női aláírással ellátott leveleket kezd közölni. Az aláírás: A'-dyné. Az első cikknek a címe: Santuzza és azt panaszoja fel, hogy a szinagazgató nem tűzi másorra a Parasztbecsületet, holott Székely Anna személyében kitűnő althangú ékesnő van Santuzza szerepére. A cikk tanulmányozása nem nyújt megnyugtató következtetést a szerzőre, pedig joggal feltehető, hogy ezeket Ady írta. Csakhogy ebben az első cikkben néhány francia szó akad, amiket Ady sohasem használt még ekkor, maga a kis cikk Ady Endre egyik „csodásan hangulatos” verséből idéz és bajos elhinni, hogy ő saját magát idézné. De már a lap december 4. számában Négy évszak című és szintén A'-dyné aláírású levél a szerkesztőhöz, igen gyanus. Két okból. Először azért, mert Pintérné Szép Olga nevű

dramai szendéről szól, akibe Ady diákosan szerelmes volt, a másik pedig az, hogy a cikk stílusa művésztollra vall. Persze az aláírás is Ady mellett szól.

A Színházi Újság az alatt a félév alatt, amíg Szűts Dezső szerkesztette, Ady személyét két oldalról bombázza. Állandóan felszínen tartja a „Még egyszer” című verskötet megjelenésének kérdését. Ady Endre már 1900 májusában meghirdette, hogy „Még egyszer” címen új verskötetet ad ki. Az előfizetési díjakat fel is szedezgette a könyvre. De a kötet sehogysem tudott megjelenni, és mint tudjuk, egészen 1903 év szeptemberéig nem is sikerült kiadni. Szűts Dezső azonban sűrűn ad hírt arról, hogy a könyvet már szedik, már nyomják, már készen van, holott igen jól tudta, hogy a verseskötet még a holdban van. Álorcás magasztalások jelentek meg a „Még egyszer”-ről, mutatványokat közölt belőle, csak hogy Ady napjait megkeserítse. Ez volt az egyik bombázás. A másik Ady nőügyeit robbantotta fel. Célzások, sunyi alluziók, ügyesen elrejtett, de a beavatottak előtt mégis világos szerkesztői üzenetek hívták fel az olvasó figyelmét Ady szerelmeire vagy flörtjeire. A sok túszúrás között azonban talá-lunk komolyabb kellemetlenkedést is. Ilyen volt a Színházi Újság 1900. november 23. számában megjelent híradás:

„Hymen. Ady Endre, a Szabadság főmunkatársa, a jeles poéta, tegnap jegyezte el Marton Gabriella kisasszonyt, a nagyváradai lapok kedvelt tárcafőnökjét.”

Marton Gabi alakja 1900 tavaszán tűnt fel a nagyváradai aszfalton. Úgynevezett úri családból származó fiatal leány volt, fekete hajú, sötét kékszemű, igen csinos tizenhét éves girl, rövid haját és rövid szoknyát viselt, ami abban az időben excentrikus viselkedésre vallott. Elég talpraesett tárcákat írogatott. Ady Endre csapta neki a szelet, sokat forgolódott körülötte, de a leány amilyen feltűnő igyekezett lenni külsejében, olyan szigorú volt az erkölceiben. Ady Endrét is, a leányt is kellemetlenül érinthette, hogy Szűts Dezső így nyilvánosan összehasonálja őket és a költő a Színházi Újság másnapi számában a következő diplomatikus levelet írja:

Kedves szerkesztő! Én ugyan megjártam, olyan helyről ért a támadás, ahonnan éppenséggel nem vártam, a te részéről ugyanis, akinek barátságával dicsekszem s aki elég jól ismeri az én vélekedésemet egynéhány dolgokról. Am nem is volt az támadás. Csak amolyan kázus, mint a csizmadia, akit Bérczy alakított méltóságosan s vasárnap délután; úgy tett a te kedves szellemes lapod is. Bevezetett egy fényes tündérpalotába, így szólván: az úr nem csizmadia, azaz pártiképtelen poéta, hanem báró, azaz férjvelölt, sőt vőlegény. Mai lapodban tetted ezt a csodát. Álmélkodva letem meg nevemet egy éppen olyan bájos, mint amilyen okos hölgyismerősem mellett s ezt a két nevet egy újdonság keretében e nem keveset hirdető cím kapcsolta össze: Hymen. Más szavakkal vőlegénnyé tétél kedves szerkesztő. Hiszen én szívesen elviselném ezt a csapást, passzióval fogadnám a gratulációkat s ha ez a hymen való volna, igen boldognak érezném magamat. De sajnos nem igaz. Kérlek a hölgy érdekében a hírt megcáfolni, nehéz szívvel cáfolom meg, de hát a méltóságos csizmadia is boldog volt egy napos báróságában. És még valamit. Én hiszem, hogy a házassági hír is olyan varázsu, mint a halálhír. Akinek házassági hírt költik, az nem lesz férj soha. Ez igen boldog hit egy olyan magamfajta kelletlen és kedvetlen embernek. Nagyvárad 1900. november 23. Tiszteelő barátod Ady Endre.

Szűts Dezső leköszölte ezt a pompás levelet, amely a „Csizmadia mint kísértet” című, annak idején igen kedvelt népies bohózatból, Bérczy Gyula komikus alakításából veszi a cáfolathoz a hasonlatot. De a lap hozzáfűzi a következőket: „A helyreigazítást közöljük, csak azt tesszük hozzá, hogy késő déli órákban kaptuk a hírt nyomtatott kártyán. Mi hitelt adtunk a nyomtatott betűnek s hittük, hogy két zseniális rokonlélek végre is elveszi hymen rózsálcáit. Igazán kár, hogy nem így van. Azt hittük, hogy Georges Sande és az édes Musset esete megismétlődik, de ez csak a franciáknál megy.”

A Színházi Újságot 1910. május 1-ig szerkesztette Szűts Dezső, azután Kaczér Vilmos veszi át a lapot. Április 30-án már az ő neve szerepel, mint felelős szerkesztő. Igyekszik színes újságot nyújtani. Az ő szerkesztésében Esti líra címen új rovatot nyitnak és mint a Színházi Újság egyik későbbi, 1901. szept. 28. számából kiderül, ennek a verses rovatnak Ady Endre a vezetője. Ady itt is megkezdte eredeti verseinek közlését. Ezenkívül az újságnak csaknem minden számában találhatunk egy-egy Ady verset — mint másodközlést — vagy a debreceni vagy már a nagyváradai termésből. A Színházi Újság 1901. június 16-án hírül adja, hogy a színházi évad bezárásával felfüggeszti a megjelenését. Szeptember 28-án indul meg ismét a lap Bíró János (Bíró Lajos öccse) szerkesztésében. Majd Kaczér Vilmos visszatért külföldről és október 12-én megint átveszi az újságot.

Ekkor új korszak nyílik meg a lap történetében. Dr. Kurländer Ede jómódú nagyváradai ügyvéd, közéleti férfi, Ady barátja és mecénása pénzt fektet a lapba, hogy színvonalas orgánummá fejlessze. Az első oldalon, a lap élén napokon át közlik, kik dolgoznak a lapba és a névsort Ady Endre neve vezeti. Mindjárt október 13-án vezércikket ír saját teljes nevével „Komédia” címen és ebben Szatmáry Árpád jeles színész halálát siratja meg.

Október 26-án ismét érdekes új rovat kezdődik a lapban: Levelek színészekről. Megállapíthatjuk, hogy ezeket a leveleket Ady írta. Az aláírás: Ida. Ady tudvalevőleg egészen fiatalon már a Szilágy című hetilapban írt Yda név alatt. Most Ida a neve. Az első cikk stílusában kevés az Ady-sajátság, de a „kategorikum” Ady-gyanússá teszi a cikket, mint hogy ő szeretett ekkor latin kifejezéseket használni, mint duellum, idillum és ehhez hasonló. De ha az első cikk után egész bizonyossággal nem állíthatnánk is, hogy az Ida név mögött ő rejlik, az október 28-án megjelent „P. Szép Olga” című levél kétségkívül az övé. Nemcsak azért, mert P. Szép Olgáért siheder módján rajongott, hanem a benne előforduló két tipikusan Ady-kifejezésért: „obskurus és predestinálódott.” Ezeket akkori színházi recenzióiban lépten-nyomon felfedezzük. Feltétlenül Adyt árulja el, december 7-én megjelenő levél Örley Flóráról, itt Adyt a káprázatos jelzőhalmaz mutatja meg nekünk.

Ezek a prózai munkák, mint jeleztem, nem fordulnak elő Ady Endre összes prózai művei akadémiai kritikai kiadásában; reméljük a pótkötet majd behozza a mulasztást. Most pedig térjünk át az ismeretlen Ady-versekre.

Az „Esti líra” rovat Ady Endre költeményével nyílik meg. Ez a vers így szól:

A kis táncosnő

*Dal róla tán most zeng először,
Oly rózsás arcú, oly molett,
Elnémul a lírai költő
S amire gondol: dramolett.
Olyan édes kis kétszemélyes,
Dialóg nélkül, csupa kéz,
Csupa drámai összetűzés,
Viharos, lázas szenvedély.*

*Ily dramolettre gondol sokszor
Sok ifjú ember, ifjú agg,
S a kis táncosnő meg nem indul,
Mosolyog egyre, jól mulat,
Felfogva sok száz szemnek lángját
S mikor már izzóvá leszen,
Oh jaj, — a férjurnak súgja:
Menjünk aludni kedvesem.*

*A kis táncosnő nincs hát jégből,
Csak — sajnos — otthon olvadoz.
Ugy látszik, hogy a férjecskeje,*

*Még bátor ember s nem haboz.
Nem csoda hát, ha sok száz ifjú
Imádságot mond, ily jurát:
Tedd oh nagy ég bátorlalná
A kis táncosnő férjurnát*

Dyb

A kis táncosnő, akit Ady ilyen pajkosan megénekel, B. Horvát Irma volt, igen csinos, tehetséges ballerina, Bérczi Gyula ma is élő veterán színész felesége. Kifogástalan hírnevű feleség mégpedig és ez magyarázza meg a vers fordulatait.

1901. május 1-én a Színházi Újság Adynak talán legsikerültebb aktuális versét közli Mary Halton angol operetténekesnőről. Tulajdonképpen négy versről van szó. Mary Halton angol színésznő már 1900-ban is fellépett Nagyváradon és Ady ekkor is megénekelte. Ez a kis költemény megtalálható a Rövid versek című gyűjteményben. Mary Halton 1901 márciusában ismét játszott Nagyváradon és a Színházi Újság ez alkalommal ezeket írta, 1901. március 25-én.

„Úgy 11 óra tájban bebukkan a Demetrovics étterembe Papp János, a jeles kronikőr, aki újabb időben a mély igazságokat keresi s mint a tőke képviselője meghívta Haltont, aki másfél üveg pezsgő végén volt, a Royal fényes termeibe, egy kedélyes estére. Halton bohém-sége rögtön kész volt a mulatságra

— All right!

A bevonulás frappírozta a vendégeket, de a kávéház is Haltont. Legelőbb is Ady Endrét, a jeles poétát kívánta látni, akinek megköszönte szép és meleg rajongó kritikáját. Ady úr, aki lapunk szerkesztőjét hasonló kritikára csábította, angol hidegvérrel, magyar udvariassággal vette a nagy sanzonett dicséretét, amely így hangzott

— Igazán kitüntető s szép sorok, amiket írt.”

Ez a cikk fejtörést ad a kutatónak. Halton 1901. évi első fellépéséről 1901. május 23-án a Szabadság hasábjain — ő álnévvel jelent meg recenzió, ez pedig Szűts Dezső jele volt. A második fellépéséről már Ady ír rövid pár sort és azt is névtelenül. Különös megköszönni valója tehát nem volt az angol primadonnának, de talán Ady javára írták a Szabadság első cikkét is.

Halton később visszatért Nagyváradra és április utolsó napjaiban játszott, mégpedig a Gésák című operettben Mimóza szerepét és a Kis szökevény címszerepét.

Ekkor írta Ady Endre a Színházi Újság 1901. május 1. számában az alábbi, négy részből álló költeményt:

Halton Nagyváradon

I

*A május hozta őt el újra,
A rimes, a szerelmes hónap,
Vagy ő talán maga a május,
Tündére az isteni csóknak,
Melytől liheg most az egész föld
És száll az illat, nyíl a rózsa,
Légy üdvöz oh tündéri május,
Légy üdvöz bűbajos Mimóza.*

II

*Májusi éjjel
Összeverődnek
Égi kacsók,
Rímbe beszélve
Csöppet sem félve
Csattan a csók.
Ritmus az élet
Ritmusba téved
Durva beszéd, —
Hogyne kiáltnánk
Ritmskirálynő
Üdvöt eléd.*

III

*De mégsem vagy igaz királynő,
Minden királynő jéghideg,
Neked forró, pezsgó a véred,
Neked kell lenni, van szíved.
Bár szállna rá erre a szívre
A május színe, álma, vágya,
S a ritmust az én szívem adná
A május legszebb himnuszára.*

IV

*Nem való vagy
Kis szökevénynek,
Ripacsseregbe
Aki betéved,
Te vagy az illat,
Te vagy a rózsa,
Te az egyetlen*

*Igaz Mímóza
Ej hát tovább is,
Mért legyen csacska
Légy a horgomon
Aranyhalacska.*

Dyb

Az utolsó versben szó van a Kis szökevény című operetről, amely ripacs-miliőben játszódik és a Gésákban énekelt aranyhalacsjáról.

1901. szeptember 28-án, amikor a Színházi Újság hosszú szünetelés után ismét megjelenik, Ady Endre az Esti líra című rovatot újból megnyitja az alábbi költeménnyel:

*Az első dal
Az első dalt nekem kell írni,
Utánam zenghet bárki más,
Tőlem lassanként elmaradnak
Az ifjúság s a versírás.
Az első dalt nekem kell írni
Megírom. Bús lesz, savanyú,
Piszkálhatják, fújhatják immár,
Nem lobban lángra a hamu.*

*Valamikor, valamikor még
Nem voltam ily bús pária,
Dalt hallott tőlem reggel délből,
Hajnaltól, este Thália.
Bizsergő vérrel, ifjú vággyal
Daloltam egykor. Vége már..
Hejh, primadonnák, karleányok,
Csak egyszer volnék még számár!
Hejh mert számárnak jó volt lenni,
Lángolni balgán, mint gyerek.
Zengni arról, mit learattak
Kardos vagy pénzes emberek,
S hinni a festékes doboznak
És szívnek, amely kész bazár,
Hejh primadonnák, karleányok,
Csak egyszer volnék még számár.*

*A dalnak, hitnek vége immár,
Lettem bús és fád pária;
Nekem ugyan ragyoghat szaváig,
Festékes, koldus Thália.
Az első dalt meg kellett írnom,
Megírtam: bús és savanyú,
Piszkálhatják, fújhatják immár,
Nem lobban lángra a hamu.*

Dyb

Hogy mi töltötte el Adyt ekkor ilyen világfájdalmas hangulattal, éppen a színház miatt, persze bajos lenne kipuhatolni. A színház körül sok színésznő szerepelt az életében. Úgy látszik, itt olyan esetre céloz, amikor tiszt vagy pénzes ember ütött le a kezéről valakit. A versen Heltai Jenő hatása látszik.

A Színházi Újság 1901. október 17. számában Ady Endre harcias verseit olvassuk Sas Ede ellen. Mi szította haragra Adyt rövid idő alatt Sas Ede, a „Nagyvárad” főszerkesztője, sokoldalú rideg üzletember és termékeny költő ellen, akit másfél évvel előbb, amikor Ady Nagyváradra jött, még cikkben magasztalt, mint jeles költőt, adatszerűen nem tudjuk. Tény, hogy számtalan alkalommal kíméletlenül bánt el Sassal. Ez a vers is, amiről itt szó van, keményen vág oda neki.

Ady e satirikus versének megértéséhez tudni kell, hogy a Színházi Újsággal egyidejűleg megjelent ekkor Nagyváradon egy Nagyvárad Színpad című másik színházi napilap is, mégpedig Sas Ede kiadásában. Sajnos ennek nyoma veszett. Sas Ede ebben „Strófák a színházról”

címen négy bökverset írt, amit szerencsére reprodukált a „Nagyvárad” 1901. október 14. számában és így rátaláltunk. Ha tudjuk, hogy Sas Ede azonkívül, hogy haszonleső és üzleti szellem volt, még bicegett is és egyik karja béna volt, külsejében tehát éppen nem nevezhetők hódító jelenségnek, megértjük, mennyire nevetséges volt szokásos Flott álneve alatt megjelent négy rigmusa, amit íme itt adunk:

Strófák a színházról

I

*Szerelmes vagyok beléd Thália,
Szerelmes voltam már mint kicsi gyermek,
Ott ögyelegtem sátorod körül,
Az iskolának szent csarnoka helyett.
Voltam ló a Blaháné hintájában,
Nem tagadom meg fényes múltamat!
S a karhölgyecskék kocsjába sokszor
Befogtam büszke Pegazusomat.*

*Pegazusom most más igát visel,
Szánt-vet, rögöt tör, kenyeret keres,
Hanem a múlt arany-mezőire
El-elkalandozik a vén deres.*

*Szeret még olykor cukrot rágicsálni,
Nem házi kosztot: tápláló zabot...
Hej Pegazusom, ki ne rugj a hámból,
Mert helyetted majd ostort én kapok.*

II

*Nem irigylem a habitűt,
Ki bársonyszéken első sorban ül,
És meg se mozdul arcán egy vonás,
Körül az oh nép bárhogy telkesül.*

*A mesterlegényt azt irigylem én,
Ki ott tolong, szorong a karzaton,
És jól oldalba döfi kedvesét,
Ha csók csattan el tenn a színpadon.*

III

*Valamikor egy naivát szerettem,
E láng oly tiszta volt, oly égi,
Fülébe forró vallomást rebegtem,
Fészket akartam rakni néki.*

*Bármit kívánj, szavaltam lázasan,
Lehozom neked csillagit az égnek...
S ő boldogító mosollyal felelt:
Oh vágyaim nem oly merészek.*

*S igazat mondott a kis aranyos,
Szerényebb volt sokkal, de sokkal,
Megelégedett szép szelíden,
Posztógalléron fénylő csillagokkal.*

IV

*Szólt a komika: (szeme még hamis)
Voltam én hősnő, sőt naiva is.*

*Belém bolondultak tán százan is,
Mi több, szerelmes voltam magam is.*

*Mikor a diákgyerek szeretett,
Bárót kívántam, grófot, herceget*

*S mikor szerettek grófok, hercegek,
Sóvárogtam a diákgyereket.*

Flott

Hiszen nem éppen rossz zöngemények ezek, jelentek meg annak idején ezeknél sokkal gyöngébb bökkversek is. De ha hozzá képzeljük magát a szerzőt, el tudjuk képzelni azt is, milyen gonoszul kacagtak az újságírók a regényes sorokon. Ez a jóízű kacagás és talán a konkurrens kajánsága is volt az oka, hogy — valószínűleg a szerkesztő kívánságára és csinos honorárium ellenében — Ady szabadjára eresztette Sas Ede iránt táplált ellenszenvét és a Színházi Újságban 1901. október 17-én ezt a paródiát követte el.

Szintén strófák a színházról

I

*Szerelmes vagyok beléd Thália,
Én nem vagyok veszedelmes szerelmes,
Mert nálam addig tart a szerelem,
Míg jól fizet s amíg nem veszedelmes.
Voltam ugyan én is bohó meg ifjú,
De nem üdvös bolygatni múltamat :
A karhölgyecskék is kinevették mindig
Vedlett és gethes Pegazusomat.*

II

*Nem irigylem a habitűt,
Ki megfizet, ha első sorban ül,
Habitűének a dolga nehéz,
A habitűé mégis lelkesül.*

*Én úgy vagyok, mint a mesterlegény,
Oh, mert a klakk becsületes dolog,
Nézem a részvényesek arcát,
S ha hátbadőfnek, akkor tapsolok.*

III

*Valamikor egy naivát szerettem,
A mese s a naiva régi ;
Csodás dolog : mindenkihez kegyes volt
És én mégsem kellettem neki.*

*Bármit kívánj, ígértem volt neki,
Becsémpészek húsz sort a kritikába,
Ő válaszolt : Ólom nincsen annyi,
Miért célt érjen, hordja el a fránya.*

*S igaza volt, be kell ám vallanom,
Ha én most naiva lehetnék,
Bizony olyan alakot mint magam,
Száz sorért is bajjal szeretnék.*

IV

*Szólnak sokan, változik fű, fa is,
De némely ember állandóan hamis,*

*Másnak mégis van őszinte sora,
De ez őszintén nem írt még soha.*

*Kedve, könnye, sirása lettelett,
Gyűlölt mindig, sohasem szeretett.
Írása lelke, mindene sötét,
Kamatoztatja még a lantot is.*

Trott

Az aláírás nyomán természetesen nem merné senki Adynak tulajdonítani ezt a paródiát. A gyakran használt „s” és a régmúlt „ígertem volt” ugyan kézenfekvő Ady-jellegzetességek, de ez még nem lehet alap reá, hogy a verset az ő javára vagy rovására írjuk. De a véletlen hozzásegít az agnoszkáláshoz. A szatirikus sorok nyomán ugyanis lovagias affér keletkezett, amelyről a Színházi Újság a következő tudósítást közli: (1901 dec. 18)

„Egy párbaj. Sas Ede verset írt egy nagyváradi lapban, melyet Ady Endre ritka elménen figurázott ki. A persziflázs a Színházi Újság hasábjain jelent meg. Sas Ede nem felelt paródiával a paródiára, elégtételt sem kért Ady Endrétől, ellenben durva sértő levelet íratott egyik munkatársával a lap szerkesztőjének. A Színházi Újság szerkesztője — minthogy ő Sas Edével is megverekedett már egyszer — a spadassinséghez nagyon hasonlatos illetéktelen beavatkozás dacára megbízottakat küldött a sértődőhöz s tegnap délután a wolfi erdőben pisztoly-párbajt vívott vele. Sas Ede helyettese ráírt Kaczér Vilmosra, aki azonban nem használt vele szemben fegyvert, miután a megtorlás egy más, ez esetben egyedül helyes módjával akar élni: a bírósághoz fordul, hogy büntesse meg a becsületsértőt. Nyugatibb államban egyenesen az ügyészségnek küldte volna a levelet, de Magyarországon nem tehette ezt, előbb az ún. „társadalmi követelménynek” kellett megfelelnie. Kaczér Vilmos kiállt bántalmazója elé s most a törvényhez járul, hol a példátalan megtámadtatásért szatizsfakciót fog kapni.”

Az egykorú lapokból nem derül ki, ki volt a Nagyvárad című lap munkatársa, akit Sas Ede maga helyett tűzbe küldött. De 1902 őszén törvényszéki hír jelent meg a lapokban, amely szerint Karácsonyi Aladárt, a Nagyvárad munkatársát és Kaczér Vilmost párbajvétségért három, illetve négy napi államfogházra ítélték. Kaczér Vilmos az Irodalmi Alapnál fekvő kéziratok emlékiratában elbeszéli, hogy Karácsonyi Aladár őt a hozzá intézett levélben gazembernek titulálta. Azt is megemlíti, hogy ő kérte fel Adyt sok kis vers megírására; ezekből néhányat fel is vesz ebbe az emlékiratába.

Karácsonyi Aladár Ady jó barátja volt, baloldali ember, a szociáldemokrata párt tagja. Valószínűleg tudta, hogy a paródiát Ady követte el és ha már kénytelen volt kényerádójának, Sas Edének a kedvéért beleavatkozni ebbe az ügybe, inkább Kaczér Vilmost akarta megsérteni, mint magát Adyt.

Október 18-án az Esti líra rovatban új Dyb aláírású versre bukkanunk.

A brettli

*Hideg unott színházi esték,
A kód, a dér lelkem megesték,
A lelkem töletek beteg... s
Én vén sóvárgó egyre várom
Hogy elfeledlek balga nyáron...
Mit várom én ezt töletek...*

*A szín, a fény a brettlié volt,
Sátora a csillagos égbolt,
Övé volt lelkem mámore,
Hideg unott színházi esték,
Ti csupa por és csupa festék,
Nem gyógyítottok meg soha*

Dyb

A brettli ellen Ady 1900 elején éles hadjáratot folytatott a Szabadság hasábjain. Közben azonban úgy látszik a könnyű műzsa levette a lábáról és imé 1901 nyarán a csillagos égbolt alatt, azaz a Fekete Sas udvarán játszó orfeum mellé szegődött. Ezt a nyarat azonban nem kell összetéveszteni Ady és Rienzi Mária szerelmének korával; ez egy évvel később, 1902 nyarán viharzott le.

Október 19-én megjelenik az Idillum című vers:

Idillum

*Oh vannak még pásztorleányok,
Van még tilinkós pásztor is.
Az újkori pásztorleányok*

*Tanuskodhatnak százszor is.
Az újkori pásztorleányok
Ott élnek most a színpadon,
Megmondhatná száz pásztorifjú,
Megmondhatná, hogy így vagyon.*

*Im egy idillum, Böske szép volt,
A pásztorifjú katonája,
És ahogy együtt vacsoráztak
A lány így szólt: nem, soha!
A tilinkóhoz nyúlt az ifjú,
Hozzá valamit csörgetett —
S mint a régi idillumokban,
A Böske mindjárt engedett.*

Dyb

Ady Endre utolsó verse a Színházi Újság számára 1901. november 20-án jelent meg Terka címmel. Ez a vers a költő eddig teljesen ismeretlen szerelmére vet fényt. Már a Színházi Újság 1901. május 21. számában van egy szerkesztői üzenet, amely Zách Terka nevét kapcsolatba hozza Adyval. Majd november 21-én a lap költött nyilatkozatokat közöl arról, hogyan tetszett az illetőknek Székely Irén koloraturénekesnő a San Toy című operettben. Ady Endre szájába a lap ezt a mondatot adja: „Székely Irén, mint San Toy? Én csak Zách Terkát láttam.”

Mindezt betetézi a november 20-án megjelent vers

Terka

*Dívákhoz nem volt soha kedvem,
Nem érdekelt még primadonna,
Kis karleányokért epedtem,
És ezt a kedves jószokásom
Bíz isten sokért nem adom ma.*

*Aggon beválok dívák kegyére,
Ki sielett, még sose nyert a'
Egyéb vágyam nincs egyelőre,
Míg elvánszorgok a díváig:
Legyen egy kissé jobb a Terka.*

Dyb

Zách Terka karhölgy volt. Nagyváradon éktelenkedett egy fahíd a Kőrös folyón és ennek két krajcárnyi hídvámját Zách János szedte, mint a híd bérlője. Az ő leánya volt a Terka. A fiatal, rózsásarcú, kékszemű, szépalakú leányt 1900-ban szerződtette kardalosnak a színház. Kétségkívül szívós udvarlás lehetett ez, ha májusban már célzást találunk reá a színházi lapban és november végén még verset költenek róla. De a Zách-mama árgusszemekkel őrködött a leányon és így Terka nem lehetett „jobb”, olyan értelemben, amint Ady kívánta. Egyébként Ady már régen nem élt Nagyváradon és Zách Terka még mindig csak kardalosnő maradt.

JÓZSEF ATTILA IRODALOM ÉS SZÓCIALIZMUS

Adalékok az „Irodalom és Szocializmus” keletkezéséhez

1930 telén a baloldali szociáldemokrata értelmiség egy kisebb csoportja létrehozta a Magyarországi Szociáldemokrata Párt Jaurès-munkaközösségét. Előadásokat szerveztek és tartottak, helyiségük a Szabómunkások Szakszervezetének VI. ker., Almássy tér 3. I. em. alatti, mintegy 100—120 személy befogadására alkalmas nagyterme volt. A kis munkaközösséghez egyre több kommunista értelmiségi kapcsolódott. Az első előadáson, Jaurès méltatása után, Nagy Lajos olvasta fel „Balanov generális” című, háborúellenes novelláját. Nagy

Lajos erre az előadásra magával hozta József Attilát is, akit azután a program megbeszélésekbe is bevont a vezetőség. József Attila szívesen vállalkozott egy előadássorozat megtartására; akkor már hosszabb ideje foglalkozott egy tanulmány megírásával, amely a költészet eredetjének mozzanatait elemezte volna, a „társadalom — egyén; egyéniség — társadalom” kérdéspárral kapcsolatban. Ebből a tárgykörből írta „Irodalom és szocializmus” című előadását, amelynek anyagát a Munkaközösség tagjainak felolvasta, azok jóváhagyták s a munkaközösség egyik, 1931 februári előadásán a nyilvánosság elé került. A felolvasás nagy érdeklődést keltett; József Attila azonban csak 1931. április 24-én lépett hivatalosan a munkaközösség tagjai sorába. Egyébként rövid idő múlva a Szociáldemokrata Párt vezetősége feloszlatta a Jaurès-Munkaközösséget avval, hogy ott kommunista propaganda-előadásokat tartanak.

József Attila az előadás gépiratát nálam hagyta. Én 1949-ben Németh Andornak adtam át, a Csillagban való közlésre. A szerkesztési csere folytán Németh Andor elkallódott-nak hitte a tanulmányt; halála után felesége értesített, hogy a tanulmányt átadta Waldapfel József professzornak. Így került vissza a nyomtatásban még eddig meg nem jelent tanulmány hozzám, illetve a Petőfi Irodalmi Múzeumba.

Szántó Judit

Irodalom és szocializmus

Művészetbölcséleti alapelemek

Írta: JÓZSEF ATTILA

Tisztelt Elvtársak*

Azt hiszem, mindnyájan tudjuk, mi a szocializmus, ki tudnánk fejteni lényegében egyöntetűen. Azonban az irodalommal már bajok vannak, mert habár azt mondjuk róla, hogy nyelvi művészet; vagyis az a művészet, amelynek anyaga a nyelv, ezzel még csak azt tudjuk róla, hogy mindenekelőtt a nyelv törvényeit kell figyelembe vennie. Mert hiszen minden művészetet kötnek anyagának a törvényei. Az irodalmat pedig annál is inkább, mert anyaga, a nyelv, már önmagában is emberi, társadalmi közösséget tartalmaz; a közösségnek azzal a lelki kiállási módjával egyetemben, amellyel ez a közösség a világ viszonyait felfogja, tagadja, vagy elfogadja. Tehát a nyelv minőségéből adódik az irodalomnak nemzetiességi különös mozzanata és a közösséget jelentő nyelvi anyag törvényeinek értelmében kapják meg az egyes irodalmak nemzetiességi különös művoltukat. Így más anyaggal dolgozik a német és más anyaggal a magyar irodalom. Különbözésük tehát nem lényegi, hiszen azonosak abban, hogy az anyagból irodalmat csinálnak, hanem csak annyi, hogy bizonyos fokig másfajta anyagot kell megmintáznuk. Az osztályirodalmakra ugyanez áll. Minden társadalmi rétegnek megvan a maga nyelve, sőt az egyes egyének is. Ez annyit tesz, hogy társadalmi osztályok minősége szerint más lelki (művészi és érzelmi) tartalmú maga a szó is; noha tárgyi-fogalmi mozzanata egyugyanaz, már amennyiben logikailag helytelennek nem bizonyul. Vagyis a különböző nyelvű versekben ugyanazt a fogalmi szerepet játssza a „Tisch,” „table,” „asztal” szó, mert mindhárom ugyanaz a fogalom; azonban ugyanakkor eltérő művészi, irodalmi eredmény létrehozására alkalmasak, mert mindegyik más szó, más anyag. Ugyanígy a „burzoá” fogalma egy és ugyanaz kell legyen logikailag mindenki számára. Azonban a „burzoá” szó művészi alkalmazása más a proletár számára és más a burzoá számára. Utóbbi valószínűleg még művészi létjogosultságát is megtagadja. Az ő fülében nem hangzik költemény gyanánt, mert nem tud proletárul és nem tud szocialistául; aminthogy a francia idegentől is távoláll a magyar vers művészsége, ha nem tud magyarul.

Szocialisták lévén, alapelvünk értelmében tudjuk azt is, hogy a művészet minden korban más és más, sőt hogy egyes korszakon belül is ellentétes művészeti irányzatok küzdenek egymás ellen, amelyek küzdelmükkel akaratlanul is a művészet általános haladását, avagy visszafejlődését szolgálják. Azonban észre kell vennünk, hogy ezek a korokat jelentő és korszakon belüli művészeti irányzatok együtt teszik a művészetet, — azaz mindegyikben van egy a többivel lényegében közös mozzanat, ami miatt mindegyiket megkülönböztetjük az élet egyéb dolgaitól, ami miatt művészetnek hívjuk és elkülönítjük mindezeket az irányzatokat a nem-művésztől. Tehát a művészetnek minden változása és ellentétes megnyilvánulása dacára van egy általános és állandó mozzanata, a művésziesség —, aminthogy a társadalmi és történelmi életnek minden változása és belső ellentéte dacára van egy állandó mozzanata, maga a társadalmiság. És ezzel már a dialektikus felfogás mélysége előtt állunk. Mert ez csak úgy lehetséges, hogy: ami változik, az egyben állandó is. Magyarázatul szolgál, hogy változni csak az változhat, ami van; ami van, az pedig önmagával azonos. Álljunk meg egy kissé itt,

* Budapesti szabadelőadásom szövege.

álljunk meg az azonosság elvénel. „Minden dolog azonos önmagával”. Figyeljük meg, hogy ez a végső logikai alapelv *csak csupán logikai* alapelv, vagyis csak annyit jelent, hogy *minden gondolati tárgyat annak kell elgondolnunk, ami*. Ezért esik véle egybe a másik logikai alapelv, az ellenmondás elve. Ti. csak akkor gondolkodunk helyesen, logikusan, ha egyik állításunk nem mond ellent a másiknak. Ez a logikai alapelv tehát nincs ellenmondásban a mi alapbölcséleti alapelvünkkel, hogy ti. a fejlődés ellentétekben történik, hogy a dolgok ellentéteket tartalmaznak. Sőt, ha ezt a logikai alapelvet, hogy minden dolog azonos önmagával, mint ítéletet, szintén dolognak tekintjük, a formai elemzés megint csak bennünket igazol. Mert kimondván, hogy minden dolog azonos önmagával, a dolgot két más dolog ellentétének összefüggéseként fogtuk föl: az azonosság meg a dologság ellentétének összefüggéseként. Tehát amikor azt állítjuk, hogy ami változik, az egyben állandó is, nem mondunk ellent önmagunknak a logika szempontjából, hanem pusztán a dolog mélyén rejlő valóságos ellentétet emeljük a felszínre. *Állításunk nem formai, hanem tartalmi*. Így a valóság természetesen igazol bennünket. Mert az emberi történelem folyamán állandó a társadalmiság és éppen ez az állandó társadalmiság változik. Úgyis megközelíthetjük állításunkat, hogy ami változik, az hordozója a változásnak. Tehát mint forduló mindig ugyanaz marad, minthogy pedig a változást hordozza, egyben mindig más és más. Idézzük a természet logikáját (nem a természettudományét!), — látjuk, hogy a fajok azért hasonulnak a környezethez, azért alakulnak át, mert meg akarnak maradni. És valóban az élet bármennyit változik, bárhány alakot vett is föl, élet maradt. Mert ha a változó nem volna egyben változatlan is, akkor a változás eredménye nem változás, hanem megszűnés volna.

Mindezt előre meg kellett állapítanom, nehogy nem-dialektikusnak tűnjék föl első kérdésem, amely a következő: *mi a művészet*? Ezzel a bevezetéssel már a maga mélységében elkülönítettük kérdésünket minden polgári kérdés föltevésétől, mert hiszen a polgári műbölcsölők is fölítették a kérdést szóról szóra úgy, hogy mi a művészet. Azonban más értelemmel tették föl, de mindenestre oly módon, hogy dialektikus tartalma elcsikkadt. Ebből azután rengeteg ostobaság keletkezett, amelyet esztétika gyűjtőnévvel foglaltak össze. Nem kell arra a sok páratlan badarságra és polgári maszlagra gondolnunk, amelyet a közelmúlt izmusai mutatnak és amelyek értelmében igen sűrűn megtagadták a szavaktól az értelmet, nem törődve azzal, hogy éppen a szó az egyetlen dolog, amelynek közvetlen és nemcsak teleologikus (céljában való) értelme van, mint például valamely szerszámnak, közvetlen és nemcsak metafizikai értelme, mint például az életnek. Nem kell ezekre az apró számszámokra gondolnunk, elég, ha az ún. nagy rendszereket vesszük figyelembe. Ezeknek nagyobb része beleesik a lélektanosságba (pszihologizmusba) és a lélekkel magyarázza a művészetet, holott legfőljebb a művészi alkotások ha szolgálhatnának a lélek magyarázatául. Igen ám, de mi ad felvilágosítást afelől, hogy mi művészi alkotás? Jellemző, hogy minduntalan összevették a szépet a művészivel, holott egymáshoz semmi közük. Hiszen egyként szépek lehetnek a legkülönbözőbb dolgok: csendes füzesek, magas és alacsony leányok, lovak, egy könyv kiállítása, futball mérkőzés. Mert minden, ami formában való, az vagy tetszik, vagy nem tetszik. Tehát a műalkotás is vagy tetszik, vagy nem tetszik, mint bármi más, — azaz a szépség elméletével attól jutottunk a legtávolabb, amit meg akartunk közelíteni, ti. attól, hogy mi a művészet. Keresték a művészet magyarázatát az élményben meg az érzelmben is. Holott minden, amivel csak találkozunk az ember, élményt és érzelmet kelt benne, éppúgy mint a székrekedés. Ez az érzelmes esztétika különösen elképesztő. A mű mibenlétét, az alkotást meg a szemléletet szükségképpen kísérő érzelmekből próbálja kihámozni, ami éppolyan badarság, mintha a másodfokú egyenlet mibenlétét, az elgondolást szintén szükségképpen kísérő érzelmekből és élményekkel akarnánk megmagyarázni. Aki a másodfokú egyenlet elméletét megalkotta, annak valószínűleg jóleső érzést nyújtott a probléma megfejtése, gyönyörűsége telt munkájának eredményében, mintahogy bizonyosan boldog az a gyerek az iskolában, aki a másodfokú egyenletet, hogy ennél maradjak, szabatosan megoldja és levezeti. De hol az a hülye matematikus, aki úgy próbálna megértetni a gyerekekkel a másodfokú egyenletet, hogy azt állítaná, hogy a másodfokú egyenlet célja a gyönyörködtetés? Már pedig a művészetre vonatkozóan ez az általános felfogás, ezt tanítják az elemi iskolában éppúgy, mint az egyetemen. Kautsky is ezt találja föl a munkásoknak. A munkások pedig joggal kérdeik, hogy hát minek a művészet, amikor mi éhezünk, vérzünk, szenvedünk. Hiszen ha a művészet célja a gyönyörködtetés, akkor ez a cél a polgári osztály gyönyörködtetése, akkor csak burzsoá művészet lehetséges. Mert a munkásoknak, különösen az öntudatosnak, a napi tíz-tizenkét órai robot után éppenhogy mozgalmra meg tanulásra marad ideje, de nem a gyönyörködtetésre. Az öntudatlan munkás meg egészen más módon, nem irodalomban, művészetben keresi gyönyörködtetését. Öntudatos társa pedig, ha irodalmat olvas, éppen ellenkező céllal teszi, azért, hogy tanuljon.

Azt is mondták az irodalomról, művészetről, hogy érzelem kifejezése. Ebben aztán az ún. komolyabb felfogások is egyetértenek. Holott a művészet legalább annyira különbözik

az érzelem kifejezésétől, mint a sírás meg az ásitás a színpadi sírástól, ásitástól. A sírás valóban érzelem kifejezése, de a színpadi sírás a színpadi érzelmé. A színpadi érzelem pedig nem valóságos, azért színpadi. Ha meg nem valóságos, hát nem is érzelem. Am összekotorhatna valaki olyasmit, hogy a sírás közvetlen érzelmi kifejezés, a színpadi sírás meg közvetett. Nos jó. Ebben az esetben ám ha valaki sír a színpadon, az nem azt jelenti, hogy a színésznek bánata van, mert hisz akkor közvetlen kifejezés volna. Sőt, a színésszel madarat lehetne fogatni, ha jól adja a bánatosat. Hát nem is érzelem kifejezéséről forog ott a szó. Éppen megfordítva, *a bánat, az érzelem a forma, azaz formai elem, amely valami másnak a kifejezése végett szerepel.*

Tartja magát az a fölfogás is, amely a művészetet játékos hajlamból, játékosztönből (spieltrieb) magyarázza. Ennek semmi értelme nincsen, mert éppígy állíthatná bárki, hogy játék a bölcsélet, játék a tudomány, játék az élet. Hát muszáj élni? Muszáj gondolkodni? Nyilvánvaló, hogy nekem nem és neked sem. De az életnek muszáj, de az elmének muszáj, különben a világon nem volna semmi az, ami. Nem szükséges, hogy én írjak verset, de úgy látszik, szükséges, hogy vers írassék, különben *meggömbölné a világ gyémánttengelye*. Azonfölül meg játék többféle van. A fogócska hasznos és kedves, a rummy haszontalan és undok. Én legalább a sakkot jobban kedveltem. A játékban éppígy szerepet játszik a megismerés, mint minden másban, amit emberek csinálnak. A különbség mindössze az a jelentős tény, hogy a játék szelleme gyakorlati, a gyermek előkészülete a felnőttek életformáira. A művészetről pedig ez igazán nem állítható. Ami meg a felnőttek játékait illeti, remélhetőleg nem veszik a játékosztön hívei egy kalap alá a pókert a költéménnyel. Néha a pókernek is vannak „szabályai”. Azonban a szórakoztató játék minden szabálya megállapodás dolga, míg a művészetre vonatkozó normákat magából a művészetből kell kikutatnunk.

A művészet körüli zűrzavar különösen teljes, ha az alkalmazott elméleteket, a kritikát vesszük szemügyre. A kritikus első célja, föladata volna annak a megállapítása, hogy a szóban forgó vers, kép stb. valóban műalkotás-e vagy sem. Ezeknek a polgári esztétikáknak az értelmében azonban minden kritikának egyetlen mondatból kellene állania. Vagy abból, hogy az előttem álló mű valóban műalkotás, mert nekem tetszik; vagy abból, hogy nem műalkotás, mert nekem nem tetszik. És több értelmük nincs is e kritikáknak, mert igazán nem a műről, hanem a művész tehetségéről meg lelkeről beszélnek. És a tehetség kérdése sem attól függ itt, hogy a művész valóban alkotott-e, hanem attól, hogy az, amit csinált, hogyan tetszik a kritikusnak. A kérdés tárgyi részét a legrafináltab módon kerülük ki és annál nagyobb a kritikus, mennél rafináltabb a lényeg elkenésében. Mert a kérdés tárgyi részéhez érven, olyasmiket írnak, hogy: „finom megoldás”; „hajlékony toll”; „kerek szerkezet, amely gazdag lelket ölel magába”; „élc-impulzusait próbálja költészetté leszerelni”. De hogy mi az a finom megoldás, arról bölcsen hallgatnak. A ravaszabbak mindjárt a kritikában megelőzik ezt a kérdést, így fogalmazván: „valami megmagyarázhatatlanul édes lobogás hevíti”. Vagy: „de nem lehet elmondani, ezt olvasni kell”. Püff neki! Minden sorban azt ösmerik be, hogy ők csak a levegőbe beszélnek. És elméleti felelősségre vonáskor a legkomolyabban hangoztatnak olyan zöld vicceket, hogy „a kritikus akkor objektív, ha szubjektív”. Ami persze csak légből kapott, mennyei dialektika, mert *nem valóságos ellentétből* lebbenti föl a fátylat, hanem egyszerű *logikai ellentmondást* foglal magába. És beszélnek arról, hogy a költő hogyan látja a világot (!), holott a világot csak vagy jól, vagy rosszul lehet látni. És teszik ezt a vers stb. „tartalmának” a vizsgálata közben. Amivel megint arról tesznek tanúságot, hogy a forma s a tartalom dialektikus viszonyáról a leghalványabb sejtelmük sincsen.

A forma s a tartalom dialektikus viszonyát említettem, amivel már jeleztem is, hogy a tartalomról értjük meg a formát, és a formából a tartalmat. Állapítsuk meg, hogy minden, amit kimondunk, forma. Mert a *forma az a tevékenység, amely szemléletileg folyik*, amely szemléletünknek elébe áll. *A tartalom pedig az a jelentés, amelyet a szemlélet számára szükséges forma a szemléleten át az értelemnek nyújt.* Tehát a *forma minőségét tartalma szabja meg*. Úgyis mondhatnám, hogy a *formának kettős minősége van: minősíti az a tartalom, amely kitölti és minősíti, visszaminősíti tartalmává, szemléletünk*. Az esztétikák — általában — ezt a szemlélettől visszaminősített formát vették elsődlegesnek, sőt egyedüli minőségnek, az ördög tudja miért. És beszéltek az alak ragyogásáról, mint amaz Aquinói Tamás, aki szerint „*Pulchritudo ... consistit ... in resplendentia formae*.” (A szépség a forma ragyogásában áll.) Minthogy pedig a forma már Arisztotelesz szerint is tevékenység, ez az Aquinói Szent bölcsesség mai nyelven ennyit tesz: *Gyönyörű, mert ragyogóan van megcsinálva*. (Polgári kritikusaink nem is tudják, hogy ők még mindig egy középkori szent hatása alatt irdogálnak!) Nos, hogy a formának, tehát a szemléletileg folyó tevékenységnek a minőségét a tartalma, vagyis az a jelentés szabja meg, amelyet a szemlélet számára szükséges forma a szemléleten át az értelemnek nyújt, azt a következő példákon közvetlenül megpillanthatjuk. Példánk egyszerű mondat, majd vers, majd meg vasoks regény.

A mondat így hangzik: Éhes vagyok.

Ha ezt ebédidőben mondom odahaza, olyasmit jelent a szemléleten át az értelem számára, az a tartalma, hogy „mi lesz az ebéddel”. Ha koldus mondja az utcán, úgy olyasmit jelent, az a tartalma, hogy „tessék adni néhány fillért”. Ezt a mondatot tehát mindkét esetben éppen a tartalma, adott jelentése utalja mint formát és mint stílust a közbeszéd formájának és stílusának kategóriájába.

Ha ezt a mondatot, hogy Éhes vagyok, versben írom le, egyáltalában nem azt jelenti, hogy „mért nem hozzátok már azt az ebédet”; és nem is azt teszi, hogy „csak egy fillért, könyörgöm alássan”. Mert (eltekintve attól a szimbólikus tartalomtól, hogy nem vagyok megelégedve ezzel a világgal), ennek a mondatnak versben mindenesetre az a tartalma, a valóságos jelentése, hogy éhség egyáltalában van és hogy az éhségnek, valamint az éhség létének társadalmi jelentősége van. Már csak azért is, mert ha ez a mondat, hogy Éhes vagyok, nem bírna jelentéssel mindenki számára, függetlenül attól, hogy valóban éhes vagyok-e, vagy sem, akkor társadalmilag értelmetlen volna, — senki sem volna rá kíváncsi. Mert mi értelme is volna annak, hogy orrára kötöm az ismeretlen szegedi kubikosnak, aki a nyomda stb. közbejöttével úgys csak évek múltán tudná meg, hogy éhes vagyok. De különben is, ha ebéd előtt vagyok éhes, az se nem művészi, se nem érdekes. Azaz nem társadalmilag érdekes. Amit tehát versben írok le, annak társadalmi és egyetemes jelentősége kell hogy legyen, annak társadalmi értelme van. Egyszóval *a művészi forma tartalma mindig egyetemes és társadalmi*. És az ilyen tartalom föltétele a forma művészségének.

Ki ne ismerné ezt a két gyönyörű verssort :

*Főlszállott a páva a vármegyeházra,
sok szegény legénynek szabadulására.*

Miért valóságos művészet ez? Mert egy madárnak a helyváltoztatását társadalmi tartalommal telíti. A hely, ahová a díszes madár, a páva száll, már önmagában is társadalmi és politikai értelmű, ez a társadalmi tartalom azonban csak a második sorban minősül. Ha ezt a társadalmi tartalmat elvonjuk és tényként megállapítjuk, hogy egy páva a házra szállott, — akkor bizony éppen a művészet mivoltjától fosztottuk meg a képet. Viszont ha ítéletként egyszerűen leszögezzük, hogy sok szegény legény kiszabadul, akkor azért nem áll előttünk műalkotás, mert olyan állítást kaptunk, amely egyetlen logikai mozzanat, tehát így önmagában művészet nem lehet. Ez is forma, de nem művészi. Mert mint később kiderül, a művészi forma elemeinek összefüggése nem pusztán logikai, mint ezé, hanem egyben tények rendszerének szemléleti összefüggése.

Két másik sort is vehetünk, egy megíratlan költeményből :

*A történelem levese
már emelgeti a fedőt.*

„A leves emelgeti a fedőt”, — ennek nincsen társadalmi jelentése, tartalma, tehát nem is művészet. „A történelem levese — emelgeti a fedőt”. Itt a társadalmi tartalom csak látszólagos, mert nem meghatározott. Ezért nem művészet. Azonban a „már” időhatározó szócskával a társadalmi tartalom határozottá válik, adott korunkat és a kort megelőző, sőt létrehozó történelmi társadalmi folyamatokat idézi, tartalmába fogja és így a két sor művészivé válik. Nyilvánvalóan forradalmár szemléletéből fakad. Ellenforradalmivá úgy tehetjük, ha a „már” helyett azt mondjuk, hogy „még”.

*A történelem levese
még emelgeti a fedőt.*

Miért gyöngécse így és miért nem érezzük művészinak? Mert ha az időhatározó szócška nélkül az előbb a társadalmi tartalom határozatlansága miatt vesztette el művészi mivoltát, úgy most a társadalmi tartalom hazugsága* fosztja meg a művészettől. Sőt, ha jobban bele-nézünk, azt látjuk, hogy egyáltalában nem rendelkezik valóságos társadalmi jelentéssel, mert hiszen éppen a valóságos társadalmi vonatkozást akarja eltakarni. Művészi tartalom tehát nem lehet társadalmilag hazug. Amit nem kell azzal a bolondsággal összekeverni, amely a művészettől őszinteséget kíván. Hiszen őszinte és ellenforradalmár lehet valaki azért is, mert szellemileg korlátozott és ostoba és mégsem alkothat művet, éppúgy mint a sűrűn őszinte nénikék sem alkotnak.

„Éhes vagyok”, ezt a mondatot elemeztük. Vizsgáltuk közbeszédi és művészi mivoltában. Közben tudományos vizsgálódás tárgyává, elemévé tettük, tehát tudományos forma-

* Osztálytartalom : azé az osztályé, amely feltör, tehát rá van kényszerítve történelmileg, hogy helyesen fogja föl a valóságot.

szerepét játszotta. Vagyis közben adódott egy harmadik eset is, mert közben az volt a tartalma, hogy többféle tartalma van. Egyszóval ennek a mondatnak, hogy „Éhes vagyok” éppen a lehetséges jelentései alkották azt a formát, amelynek a tartalmát elemeztük. Ez a tudományos forma.

Látjuk hát, hogy a forma művészi, tudományos stb. minősége a tartalmától, vagyis attól a jelentéstől függ, amelyet a szemlélet számára szükséges forma a szemléleten át az értelemnek nyújt. Hiszen másként elgondolhatatlan volna, hogy ez egyetlen fejtegetett mondat miért tudományos példa itt, miért példa a művészetre ott és miért példázza a közbeszédet amott.

Croce Benedetto intuicionista esztétikája szerint a művészet semmi más, mint intuíció. Intuíció? Mindenki ezt mondja, holott idegen szavakat csak akkor szabad használnunk, ha magunk is értjük.¹ Intuíció ti. magyarul se többet se kevesebbet nem jelent, mint szabatosan annyit, hogy szemlélet. Vagyis az a tudat, mely bármiféle dolgot is közvetlenül ad. Persze, ezek az „intuíció” abajgatók igen megrökönyödnének állításuk következményeitől, mindattól, amit Croce kimondani és vállalni kénytelen. A művészet szemlélet, mondja Croce, és ő maga beismeri ugyanott, hogy így tehát nem tudunk minőségbeli különbséget tenni e papír meg Dante Isteni Szingjátéka között. Mert, valóban, ez is szemlélet, az is. Hiszen a dolog mindkét esetben közvetlenül adatik. És itt tűnik ki különösen, hogy a formának kettős minősége van. Hogy a formát minősíti az a tartalom, amely kitölti és minősíti, visszaminősíti tartalmává, szemléletünk. Mert Croce idealista bölcselet, szerinte csak az van, ami szellemileg van. Már most ez a papír is forma, az Isteni Szingjáték is az. A forma pedig tevékenység. Tehát idealista módon hogyan tevékenykedik ez a papír? Úgy, hogy kép. Aminthogy kép a Dante Játéka is. Croce tehát nem veheti észre azt a tartalmat, amely a formát minősíti és amelynek értelmében más tevékenység ez a papír és más tevékenység a szóban forgó költemény. Ő a saját szemléletével minősített tartalomnál, közvetlenül adott formánál nem lát egyebet, fűtyül a valóság meg az értelem dialektikájára éppúgy mint a formáéra. És kimondja, hogy minőségbeli különbség nincsen e papír meg valamely műalkotás között. Legfőljebb annyi (ezek az ő szavai), hogy az egyik „gazdag,” a másik pedig „szegény” szemlélet. De hogy miért, arra már feleletet adni nem tud, de nem is tudhat, mert eredménye, kutatása már idealista alapelvénél fogva elhibázott. Szemrevaló, hogy éppen a szemlélettel kerül ellentmondásba, mert csak rá kell pillantanom úgy az egyikre, mint a másikra, erre a papírra meg Dante Poklára és már be is láttam, hogy milyen minőségbeli különbség van e két forma és e két forma között. De nem folytatom. Csak megemlítem még röviden a beígért regénypéldát. Dos Passos Nagyvárosát.

A regény esetében különösen meglátszik, hogy mennyire összetévesztik a formát a tartalommal; pedig eddig is kitűnt, hogy mennyire fontos velük tisztában lennünk. Ha azt kéri valaki, hogy mondjam el egy regény *tartalmát*, akkor tulajdonképpen azt akarja, hogy mondjam el, *mi történik* a regényben. Már pedig ami történik a regényben, az nem a tartalma a regénynek, hanem a formája. Tehát ahol Dos Passos regényében dözsölnek a bankárok, a pincérek meg alázatosan kiszolgálják őket, nemcsak kényszerűségből, hanem azért is, hogy ez jól van így, hiszen „fordulhat a szerencse” és ők is lehetnek bankárok, akik éppen ilyen undorítóan dözsölnek, — az nem tartalom, hanem forma, amelynek a tartalma, a szemléleten át az értelemnek nyújtott jelentése az, többek között, hogy a *new-yorki proletáriátus ideológiailag nagyon zavaros, nincsen tisztában a saját jelentőségével és mivoltával*; továbbá, hogy az *amerikai tőkesség olyan ideológiát termelt ki a munkásság butítására és osztályuralma védelmére, amely valóban igen hatásos eszköznek bizonyul a munkássággal szemben*. És valóban, részben ez a regény tartalma, mert ahol a regényben nem hat a polgári, azaz tőkés gondolkodás a regény valamelyik alakjára, ott azonnal megjelenik a regénybeli rendőr. Így a tőkés gondolkodás *new-yorki változatát* könnyen kivonhatjuk a regényből, úgy hogy minden vonatkozásában látván, könnyebben követhetnek ellene ottani elvtársaink. Különbözik a regénynek az én felfogásom szerinti rövid tartalmát kb. így lehetne előadni: Az amerikai társadalom ellentétei a leginomabb vonatkozásban is megérték a nyílt kirobbanásra, azonban a proletariátus csak szenvedőlegesen (passzív) és nem öntudatosan, azaz nem cselekvőlegesen (aktív) alkot osztályt. Ezért iorradalmisága csak egyéni és egyes esetekben robban, azaz hogy puffog ki; *társadalmi forradalom helyett egyéni lázadózássá korcsosul*. Pl. egy háziszolga aljas bankárgazdája meghal; a szolga a halottat szembeköpi, minthogy így egyéni vágya és érzelme, tehát nem osztályöntudatos akarata kielégült, a köpést zsebkendőjével letörli — hiszen nem hagyhatja ott, mert kiöbálja. *Tartalmát* tehát el tudnám mondani, de a formáját, vagyis hogy „*mi történik benne*,” nem. Mert közel ötszáz oldalon minden sorban történik valami, ami jelent valamit. Főhőse, mellesleg, nincs is, azaz hogy főhőse a new-yorki társadalom.

¹ A „poéta doctusnak” (tudós költőnek) csúfolt Babits Mihály írja azt a hülyeséget, hogy „mi volna más az Intuicio, mint Ösztön?” És írja ezt az Írástudók árulása (!) c. „tanulmányában”!

És már ennek a formai prozzanatkak, hogy nem egyén a regény hőse, hanem társadalom, a tartalma szocializmus. Írója szocialista. Nem tudom, hogy a gyakorlatban így van-e, — könyvből ezt kell kiolvasnom. Egyben azonban azt is kiolvasom, hogy bizonyos fokig mechanisztikusan materialista módon fogja föl a szocializmushoz való eljutását a társadalomnak. De ha írója nem szocialista, úgy mindez azt mutatja, hogy a polgári felfogású író is arra kényszerül, hogy szocialista módon szemlélődjön, ha valóban érvényes művet akar alkotni, tehát amíg ír, polgári osztályszempontjait — a tehetségéhez képest — felfüggeszti. Hogy ez mennyire lehetséges, az más lapra tartozik.

Vagy vegyük e regénynek egyetlen jelenetét. Egy lányba szerelmes egy szocialista agitátor. Kitér a sztrájk, a nő is sztrájkol, noha öntudata csak annyi, hogy csúnya zsidóleány. Ezt időközönként tükör előtt állapítja meg magáról. Rendesen megkapja a sztrájksegélyt, ám anyja szidalmazása miatt mégis sztrájktiló lesz. Kispolgár, — egyéni, családi indítékai vitték sztrájktilósra. Munkája közben kigyúl a munkaanyag és a leány összeég. Miért ég össze? Miért nem veszi észre a tüzet? Mert másutt jár az esze. Hol? Min gondolkodik? Hát mire gondol egy kispolgári lány?! Arra gondol, hogy most férjhez megy, hát eddigi viszonyait meg kell szakítania. Mi mutatja, hogy olyan mélyen belemerül ebbe a tervezettségbe, hogy a tüzet nem is veheti észre? Az, hogy még azt sem veszi észre, hogy *nemcsak ő, a lány akar férjhez jutni, hanem ő, a sztrájktiló akar férjhez menni a valóságos szocialistához*. Megég, összeég. Ez a kis történetke forma, amelynek az a tartalma, a szemléletlen át az értelemnek nyújtott jelentése, hogy a kispolgári gondolkodás a munkást egyénenként is tönkreteszi. Ez nem belemagyarázás, elvtársak, mert ha *ez nem állna, akkor semmi értelme nem volna annak, hogy a leány megég*. Ez a tartalom nyilvánvalóan mai társadalmi jelentőségű. Mi, szemlélvén a formát, észrel is fölfogtuk annak tartalmát, míg más valaki szemléli ugyan, elolvassa ezt a könyvet, de tartalmára esetleg nem bukkan rá. Ez a valaki azonban nem is tud különbséget tenni a szóban forgó regényrészlet meg *Courths Mahler* irányának ütemei között, — csak szemlélődik a vak világba s a művészet meg a nem-művészet az ő szeme előtt összefolyik. De nézzük csak tovább. A vitatott történetkének a tartalma társadalmi, nos — *éppen ezért nem véletlen a leány balesete a művön belül*. Így azt is megtanultuk, hogy *a véletlen mint indíték, mint valamely művészi történetnek, mozzanatainak alapoka azért nem szerepelhet, mert a véletlennek társadalmi tartalma, értelme nincsen*. A későbbiekből, persze csak a sorok között, majd az is kitűnik, hogy a véletlen egyáltalában nem lehet művészi mozzanat, mert egyáltalában nem lehet forma, hiszen semmiéle tartalma nincsen. Ez természetesen nem vonatkozik a véletlen tudatára. Már most, hogy ezzel a történetkével végezünk, csak annyit, hogy ezt a megégési mozzanatot, amelyet mi nem osztályozunk, régebben költői igazságszolgáltatásnak nevezték volna. Idealista munkában az ilyen kivégzése a hősek valóban költői igazságszolgáltatás. Itt azonban nem a költő oszt igazságot, ő csak az előbb elmondott tartalmat állítja tudományos szemlélettel ellenőrizhető formába, hiszen a leány cselekedetei kispolgári gondolkodási módjából folynak, ezt a kispolgári gondolkodást pedig a burzsoázia oltotta beléje (családján stb-in át) és kispolgári tette miatt kerül oda, ahol kiút a tűz és ismét kispolgári tervezetése miatt nem veszi észre a veszedelmet, a tüzet. Ennek a leánynak tehát *művésziileg, azaz egyetemes jelentőséggel és társadalmi (osztály) tartalommal* kellett megégnie, mert nem a véletlen, hanem lelkének, gondolkodásának, cselekedetének és az osztálykörülményeinek dialektikus összevágása okozta egyéni tragédiáját.

Hányszor kimondtam eddig a szót, hogy művészet, művészi, művésziileg! Hát mi is az a művészet? — hiszen ez volt első kérdésünk, amelyre ez ideig nem is igen feleltünk. Eddig főként a forma meg a tartalom viszonyát vitattuk és úgy tűnhetett föl, hogy a formát meg a tartalmat éppen azzal magyarázom, amit meg akarunk érteni, ti. a művészettel. Azonban nem egészen így van. Mert megtudtuk, hogy a művészetet valóban a forma teszi, azonban ennek a formának a művészi mivoltát a jelentése, a tartalma adja. És megtudtuk azt is, hogy a művészi forma tartalma általános és társadalmi, még pedig nem hazug társadalmi tartalom, hanem tudományos szemlélettel ellenőrizhető. Vagyis: Költő, mondj igazat, de rajt ne fogjanak, csak akkor, ha elemeznek. Mindezzel pedig már arra is feleltünk, hogy *mi az az állandó mozzanat a művészetben, amely a társadalommal együtt változik*. Tehát a *művészi állandónak a változó mozzanatról* szólottam és most ennek a *változónak az állandó mozzanatról* kell a hét fátylat fellebbentenünk. Azaz most azt kell kikutatnunk, hogy *mi az a művészi állandó, amelynek értelmében egyáltalában lehetséges, hogy legyen művészi változó*. Ez a kérdés természetesen összefügg azzal a másikkal, hogy miért van egyáltalában művészet? Ilyen formában azonban mégsem vethetem föl, mert ez viszont a művészet történeti keletkezésének a kérdését hozná magával, ezzel azonban nem most akarunk foglalkozni. Mindenesetre látnivaló, hogy eddig a művészi változóval bibelődtünk és így értettük meg bizonyos fokig a művészi állandót, tehát most majd a művészi állandó mivoltát feszegetjük, hogy megérthessük bizonyos fokig a művészi változót. És így tovább, — én itt és most ennek a dialektikus elgondolásnak csupán az alapgörbéjét próbálom erőmtől telő szabotossággal megrajzolni. Vegyük

figyelembe, hogy eddig a formát magyaráztuk a tartalommal, jöllehet a tartalom meg csak a formával magyarázható. Tehát most a formát, a szemléletileg folyó tevékenységet kell megragadnunk, hogy ezáltal minősítsük a művészi alkotás tudományos próbára tehető tartalmának a társadalmi mivoltát is. Egyszóval meg kell találnunk azt a mozzanatot, hogy *miképpen folyik szemléletileg az a tevékenység, amely ezt az egyetemes jelentésű társadalmi tartalmat értelmünk tudomására adja*. Tehát most majd, amikor látszólag a formáról beszélünk, tulajdonképpen a műalkotás társadalmi mivoltának a mélyebb megértéséhez is közeledünk.

Minthogy a valósággal való összeköttetésünk már megvan, elméleti tétel nyomában is elindulhatunk. Látjuk, hogy gondolatunk testes, fölemelkedhetünk, — nem kell félnünk, hogy a valóság gravitációja cserben hagyja. Ez a tétel így hangzik: *a feltételek száma nem lehet végtelen*. E tétel Arisztotelész nevéhez fűződik és mint a *végtelen regresszus lehetetlenségének* elve ismeretes. Ezt az elvet én elfogadom, noha kimondója igen lényeges vonatkozásokban hibásan alkalmazza. Kettős a hiba; egyike a másikból fakad. Nevezetesen 1. *annak a föl nem ismeréséből, hogy a dolgok önmagukon belül is ellentéteket tartalmaznak*, (Vö. Arisztotelész alapbölcséletével, [Metafizikájával]); 2. *annak a (hallgatólagos) tagadásából, hogy a valóság olyan, amilyen* (Vö. Arisztotelész esztétikájával).

Arisztotelésznek egész rendszere ezen az alapelven épül föl. Így a logikában minden logikai funkció bizonyos végső, már tovább nem igazolható logikai alapelvek érvényét teszi föl. Az első ilyen logikai alapelv az azonosság elve: Minden dolog azonos önmagával. Csak ennek a tételnek értelmében és föltételezésével tudunk gondolkodni. De a végtelen regresszus lehetetlenségének elvén alkotja Arisztotelész Metafizikáját is. Kimondja alapjában, hogy *a létező világban is kell legyenek olyan végső mozzanatok, amelyekből az egész megérthető*. E mozzanatok szerinte és az én felfogásomnak megfelelően is: *a matéria és a forma; a matéria mint potencia és a forma mint aktus*.²

Arisztotelész azonban, mint mondtuk, eltér a helyes állásponttól és azt állítja, hogy a matéria meg a forma feltételeznek egy végső mozgatót, amely nem más, mint az Isten. A hiba a dialektika hiányában rejlik. Mert a létező világ végső mozzanata, amelyből minden megérthető, nem az Isten, amellyel semmi sem érthető meg, hanem a *matériának meg a formának az egymásban valósága, a potenciának meg az aktusnak az egymásban léte, vagyis a létező tevékenykedőnek a saját tevékenységével való dialektikus azonossága, — végső jökon a világegész*. A végtelen regresszus lehetetlenségének elve tehát nemcsak a logikában, hanem az alapbölcséletben, a metafizikában is helyesen forgatható, azonban nem a teológia, hanem a dialektika

² Arisztotelésznel a forma hol aktív, hol meg aktus; hol tevékeny, hol meg tevékenység. Már most 1. Ha tevékenység, akkor nyilvánvalóan nem alany, hanem valaminek, tehát valamilyen alanynak a tevékenysége. Ez az alany az anyag, — a forma alapbölcséleti értelemben az anyag tevékenysége. Tehát forma a valóságban mindig anyagnak a formája. Másrészt azonban olyan anyag nincsen, amely ne tevékenykedne. Tehát az anyag a valóságban mindig valamilyen tevékenységnek az anyaga. Egyszóval nem mondhatunk olyan sekélyes és dialektikátlan, a józan ész megfizadotló állításokat, amilyeneket bizonyos materialisták (közűk Raste is) tételnek, hogy ti. „nem a szellem teremtette az anyagot, hanem az anyag teremtette a szellemet”. Az egyiknek éppoly kevésé van értelme mint a másiknak. És nem is beszélhetünk anyagról meg formáról másképpen, minthogy a forma anyagnak a formája, az anyag pedig formának az anyaga. 2. Arisztotelésznel azonban a forma mint tevékeny is szerepel. Így adódik nála a forma mint öntevékeny princípium. Ennek semmi értelme nincsen. Mert éppen a létezőt bontja formára és anyagra, mint végső mozzanatokra. A létező dolog valóban öntevékeny, azonban minthogy mind a forma, mind az anyag a létező dolognak csupán mozzanata, közülük egyik sem lehet öntevékeny. A létező dolog öntevékeny, így tehát egyik mozzanata (a forma) öntevékeny nem lehet, mert akkor a valóságban létező dolog nem volna, akkor a valóságban csak forma volna. Márpedig a forma csak mozzanata a létező dolognak, tehát a valóságban pusztá forma nincs, hanem csak létező dolog van. A létező dolog öntevékenysége éppen a formának meg az anyagnak a dialektikus, egymáson belüli viszonyában áll. Látjuk tehát, hogy Arisztotelésznel nagy a zavar. Ennek alapja pedig a logika s az alapbölcsélet viszonyának a tisztázatlansága. Ó mind a formát, mind az anyagot princípiumnak, a valóság princípiumának veszi föl, s aztán — hoppi! — e princípiumok egyikét azonosítja magával a létező valósággal. Így aztán öntevékeny nála a forma, — hol tevékeny, hol meg tevékenység, anélkül, hogy ennek a két ellenkező irányú fogalomnak, a tevékenynek meg a tevékenységnek a vonatkozását fogalmilag tisztázná is. Mondom, mindez a logika meg az alapbölcsélet viszonyának a tisztázatlanságából kerekedik. De hogy mekkora a zavar nála e két bölcseleti tárgykör vonatkozását illetőleg, azt a következő is mutatja. A forma szerinte nem más, mint a létező végső anyaga, amely tisztára szellemi. (Szellemi? Összetévesztéssel azzal, hogy mi a formát nem érzékeljük, hanem csak szemléljük!) Végső alanyon pedig olyan dolgot ért Arisztotelész, amely logikai ítéleteinkben állítmányként nem szerepelhet. Pl. Szokratesről bármit állíthatunk, de Szokrateset nem állíthatjuk semmiről. Ó a logikai ítéletalkotást vizsgálja és abból következtet — igen bátran, de nem helyesen — a valóságra. Következtetése azonban még a formális logika szerint sem állja meg a helyét, mert Szokratesz igenis szerepelhet állítmányként: „Az az ember, akiről csak van, Szokratesz”. Logikailag tehát helytelen a kiindulása. Alapbölcséletileg meg különösen. Mert a végső alany nem Szokratesz, hanem azok a történelmi, társadalmi és kozmikus vonatkozások, amelyek együttesen Szokratesz voltak. (Figyeljük meg, hogy ebben az ítéletben kétszer is állítmányként szerepel Szokratesz!) — Megjegyzem, hogy éppen a logika meg az alapbölcsélet viszonyának tisztázatlanságán bukik el minden polgári filozófia.

Arisztotelész azért veszi végső alanyának Szokrateszt, mert dialektikátlan: nem tudja, hogy Szokratesz is ellentétek egysége, hogy tehát bizonyos materiális összefüggések Szokratesz. Figyeljük meg, hogy ebben a mondatban Szokratesz formális logikai szempontból is állítmány. Arisztotelész nem veszi észre, hogyha Szokratesz forma, akkor van tartalma, hogy tehát végső forma nem lehet, mert tartalma ismét forma, — más tartalmának a formája.

értelmében. Az arisztotelészi esztétikának szintén ez az elv az alapja. Azt állítja hibásan ennek a helyes elvnek az értelmében, hogy kell lennie egy végső tárgynak, amely már önmagánál fogva szép és amelynek a megjelenése tesz bármit is széppé. Ime, *tagadja, hogy a valóság olyan, amilyen!* Én csak azt vetem ellene, hogy egyáltalában nincsen szépség, mint valóság, csak dolgok vannak, amelyek tetszenek vagy nem tetszenek, és aszerint mondjuk őket szépnek, nem szépnek. Azonban ha Arisztotelész nem tudta elvét ezúttal sem helyesen alkalmazni, mégis hozzásegít véle a művészi állandó kulcsához. Csak szem előtt kell tartanunk, hogy miképpen helyesbült ez az elv alapbölcséleti vonatkozásában, hogy ti. a létező világ végső mozzanata nem az Isten, hanem a materiának meg a formának az egymásban valósága, a potenciának meg az aktusnak az egymásban léte, a létezőnek a saját tevékenységével való nem logikai, hanem dialektikus azonossága. Ez a tétel különben eddigi fejtegetéseink során is végigkísért, noha ez ideig csak hallgatólagosan. A forma s a tartalom viszonyát éppen ezen a módon magyaráztuk.

Megállapítottuk, hogy a művészet nem szemlélet, mint Croce beszéli. De szemléleti, hiszen formában való, márpedig a forma szemléletileg folyó tevékenység. Nos, azt állítom és igazolom, hogy *kell lennie végső szemléleti mozzanatnak. És ez a műalkotás.*

Nézzük csak meg a szemléletet munkája közepette: a valóság formájára irányul. Márpedig a valóság nem más, mint a materiának meg a formának az egymásban léte, végső fokon a világegész. Hát éppen a világegész nem szemléletünk. Szemléletünk számára csak a világegész mozzanatai adóttak — a mozzanatok elnyelik szemléletünk elől az egészet, amelyet azonban éppen a mozzanatok alapján értelmünk állít. Szemléletünk átlép az egyik mozzanatról a másikra és így tovább. Tehát benne volna a végtelen regresszusban, ha nem volna valami, ami megállítaná. Ez a végső a világegész kellene legyen, a világegész azonban nem szemléleti. Tehát azt tételezem, hogy *a művészet nem más, mint a nem szemléleti végső világegész helyébe való teremtséme egy végső szemléleti egésznek.* Egyrészt azért, mert mi más volna ez a szükséges végső szemléleti, ha nem a műalkotás? Másrészt, hogy a valóságnál maradjunk, a következő, szorosan a műalkotásához tapadó elgondolás miatt.

Hogyan alakul a mű? A művészi cselekedet, nevezzük ihletnek, először is két részre osztja a valóságot azáltal, hogy kiválasztja azt a részt, ama valóságelemeket, amelyekből művét majd megalkotja. Ez persze nem úgy történik, hogy fog egy csomó szót és elhatározza hogy azokból alkot verset. De úgy értendő, hogy a vers egy-két sora a kölcsönösen függő kapcsolódás folytán eleve meghatározza a többi, — vagyis *a mű világának minden pontja archimedeszi pont.* S a szóban forgó egy-két sort elfogadván, a művész elméletileg már ki is választotta a valóság egyik részét, — ezt minden jó műalkotása igazolja. Ezekkel a kiválasztott valóságelemekkel aztán az ihlet, a művészi cselekedet, elfödi szemléletünk elől az összes többi, a ki nem választottat. Már most világos, hogy a valóság kiválasztott részét az ihlet rögzíti. Az is kétségtelen, hogy az ihlet rögzítette valóság csak része a valóságnak. Tehát: mi történik ezzel a rögzített valóságrésszel?

Ha belépünk az ihlet rögzítette valóságba, a műalkotásba, ha átadódunk művésziiségének, úgy a valóság kívül rekedt elemei elvesztik létüket, létük formáját. Nem tevékenykednek, — egyszerűen nincsenek szemléletünk számára. Az ihlet tehát *megragad bizonyos valóságelemeket, a többiek és szemléletünk közé helyezi és eltakarja a valóság egyéb részét, mint a teli hold a napot napfogyatkozásor.* Azaz *szemléletileg teljes valóságnnyivá növeli a kiválasztott valóságelemeket.*

Igen ám, de a kiválasztott, rögzített és teljes valóságnnyivá emelt valóságrésznek is vannak részei! Nos' ha belülről vizsgáljuk a műalkotást, azt a felfedezést tesszük, hogy a már teljes valóságképpen szereplő, azaz művészi valóságrész elemei is elvesztik létüket, nem tevékenykednek külön, hanem együttesen, — a jó mű elemeiben csak az él, ami bennük közös. Tehát *a mű mint pusztá, résztelen egész áll szemléletünk előtt.* Úgy, hogy az végre megpihenhet (Vö. „gyönyörködtetés”).

De menjünk tovább. Látjuk, hogy a műalkotás befelé résztelen egész, kifelé pedig a többi valóság elfödője. Tehát a kiválasztott valóságrész, amikor a művésziiség mozzanatába jut, megszűnik a valóság része lenni, mert a valóság egészévé válik. És itt a szépség elmélete újabb aknára fut. Mert eszerint *a műalkotás csak kívülről nézve, azaz csak éppen művészi mivoltától megfosztottan szerepelhet valóságok között való valóság gyanánt.* Tehát amikor egyéb valóságok közé gondoljuk el és szépnek mondjuk, mint a lányokat meg az esti réteket, akkor egyben művészi mivoltát is megtagadtuk. Műalkotás elé jelzőt nem rakhatunk, mintahogy a világegész sem mondhatjuk sem rútúnak, sem szépnek. Még csak annyit sem állíthatunk következetesen, hogy ez jó vers, az meg rossz regény, — értékelünk pusztán arra szorítkozhat, hogy ez mű, ez nem mű. Semmi mást nem mondhatunk anélkül, hogy egyéb dolgokkal egy kategóriába ne soroznánk, tehát anélkül, hogy éppen műalkotásbeli mivoltát meg ne ölnénk. Aki ezt mélyebben kívánja megpillantani, az gondolja meg a következőket: A világot elnyelik elemei; a világegész nem szemléleti, hanem, mint a valóságelemeknek egységes

teljessége, valóság mögötti tény. Amikor szemlélünk, lényegeket szemlélünk. Nos a lényeg szemlélet a valóság különös lényegeinek a szemlélete; a világegész pedig a valóság különös lényegeinek egyetemes lényege és csak mint ilyen, csak az összes többi különös lényeghez képest különös. Tehát a világegészt képviselő műalkotásról csak az összes többi nem-művészet-hez és a világegészhez képest alkothatunk magunknak fogalmi kategóriát. Így mindazoknak az állításoknak a nagyrészt, amelyet eddig a világra vonatkoztattak az emberek, a műalkotásra értelmesen alkalmazhatjuk. Pl. hogy minden dolognak megvan a maga célja és a szerepe, a feladata és a szükségessége a világban, azt így mondhatjuk: a művészi alkotásban minden elemnek megvan a maga célja és a szerepe, a feladata és a szükségessége. A műalkotás tehát nemcsak szemléleti helyettese a világnak, hanem egyben *értelmes világ* is. Viszont ha a műalkotáshoz jelzőt nem rakhatunk, olyat sem mondhatunk, hogy ez vagy az polgári művészet. Ilyen nincs, csak művészet van. Ami ma polgári művészet, az már nem művészet.³ Az legfőbb „polgári kísérlet a műalkotásra”. Egy esetben mégis illik a műalkotáshoz a jelző, a történeti elhatárolás jelzője. Ha a mű a történelem folyamán egykor valóban műalkotás, tehát végső szemléleti volt, akkor a kor jelzőjét nemcsak szabad, hanem szükséges is hozzáillesztenünk. „Keresztény művészet”, „primitív művészet”, stb., — mindez azonban nem értékelés, hanem a már valóságos műnek történeti helyének a kijelölése. A „proletár művészet” ma „tisztá művészet”. Ezt a mai tiszta művészetet „proletár” művészetnek csak akkor hívhatja majd a művészettörténet, ha a mai művészi változó meghaladott, s a proletár társadalom teljesen kiforrott és bizonyos fokig meghaladott lesz.

Azt mondtuk, hogy a mű mint puszta, résztelen egész áll szemléletünk előtt. Ez ellen egyáltalában nem szól, sőt éppen ezt igazolja az, hogy egyes versekből igen sűrűn csak egyes sorok maradnak fejünkben, amelyeket aztán különösen szép soroknak mondunk. Mert ennek a két sornak:

„Boldog órák szép emlékeképpen
Rózsafelhők úsztak át az égen.”

(Petőfi)

szintén vannak részei — a vers szavakból áll —. Ezeknek különvalósága azonban végképpen megsemmisül és csak összességük a maga felbonthatatlan (mert különben művésziileg megsemmisülő) egészében él szemléletünkben. Ez inkább arra utal, hogy a *műalkotás a legkisebb elemében is műalkotás*, amint hogy az értekezésnek, amely voltaképpen egyetlen fogalom, a legkisebb eleme is fogalom. Viszont ez annyit jelent, hogy a szó önmagában is műalkotás, hiszen a szó a műalkotás legkisebb eleme. Másfelől azonban a szó szemlélet, a műalkotás pedig fejtegetéseink szerint nem az. Hogyan lehetséges ez? Úgy, hogy a szó tulajdonképpen csak mint *használt szó*, tehát mint *meglevő* szó szemlélet. Gondoljunk csak a forma kettős minőségére! S így kiutat ad az a megfontolás, hogy: ha a szó műalkotás, a használt, a meglevő szó pedig nem az, akkor nyilvánvaló, hogy a *nem-meglevő* szó műalkotás. Minthogy pedig kifejezésünk szerint nem-meglevőről és mégis szóról beszélünk, — a *keletkező* szót kell értenünk rajta. Vagyis a szó a *használatban szemlélet*, *keletkezésében* azonban *műalkotás*. Így a szó a *műalkotásban saját keletkezésének a szerepét játssza*. Mégpedig olyan módon, hogy a költeményben levő összes többi szóval egyszerre keletkezik. A költeményt eszerint úgyis fölfoghatjuk, hogy *egyetlen keletkező szó*, hogy a *keletkező neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységre és végső szemléleti egészbe foglalt*.

A műalkotás folyamata tehát azt mutatja, hogy a szemlélet számára alkot egészet, szemléleti végsőt a nem szemléleti, de valóságos világegész helyébe. Ez ellen nem vethető, hogy végeredményben a tudományos értekezés is olyan forma, amely egyetlen mozzanatban, ti. érvényes igazságában függ össze, szintén mint egész. Mert hiszen ott az összefüggés logikái, vagyis úgy áll fenn, hogy a valóságra csak vonatkozik. A műalkotásban pedig az összefüggés kizárólagosan szemléleti valóság. Azaz nem pusztán logikai, hanem metafizikai; nemcsak fogalmi összetétel, hanem szemléleti folyamatosság, egész és végső szemléleti, amelyből éppen megfordítva, fogalmi felbontás és logikai elemzés útján olyan igazságokra következtethetünk és olyan fogalmat vonhatunk el, amilyenekre csupán az elrejtőző világegész elemzése útján tehetünk szert. Dos Passos regényét mindössze néhány szóval boncolgattuk és mégis miket tudtunk meg belőle! Hiszen itt a szemléletünk elől elsikkadó valóság áll összefogottan rendelkezésünkre! Mégcsak arra a különbözőzésre utalok röviden, hogy a *műalkotás ragaszkodik szemléleti alakjához, ellentétben pl. az értekezésnek szintén szemléleti formájával*. A műalkotás formáján változás nem eshetik anélkül, hogy éppen a művésziség el ne illanjon belőle. Az értekezés formáját azonban számtalan módon szabhatom meg anélkül, hogy logikai egész mivoltán, érvényes igazságában való összefüggésén, fogalmiságán a legkisebb csorba esnék.

³A polgári művészetet művészetnek tartja a polgárság, azaz szubjektív művészet, de objektív nem, azaz egyáltalában nem művészet. A proletárművészet objektív is művészet, tehát valóságos művészet.

A művészi állandó mozzanata ezek szerint azt jelenti, hogy minden korban minden egyes műalkotás mint a világegészet képviselő szemléleti egész jelenik meg. A művészi változó mozzanata pedig az az adott általános és adott társadalmi, amely a korrall együtt változik és amelyből alakul ki az egész. Tehát a változó alkotja az állandó és az állandó érvényesíti a változót. A változó szabja meg az állandó valóságát s az állandó adja meg a változó érvényét. Példásképpen kifejezve: Művet csak úgy alkotunk, ha az alkotás pillanatában fennálló formájú társadalomnak valóságos összefüggéseiből alkotjuk. Viszont ezek az összefüggések csak úgy érvényesek a művön (regényen stb-in) belül, ha egyetlen szemléleti egészet alkotnak és mint végső szemléleti jelennek meg. A műalkotás tehát mindig a szemlélet határán jár. Szükséges, hogy minden egyes vonatkozása elbírja a vonatkozó tudomány, mesterség, szakma stb. képviselőjének kritikáját. És valóban — Balzac César Biotteau c. regényének kereskedelmi, illatszertészeti stb. vonatkozásai szakszerűség szempontjából kifogástalanok a kereskedelem képviselőjének a szemébe. Lelki vonatkozásai ellen a lélekűvár kifogást nem igen emelhet. A társadalomtudós szinte forrásnak használhatja. S a bámészkodó elbámészkodhatik eseményeinek folyásán.

Mindebből következik, hogy akár a művészi állandó, akár a művészi változó mozzanata legyen hibás, a mű rossz, azaz hogy nem műalkotás. Pl. minden ma írt polgári ideológiájú regény azért rossz, azért nem mű, mert nem a valóságos társadalmi, világi összefüggésekből alkotódik, — ilyen vonatkozásai a tudományos kritikát legfőképpen csak részben ha kiállják (pl. nemi lélektani folyamatok tekintetében; azonban még így sem, mert hiszen ezek a nemi lélektani folyamatok a polgári regényekben társadalmi vonatkozásaiktól elvonatkoztatottan, tehát nem valóságosan szerepelnek s így nem alkotnak önmagukban [mint forma] szemléleti végsőt, hanem csak viszonylagosan, csak a korlátolt szemlélet számára jelenhetnek meg szemléleti végsőként). Ezért nem is lehet a polgári ideológiájú munkákból végső szemléleti egész sem, mert hiszen minden öntudatos munkás szemlélete mélyebbre, végsőbbre hatol a polgári ideológiánál. Rossz a művészi változó s a kölcsönös függés folytán rossz a művészi állandó is. A művészi változó nem adja meg a művészi állandó valóságát, tehát művészi állandó létre sem jöhet, — nem műalkotás áll előttünk. A ma írt szocialista irányzatú művek nagy része pedig azért nem műalkotás, mert az észrevett, illetve tudott és felhasznált összefüggésekből, ellentétekből nem alkotnak szemléleti végső egészet, és így a felhasznált összefüggések érvénye elsikkad. Mert a dolgok összefüggése úgy valóságos, ahogyan a világegészet alkotják és minthogy a műégész a nem szemléleti világegésznek szemléleti helyettesít, az összefüggések a művön belül is csak úgy érvényesek, ha szemléleti egészet és végsőt alkotnak. A szóban forgó szocialista irányműveknél nagyobb részt hibás a művészi állandó és a kölcsönös összefüggés folytán a művészi állandó hibája érvényteleníti a művészi változót.

Érdekes példa a művészi állandó változójára valamely népmese elemzése. A táltos-paripa parazsat abrakol. Ez olyan tényállítás, amelynek semmiféle valóságos tény a megfelelője nem lehet. A mű egész. Egész pedig az, ami meghatározza a részeket. Nos, ha ez a rész nem valóságos ténynek az állítása, úgy az egésznek a többi része sem lehet az. Így a táltos ha parazsat abrakol, akkor a patáján sem lehet nyolcvan filléres, szögekkel kovácsolt patkó. Szükséges, hogy a patkó szege gyémánt legyen. Azaz: értéke nem mérhető valóságos életünkben használatos értékmérővel. A táj, ahol a táltos ló megjelenik, csakis selyem fűvel lehet benőtt. Már most akinek ilyen a lova, az bizony nem közönséges ember. De a nem közönséges embernek a dolga, a cselekedete, a története, a kalandja, egyszerűen semmiféle vonatkozása sem lehet közönséges. Tehát abból az állításból, hogy az a táltos paripa parazsat uzsonnázik, művészileg szükségszerűen egész, önmagában lezárt világ keletkezik, — világ, amelynek minden pontja archimedeszi pont. Ennek a világnak a tényei nem valóságos tények, azonban — és ez a fontos — e nem valóságos tények összefüggése valóságos és teljesen megfelel a valóságos világ összefüggéseinek. Tehát éppúgy szemléltethetjük rajta a valóságos világ összefüggéseit, mint a valóságos tények állításából származó művön.

A valóság ellentétei a műben ritmusként szerepelnek. A versköltők élnek a legfőltűnőbb ritmussal, — a versköltők használják a legfőltűnőbb ellentéteket. (Egy hatyru száll fölöttem magasan, Az zengi ezt az édes éneket, Oh lassan szállj és hosszan énekelj, Haldokló hatyru, szép emlékezet! (Petőfi.) Miért? Mert a valóság formás, tehát a valóságnak is kettős minősége van. A formás valóság különbözőneműek folytonossága. Különbözőnemű mivoltára irányul alakító értelmünk és folytonosságához tapad szemléletünk. Ez dialektikusan történik. Mert noha szemléletünk tapad a folytonossághoz és nem az értelmünk, mégis a folytonosságot értjük; és jöhet nem a szemlélet, hanem értelmünk irányul a különböző neműekre, mégis a különböző neműeket szemléltjük. Tehát 1. a valóság folytonossága szemléleti, de mint szemléleti folytonosság, értelmi; 2. a valóság különböző neműsége értelmi (kategórikus), de mint értelmi különböző neműség, szemléleti. Ez a mi esetünkben azt jelenti, hogy a műben, amely végső szemléleti egész, a valóság ellentéteinek, összefüggéseinek ritmust kell adniok, mert különben az összefüggések, ellentétek szemléletisége elsikkad. És más oldalról — a mű ritmusának ellentétét kell az értelem tudomására hoznia, mert különben a ritmus nem valóságos, hanem csak káprázatféle. Márpedig ha a

ritmus nem valóságos, úgy a mű nem lehet egész. Hiszen több dolognak (hangnak stb-nek) egyetlen egészként való szemlélete csak ritmusan lehetséges.⁴ Márpedig minden eddigi tételünk értelmében szükséges, hogy a műben több dolog alkosson egyetlen egészet. De szükséges ez azért is, mert a valóságnak egyszerű egységekre való bontása fikciókhoz vezet, a szemléletet, amelynek jegye a folytonosság, szépszerével megöli és az elmét a formális ismétlés taposómalmába fogja. Az összetett egész azonban megadja a szemléletnek s az elmének egyaránt, ami az övé, azaz hogy csekket ad róla: amannak a folytonosság fejében ritmust, emennek minőségre szóló ellentétet.

A művészi változónak meg a művészi állandónak az összevetéséből értjük meg mindazt a művészetre vonatkozó sok rejtélyt, megokolatlan állítást és tudománytalanságában is helyességgel kacérkodó elvet, amilyenekkel úton-útfélen találkozhatunk. Ilyen pl. az a követelmény, hogy a műnek *újnak* kell lennie; noha Petőfiről tudjuk, hogy nem *új* és mégis, hogy idézőjelet használjak, „gyönyörködünk” benne. Ez a követelmény bizony mindaddig értelmetlen, amíg a művészi állandónak s a művészi változónak a dialektikus viszonyát nem ismerjük. Am ezzel az ismerettel érthetővé válik, hogy Petőfi iránti elragadtatásunkban miért dobjuk ki mosolyogva azt, aki ma Petőfi-szerű versekkel kedveskedik. Hogy e sorokat „Szentegyház keblem belseje, Oltára képed,” miért cseptülnénk le, ha úgy tudnánk, hogy ma írta valaki. S hogy mégis miért művészi mindjárt, ha rájövünk, hogy Petőfi alkotta. Hát először is: e két sor összefüggése teljes. A hiba, ha ma íródik az, hogy ma már nem végső szemléleti, mert a szemlélet meghaladta azt a fölfogást, amely szerint a legnagyobb s a legmagasztosabb dolgok egyike a lélek számára a templom meg az oltár. Pedig e két sorban magasztosak e dolgok, mert magasztos dologról, a honszerlelemről akar beszélni. De a mi szemléletünkben már a honszerlelem sem magasztos, mert ismerjük mind a nép, mind a haza; a lakosság meg az állam; az elnyomott osztályok meg az uralkodó osztályok összefüggéseit. Ez a két sor megszabja a vers összes többi sorát (*a mű világának minden pontja archimedeszi pont*) — és a verset el is fogadjuk versnek, mert akkor, amikor íródott, valóban a szemlélet határán járt. Tudjuk, hogy valóban a szemlélet határán járt, hiszen minden porcikájában benne leljük a polgári átalakulással együtt haladó forradalmár ideológiáját. Mert — polgári forradalomról lévén szó — ne feledjük e két sor dialektikáját sem. Azért hasonlítja Petőfi a keblét templomhoz s a haza képét a benne való oltárhoz, mert úgy a templom, mint az oltár egyidejűleg magasztos és alantas a polgári ideológiában. A két sor dialektikus értelme ugyanis a következő: Ha valamit magasztalni akarok, akkor magasztoshoz kell hasonlítanom. A templom meg az oltár mint hasonlat valami másnak a magasztosságát akarja idézni és nem a sajátját. Általuk éppen e más dolog válik magasztossá velük szemben. Ez a más dolog velük mért magasztosságú lesz, úgyhogy a templom meg az oltár elveszti magasztosságából a föltétlen mozzanatot. Halgassuk meg csak a vers első három szakaszát:

*Tied vagyok, tied, Hazám!
E szív, e lélek;
Kit szeretnék, ha tégedet
Nem szeretnélek.*

*Szentegyház keblem belseje,
Oltára képed.
Te állj s ha kell; a templomot
Eldöntöm érted.*

*S az összeroskadó kebel
Végső imája:
Áldás a honra, istenem,
Áldás reája!*

Már most melyik a magasztosabb, a haza-e, vagy az egyház? Bármelyiket vegyük is a versből, a másikára kell reafognunk. És valóban, a haza meg az egyház képzetét tekintve, áll ez az egész polgári ideológiára. A feudális keresztény társadalomban ezek a sorok még profánok lettek volna. Szemléleti egészként való összefüggésük föl sem ismerődött volna, nem is volt volna szemléleti végső egész, mert hiszen a szemléleti egésznek, mint művészi állandónak a valóságát a művészi változó adja meg, az pedig a társadalmi változóval együtt alakul. Ma pedig költő ezt azért nem költötte, mert a társadalmi változóval együtt a művészi változó is megváltozott s így ha egészként függne is össze, nem volna meg mégsem a valósága. Ma nem a polgári társadalom kezdetén, hanem a végén s egyben a proletár társadalom kezdetén vagyunk és ehhez képest alakult a művészi változó

⁴ Vö. Wundt: Bevezetés a pszichológiába.

is. Ma csak ehhez képest adódhatik meg a művészi állandó valósága és a proletár társadalom mivoltának mozzanata nélkül többé mű nem alkotható.

Egyszóval a műalkotással szemben való értelmes követelmény nem az, hogy új legyen, hanem hogy a valóságos világi (kozmosz) összefüggésekből, társadalmi ellentétekből alkotódjék, mégpedig mint ritmusosan szemléleti végső egész, a nem szemléleti, de valóságos és szintén változó világegész helyébe. Hogy a művészi állandónak meg legyen a valósága és a művészi változónak fennálljon az érvényessége. Aki a művészi állandót, amely a művészi változót érvényesíti, megtalálja, ihletett ember. Ihletett ember azonban mindenki lehet, — a kimondott művész csak abban különbözik tőle, hogy ő sűrűbben és többször ihletett. Viszont a mai és eztánvaló művészi változót, amelyből a művészi állandót meg kellene alkotni; a mai és eztánvaló művészi formát, amely a tartalmától függ; a mai és eztánvaló szemléleti végsőt, amelynek értelme tudományos szemlélettel ellenőrizhető, — csak osztályharcos, proletár szocialista ideológiával lehet megtalálni. Valóságos művet, amely majd fönn is marad, ma bárki csak osztályharcos proletár szemlélettel alkothat. De annak is, aki ma műalkotást akar megérteni és megbírálni, s aki nem akarja Dos Passost Courths Mahlerral egy kalap alá venni, annak is szocialista módon kell szemlélődnie.

*

Jól tudom, hogy ebben az előadásomban a legfontosabb kérdésekre is csak futtában vesztegettem a szót. De nem is lehetett másként. Látnivaló, hogy nem egyetlen kérdést, hanem egész problémakört vetettünk föl. Meg kell hát elégednünk azzal, hogy ha nem is értünk meg mindent végérvényesen, mégis megpillantottuk a művészetre vonatkozó kérdések összefüggését. És fontoljuk meg, hogy a kérdések nem csupán összefüggésükben, hanem önmagukban is haladást képviselnek ezen a kutatási területen. Az elvégzendő feladatok közé tartozik még az ihlet és szemlélet viszonyának alapos kifejtése, nem különben az ihlet meg az értelem formai vonatkozásának elmélyítése is. Ezek azonban csak a főbb feladatok, elannyira, hogy nélkülük a többi, különösen az apróbb és gyakorlatibb kérdések felvetése is lehetetlen. Úgy vélem mégis, hogy a művészet körüli évezredes herce-hurcát és tarka zűrzavart már ezzel a válasszal is nyugalomra sikerül intenünk.

BÓKA LÁSZLÓ ADY-MONOGRÁFIÁJA

Már régen szerettem volna Bóka Ady-monográfiájáról elmondani véleményemet, s hogy most a könyv körül lezajlott vita után veszem kezembe a tollat, talán így is használni fogok az ügynek, és elsősorban Bóka Lászlónak, ha rámutatok ennek a nagyon értékes és sok tekintetben alapvető könyvnek egy pár tévedésére. Valahogyan én még benne élek Ady korában és benne vagyok életében. Így sok mindent pontosabban látok, s ha a tények elmondásában nincs is zavar, félreértés, van a hangvételben, a modulációban, ami sokszor hamis kicsengéssé válik és nem kedvez az ítéletek tisztaságának.

Különbön Bóka László „Ady Endre élete és művei” munkájának még csak első kötete fekszik előttünk, s így végleges ítéletet róla nem mondhatunk. Hiszen az első kötet a fiatal, induló Ady éveit és költészetét ismerteti, kommentálja és analizálja, s nem megy tovább Ady nagyváradi esztendeinél. Inkább Bóka munkamódszerét ismerjük meg a könyvből s azt mindjárt le is kell szegezzük, hogy lelkiismeretesen, komolyan, nagy gondal dolgozza fel s teljesebbé teszi az Ady-mű ismeretét. Új arcát azonban nem kapjuk sem Adynak, az embernek, sem Adynak, a költőnek. Ellenben a szerző igen sok helyen megadja Ady napjainak rajzát, cselekvése indítóit, s a századeleji irodalmi és politikai atmoszférát, ahonnan Ady eredt, amelyben élt, megkapjuk az eseményeket és helyzeteket, amelyek írói és politikai állásfoglalásait megszabták. Az az Ady, akit a magyar olvasó ismer, aki az első világháború előtti idők magyar forradalmi sirálya volt, a sokat támogatott Ady s a vezérként rajongott Ady, még nincs sehol, csak buzog a magyar élet kátlánában, forr, mint a mustból a jó bor.

Bóka munkájának legfőbb érdeme, hogy Ady fejlődésének évről évre, cikkről cikkre, versről verse való emelkedését kihámozza és a már ismert vagy kevésbé ismert adatok alapján megállapítja, hogy Ady nemcsak Párizsnak s nemcsak Budapestnek köszönheti kibontakozását: gondolatai, politikai nézetei, társadalmi szemlélete embriói már tagadhatatlanul ott dolgoztak a debreceni

és nagyváradi újságíróban és költőben, sőt egyes állásfoglalásainak csirái a zilahi kezdő tollforgatóban s érlelődtek a sáros Érdmindszent falusi magányában. Szorgos, gondos kutatás munkája ez, amint Bóka elemzi a fiatal Ady verssorait, alkalmi poézisét, aktuális strófáit és mindezekben fellelő csillantva olyan szavakat, kifejezéseket, gondolatföredékeket, amelyek később kiformálódva, megtisztítva jelennek meg Ady verseiben. Bóka könyvének készülő folytatása hozzá fog járulni ahhoz, hogy Ady költészetét helyesebben helyezzük el az irodalomtörténetben. De vajon e folytatásba begyömészölhető-e teljességében az igazi Ady, amikor itt csak induló esztendeiben érzékeljük az embert és a költőt, amikor a jövő kötetben 1903-tól 1918-ig fog leperegni a korának szellemi vezérévé nőtt költő élete?

Kortársi szemmel nézem és értékelem a könyvet és mivel ismerem a szereplő személyeket és a körülményeket, néhol erőszakoltan ítélem Bóka magyarázatait Ady életére és verseire. Az érdmindszenti szülői ház légkörének rekonstrukciója azonban annyira tökéletes, hogy Ady Endrének sem lenne sok hozzátenni valója. De csóválná a fejét a diák-korabeli „gentry utálatra”, ami sem akkor, sem később nem volt meg benne. Megkritizálta, megszidta a dzsentrit, de nem utálta, sőt igen jól érezte magát körükben, kellett neki ez a környezet, hogy élményeket szerezzen, kíváncsian borozgatott velük, ha nem is merült el társaságukba s nem azonosította magát velük, mosolygósan nézegette őket, mint az Istennek valami különös bogarait.

Az Ady szülők arcképe nagyon hű és találó, de valami túlzást érzek az „ides” intelligenciájának és műveltségének megítélésében. Bár megvallom, hogy mióta ezeket a sorokat először leírtam, Bóka malmára hajtja a vizet egy beszélgetésem nemrégiben Londonban Darvas Simon barátommal, aki nagyváradi szerkesztő korából az „idesnek” egy Ady-kötethez írt előszavát őrzi, amelyet felkérésére együltében, folya-

matosan papírra vetett. Akárhogyan van, maradjon csak Ady Lőrincné annak, aki valójában volt: tisztalelkű, fiát rajongva szerető anyának, eszes, ravaszkodó asszonynak, aki ugyan Ady Endre szavaiból és rapszódikus, őszinte beszédéből ismerte fia barátait, ellenségeit és hódolóit, aki csodálattal adózott a zseninek s meg is bámulta azt, de költészetét felmérni nem tudhatta. Büszkén, nagyon önértzetesen, anyai hiúságtól eltekintve, a saját felmagasztosulását is érezte fiában, biblikusan szólva saját mennybenmenetelét. Ezzel szemben Ady Lőrinc, ha szántott és vetett és a kaszával is neki látott rendet vágni, nem volt olyan, mint „akármelyik paraszt”, egyszerű falusi ember volt, de dőlőfős, zsörtölődő, basáskodó és káromkodó természete mellett pompások voltak észjárása, gondolkodásának furfangos fordulatai s csiszárkodó hajlama dacára sem volt benne a parasztos közönségségből; érdemes volt figyelni minden szavát, mint ahogy a fia tette.

Bóka nagyon helyesen fellelő Ady zseni verseiben későbbi állandóan használt kifejezéseit, fogalmait, jelzőit, eszmétörredékeit. De kár a fiatal joghallgatónak emlékkönyvébe írott soraiban is a halhatatlan Adyt szimatolni. A prédikáló légátus Ady ünnepi beszédeiben sem lehet sejtetni a költőt — hasonló próbaszónoklatot és légációt én is végigcsináltam a zilahi iskolában —, amikor az ünnepi beszédek, ha itt-ott egy-két passzust beletettünk a magunk szájaize szerint, évtizedes hagyományként ismert beszédgyűjteményekből szedtük ki légátusok s így tett Ady Endre is. Ne keressünk tehát Ady-gyökeket ott, ahol nincsenek s nem is lehetnek, amikor a valódiak vannak bővíben és másutt Bóka László is óvatosan választja meg és tanulságosan ki is bányászza őket. A fiatal Ady írásából nemcsak szavakban, de gondolatokban, kifejezésekben, ötletekben, világfelfogásbeli nézetekben is össze lehetne állítani egy Ady-kötetet.

Amikor a fiatal Ady Rácz Gyuri primással, Lingó kisbögőssel húzatta, Bóka szerint a „gentry mulatozások” nótáit, el volt telve a „gentry iránt érzett sértett utálattal és gyűlölettel”. Mindebben nincs egy fikarcnyi igazság. Talán én magam is hibáztam, amikor „Az igazi Ady”-ban túlságosan megláttam a diák Adyban a fejlődő osztályellenetét, ami ha lappangva meg is volt, gyűlöltre nem vezetett. Adynak néhány év előtt elhunyt diáktársa, akivel szemben az önképzőköri elnökválasztáson megbukott, Somogyi Kálmán, kérészemre megírta az Adyval töltött diákéveket, s ebben ezeket mondja: „Hidd el nekem, nem volt közöttünk semmi politikai vagy társadalmi ellentét, nem volt osztálykülönbség az önképzőkörben vagy az osztályban s nem volt demokrata, sem más-

féle párt... Osztálytársaim közül többekről azt sem tudtuk, hogy kik a szülei, milyen családból való, ezt nem kerestük soha, annyira demokratikus szellem uralkodott közöttünk, még az a szegény fiú sem érezhetett lenézését vagy mellőzést, aki a gimnáziumban lakott bent ingyenes szálláson s úgynevezett kegykosztot kapott.” Ne igyekezzünk tehát mindjárt kettősséget látni Adyban, akiben „a jó tanuló dicsősége, és az úrfiúk fölényes fitymáló magatartása különös kettős életformát alakított ki”, aki „nappal az iskola büszkesége, mint a diák, éjjel a zilahi mulatók nótás-boros vendége”. Testileg-lelkileg mindig egy és ugyanaz Ady.

A könyvön végig menve van még néhány észrevételem. Inkább csak mutatóba sorolom fel őket, az anyagot híven megrostálva végig, több is akadhatna. Bóka azt írja, hogy a francia diákok e korban Baudelaire emléken merengtek, aki hasist szívott; Rimbaudról álmodoztak, az oroszok Puskinról s a zilahi diákok a munkási várba zárt diák költő Zsutairól, akinek feje köré az font glóriát, hogy leszűrt mulatozás közben egy debreceni civist. Meg kell védejem Adyt, diáktársait s a kollégáim szellemét attól, mintha költőmintaképpé vált volna ez a Bóka által kiemelt Zsutai, az ő hatását nem lehet fellelni sem Adyban sem önképzőköri társain. De éppen így túlzás, mintha 1896-ban a francia diákok Baudelaire-rel és Rimbaud-val álmodoztak volna. E két költőnek Franciaországban nem volt általános hatása akkor, de még húsz év múlva sem. Mellettem bizonyít, hogy ha felütöm a kis Larousse-t (1910), Rimbaud-t nem lelem fel a történelmi részben, pedig itt megkapom Petőfi Sándort is.

Bóka Ady versein követi és verseiből érteti meg a költő fejlődését. De ami tény filológiaiilag, az mégsem szabja meg az itt-ott elejtett szavakból a költő lényét. Bóka módszerének jellemvonása, hogy kisebb jelentőségű eseményeket, jelenségeket vagy éppen írásokat felnagyít, túlhangsúlyoz és az így alkotott szellemképet akarja az olvasóval elfogadtatni. Az alkalmi poézisban, a bókversekben is megnyilatkozik Ady csodálatos frissége, verselő képessége és mondjuk csak: talpraesett zsenije, de ezek a versecskék mégsem igényes remekművek, csak előlegezett váltók, amelyeket a jövőben kell Adynak beváltania. A fiatal versekben felcsillanó filozofálgatást sem lehet kialakult meggyőződésnek elfogadni. Csak egy példát hozok fel erre. Ady felutazik Pestre, hogy beiratkozzék az egyetemre. A tandíjat elmulatja, Karikás Lajos vendéglős rokonától kér kölcsönt, de ez a pénz is elúszik, Karikással együtt mulatozzák el. Közben Ady verset ír egy szép leányhoz s a vers két

sorából, — „Elnézem ezt az édes arcot, — Valósággá lett lelkemet,” — Bóka messze-
menő következtetéseket von le s azt állítja a
kezdő Ady versére támaszkodva, hogy Ady
az első magyar költő, aki kinőtt a feuda-
lizmus nőkről alkotott felfogásából, tiszte-
lettel és megbecsüléssel ír a nőkről s ez a két
sor talán ennek a szemléletnek első csirája.
Idézi Ady egy másik versét is s ebből azt a
megállapítást vonja le, hogy „a fiatal
huszonnégyéves Ady a férfi nemes szerelmé-
ben, a lány tiszta útjában, a fenséges ön-
tudatában hisz”, mert a pesti út züllésbe
kergette, a fertő, amelybe elmerült, nem
otthona neki. Nem a korhely, eleve züllött
Ady ír szerelemről hazug verseket, hanem a
nemes szerelemre vágyó Adyt kergeti csa-
lódása a korhely, züllött életbe. Túlzás Ady
túlzottsága s túlzás Adynak a nőről való
felfogását erkölcsi és filozófiai magasságba
emelni. Amiért Pesten mulatozott, kirúgott
a hámból, ez még nem züllöttség, s ha a tiszta
szerelmet éneklí meg, ez még nem örökké tartó
életfelfogás és csaknem érthetetlen, hogy
Bóka ezek után azt állapítja meg, hogy kevés
költő családott olyan végtelen, mint Ady.
Nézzük csak, mennyiben fogadhatjuk el
Bóka érveléseit. Az az Ady, aki nagy tiszte-
lettel és megbecsüléssel ír a nőkről, már 1901-
ben megírja „Az én menyasszonyom” versét,
— „Mit bánom én ha uccasarkok rongya...”
A feudalizmus felfogását a nőkről Ady
elvetette, de nem lépett ennek a helyére a
tisztelő és megbecsülés a nő iránt. Ellent-
mond Bóka tételének egy légiónyi Ady vers
s Léldához, Csinszkaéhoz, a kis csukákhoz írott
versei.

Fenntartással kell fogadni azt az állítást is,
amelyben Adynak egy tárcája nyomán a
„modernség”-gel szemben való állásfoglalását
ítéli meg. Egy dolog figyelemre méltó Ady-
nak e tárcacikkében: „Én a részletezés
helyett gondolkodni szoktam a tárgyakról”
— írja Ady. „Ez, — mondja Bóka, a natura-
lizmus elítélése és a realizmus igénye.”
Lehet realizmusé is, de még inkább lírai
egyeniségé és később jelentkező szimbo-
lizmusáé. S tovább menve, az Adyval vitázó és
a modernséget védő Somogyi Endréről azt
írja, hogy e „újságíróvá vedlett gentry
fiúnál” a modernség csak úttörője az újítás-
nak, mint Herczeg Ferencnél, mint Pekár
Gyulánál pályájuk elején, s milyen jellemző
ez, mondja, irodalmi viszonyainkra. Ha
helyes is megállapítása, ezt nem lehet
Somogyi Endre példájára alkalmazni. Som-
ogyi nem volt újságíró, s nem is volt „gentry”
fiú: ügyvédjelölt volt egy pesti irodában,
irodalmilag igen képzett, művelt urbanus
ember, aki Ambrus Zoltánon, Bródy Sándoron,
a „Hét” íróin, nevelkedett, és néhanapján
figyelemre méltó novellákat írt. Sokkal inkább
jellemzőnek találtam volna idézni „az újság-

íróvá vedlett gentry fiú” cikkéből ezt az
akkor még senkitől el nem hangzott jöven-
dölést: „Van nekem egy kedves collégám
ott lenn a vidéken. Egy csupaszképű, borzas
poétafiú, akiből, ha ő is úgy akarja — egyébb
szükségesek még vannak — nagy poéta-
ember leszén egyszer.”

Az a vita, amely Bóka könyve felett
lezajlott, főleg módszere felől adott véle-
ményeket. Én inkább a könyv ténybeli
adataival foglalkozom s annak tévedéseire
szeretném figyelmeztetni az író, mert Ady
életpezíódjaiból, kortársaihoz való viszonyá-
ról s ezenkívül egyes jelentéktlenebb írá-
sainak eszmefoszlányaiból komoly s gyakran
téves következtetéseket von le Ady gondolat-
világának, filozófiai szemléletének s világ-
nézetének kialakulására. Szólásra készlet a
szereplők, a kor szemlencéje vagy éppen a
tényeknek jobb ismerete, mert bármily
csekély tényeknek is megvan a maguk jelen-
tősége, különösen, ha Bóka aprólékosan
felgombostúzi a részleteket. Nála jelentős
dolog, hogy a vidéki lap szerkesztőségében
Ady „beszéli meg” a cikkíróval a cikket. Aki
valaha ezekben a vidéki, szerkesztőségekben
megfordult, még ha azok már a „Nagyvárad
Napló” színvonalán is állottak, tudja jól,
hogy mit jelentettek az ilyen „megbeszélé-
sek”. Azon pedig mosolyognom kell, mikor a
„Debreceni Újság” munkatársai között fel-
sorolja mindazokat, akiknek cikkeit, novel-
láit, verseit, elbeszéléseit a szerkesztő ollója
kinyírta. Mert tudni kell, hogy az illetők
sohasem voltak munkatársak s semmi közülük
nem volt a laphoz. A szerkesztő a fővárosi
lapokból kénye-kedvére garázdálkodott, és
senki sem védte meg sem a magyar, sem a
külföldi írókat a vadorzások ellen. Az írók nem
is nagyon tiltakoztak, mert az utánközlések-
ben népszerűségük bizonyítékát látták. Túl-
értékelés az is, amikor Bóka azt hangsúlyozza,
hogy Ady első cikkében szablonos feladatot
kapott; ugyan milyen mást adhatott volna
neki az a szerkesztő, akinek a lap összeáll-
zása volt a gondja s a lap napianyagának
egy-két helyi cikkel való elevenítése. Így
szúnyogok elefántokká válnak s jelentékte-
len semmiségek, kicsiny részletek zajgásában
elhomályosodnak Ady fejlődésének igazi
döntő fordulatai. Ady útja sok-sok élményből
és sok-sok hatásból van összetéve, éppen
ezért kell kikeresni azokat, amelyek valójá-
ban részt vettek írói és emberi kialakulásá-
ban. Bóka túlozza a debreceni szerkesztő,
Király Péter jelentőségét és nem helyesen
ítéli meg személyét Adyval kapcsolatosan.
Véletlenül eléggé jól ismertem ezt a Király
Pétert: jóindulatú, de kissé karikatúrás
alak volt, túlzó negyvennyolcasságával és
parlagi forradalmiságával csöppet sem hat-
hatott Adyra, amit bizonyít az is, hogy
emlékei között ez a Király Péter nem volt

elraktározva, nevét soha sem említette, amikor pedig debreceni barátai, jogász és újságíró társai gyakran visszajártak kísérteti emlékeiben.

Bóka azt írja, hogy Adyt nem a kenyérkereset hajtja az újságírásra, mert szülei eltarthatnák, míg elvégzi a jogot. Nem volt mindez olyan egyszerű. Rendesen az egyetemre került diákra hárult élete fenntartása, ha szülei valami kis pénzzel támogatták is. Ujjunkon megszámálhattuk azokat a diákokat, akiket módos szülei hazulról el láttak megfelelő pénzzel. Ady már akkor igényes volt, költekező, kocsmázó diák, s mivel már Zilahon beleszagolt a tollforgatásba, semmi sem volt természetesebb, minthogy beállt újságírónak. Ez az újságírás szabadulás volt az egyetemtől, ha robot is, édes robot, mert együttjárt a szabad étellel, kritikával a közéleti személyek, ítéletmondással a társadalom felett. Ezenkívül az újságíró előtt megnyílt a színpad világa, fellebbentek a kuliszák, pajtáskodni lehetett a színésznőkkel vagy éppen szerelmeskedni, kell-e ennél több egy húsz esztendőes jogásznak? Bóka azt írja, hogy Adynak a közéleti siker első grádicsa a szabadjegy volt a debreceni kis vasútra. Az első grádics meg volt már szabadjegy nélkül, amikor tollat fogott és bíráló cikket írt a lapba.

Van sok helyes megállapítása Bókának. Kiemeli Adynak a népszínműről való véleményét (1899), amikor Ady megírta, hogy a népszínmű már „élvezhetetlen” s „igazságot, életet” követelt a népszínműbe, mert „a színpad nem kirkusz-porond s a századvég embere nem kardnyelésen bámuló atyafi”. A „Haladunk” cikkről Bóka is leszögezi, hogy mind erősebb Ady társadalmi állásfoglalása és mindinkább forte és fortissimó törnek elő szavai: „Az egész társadalom befogja a fülét, hogy ne hallja millió nyomorult nyöszörgését, mely kezd összeolvadni a jövő századok megváltást hirdető hatalmas zenéjével.” És pontosan észreveszi a fordulatot abban a nagyon nevezetes és idáig kevesek által méltatott cikkében, — melyet a „Debreceni Főiskolai Lapok”-ba írt Berczik Árpád „Himfy dalairól”. Nagyon igaza van Bókának, amikor megállapítja, hogy a kezdő fiatal újságíró, Ady, kritikája nem csak életművében jelentős alkotás, hanem a magyar kritika történetében is.

Amikor Bóka végigkíséri Ady „hangpróbáit”, sokszor hamis útra téved. Túl komolyan veszi Ady életfelfogását szerelmi lírájában, a születendő nagy költőt nem csak sejteti, hanem demonstrálja és analizseit túlságosan elmélyíti. A „Versek”-ről Bókának az a véleménye, hogy ez a kis kötet szorosabban beletartozik Ady műveinek egészébe, mint ahogy eddig hitték. Tágabb

horizontokat lát általában Ady alkalmi verseiben, ahol vallomásokig jut el. Boszorkányos ráolvasásokkal állítja ezeket, mert az igazi költő — Ady ezekben a versekben alig-alig jelentkezik. A kezdő Adynál — mondottam —, hiába akarja kimutatni Bóka a dühös „úrgyűlöletet”: ez nincs sehol. Éppen így helytelen úgy állítani be Adyt, hogy Nagyváradon személy szerint gyűlölte a Tiszákat. Mindezt a Tisza Lajoska grófról írt versére építeni nem lehet. Ady alappal vagy alaptalanul éveken át Tisza Kálmánban és Tisza Istvánban látta Széll Kálmánnal szemben a magyar liberalizmus s a haladás államférfiait. A Tisza gyűlölet csak tíz év múlva születik s a politikai helyzet élesedésével lesz fergeteges, amint világossá válik előtte Tisza István politikájának végzettsége. Tévedés, hogy a „Szabadság” újságírói „megvetették” Tiszát, ezt semmiféle megnyilatkozásuk nem árulja el, s azt sem lehet karakán módon hirdetni, hogy Ady a „Szabadság”-gal valami vasfüggönyt vont volna maga köré s a „Nagyváradai Napló”-hoz kerülve egyszerre szemben állt a hivatalos irodalommal s szemben állt a Tiszákkal. Nem túlságosan állott szembe, mert mint ismeretes, a nagyváradi irodalmi körtől pénzt kapott és ajánló levelekért és pártfogásért futkosott Tiszához és egy újabban előkerült, Párizsból Tiszához írt levelében arra kérte, hogy hivatalos kultúrattasának neveztesse ki (1904).

Bóka úgy látja, hogy Ady (1900) „a munkásmozgalmat tudomásul veszi, de egyelőre úgy fél tőle, mint a polgárság”, Ady kiábrándult és célja vesztett. Nem tudom elfogadni ezt a megállapítást, sem a következtetést. Mert ha Ady fél a munkásságtól, akkor fél a társadalom átfarmálódásától s akkor nem írja Oroszországról (1900. dec. végén) „Megdöböntő ennek a rejtelmes nagy ködös országnak őseréje”. Ha eloszlik ott egyszer a köd, ez az őserő megindul, mi lesz belőlünk, szibarita nyugatiakból”. És nem írja ezt (1900. jan. 28.) „És nem is mi fogjuk ám a rombadőlt erkölcsöt felépíteni, hanem, egy, a miénknél tisztább, új társadalom.” S nem írja meg (1901. május 22-én) a váradi kanonok sorról az „Egy kis sétat”-t, amelyről Bóka joggal állapítja meg, hogy „az első Ady remekmű”. És azt is megállapítja, hogy ez a cikk már nem a polgárság antiklerikalizmusa egészen. Nem bizony s nem is egészen, sőt egyáltalában nem, mert ebben a cikkben már ott dobol Ady forradalmisága, amikor megírja a kanonok sorról, hogy „lakosai a legmihásznább, legingyenelőbb emberek, és haszontalanul vonják el ezer és ezer éhezőtől a kenyeret”. Ady, aki így ír, már tudja és nem tagadja, hogy ezt a feje tetejére állított magyar társadalmat nem lehet megváltoztatni a munkásság ereje nélkül.

Az Adyt környező világnak jellemzése és leírása néhol meglepően frappáns és a valóságot tükröző. Debrecen légköréből azonban alig kapunk valamit. Nagyvárad atmoszférájának íróilag pompás jellemzésében is van néhol kisebb elcsúszás. Így Nagyváradról, azt olvassuk, hogy Adynak nem lehetett egészen idegen, mert olyan, mint a Szilágy-ság, mint az egész Partium. Ady semmi hazait nem érezhetett a váradi szellemben. Zilah, ahol diákoskodott, a vármegye s néhány állami intézmény hivatalnokaiban, a gimnázium műveltebb, konzervatív érzésű tanáraiban s kisiparos polgáraiban jelentkezett, Érmindszent, a magyar sík felé kacsingató sáros kis falu, besüppedt a maradiságba. Semmi nem volt bennük Várad változásokat kívánó, liberalizmustól duzzadó városi levegőjéből. A haladás, a városodás, a kultúra szomja s a töke jelenségei fogadták itt Adyt, merőben új, izgalmas világ. Az akkori Váradot nem lehet történelmi múltjának ügyes és művészi rekonstrukciójával partiumi arculatává tenni. Idegen, újszerű, ingerlő volt Ady számára és éppen ezzel hatott nagyon serkentően rá.

Bármennyire fontos, szinte döntő volt Adyra a „Nagyvárad Napló” szerkesztőjének, Fehér Dezsőnek barátsága és szerkesztői támogatása, Fehér Dezső semmiképpen sem Osvát Ernő. Adynak feltétlenül többet adott, mint Osvát, akitől Ady nem sokat kapott, sem feltétlen elismerést, sem biztatást s akivel szemben Ady sohasem is olvadt fel. Fehér Dezső nap-nap után anyagi gondokkal küzdő vidéki szerkesztő, aki a megszokott és megtört, sokszor a legsikamlósabb utakon járó üzletezéssel volt képes lapját fenntartani, állandó költéltárcot járva a bankok, vállalatok és változó kormányok pauszálását támogatása között. Ne csináljunk belőle Osvát-féle klasszikus irodalmi szerkesztőt! Becsülte és biztatta Adyt, mert a kitűnő publicista cikkeire lapja tekintélye és prosperitása érdekében szüksége volt:

A MAGYAR SIMPLICISSIMUS

A magyar Simplicissimus első teljes kiadása alkalmából: megjelent a Művelt Nép „Aurora”-sorozat 4. köteteként Bp. 1956. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Turóczi-Trostler József. Fordította Varjú Elemér. A jegyzeteket Benda Kálmán, a képmellékleteket Varjú Domokos állította össze.

Jókai Szép Mikhál című regénye, a XVII. századi Felvidéknek csodálatos rajza 1877-ben jelent meg; a mind szorongatóbb történet sodrából emelkedik ki a tragikus század, a szerteszét szabdalta magyarság vergődése, a zordon szabályokkal körülrerített felvidéki városok, a végvári harcok, a török foglyok, magyar foglyok kálváriája, ez a különös

ezért érezte később lapjára csapásnak Ady Párizsba távozását.

Bóka könyve igen sok mende-mondát, téves adatot megcáfol Ady életéből és írói múltjából. Ezért nézem szigorúbb szemmel tévedéseit, melyekkel új legendák születését teszi lehetővé. Ezért kell Fehér Dezső szerepét is megfosztani a nagyrészt önmaga gyártotta romantikától s azért kell, fenntartással fogadni Fehér Dezső Adyról szóló feljegyzéseinek minden sorát, különösen, ha olyanokat ír, hogy „Ady buzgón olvassa Spencer Herbertet, Nietschét, Lassalet, Marx-ot”, akik némelyikéről Ady sokat olvasott, de könyveikbe s főleg Marxba és Lassalleba alig is pillantott és nem is pillantott bele, nem lévén még akkor megfelelő magyar fordításuk. Józanabb szemmel kellene azt a szerepet is megnézni, amelyet Várady Zsigmond játszott Ady körül. Nála sokkal döntőbb volt a Párizst járt Bíró Lajos befolyása, aki Ady figyelmét a nyugati irodalom, a nyugati politika, a társadalmi fejlődés felé irányította, s aki Ady számára a nyugati műveltséget jelezte.

Bóka könyve az első rendszeres irodalomtörténeti tanulmány Adyról, amely már nem a kortársak szemével néz szét, hanem elfogulatlanul és távlatot kapva foglalkozik a költővel és műveivel, az évtizedek óta elült csatazaj után megtisztult szemlélettel. Annál inkább szükséges, hogy felhívjam figyelmét egyes jóakarató túlzásokra, amelyek felállított tételeinek igazolására elragadják. Keressük meg az Ady-mű eredőit, de ne lássunk sok minden fiatalkori írásában remekművet. Ha a fiatal, Nagyváradról még el nem került, a Panaszusra csak indulóban levő írásaira így elpuffogatjuk a puskaport, mi marad az „Az új versek” Adyjától „A halottak élén” Adyjáig terjedő nagy művekre, amelyek a halhatatlanságba viszik, örökké élővé emelik a költőt?

Böllöni György

kegyetlen világ, amely mintha Magyarországon is, Európában is önönmaga győtrését áhította volna. Jókai regényének csodálandó belső egyensúlya és mértéke éppen abban rejlik, hogy ezt a véres és keserű világot úgy festi, hogy művén átragyog a megértés és humor szép emberiessége. Ebben főként két figurája van segítségére. Az egyik: tudós

Frölich Dávid nagytiszteletű uram, aki nagy tudománya és bölcs latin közmondásai segítségével nevelésszerű leányát, Mikhált a szerencsétlen házasságra s miközben az egész világ tudoraival levelez s mindenről értesül, ami a messizi Indiákon történik, sejtelve sincs, hogy az egyik közeli felvidéki városban mint kerül hóhérekre egyetlen leánya — s éppen az ő apai parancsa miatt. Jókai utánozhatatlan titka, hogyan derülhetünk mégis ezen a tragikus apán. A másik regényalak derűthozó szerepe már nem titok, egyszerű fickó az, mint a neve is mutatja, úgy hívják: Simplex, vagy Simplicissimus. Ő a segítő barát, a jó cimborá Kalondai Bálint, Szép Mihál szerelmese mellett; tréfás fickó ez a trombitás, minden kalandra kapható, a szeretője boszorkány, feltalálja magát a vadindulatú hegyi rablók között is, gyávaságát a csatában ügyességgel leplezi, a török fogságban éppúgy megél, mint Homonnai gróf udvarában. Minden bajon tud segíteni, Kalondai Bálintot is ő lopja ki álarcos komédiázással a menedékhelyről, amelynek ajtaja előtt pedig ott leskelődik a bosszúra szomjúhozó hóhér.

Jókai regényének ezt a két ellentétes természetű szereplőjét az elfutó valóságból emelte a mesének maradandó világába. Frölich Dávid (1600—1648), a „császári matematikus”, valóban a késmárki gimnázium rektora s tudományának híre megjárta a külföldet is. (Ulmban kiadott műve, a *Viatorium*, mint Pukánszky Béla írja, korának egyik legjobban kiaknázott forrásműve, mint kiderül, a Magyar Simplicissimus szerzője, a mi Simplexünk is bőven meríthetett belőle.) Jókai Szép Mihál-jának forrása mégsem ez a derék tudós mű volt, hanem éppen ennek a minden rosszban megforduló, világszavargó Simplexnek egy munkája, az *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus* (A magyarországi és erdélyi Simplicissimus) ahogy röviden neveznék szokták: *A magyar Simplicissimus*. Jókai ezekben az években szenvedéllyel merült el a XVII. században s a források után való kutatások közben került kezébe ez a mű, amelyről jegyzeteiben sűrűn megemlékezik, sőt a regénye során több ízben utal rá. Azt most ne kutassuk, hogy teremtő fantáziája a Magyar Simplicissimus lapjain talált anekdotákból, babonáságokból, történetekből, egymástól távolos eseményekből mint formált egységes történetet s a sokszor teljes egészében átvett részletek mint kapnak Jókai művében új fényt, meggyőző értelmet. Mindezt a magyar irodalomtörténet már rég eléggé részletesen kimutatta.

Bármennyire ismertük azonban a Magyar Simplicissimus Jókaira való hatását, maga a mű mind ez ideig teljes egészében nem kerülhetett a magyar olvasóközönség elé. Mind-

egyik kutatónk, aki ezzel a könyvvel foglalkozott, hangoztatta, hogy mennyire fontos lenne ennek a számunkra forrásértékű munkának a kiadása, de csak odáig jutottunk el, hogy Turóczi-Trostler József, aki maga is több ízben írt a Magyar Simplicissimushoz fűződő kérdésekről, egy igen kedves ifjúsági átirást készített belőle. Céljának megfelelően a Magyar Simplicissimus sok jellemző vonását le kellett törölnie, így egy sereg nyersességet, vaskosságot, egyes helyeket ki is hagyott, másutt betoldott s ezért maga sem nevezi fordításnak munkáját. Ezért aligha lehetünk elég hálásak a kiadónak, hogy ezt a nagy adósságot végre törlesztette, s hálásak lehetünk Turóczi-Trostler Józsefnek, a kitűnő tudósnak, aki ismét visszatért régi kutatásainak egyik kedves témájához és gondozta a kötet kiadását s kitűnő bevezető tanulmányával útjára bocsátotta. A legkülönbözőbb művelődéstörténeti stúdiumok hasznát veszik ennek a műnek, hiszen e réven nemcsak a XVII. századi magyarság és a hazánkban élő nemzetiségek életéről, etnikai jellegéről értesülünk, hanem a külföld, a németiség e korbéli magyarságképét is kiolvashatjuk soraiból. Joggal nevezhetjük hát a XVII. századi magyarság szemlélet egyik neves forrásának, minden regényes vonása ellenére is. Nem véletlen, hogy a mű e jellegénél fogva Turóczi-Trostler József bevezető tanulmányában elsősorban Európa történetileg mindegyre alakuló magyarság-szemléletének kérdéseivel foglalkozik.

Az *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus* 1683-ban jelent meg először, a szerző nevét, mint erre később sor kerül, a barokkosan kanyargó címben megegyező nyomtatékkal külön is előkerülő *Dacianischer Simplicissimus* *DS* betűi mögé rejtette. (Könyvét valószínűleg Boroszlóban nyomták, a következő évben már második kiadásra került sor, ami sikerét bizonyítja, 1854-ben I. Chr. Seiz magyarellenes bevezetőjével jelenik meg, kiadják németül is ifjúsági formában, majd 1923-ban egy fakszimile kiadás újra felhívja rá a kutatók figyelmét.

Mint már a címe is utal rá, a Magyar Simplicissimus szervesen beletartozik az európai regénytörténet egyik legjelentősebb áramlatába, az úgynevezett *picaro*-, kalandorregények sorába s nevét a műfaj XVII. századi legjelentősebb képviselőjétől, Grimmelshausen „*Abenteuerlicher Simplicius Simplicissimus*”-ától kölcsönözte. Ezek a kalandorregények az „*estilo picaro*” művek, ahogy spanyolul nevezték, közvetlen példákat a híres lovagregényektől nyerték, az *Amadis de Gaula* és társai voltak a minták, azok a regények, amelyek a jó *Don Quichote* fejét is megzavarták Cervantes szerint. Kalandvágy és társadalmi kritika feszítőerői közt alakul az európai regény s Grim-

melshausen Simplicissimus-a valósággal egyik jelképe lesz ennek a kalandhajlamnak, a menekülésnek a kötött társadalmi rendből. Grimmshausen műve a XVII. századi német irodalom egyik remeke, s nem hiába állítják Cervantes, Lesage mellé: a harmincéves háború vad verengzései közepette hányódók hőse, Simplicissimus, kalandjai robinsoniak s a regény végén mintha már átsapna a kalandból a másik pólus, a társadalmi bírálat világába, keserű fintora: a hős nem kívánczik vissza távoli remete életéből, a holland kapitány csak élettörténetét tudja hazahozni. Grimmshausen regénye egyszerre jelentett lázadást a konvencionális barokk pásztori s gáláns udvari regénnyel szemben, s ugyanakkor az élet véres kalandjai között hányódó Simplicissimus alakjában az európai ember egyik típusának jelképét teremti meg. Hogy mennyi eleven erő rejtett az Simplicissimus alakjában, s mily igényekre felelt, azt nemcsak az bizonyítja, hogy Grimmshausennek folytatnia kellett a simpliciusi regényeket, hanem az is, hogy a Simplicissimus valósággal eleven, létező figura lett, s hatására mindenütt elkezdtek efféle regényes kalandorozatok, majd a műfaj alakulásával együtt útleírások, nemzetképek kalandori regények köntösébe bújtatva. Ebbe a divathullámba tartozik a Magyar Simplicissimus is, alapötletét, szerkezeti gondolatát így kölcsönzi Grimmshausentól a francia s egyéb Simplicissimusok módján.

Alig tizenöt évvel Grimmshausen művének első kiadása után jelenik meg a Magyar Simplicissimus. Hőse már nemcsak a kalandok elveszejtő árjában úszik, bár épp elég hányattatáson megy keresztül, hanem ugyanakkor élesszemű, kissé ironikus megfigyelő is. A kalandor mintha közben néprajzi, tájrajzi s művelődéstörténeti vázlatokat készítené, politikai megfigyeléseit jegyezné. A mesemondó itt valóban történetíró is egyben. Ez a sajátosság, amelyre a regény lazulásra mindig kész szerkezete annyira alkalmas, teszi számunkra maradandóvá a Magyar Simplicissimust. Magyarország ebben az időben a német fantázia számára az egyik leggazdagabb terület. Az országot a legkülönbözőbb kalandorok s utazók árasztják el, s tudósításaik (nem egyszer torzításaik) révén tán egyetlen században sem írtak annyit a magyarságról, mint a XVII. század zaklatott éveiben.

Ilyen kalandorként sodródik Magyarországra, a Felvidékre regényünk hőse, mint kiderül írójá is, de ez a kalandor igazán az ártalmatlanok közül való, majdnem olyan rokonszenves, mint Jókai regényében. A regény úgy indul, ahogy az ilyen picaroregényeknek indulnia illik: a sziléziai Boroszlóban korán árvaságra jut a szegény

Simplicissimus s részvétlen, szigorú rokonaihoz kerül, honnan csínytevésai s a kegyetlen bánásmód miatt sodródik a kalandok ország-útjára. Szabályos regénykezdet, így indul a híres spanyol csavargóregény, a Lazarillo de Tormes, a simpliciusi művek serege, de így kezdődik a kítőnő magyar csavargóregény, Tersánszky Józsi Jenő Kakuk Marcija is. Gyermekkorát tolvajlások, apró gazságok, mód felett való éhezés, verések tarkítják, rokonai halála után árвахázba jut. De a mi Simplicissimusunkban erős az akarat, nem akar megfenekleni városának sekélyes életében. Egy lengyel nemes mellé szegődik, írnoka lesz s ura jóvoltából nemcsak továbbképezheti magát, hanem egyre gálásabb kalandokba keveredik. A kalandok azonban kezdenek mind kellemetlenebbek lenni s amint már szokásos, ajánlatos újabb ország után nézni. Ez az új ország Magyarország. Vándordiákokkal együtt érkezik hazánkba s mindjárt útjuk elején egyik veszedelemből a másikba esnek: a határokat rablók állják el, Késmárk kapuja előtt garázda katonák fordítják a vizes árokba s bizony holtfáradtan, csuromvizesen dől pihenőre az első magyar városban s még örül, hogy a bőrért megmenthette. De azért másnap már bekopogtat Frölich Dávid uramhoz, hogy lábainál a természettudományokat megösmérhesse.

Immár mindketten jóbarátaink Jókai Szép Mihályjából s nem is lenne érdemes itt részletesen elsorjázunk Simplicissimusunk további kalandjait. Jókai megírta regényében mind, a tátrai kalandokat éppúgy, mint a török fogságba esést, a végvári harcokat, a hóhér szerelmi történetét, a hegyi rablók között töltött fogvácogató órákat. A könyv mai értéke számunkra nem annyira kalandjaiban van, hiszen mindezt nem egy pikareszk regény sokkal gazdagabban s egyenletesebb formában adja elő, hanem, mint már említettük is a XVII. századi magyarságról adott részletező, eleven leírásában.

A kalandregényre áhítózó olvasó tán hamarosan abbahagyná olvasását, a magyar múlt kutatója annál nagyobb érdeklődéssel forgatja lapjait. Ha vázlatosan is, a magyar nép XVII. századi életét ábrázolja a Magyar Simplicissimus. Jöszemű, élénk, rokonszenvező megfigyelő, véleményeit nem vezetí rosszhiszemű elfogultság s ha — korának általános irodalmi gyakorlata szerint — nem is egyszer a valódi élményét is irodalmi formulákkal, másnunnan átvett konvenciókkal fejezi ki, tudósításainak, megjegyzéseinek egy jó részétől a személyi átéltségnek hitelét nem vonhatjuk meg. A magyarságról szeretettel emlékezik meg, érdemes idéznünk szavait, hiszen ebben az időben nem egyszer az idegen vélemény inkább torzkép volt a magyarságról, semmint a valóság:

„Ennek az országnak a népei nem olyan dölgyösek mint más nemzetek. Nem cserélik oly könnyen az öltözetüket mint a többi népek. Megmaradnak ösrégi szokásaik mellett és ellenségei mindennemű újításoknak. A háborúra hajlandóságuk van és könnyen vetik kockára az életüket. Erkölcseikben és az érintkezésben udvariasak, ellenben a túlságos bírálgatásnak ellenségei. Kemény természetűek. Inkább durva, mint finom ételeket esznek. A ruhában szeretik a vörös, fehér, zöld, halvány- és sötétkék színeket. A nők nem csúnyák; tisztességes és tetszetős öltözetben járnak, amely soha nem változik. Ékszerikkel kellettén túl nem pompáznak s többet nem hordanak, mint amennyi kit-kit megillet. A férfinép is jó természetű; szeretik a nagy bajszot, de nem a hosszú haját; ... aki ebben az országban magyarnak született és csak ezen a nyelven beszél, bármilyen felekezethez tartozik is, szívében a kálvinizmusnak hódol, akárhogya is tagadja különben. Nem is lehet őket egykönnyen más hitre kényszeríteni, amellet kitanatnak egész a halálukig és ha erről van szó egyáltalán nem, vagy csak igen kevésé írtóznak a legkegyetlenebb kínoktól.” (97—98. l.)

Ez a baráti hang vonul végig egész könyvén a magyar népről szólva. Ha a néprajzi anyagát rendszerezni akarnánk, akár egy kis listát kellene felsorolnunk: az egész művét áthatja ez az etnográfikus jelleg. Egyik erőssége a magyarországi népcsoportok etnikai karakterének megfigyelése s rövid, gyors, találó vázlatokban való megragadása. A magyarságról, a horvátokról, a szlovákság különböző csoportjairól, a hazai németsegről, a románság életéről mind-mind kitűnő képet fest, egy-egy kanyargó, zsúfolt mondatában sokszor egy egész életforma jellegzetes vonásait is süríteni tudja. Jó szeme van a társadalmi jelenségek megfigyelésére is — hiszen egy vágáns kalandornak elsősorban jó gyakorlati pszichológusnak és szociológusnak kell lennie! — észreveszi a nemzeti életforma jelentkezését nemzetiségeinknél, hiteles rajzát adja a jobbágyi és nemesi életforma érintkezésének, erdélyi útjával kapcsolatban rámutat a magyar nemes és jobbágy között való közvetlenebb viszonyra s a társadalmi osztályok szokásait mindig híven rögzíti.

Az már hozzátartozik az efféle művek jellegéhez, hogya a vándor az idegen nemzet szokásait is figyelje s mesemondásába beleszője az álmélkodó otthoniak gyönyörűségére. Így a Magyar Simplicissimus is értékes megőrzője, első forrása marad nem is egy ősi szokásunknak. Már Ipolyi Arnold s utána a magyar táncokról szóló monográfiájában Réthelyi Prikkel Marián is kiemeli, hogya a Magyar Simplicissimusban előforduló halot-

tas táncleírás milyen értékes adalék a magyar táncok történetében. De ugyanilyen értékesnek tekinthetjük egyéb szokásleírásait (például a kassaiakat), amelyeknek analógiáit a magyar hagyományban a későbbi kutatás másutt is föllelhetette, a hiedelmekről, boszorkányozásról adott közléseit, amelyek nemzetközi hiedelem-összevetésekre is alkalmasak. Emitt a magyar Alföld gazdasági néprajzához szolgáltat adalékokat, másutt falucsúfoló szokások, ragadványnevek lejegyzésének örülhetünk, megfigyeli a nemzetiségi viseletek eltéréseit, valamint a jómódnak a viseletben való tükröződéseit, a betyárok viseletének leírásában nem egy olyan részletre találhatunk, amelyet például Györffy István a szilaj pásztorok viseletével kapcsolatban ír le. A nemzetközi folklórban ismert trufa mellett Szent Lászlóra vonatkozó magyar legendákat is lejegyzett. Mindez arra vall, hogya a magyar történeti néprajz becses forrásműve.

Hogyan végződik a mi Simplicissimusunk magyarországi kalandos pályafutása? Nyugvópontozt ért tén? Hogyan is érhetne? A kalandorok az ilyen picaro-regényekben úgy búcsúznak tőlünk, hogya szorongva várjuk a még fondorlatosabb történeteiket. A Magyar Simplicissimus is ragaszkodik ehhez a hagyományhoz, amelyet különben az ilyen regények újabb típusa, a detektív-regény is bevett formulaként használ. Tehát Simplicissimus erdélyi urának halála után Barcsay Ákos kíséretében újabb kalandorútnak indul s Konstantinápolyba jut, ahol megbetegszik s urától elválva egy görög kereskedőnek házában marad vissza. Itt készül további útjára Egyiptomba, Arabiába, Törökországba. Ez újabb kalandjainak elmondását ígéri a Magyar Simplicissimus. Tudjuk, hogya könyvünk szerzője ezt az ígért második művét, — laposabb az előbbinél — el is készítette, ez a *Türkischer Vagant*, de ez az önéletrajzi regény is folytatódik egy harmadik kötetben, a *Simplicianischer Lustig-Politischer Haspel—Hanns*-ban s ígér egy negyedik kötetet, amelyben oroszországi és északi útjáról számolna be. A szorgos kutató ennek a negyedik műnek már csak a címét ismeri: *Der wunderlicher Glück—Sucher* lett volna e bizonyára meg sem jelent műnek a címe. Íme, így fut utazó kalandorunk az elfutó tájak után.

Ez a szerkesztési elv természetesen leleplezi a Magyar Simplicissimus belső formáját, mondanivalóinak természetét is. Mint több ízben utaltunk is rá, a szerzőnek nem is annyira a regény mesei mondanivalója a fontos, hiszen ezt könyvének zilált, mozaik-szerű szerkesztése is elárulja, hanem inkább a változás és a változásokban megragadható, ábrázolható valóság, a táj, a nép, a művelődés és politikum kissé anekdotizáló,

kissé regényesített előadása és az a vallo-másszerű, önéletrajzi közlés, amely egysége-síti, összefogja a könyv anyagát. A barokko-san terhelt mondatok, a sok konvencionális nyereség mögött úgy érezzük sokszor, hogy egy okos, kissé ironikus tekintet figyel bennünket, varja a hatást és örvend.

S itt vetődik fel az a kérdés, amely a névtelen szerző kiletét is megbolygatja: vajon személyes élmények vagy pedig pusztán irodalmi konvenció, könyvekből kiillózott és összevarrogatott részletek állnak-e a Magyar Simplicissimus mögött? A legutóbbi időkig, H. J. Moser kutatásaiig, ugyanis a Magyar Simplicissimus szerzőjéről mit sem tudtunk, csak találgatásokra voltunk utalva. Az eleve valószínűnek tetszett a kutatók előtt, hogy a regényt német szerző írta, vélhetőleg boroszlói születésű. Groch Román, aki Magyarországon először foglalkozott részletesebben a Magyar Simplicissimussal, Gervinusnak Grimmelshausenre vonatkozó megjegyzéseire támaszkodva úgy véli, hogy a Magyar Simplicissimus élményei a valóság-ból, átélésből sarjadtak s még tévedéseit is hiszékenységgel magyarázza, s ismeretei-nek helyenkénti fogyatékoságából. Vele ellentétben Turóczi-Trostler József régebben éppen azt hangsúlyozta, hogy aligha hihetünk a mű önéletrajzi értékében.

Úgy tetszik azonban, hogy Turóczi-Trostler gondos s nagy filológiai apparátust meg-mozgató tanulmánya nem döntheti meg azt az alapvető érzésünket, hogy a Magyar Simplicissimus szerzője elsősorban is szemé-lyes élményeiről beszél. Hogy a könyv szer-zője nyilván járhatott az általa leírt felvi-déki, máramarosi, alföldi és erdélyi tájakon azt nemcsak a művében előforduló magyar szavak, fordulatok, sőt magyar mondatok is bizonyíthatják, hanem egyéb jellemző vonások is. A kutatás ezért fordult abba az irányba, hogy ki is lehetne a könyvben leírt élmények átélője s egyben megírója? Siklóssy László egyik tanulmányában bebizonyítani véli, hogy munkánk szerzője id. Buchholtz György szepesmegyei ágostai evangélikus lelkész és prédikátor (1643–1724) lenne s bizonyítani igyekszik a könyv életrajzi jellegét is. Okfejtése azonban nem volt meggyőző. Hans Joachim Mosernek, a ki-tűnő német zenetörténésznek sikerült a mai tudásunk szerint végérvényesen megoldani a Magyar Simplicissimus szerzőségének a kér-dését. Magunk a negyvenes évek elején egy tanulmányunkban már elismertük Moser eredményeit és ma is azt hisszük, hogy azok egyes részletkérdésektől eltekintve lényegük-ben vitathatatlanok, amint nemrégiben is olvashattuk Barna István történeti tanul-mányában (Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára. Budapest 1953.: 495 kk.) zenetörténészeink is elfogadják ma már

Moser megállapításait. Úgy látom, hogy régibb álláspontjával ellentétben kitűnő tanulmányában Turóczi-Trostler József is hajlandó elfogadni Moser tételeit, bár néhány ellenvetését most is hangoztatja. Azt hiszem azonban, hogy Turóczi-Trostler hasznos figyelmeztetéseinek mérlegelése mellett is ezt a kérdést ma már lényegében eldöntöt-tnek tekinthetjük. Moser bravuroso detektív-munkával fejté meg a rejtvényt, leplezi le az anagrammák, betűrejtvények mögött buj-káló szerzőt: Daniel Speert.

Tudjuk, Grimmelshausen is anagrammák mögé bújt el: szégyelte nagyszerű művét s csak a modern német filológia fedte fel szerzőségét. Ugyanilyen fogásokkal élt Daniel Speer is, aki a Magyar Simplicissimusban a külön kiemelt Dacianischer Simplicissimus kezdőbetűi mögé rejtette el nevét, egy másik művében például, egy quodlibetben (zenei egyveleg, különösen a XVI–XVII. század-ban divatozó zenei műfaj) Asne de Riple anagrammája mögé a teljes nevét is odalopja. Ez a játékoság, minden művében valami-lyen formában megteszi, kordivat s nem egyszer óvatosság, kényszer. Moser nehéz munkával összeállította munkáit, leleplezte módszerét, művei között megtalálta az összefüggéseket s kutatásai óta tudjuk, hogy a Magyar Simplicissimus szerzője valóban járt Magyarországon s ha élményeit a simpliciusi műfaj adódó keretei között s nem egyszer irodalmi elődöket követve mondja el, azokban igen jelentős rész az önéletrajzi jelleg, a személyesen gyűjtött tapasztalás.

Ha nincs is módunkban most annak a filológiai mestermunkának a fordulóit követ-ni, amelyeken át Moser eljutott eredményei hez, érdemes megismerkednünk legalább vázlatosan a Magyar Simplicissimus szerző-jének, Daniel Speernek életével. A régibb adatok szerint 1620–1625 körül születhe-tett Boroszlóban, a valószínű azonban az, hogy 1636-ban született. 71 éves elmúlt, amikor Göppingenben meghal. Kalandos, nyugtalan az ifjúsága, bizonyára ezek az évek esnek a simpliciusi kóborlásokra Magyar-országban, Keleten s szerte Európában. Nyugtalan szelleme hazájában sem hagyja majd békén. 1675-ben céhbeli városi zenész lesz Göppingenben, 1680-ban kántor és segédoktató az ottani latin iskolában. Később, 1688–1689-ben a kormány intézkedéseit támadó röpiratai miatt börtönbe is kerül s csak vagy másfél esztendő múltán szaba-dul feleségének közbenjárására. Műveiből kiderül, hogy mint a württembergi ezred története kerül Magyarországra nyelvvis-merete és helyzettismerete révén. Magyaror-szági kapcsolataira seregestül sorolja fel Moser a meggyőző érveket s az is be-bizonyosodik, hogy a kiadott dallamai közt szereplő magyar tánczenét, ez a zene a

kor magyar virginálkönyvein kívül másutt sehol sem került elő, itt hallhatta csakis hazánkban. Ez és még egy sereg hasonló érv bizonyíthatja, hogy három simpliciusi műve s köztük a legértékesebb, a Magyar Simplicissimus valóban önéletrajzi részletekkel és személyes élményekkel telített mű. Moser szerint e kötetek a sokoldalú barokk zenésznek nemcsak narratív önéletrajzát adják, hanem valósággal lelki fejlődésrajzot is nyújtanak, mint fejlődik az elhagyott gyerekből, haditrombitásból, dobosból megkomolyodó városi muzsikussá, kántor s író. Egyéniségében ugyanazokat a vonásokat fedezi fel, mint amiket könyvének hőisében, a mi Simplicissimusunkban az olvasó is felfedezhet. Kedvességét, ötletességét, gyors megfigyelőképességét, ironiára való hajlamát, vándorlókedvét s poétai fürgeségét emeli ki s vándorló énekes elődjéhez, Oswald von Wolkensteinhez hasonlítja, aki ugyancsak sokat mesélhetett volna fogságának keserű élményeiről.

Daniel Speernek, az elfeledett barokk zenésznek köszönhetjük tehát a XVII. szá-

zadi magyarság egyik legbarátibb képét. A magyarságról az elmúlt századokban s a mai megnehezült jelenben is annyi torz és hamis kép került forgalomba, hogy kalandos életére csak szeretettel gondolhatunk. Ha műve nem is mindenben egyezik önmagunkról alkotott szemléletünkkel, ha tévedései is vannak, jószándékú és hasznos írás. Hálával idézzük tehát kusza életét, kalandori egyéniségét: a Magyar Simplicissimust.

Befejezésül ismételtelen kifejezést kell adnunk örömeinknek a teljes Magyar Simplicissimus megjelenésén. A Nemzeti Múzeum elhunyt érdemes főigazgatójának, Varjú Elemérnek sokáig kéziratban lappangott posthumus művét veszi itt az olvasó. Tagadhatatlan, a fordítás néhol kissé merev, nehézkes, de ez nem feledtetheti velünk munkája érdemét, fordítói gondosságát, megbízhatóságát. Turóczi-Trostler József szép tanulmánya, Benda József pontos jegyzetei és a szerencsés kézzel megválogatott metaszetek könyvkiadásunk egyszerre szép és hasznos kiadványává avatják e művet.

Ortutay Gyula

EUGEN JEBELEANU, A KÖLTŐ ÉS MŰFORDÍTÓ

Jebeleanu a költő

Bátran elmondhatjuk, hogy nem akad külföldi író, aki többet tett volna a magyar irodalom megismertetése és megszeretése érdekében, mint Jebeleanu. Petőfi, Ady, József Attila és Radnóti Miklós költészetének tolmácsolója s a magyar—román barátság régi meggyőződéses híve. Neve nem ismeretlen nálunk sem, hiszen néhány költeményét Jékely Zoltán, Rákos Sándor, Polgár István fordította,¹ ismertetést is olvashattunk róla Hegedűs Géza tollából.² Az utóbbi években többször járt hazánkban s benne a nagyműveltségű író, a magyar irodalom alapos ismerőjét, régiségtani szakembert s népünk őszinte barátját ismertük meg s zártuk szívünkbe.

Jebeleanu írói pályája — M. Beniuc, M. Banuş, és mások tevékenységéhez hasonlóan — a harmincas évekbe nyúlik vissza. 1911-ben született Cîmpinăţu tisztvisele családból. A városka festői környezetben fekszik a havasalföldi síkság és a Kárpátok déli lejtőjének találkozásánál. Lakosai túlnyomórészt az egész vidéket behálózó kőolajforrások termékeinek finomításából élő munkások. Az egyik mór stílusban épült villa homlokzatán látható „Júlia” felírás ma is hirdeti, hogy itt lakott a neves román író, történész és nyelvész, a dinasztia bátor-

hangú bírálója, Bogdan Petriceicu Haşdeu. Néhány kilométernyire a várostól, a hegyek között emelkedik a doftanai börtön, amely oly szomorú hírnévre tett szert a román munkásmozgalom történetében.

Fejlődésének fontos állomását jelentik a brassói középiskolában töltött évek. A háromnyelvű város a magyar és német nyelv elsajátításán keresztül a más nyelvet beszélők iránti szeretetet is beleoltja az ifjúba. Már ekkor kezd fordítani Petőfi költeményeiből s előkészületet tesz a Rilke fordításához, Heinrich Mann méltatásához. A bukaresti egyetemi évek látóköre szélesítették, műveltségét gazdagították. Jogi tanulmányainak elvégzése után teljesen az irodalomnak szenteli életét. Tízennyolc éves korában jelent meg Verőfényes kolostorok — Schitru cu soare c. verseskötete, majd három évve ezután (1932) újabb kötettel jelentkezik, mely Szívek kardcsapások alatt — Inimi sub săbiu címet viseli. Az ifjú költő a szürrealizmus fegyverzetében lép a porondra: a csillagok korcsolyáiról szól, a barackról, melyben dalok hálnak el az erdő bozontos hajtáról, a csend balettlépteiről. Mäskor meg a vizek és az ég szízi tisztaságát, a gyémánt vakító szikrázását énekl meg s Minulescu-hoz hasonlóan a középkori lovagok világába

¹ *Román költők antológiája*. Szerkesztette Köpeczi Béla és Vas István. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1951. 218, 219. — Csillag, 1953. 461.

² Csillag, 1956. 189.

vezet el. Nem egyedülálló ez a befeléfordulás, hiszen a korszak jó néhány költőjének látóhatárát beárnyékolta az akkori társadalmi rendszer. Művésze a formának s verseinek hatásosságát tájfestő képei, finom hangulati elemek s sűrűn előforduló belső rimeik (munți-crunți, rași-pași, prins-aprins) emelik.

Tevékenysége e fázisában az útkeresést nemcsak a formabontási törekvések jelzik, hanem az elégedetlenség, a parasztfelkelések hőseire való emlékezés: kezük ökölbe szorul ütésre készen s fejük a hegyekig emelkedik.

Világnézeti fejlődésének fontos szakasza az 1931—1937 között kifejtett publicisztikai tevékenységében fogalmazódik meg. Ebben az időben egész sereg folyóirat bukkan fel, a Pegazus — Pegas, Kristály — Cristalul, Diszkoszvető — Discobol, Szabad Szó — Cuvintul Liber, Ma — Azi és mások. A munkatársak közül (V. Cristian, M. Grigorescu, Dan Botta, V. Gheorghiu, A. Holban, Horia Stamatu) E. Jebeleanu válik ki, mint akinek cikkei a következetesen demokrata író és harcos humanistát mutatják. Némreigen megjelent kötete³ — amely ekkor írott cikkeit, tanulmányait is tartalmazza — a korjelenségek komplex sokrétűségét egyseges keretbe foglalja, Jebeleanu bátor, kritikus, a hatalmasokkal szemben álló magatartásával egyetemben. A cikkek nagyjából három témakör köré csoportosulnak, a tömegeket sújtó nyomorral, a kisebbségi kérdéssel foglalkoznak s a költőnek az elnyomás elleni harcát tükrözik. A nyomort ecsetelve a társadalom széles körképét vázolja, munkásgyermekkel, akik öltözet hiányában nem tudnak iskolába járni, a munkanélküliség egyre növekvő arányait tárja fel, megemlékezik arról, hogy három bányászgyermek éhenhalt, a népbetegségek pusztításáról ad hírt, a sztrájkolni szándékozó tanulókkal való együttérzését fejezi ki, akiknek a fizetése egyre csökken az áldozati adók miatt. Az erdélyi kisebbségek helyzetét méri fel s harcuk helyes útját az etnikai elkülönülés mellőzésével, az elnyomás és kizsákmányolás elleni közös küzdelemben jelöli meg, széles demokratikus front kialakításáért száll síkra. Támadja a liberális és parasztpárti politikusokat, a furor teutonicust s Heinrich Mann Gyűlölet c. regényét ismertette elítéli az Einsteint, Max Reinhardt, Thomas Mannat száműző hitleri parancsuralmi rendszert.

E korszakban Jebeleanu költői magatartására igen jellemző a Lázadás — Revoltă c. költeménye (1934), amely a fennálló állapotokkal szembeni elégedetlenséget fejezi ki:

*Lázadok önmagam ellen, hogy eddig tűrtem,
Erre az országra, hogy türelme el nem vész,*

*A hurok már torkomat fojtogatja,
A dőreség igába hajt s emészti.*

Ez az elégedetlenség a nyílt lázadásra való ösztönzéssel párosul: a harci lovakon vágató bosszúálló harcosok úgy vágják majd az ellenség fejét, mint aratók a búzakalászokat.

Az 1940—1944 közötti időszakban a költő elégedetlensége egyre terebélyesedik, mind élesebb hangvétellel emeli fel szavát a megoldatlan társadalmi kérdésekben. Ekkor írja Az ő daluk — Cîntecul lor (1942), Vég—Sfîrsit, Kell—Trebuie (1943) c. költeményeket. „Az ő daluk” a gazdagok és szegények antagonizmusának a román irodalomban hagyományokra visszatérítő (Bălcescu, Boliac, Eminescu, valamint a Contemporanul költőinél is előforduló) tematikáját tárgyalja gazdag hangszerelessel; a szegényes rongyokba öltözött nincstelenek s a drága bundákban hivalkodó gazdagok ellentétét állítja élénk s a költemény fináléja a jövő fátylait kívánja levetni: míg szegényes ételünk fogyasztjuk, várjuk, hogy majd egyszer megharsan a trombita, melynek hangjára leomlanak a becsuln falak.

A felszabadulást közvetlenül követő időkben — a korszak lezáró—nyitó jellegének megfelelően — Jebeleanu költészetében még visszajárnak a múlt kísértetei. Amit nem lehet elfelejteni — Ceea ce nu se uită c. költeményében (1945) a költő, mint „a salakszázad szemtanúja” képzletbeli tüntetést vezet, a rongyos cipőjű, kopott ruhájú tömegek élén az egykori elnyomók ellen vonul:

*Mert én vagyok az, ki helyettetek is
Balta akar lenni, emészto tűz,
Avagy bosszúállásra indult erdő.*

Ez a költő-váteszi magatartás, az íróprófétai elhivatás a költészet erejébe vetett hittel párosul az Új dal — Altfel de cîntec, Beniuc hitvallására emlékeztető soraiban:

*Nem megy könnyen, de ha igazán akarom,
a vén nyírfa lombjából selyemzslót csinállok.
Csillagokat gyűjtök a sötét égbolton
s hálót kötök belőlük — átéri a világot.*

(Polgár István ford.)

Innen egyenes út vezet a jelen örömeinek felismeréséhez, a megváltozott élet szépségeinek felfedezéséhez. Ajánlás — Dedicatie c. költeményében (1948) a Népköztársaság kikiáltását üdvözlő lelkesült szavakkal, a haza szépségét, a ringó búzamezőket s a hegycsúcsokról szétömlő fénysugarakat énekli meg. A béke pajzsa — Scutul păcii (1949) sajátos szintézisét nyújtja Jebeleanu szemléletének, mely a felszabadulástól 1950-ig a költő

³ Eugen Jebeleanu: *Din veacul XX*. București, ESPLA, 1956.

lírját más-más formában, de egyazon ihletettséggel szövegezte meg. A megváltozott élet különböző mozzanatainak ábrázolása a kivívott eredmények megvédésének akaratával, a népek törhetetlen békevágyával párosul. Az új életet Jebeleanunál a május jelképezi:

*A hosszú nyírfasorban zöld szemű tavasz lépdel,
az árnyas itatónál egy kanca felnyerit:
az élet ősi íze minden évben megújul
és érzi mind az élő a lét gyökereit.*

*S a tavaszi nagy ünnep legdrágább ékessége,
az ifjú-öreg élet pecsétje, foglalhatja:
május elseje — égő, vörös zászlójt bontja,
ujjongó énekszóval vonul a nép alatta.*

(Rákos Sándor ford.)

A zárt kompozíciójú költemény Jebeleanu formaművészeti fejlődésének fontos állomása. Hangárnyalatai az érzelmek széles skáláját ölelik fel, szóképei világosak. A felszabadító hadsereg mint szél viharzik keresztül az embertelenség rengetegén, amelyet sűrű, ólmos felhők szimbolizálnak. Az égből az újjászületés tisztító zápora hull alá, s utána ragyogó fénynyalábok áradnak a sokat szenvedett országra; az ellenség mint farkascorda szűkül, acsargó dűhében nyála fröcsken.

Költői pályafutásának e szakaszában Jebeleanu ihletforrása nemzetközi elemekkel gazdagodik. A sztrájkoló francia munkások hősiességéről írja Gyászférfyos dobok — Tobelegre és Az ökök — Pummul c. költeményeit (1948), a koreai atrocitások emlékét őrzi a Koreai kút — Fintina din Coreea c. verse, Beloiannis kivégzése után költeményt ír, lidicei látogatása a fasizmus véres napjaira emlékezteti. Mindezek végső konklúziójaként Jebeleanu a béke megőrzéséért a világ dolgozóinak szolidaritásáért száll síkra s ezzel költeményei a korszak sűrített valóságának kifejezőivé válnak.

Az 1950-es év új fejezetet nyit Jebeleanu költészetében mind a témaválasztás, mind a művészi kifejezőeszközök alkalmazását illetően. 1950-ben jelenik meg a Sahia falujában — In satul lui Sahia című, s 1952-ben Bălcescu c. hosszabb lélegzetű elbeszélő költeménye. Újat jelentenek ezek azért, mert a költő mondanivalójának tengelyébe a nemzeti múlt kimagasló egyéniségeit, az 1937-ben elhunyt kommunista költőt és az 1848-as havasalföldi forradalom vezéralakját helyezi s egy egész korszak ábrázolására vállalkozik.

A Sahia falujában c. poemában az egykori királyi birtokra vezet el a költő, ahol most

virágzó állami gazdaság van s ahol Sahia alakja élénken él az emberek emlékezetében. Rá emlékeznek az egykori szegény-parasztok, de az ő tevékenységének következményeit látják az új rendszer, az állami gazdaság ellenségei is. Barátok és ellenségek elbeszéléseiből, mint jellegzetes mozaikokból kerekedik ki apránként Sahia, a nagy művész és harcos kommunista arcéle, fizikai és lelki portréja — s ez a művészi eljárás valahogyan H. Fast módszerére emlékeztet, aki hasonló módon elveníti meg Spartacus alakját.

A tizenkét részre tagolt elbeszélő költemény az aratás remek leírásával fejeződik be s ezt a költő szervesen egészíti ki a Sahiára való emlékezéssel, akinek sírjára a gyermekek búzakalászból font koszorút helyeznek:

*Nyikorog a kiskapu. Az ösvényen
Gyermekek jönnek aranykoszorúval kezükben
Érett búzakalászkok acélos szemmel —
Amelyet szépen a sírra helyeznek.
A nap tüze ragyog szemükben — s nem hűny ki.
Igen, Sahia: mindenütt, mindenben győzünk
[mi!]*

A népies formában, öttagú hangsúlyos versekben írott, szimmetrikus szerkesztésű költemény a román falu életét idézi hiteles formában s ezt a hangulatot erősítik a lép-tén-nyomon előforduló népies kifejezések, közmondások, szólásmondások: norul ala alb nu-i barză, nice luna nu e varză; neagră-i viața omului sub sprințeara domnului; crezi că o să-ți pice luna în gură?; nu-ți dă pită; băuse lampa gazul tot; făr'un sfânt; rău i-a mers alui slab; bine m-am îmbăiat; ținea o pușcă în labă stb.

Míg a „Sahia falujában” című vers a parasztság életéből ragad ki jellegzetes mozzanatokat, a „Bălcescu” c. elbeszélő költeményben Jebeleanu tágítja a keretet s az egész társadalom képét vetíti élénk a történelem adott korszakában. Bălcescu élete és tevékenysége több román író foglalkoztatótt. Többek között Alecsandri Bălcescu halála, G. Coșbuc Egyre sírok c. költeményében, Camil Petrescu drámában idézte a nagy forradalmár és író alakját.⁴ Jebeleanu terjedelmes — előszóból, 19 énekből és utószóból álló — poemája valójában a havasalföldi 48-as forradalom története. Az eszmei mondanivalóból is kivehetően ez része volt annak a harcnak, amelyet a román nép századokon keresztül vívott a szabadságért. A cselekmény középpontjában Bălcescu áll, mint a népi törekvések hordozója.

Szerkezetileg a költemény öt részre tagolódik. Az első rész a Nyugati Érchegeységbe

⁴ Vö. Ovid S. Crohmălniceanu: *Influența lui N. Bălcescu asupra dezvoltării literaturii noastre. Cronici și articole.* București, ESPLA, é. n. (1953).

vezet, ahol a rengeteg erdők, a nép szenvedéseinek évszázados tanúi a természet nyelvén, barlangok robajával, sziklák fellobbanó szikrázásával, mennydörgéssel, sasok cikázásával vallanak az emberi szenvedésekről. A második rész az 1848-as év forradalmi eseményeit beszéli el, Lajos Fülöp trónjának elégetését, Bălcescu hazatértét, az iszlázi nagygyűlést, az ideiglenes kormány megalakítását. A következő részben a forradalom válságos napjait ecseteli Eliade és Brătianu szerepének kidomborításával. Kitér a Filipescu-féle mozgalomra, a bojárok önkényét, fényűző életmódját s a népi tömegek nyomorát ábrázolja. Ez a rész a török hadak bejövetelével s a forradalom vérbefojtásának tragikus képével ér véget. A negyedik rész Bălcescu menekülését, erdélyi útját, Petőfivel, Bemmel és Avram Iancuval való találkozását tárja elénk. Az utolsó rész a párizsi emigrációt, Bălcescu betegségét és halálát öleli fel.

Ebben a keretben az epizódok és szereplők hosszú sora vonul fel. Bemutatja a mulatozó bojárokat, a cselszövő bojárokat, a forradalom ügyét eláruló bojárokat, az úri birtokokon robotoló parasztokat, akik a forradalom kitérőre lelkesen sorakoznak Bălcescu zászlója alá (majd reményeikben csalódva félreállnak), a harcra készülődő mesterembereket, a 48-as írónemzedék forradalmat előkészítő tevékenységét s a forradalom ismert alakjait, mint Ana Ipătescu, Popa Șapcă, Eliade, Odobescu, Neofit metropolita stb.

A mű egyik erős oldala a szereplők kitűnő jellemzése. Bălcescu alakjának egyénítését segíti elő a Fuad pasával folytatott tárgyalása, amelyben a nyers erőszakra, fölényre követelésre Bălcescu a szellem emberének higgadt logikájával válaszol, avagy a száműzetésben élő forradalmár szobájának leírása, amelyben könyvek, fóliánsok között elmélkedik nemzete múltjáról és jelenéről. Vagy lássuk, hogyan mutatja be Jeleleanu a Bălcescu—Petőfi—Bem találkozót:

Ifjanc az őrnagy | De fekete, dús szakálla
alatt is | Homloka álmodozó, | Tekintete
metsző | Bălcescu végigkíséri pillantásával.
Ki lehet? | kezét szorítanak: „Bălcescu”.
Üdvözlí őt: „Petőfi”. | Karonfogta az őrnagy
| Mint testvért — és beléptek. | Fogadja őt az öreg | Tábornok: „Vártam önre”.
... Arra gondoltunk [mondja Bălcescu],
Hogy üttött az óra | S mőcainkat
megbékítsük | A magyarokkal késedelem
nélkül. | Voltam Erdélyben, s ha kell |

Elmegyek Pestre is; (Elveszünk, románok és magyarok | Ha ezt az alkalmat is elszalasztjuk. | ... Kezét ökölbe szorítva az asztalon | A vitéz tábornok | Fejével bólint: „— Igen, ideje | Hogy nyugalom legyen Erdélyben” | Csak négy ujja van | A tábornoknak. Keze csonka. | Az ötödiket golyózáporban | Hagyta a csatamezőn. | „Ami a hadosztályt illeti | Amelyet fel kell állítani — rendben van. | Én minden segítséget megadok | De nemcsak tőlem függ. | Kossuthhoz kell mennie | Mondja Bem, nem kis út | De bátor embernek az út | Rövid Debrecenig.

A „Bălcescu” Jeleleanu eddigi költészetének csúcspontját jelenti román méltatói szerint is.⁶

Jeleleanu, a műfordító

A magyar költészet tolmácsolása már a 18 éves Jeleleanu gondját képezte s azóta szinte megszakítás nélkül folytatta ezt a munkát. Petőfi, Ady, József Attila, Radnóti Miklós legszebb verseit a román olvasók általa ismerték meg — műfordításából s a róluk írott tanulmányokból.⁷ Ennek a fontosságát az a körülmény is emeli, hogy a román műfordítási hagyományok nem túlságosan gazdagok, s napjainkban is csak Veronica Porumbacu vállalkozásáról tudunk, aki József Attilát fordította. Jeleleanu hosszas műfordítói tevékenységének gyümölcse a két évvel ezelőtt megjelent Ady kötet,⁸ amelynek előszavaként a fordító Ady életrajzát és életművének ismertetését nyújtja. A kötet 78 Ady költemény fordítását tartalmazza szerencsés válogatásban.

Jeleleanut láthatóan az a szándék vezette, hogy Ady költészetének a lényegét nyújtsa; a forradalmi versek (Főlszállott a páva, Magyar jakobinus dala, Dózsa György lakomáján, Csák Máté földjén, Dózsa György unokája, Történelmi lecke fiúknak, Új törvényt Werbőczy, A vörös nap), a párizsi tartózkodás élményei (Egy párisi hajnalon, A fontainebleau-i erdőben) mellett helyet kapnak a kötetben Léda-dalok (A Léda szíve, Add nekem a szemeidet), a reménytelenség (Az én sírásom, A könnyek haszna), a halál (Halottak élné), a pénz (Harc a Nagyúrral) versei. Nem lenne helyes számonkérni Jeleleanutól azt, hogy egyes költemények fordítása hiányzik. Ennyit a válogatásról, mert a kötet így is kiválóan alkalmas arra, hogy belőle képet lehessen alkotni a magyar fa sorsán aggódó, lélekindulásokban tépelődő Adyról.

⁶ Vö. Ovid S. Crohmăniceanu: *Cîntec despre eroul revoluției de la 1848*. Idem, 249–258 — Mihai Dragomir: *Eugen Jeleleanu: Bălcescu*. Din literatura noastră nouă. București, ESPLA, é. n. (1953) 67. kkl. — Eugen Luca: *Poczia lui Eugen Jeleleanu*. Viața Românească, 1954. 10.

⁷ Eugen Jeleleanu i. m. 345–367.

⁸ Ady Endre: *Poeme*. București, ESPLA, 1955.

Jebeleanu dicséretére legyen mondvá, az Ady-versek tolmácsolásában a legteljesebb eszmei-tartalmi hűsége, a költemények hangulati elemeinek minél valódibb érzékeltetésére törekedett. Az eredeti szöveg félreértésére, átköltésére nem kerül sor; a Radnóti is jól ismerő Jebeleanura hatni látszott az a Radnóti által támasztott követelmény, hogy a műfordítónak észrevétlenül kell varázsolnia magát. Viszonylag gyéren fordulnak elő Ady gondolat- és élményanyagát fellazító betoldások, a gondolatokat szegényítő rövidítések, jelzők összevonása, enjambementok vagy éppen a verssorok tartalmi elemeinek felcserélése.⁸

Talán nagyobb gondot lehetett volna fordítani az Adyra oly jellemző s a művészi hatást fokozó ismétlésekre, mint „hullj, hullj rogyásig” (a műfordításban: *cazi, te prăbușeste*), „várjuk már, várjuk már” (așteptăm-mel adja vissza a fordítás), „hull, hull, egyre hull” (Jebeleanunál: *curge potop*) „kacagott, kacagott” (hohoti cu glas pustiu), valamint az alliterációkra. Viszont a mai román olvasó igényeihez alkalmazkodva helyenként nagy költői leleményességgel és megkapó bájjal tolmácsol olyan kifejezéseket mint „új szemek” (ochi proaspeți), „vén huncutok” (bătrâne javre), „gonosz ostobák” (rele tidve seci), „új kohók” (noi fauri).

Jebeleanu arra törekszik, hogy betartsa a szótagszámot s a rímeknek az Ady-versekben alkalmazott elhelyezését. A magyar és román prozódia közötti különbség miatt a műfordító trocheusokat és jambusokat használhat főként, de az eredeti költemény zeneiségének érzékeltetését illetően művészi teljesítménynek számít pl. „A csillagok csillaga (Steaua stelelor). Az Idő rostájában (În sita vremii), vagy a Fölszállott a páva (S-a nălțat păunul). Ez utóbbinak négyütemű tizenketteseit pompás hatütemű tizenkettesekkel melódikusan adja vissza s megőrzi az eredeti vers hangsúlyos lejtését. Finom érzéke van a forma művészi szépségei iránt, sajátos, egyéni hangján az Ady-versek eredeti lendületét, tömörségét, eszmei mondanivalóját méltóképpen tolmácsolta.⁹ Reméljük, hogy a rövidesen megjelenő János Vitéz fordítása újabb művészi élményt jelent majd.

Jebeleanu lírája a román dolgozó nép nagy törekvéseit, harcait fejezi ki s életműve, amely évről évre újabb alkotásokkal bővül, a nemzetközi szocialista művészet értékes alkotórésze.

Üdvös lenne, ha a Román költők antológiájában megjelent Jebeleanu-fordításokat újbab követnék s ha válogatott költeményei magyar nyelven is mihamarabb napvilágot látnának.

Pálffy Endre

P. KÁDÁR JOLÁN: A DRÁMAÍRÓ CSOKONAI (Akadémiai Kiadó. 1956)

A nagy, összefoglaló, általánosító jellegű munkák között ritkán bukkannak fel olyan tanulmányok, amelyek teljes képet adnak az írói pálya egy szakaszáról, az írói tevékenység egy sajátos területéről, s ezt a teljességet a részletkérdések igényes és pontos, egymásbaillően felépített tisztázásával érik el. P. Kádár Jolán tanulmánya vizsgálati szempontjainak gazdagságával, a legapróbb írói műhelytitkok boncolgatásáig hatoló filológiai igényével olyan munka, amelynek bírálatát a munkához méltó részletességgel

csak olyan specialista vállalhatná, aki e szűkebb tárgykörben a szerzőhöz legalább hozzávetőlegesen hasonló mértékben jártos. Nem ez lévén a helyzet, csupán néhány kérdés felvázolására vállalkozunk, amelyek érdekes további következtetések levonására adnak alkalmat.

Csokonai Vitéz Mihály sokoldalú életművének hosszú időn keresztül elhanyagolt, kellően nem méltányolt részét képezték az ő drámai munkái. Ez az elismerés sokáig késett, de az utóbbi évtizedekben megtör-

⁸ Pl. a „Költözés Átok-városból” c. költemény „egy süket, ősi napon” verssora Jebeleanunál „késői” jelzővel bővül (în toamnă, într-o sursă zi tirziu); „A Léda szívé”-ben „szíveket dobta a boszorkák” verssor egy időhatározó betoldását mutatja (înimi zvîrleau în noapte vrăjitoarele), míg az „egy asszony jött fényben felém” a román fordításba megcsönkítva kerül (veni spre mine o femeie); a Harc a Nagyrallal c. költemény „sertés testét az undokot én simogattam” verssora „gondosan” módhatározóval gazdagodik (grefosu-l trup de porc cu grijă-l mingia); a „vad vágyak vad kalandora” viszont „szegény kalandor”-ra egyszerűsödik (m-o crede un biet vîntură-lume) s ezzel a betűrim is elcsúszkál; a Góg és Magóghban Verecke indokolatlanul „Verekei”-re változik s a „durván, gazul” módhatározót „élve” (de viu) tükrözi; a Fölszállott a páva c. költeményben a vármegyeháza „metereze” lesz, ami bástyát, erődítményt jelent, a pávák „kényes, büszke” jelzői a román fordításban „magas pávák”-ká lesznek s a „Nap-szédítő tollak” „sugaras, meleg tollak”-ká lesznek (nălți păuni cu pene însoite, calde); „Az utca éneké”-ben a „rongy kóta, kúszas lom” ládába dobandó rongy (o zdreanță-i bună de zvîrlit în ladă); „A magyar jakobinus dalá”-ban „E pula had mi, milliók?” verssorát önkényesen megváltoztatja — igaz, hogy ez szinte egyedülálló példa az egész kötetben — s „a bitangok meddig maradnak hatalmon?”-nal adja vissza (măiei cit vor sta-n domnie?).

⁹ Márki Zoltán: *Ady Endre és József Attila románul*. Utunk, 1955. V. 13. — Szemlér Ferenc: *Poezille lui Ady Endre în tălmăcirea lui Eugen Jebeleanu*, Flacăra, 1955. 14. Műfordításait méltatják.

tént. P. Kádár Jolán tanulmányának nem az az érdeme, hogy Csokonai színműveit mintegy felfedezi, s azokat megfelelő értékrendben Csokonai munkásságában elhelyezi, hanem az a körülmény, hogy figyelmeztet egy igen fontos irodalmi folyamatra, s az eddigénél találhatóbban — s ezért igazabban — állapítja meg Csokonai tehetségének egy el nem hanyagolható összetevőjét. Talán már most, az ismertetés elején megkockáztatható azonban az a bíráló megjegyzés, hogy a tanulmány jelentős eredményei tisztában, frappánsabban rajzolódhatnak ki, ha nem játszanának a tárgytól kívánnál nagyobb mértékben szerepet a filológiai apparátus szempontjából impozáns, de az írói egyéniség működési körét szűkítő forrás- és hatáskutatások. Dehát tudvalevő, hogy a magyar irodalomtörténetírásnak olyan szívós hagyománya ez, hogy tőle szabadulni éppen e tudományos pontosságra, a részletproblémák megoldására törekvő munkákban igen nehéz.

Drámákban a magyar irodalom nem túlságosan gazdag, a XIX. századig pedig határozottan szegény. A drámaíró Csokonai sajátos tehetségének vizsgálata ezért is fontos, de talán még inkább azért, mert kedvező körülmények esetén, amint ezt a tanulmány megállapítja, termékeny, új utat nyithattak volna Csokonai kísérletei. Kísérleteknek nevezhetők a Tempefői kivételével a többiek, mert Csokonai csak kisebb-nagyobb mértékben alkotta őket irodalmi igényekkel, mulattató szándékát átszötte ugyan a témában rejlő komoly mondanivaló, de a kötetlen játékoság, az alkalmasság, amelyet még jobban aláhúz az ő rögtönző, diktáló alkotási módszere, lehetlenné tette a művek gondos megszerkesztését, alapos át gondolását, művészi csiszolását. Az említett játékoság, kötetlen rögtönzés azonban mégsem akadályt jelent csupán művei kibontakoztatásának útján, hanem szabadulást is egyszersmind bizonyos irodalmi szabályok, kötelező elméletek, sőt előfőfőletektől, s tárt kaput olyan élmények, „irodalomalatti” áramlatok behatolására, amelyek esetenként a szabályos zártság rovására gazdagítják a művészetet.

Akik Csokonai műveit kritizálták, elsősorban Kazinczy és Kölcsény, szemére vetették póriasságát, azt a hajlamát, hogy a fennkölt irodalom szabályait sokszor negligálja. Mintegy felesleges gyomot láttak, a kamaszos izléstelenység túlbuzjángzását abban a friss megfigyelőképeségben, amellyel a költő a körülötte tarkálló reális életet felfogta. Az ő költészetében azonban ez a megfoghatóan reális élmény-anyag nemesedik művészzetté, nem egyszer bizonyos konvenciók felhasználásával, és éppen a reális elemek, a mohó megfigyelések, intenzív

élet gazdagságából fakadó élménybőség, amely a költő életkörülményeiből eredően plebejus jellegű, adja meg költeményeinek azt a sajátos bájt, amely munkáira jellemző. Drámáiban, ahol a művészi fegyelem korlátai kevésbé érvényesülnek — ami nem válik javukra — láthatóakká válnak azok a források, ahonnan a költő hajlama szerint a legszívesebben merít. Élményeinek, művésze nyersanyagának csak egy részét tudta artisztikus igénynek megformálni. Drámái ezt a félig-meddig nyers, formába kívánczó, de a költőnek a drámától való elfordulása következtében a beteljesülésig, a megformálásig el nem érkező anyagát, az azokban rejlő nagy lehetőségeket illusztrálják.

Debrecen városához kapcsolódnak a költő alapvető élményei. Sokan és sokáig afféle helyi notabilitást óhajtottak látni Csokonai-ban, és akkor hévvel bizonygatták minden bölcs gondolatának és szép sorának debreceni eredetét, amit csak a szűkkörűsége miatt rendkívül intenzív érzés, a lokálpatriotizmus tud produkálni. Meg kell adni, hogy ez Csokonai esetében nem minden ok nélkül történt. Ez a nevezetes város régi kollégiumával s a benne kialakult sajátos diák-életformával és mentalitással, lakosságának sajátos társadalmi összetételével, a város begyökeresedett közösségi hagyományaival szükségképpen nagy befolyást gyakorolt az olyanfajta művészegyénségre, mint költőnk, akiben erős megfigyelő talentum lakozott. Debreceni élményeinek maradandóságát azonban nem valami varázsos „genius loci” okozza, amely a tisztes város fölött lebeg, hanem az a körülmény, hogy a város egy darab jellegzetes Magyarország volt, sőt tágabban értelmezve: egy darab élet, amely az eleven, fogékony lelkű, fürge szemű poétában a művészetben szokásos áttételek segítségével irodalomná vált, s a realitás sűrűjéből emelkedvén a költészet régióiba, törvényszerűen magán viseli eredetének bélyegét. Megfigyelőképeségének frissességét, rugalmasságát azonban az bizonyítja legjobban, hogy milyen hamar és jól tudott Somogyról írni, elméjének átfogó képességét, művészetének a lokális élményeken túli erejét pedig azok a művei bizonyítják, ahol magvas gondolatokat, mely érzéseket formál költészetté, anélkül, hogy akár debreceni, akár somogyi lenne.

Az a bizonyos diákoság, „mendikás tónus”, póriasság, amelyet Csokonainak szemére vetnek, valóban az ő debreceni élményeiben gyökerezik és egészében népi eredetű. A játékoság, a szókimondás, a tekintélytisztelt hiánya (a debreceni tekintélyekkel szemben is), továbbá rögtönzési képessége irányítják drámáiban a tárgy commedia dell'arte szerű felfogása felé. (A Tempefőit kivéve persze.) P. Kádár Jolán erősen hangsúlyozza

a Csokonai drámái és a bécsi népszínmű közötti kapcsolatokat. Már régebben is értekezett a magyar irodalomnak Bécshez fűződő kapcsolatairól, akkor a magyar népszínmű bécsi gyökereit kutatta. Ennek a területnek a kutatása kétségtelenül igen érdekes feladat, mert tény, hogy az osztrák kultúra befolyása a magyarra nem nagyon ismeretes, holott Ausztria és Magyarország nem nagyon kívánatos, de kétségtelenül szoros kapcsolatából logikusan következik e befolyásnak az irodalmi köztudatban élőnél intenzívebb jellege. Csokonai drámái elsősorban a Gerson du Malheureux, a Cultura, a Karnyóné természetesen sokkal több ihlető forrásból merítenek, nem kis részben a Csokonaiak lakozó „észrevétel talentoma” adja értéküket, ezt a tanulmány is leszögezi. A bécsi népszínmű nem ismeretlen Csokonai előtt, hatása azonban nem konkrét, olvasmányjellegű, mégha ez ki is mutatható. Csokonai a szellemüket fogja fel, fejlődésük irányát érzi meg, amely analóg a költő drámaírói tehetsége kibontakozásának irányával. Ezt az igen érdekes fejlődési tendenciát a tanulmány így fogalmazza meg: „... a bécsi népszínmű a tündérjáték és lovagi bohózat irányából lassan a realiztikus életkép, a 'Lokalposse' felé tolódik anélkül, hogy a commedia dell'arte-ből való eredetét megtagadná.”

A három alkalmasszerű, iskolai előadások céljaira készült színjáték az imént említett tendencia érvényesülését mutatja. Ha emlékezünk Csokonai zsánerképeire (pl. a zsugori alakjának költői felfogására) vagy a Dorottya leírásaira, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a megfigyelőképeség, bizonyos jellemző helyzetek felfedezése, az a sajátos tehetség, amely a helyi sajátosságok pontos, találó, hangulatos leírásaiban ölt testet, Csokonai szabálytalan alkotásait a színpadon megjelenített realiztikus életkép felé közelíti (minden tündéres, fantasztikus, bizarr ötlet, tudatosan naiv deus ex machina ellenére is). A mese, a bonyolítás, az összeütközés, általában a szerkezet, a jellemfejlődés lessingi követelményei hiányoznak e művekből. Mégis, az irodalomalatti népi, a barokk és rokokó színpad avuló fogásaiból összetevődő színművek nyersanyaga, egész világa végső soron a társadalmi dráma kialakulásának lehetőségeit sejteti. Példaként a *Karnyónéra*, Csokonai máig is legszínpadszerűbb drámájára utalunk. Igaz, hogy Boris, a szolgáló szabályos Columbina, a hősök feltámasztása tündéres rekvizitum. Karnyóék különös boltja, az álözvegy otromba maga-kelteste, a két „szeleburdi” gavallér mesterkedései azonban már többet mutatnak. Nem, nem éles társadalomkritikát, ehhez a koncepció túl szűkös, de képet, jellemző képet, tréfás, vaskos dialógusokat, érzékkel, tehetséggel

rögzített élet-darabokat, amelyekből mintegy sejlik a tudatos, művészi társadalomkritika lehetősége. Talán még jobban rámutat Csokonai drámáinak egy el nem hanyagolható tulajdonságára a Karnyónénál sok szempontból kezdetlegesebb Cultura. Csak néhány szereplő emlékélt kell itt felidézni, a Nagyváthy János alakját rejtő Tisztet, a külföldieskedő Szászakit, a derék Lehelit. Ha ezt a gárdát kiegészítjük a *Tempefői* Serteperti és Koppóházi-szerű figuráival, akkor két újabb név jut az eszünkbe, ezúttal két író neve.

Valószínű, hogy nem pusztán ötletszerű asszociatív kapcsolat létezik Csokonai, valamint Bessenyei és Kisfaludy Károly között. Már Horváth János fontosnak találja Csokonai drámái művei kapcsán Bessenyei munkáit forrásként megjelölni. Az életképiségből és a rejtett vagy nyílt társadalomkritikából összeszövődő vígjáték-típus ugyanis nála kezdődik. Nem véletlen, hogy ez a típus, amennyiben jelentős írók kívánják a színpadon keresztül mulattatni-nevelni a honi színházlátogatókat (ami színházak híján ugyan kevésbé sikerül) — vissza-visszatér. Ami Kisfaludy Károlyt illeti, Csokonai nem sablonos értelemben vett „előfutára” (mint ahogy nem egyszerű „követője” Bessenyeinek) — hármukat a civilizált, modern Magyarorszáért küzdő progressziónak az egész korszakon át végső lényegükben közös eszményei közelítik egymáshoz. Ez ugyan nem szorosan vett filológiai probléma, de mellőzése hiányérzetet kelt a tanulmány olvasása közben, az az érzésünk támad, mintha a zseniális Hafner Fülöp fontosabb lenne Csokonai megértéséhez, mint a modern magyar vígjáték Bessenyeivel kezdődő kialakulása.

Végezetül csak annyit, hogy P. Kádár Jolán tanulmánya olyan tulajdonságai ellenére, amelyeket elvi-módszertani fogyatkozásoknak érzünk, igen értékes anyaggal gazdagítja ismereteinket, mégpedig nemcsak az aprólékos részletekben, hanem elgondolásának egészével is. A fiatal, felvilágosult művész küzdelme a kultúra megbecsüléséért a Tempefőiben, a Rousseaut és Herdert ismerő költő megismerkedése a népi kultúrában rejlő értékekkel, a felvilágosodás eszméinek összekapcsolása munkáiban a változatos európai irodalmi irányzatokkal, könyved és merész kísérletei a magyar valóság eleven, életteli ábrázolásának megteremtéséért az akkoriban centrális jelentőségűnek érzett, de lehetőségekben szűkölködő színházi kultúra területén — ezek a motívumok szövik át a tanulmányt, ezek köré csoportosul a tudományos lelkiismeretességgel felkutatott, tanulságos bizonyító anyag.

Wéber Antal

1—3. kötet. A bevezetést írta és sajtó alá rendezte Ortutay Gyula. Bp. 1955. (Magyar Klasszikusok.)

Járd be a hazát, keresd föl a népet, pásztortüznél és kunyhóiban, a sarlónál és lakomáin, a műhelyek és laktanyák pihenő óráiban, szóval mindenütt, hol az élet fáradozmaival költészettel enyhíti... fogsz hallani népdalt, édes-bájos dalt, szomorút, vigat, kedélyest, szessenőt; fogsz hallani gyöngyös-aranyos tündérregét...

A Magyar Klasszikusok sorozatban megjelent új népköltési gyűjtemény hasznos és biztos vezetőnknek bizonyul az Arany János által kijelölt, a népköltészet jobb ismerete felé vezető úton. A gyűjtemény is, bevezetője is komoly hiányt pótol: Ortutay Gyula, a kötet szerkesztője, nemcsak népköltészetünk legszebb alkotásai, a klasszikus és új gyűjtemények s a kéziratok gyűjtesek anyagából válogatta a legszebb, legjellemzőbb példákat, hanem bevezetőjében is sikerült az elméleti kérdések közül a leglényegesebb, irodalom és néprajz számára egyaránt döntő problémákra irányítania a figyelmet. A *Magyarság Néprajza* megjelenése óta a szövegfolklor-kutatás hazánkban is, külföldön is új eredményekre jutott, s egy sor kérdésben idősebb lenne az összegezés: a magyar mesemonográfia megjelenése, a mondaanyag alaposabb feltárása, dalainknak az eddiginél mélyrehatóbb elemzése. E bevezető alkalmas arra is, hogy egy sor alapvető kérdés helyes kifejtésével, klasszikusan tömör definícióival e régenvárt munkák létrejöttéhez segítséget nyújtson; ugyanakkor pedig lehetőséget nyújt a nem-szakember számára, hogy megismerje népköltészetünk leglényegesebb kérdéseit s felébressze bennük az érdeklődést és szeretetet népi kultúránk értékei iránt.

A folklórgyűjtés és kutatás hazai történetének gondolatébresztő értékelése után az első kérdés, amit e bevezető felvet: mi is hát a népköltészet. Nem véletlen, hogy e definíció újrafogalmazása oly jelentős előzmények után is időszerű, s hogy napjainkban is alig jelenik meg jelentősebb szakmunka, amely ne kísérelné meg újra meg újra meghatározni a „nép” és „népköltészet” fogalmát. Ha e meghatározásokat egymás mellett felsorolnók, szinte tükörképpé kapnók másfél század fontosabb eszméi és politikai áramlatainak: a romantika népfogalmától az idealizáló parasztromantikán s a népköltészetben csak „leszivárgó kulturális javakat” látó, a néptől a teremtő kezdeményezést megtagadó, lényegében néppellenes szemlélettel keresztül a szerző által is kiinduló pontnak felhasznált gorkiji megfogalmazásig.

Ortutay rendkívül világosan tárja elénk a irodalom és népköltészet dialektikus összefüggését, termékenyítő egymásrahatását: a «kettős irányú áramlást» mint nevezi. De ugyanilyen dialektikus összefüggésre mutat rá egyén és közösség szerepe között a népi alkotás létrejöttében. E kérdés helyes megvilágításában a magyar folklorisztikának komoly szerep jutott, s éppen Ortutay volt az egyike az elsőeknek, aki a népi alkotók szerepét e folyamatban beható vizsgálat tárgyává tette: ami a magyar kutatás számára már évek óta kitűnően bevált módszernek bizonyult — egy mesemondó teljes mesekincsének analitikus elemzése — most kerül egyre inkább előtérbe más európai országok szakirodalmában is.

Az egyén és közösség relációjának helyes megfogalmazása ad segítséget a szájhagyományozó továbbadás törvényszerűségeinek feltárásához is. A népköltészet jellemző megjelenési formája a változat, a változatokon keresztül követhetjük nyomon az alkotó közösség s az anonim alkotóművész szerepét a népköltészet létrejöttében. Ebben az antológiában gyakran szerepel egy-egy ballada, népdal több változata is: a motívumok, tartalmi és formai elemek, a költői képek játékos felbukkanása, összefonódása jól érzékelteti a szájhagyományban élő költészet létformáját. Ortutay igen határozottan foglalt állást azzal a régebben divatos, de makacsul még mindig felmerülő elmélettel szemben, amely azt hirdeti, hogy a népköltészet a hagyományozás során csak ront és széténekel (Zersingen). „A széténekel, a romlott forma kivétel nélkül a felejtés, a közösség anyagából való kiesés következménye” — írja. „Romlott forma nem közösségi forma, az már csak az egyéni emlékezet hulladéka”. Éppen ellenkezőleg, sok példával igazolható, hogy csiszolja a népi ízlés a népköltészetbe átkerült egyéni invenciót s alakítja formai törvényei, szemlélete szerint. A kötetünkben közölt dalok egyikénél-másikánál e folyamat szemünk előtt, napjainkban játszódott le (mint pl. a Tréfás, csúfolódó dalok, 66. számnál, amely a Proletárok verseskötvényében jelent meg 1903-ban s azóta jelentős variálódással az ország minden részében elterjedt). Ugyanilyen törvényszerűséggel működik a kiválasztás is: mit fogad el a népköltészet az egyéni kezdeményezésből. E kérdésben zenefolkloristáink megállapításai s módszere számunkra is példamutatóak.

Legvégére hagytuk az etnográfiai népfogalom meghatározását. Jelentős eszméi

változásaira már utaltunk: nálunk az utóbbi években különösen a munkásfolklor körüli heves vitákban vetődött fel e kérdés. A romantikus paraszt-szemlélet, amely „a parasztban s a hegyi pásztorban” látja csupán azt az elemet, amely e nagyszerű költői alkotásokat létrehozni képes, hazánkban is erősen gyökeret vert a két világháború közötti időben; e jelenség politikai hátterére e sorok írója is több ízben utalt. Arany János még nem csak a „pásztortűznél s a sarlónál” keresi a népi alkotásokat, hanem a műhelyben is, Erdélyi és Kriza egyaránt tudatában vannak annak is, hogy a parasztságnak *nem minden rétegében* talál a gyűjtő egyaránt gazdag anyagra. A dolgozó nép — mint Ortutay világosan leszögezi: történeti fogalom s nem valami változatlan, örök jelentést hordoz —, ha egy bizonyos történeti szakaszban túlnyomóan a parasztságnak is jutott a hagyományozó s továbbfejlesztő szerepe.

Nem e helyen foglalkozik Ortutay első ízben a népköltészet történeti periodizációjával s a nép történeti tudatának kérdésével. A magyar folklor-kutatás első szakaszában a történeti-filológiai érdeklődés igen erős volt, az utóbbi években azonban mintha inkább irodalomtörténetészeinket érdekelné folklor-szövegeink történeti kapcsolata. Fiatal folkloristáink, ha elsősorban a népköltészetnek a népi társadalomban betöltött szerepét figyelik is, nem mondhatnak le a történeti anyag jobbra csak filológiai módszerrel megragadható vizsgálatáról sem: Ortutay műveiben mindkét szempont egyaránt érvényre jut. — Ami népünk történeti tudatát illeti, ez szorosan összefügg a népköltészet eszmei, politikai tartalmával. A nép történeti emlékezete legtöbbször kérlelhetetlen bíró: csak a legnagyobb történeti alakok, Hunyadi János, Mátyás, Kossuth Lajos állhatnak meg előtte. E kérdésekkel Ortutayt kivül több kutatónk (így Sándor István, Dégh Linda, Katona Imre) is foglalkozott; az antológiában az újabb gyűjtések néhány szép példája is helyet kapott (pl. a III. kötet 103—105 sz. történetei).

Ami Ortutay népköltészetünk kifejezési sajátosságairól, s a formai elemekről ír, folklor s irodalomtörténet számára egyaránt jelentős, gondolatébresztő megállapítások. Különösen két mozzanatot emel ki: az ábrázolás realista módját s drámaiságát. Népmeséink különös varázsának például egyik titka a csodálatos kalandok, a határtalan, költői képzelet s a mindennapi élet realitásának szoros összefonódása. Ami a drámai szerkesztésmódot illeti, igen elgondolkoztató, hogy nemcsak meséinkben, balladáinkban hanem dalainkban is megtalálja a drámai ellentétekre bontó szerkesztésnek egy-egy formai csíráját, így többek közt a természeti kezdőképben s ennek szerkezeti, strófa-építő

elveiben. A drámai kezdőkép új csoportosítása véleményünk szerint kiindulópontja lehet e kérdés további elemző vizsgálatának, hiszen mint Ortutay is megemlíti, az összehasonlító kutatásnak még a kezdeti lépései is alig történtek meg. Azonban azt hisszük, hogy az az érdeklődés amely az utóbbi esztendőkből nemzeti verseselűnk s egyben népköltészetünk versidomai felé fordult, hamarosan eljut a folklor formai-esztétikai vizsgálatának nem kevésbé fontos problematikájához is.

*

A *gyűjtemény válogatásának* szempontjait elsősorban a kiadványsorozat jellege határozta meg, a költészeti, irodalmi szempontot emeli ki, mikor csak a szövegek kiadására vállalkozott. „Az irodalommal a legtermékenyebb kapcsolatot mutató s a legjelentősebb verses és prózai műfajok szövegeit mutatjuk be, az anyag kínálta legegyszerűbb csoportosítás szerint. Arra törekedtünk, hogy a magyar nép minden etnikai csoportjától közöljünk, lehetőleg minden népköltészeti műfajon keresztül” — írja Ortutay. S valóban a verses műfajok és a dallam szoros összetartozása ellenére mi is indokoltnak tartjuk a csupán szövegeket tartalmazó, irodalmi jellegű gyűjtemény közreadását is, hiszen a dallamvizsgálatok formai kérdései nem ugyanazok, más csoportosítást is igényelnek. Sajnáljuk azonban, hogy a szokásanyaghoz kapcsolódó, nyilvánvalóan igen régi szövegekből — mint pl. a „hosszú” szentiváni ének filológiai problémákkal teli, de költői szépségű töredékeiből vagy a menyasszony és halottsiratók nem kevésbé különös, elgondolkoztató példáiból nem közölt legalább mutatónak egyet-kettőt.

A három kötet közül az első dalokat, a második balladákat, a harmadik pedig prózai szövegeket tartalmaz; a három közül az anyag természeténél fogva a *próza* válogatás volt a legkönnyebb egy irodalmi szempontú kiadványsorozat számára. S itt kis keserűséggel kell megemlékeznünk az utóbbi évek töménytelen mesekiadványának egyikéről-másikáról, amelyek mondva csinált szempontok szerint „javíttatják” népi meseszövegeinket. Ez a kötet is bizonyítja, hogy mennyire felesleges csiszolni szó szerint lejegyzett népmeséinket, ha a válogató, mint ezt Ortutay is tette, nem csupán néhány közismert, unos-untig felhasznált kiadványból, hanem a kéziratos anyag roppant gazdagságából, régi és új gyűjtésekből és a saját maga által gyűjtött anyagból is válogatva tárja elénk a legszebb, legjellemzőbb változatokat. Ez a kötet méltóképpen képviseli a külfországiak felé is a magyar meseanyag színét-javát, legjellemzőbb, formailag is tökéletes változatait.

Hálátlan feladat lenne néhány sorban jellemezni *balladáinknak* — népköltészetünk méltán nagyra tartott remekeinek — sajátosságait, szépségét. Ortutay válogatásában külön érdekességet jelentenek az epikus és prózai részeket egyesítő változatok, amelyek az epikus énekek, prózai történetek átalakulási folyamatát példázzák. E szép kötet is kiválóan alkalmas arra, hogy az olvasóval megszerettesse, közkinccsé tegye a magyar balladaanyagot.

Ugyanilyen élvezetes olvasmány a *népdalkötet* is, amely a hagyományos műfaji besorolás mellett a történeti fejlődést is követi s a közismert, klasszikus példák mellett néhány, inkább csak a szakember által ismert típust s a népköltészeti fejlődés legújabb szakaszának néhány képviselőjét is közli. Amit a magunk részéről hiánynak érzünk, az nem a kötet összeállítójának hibája, hanem a sorozat jellegéből következik, amely célkitűzésénél fogva nem közöl bővebb jegyzetapparátust. Szívesen hallottunk volna részletesebben az egyes dalok történeti filológiai problémáiról, s néhánynak közülök az „irodalmi” szövegekkel való kapcsolatáról is.

BATSÁNYI JÁNOS VÁLOGATOTT MŰVEI

Szépirodalmi Könyvkiadó (Magyar Klasszikusok) 1956.

Megdöbbenő arra gondolni, hogy a magyar költészet egyik leghosszabb életű műve milyen keveset írt, mennyire töredékes maradt életműve. Két évvel Mikes halála után született és abban az esztendőben távozott az élők sorából, amelyben megjelent a János Vitéz. 1772-t és 1848-at csupán hosszú, nagyjából számtalán ítélt élete kötötte össze, s nem művei. Az egykor tevékeny költő élete — akinek szíve együtt rezdült, gondolatai együtt cikáztak a forrongó eseményekkel — hatalmas ellenérték jelleme lett: a viharos Európa kelles közepén, a mozgalmas, izgalmakkal teli Magyarország mellett csendes linzi számtalánításában öregeken zsörtölődik az emberekkel, az étellel. De egy érzése mindvégig megmaradt: amikor látóként nemzetét tanította, amikor rabként börtönének rácsai mögött a cifra kis madárhoz szólt, amikor Ányos és Faludi műveit rendezte sajtó alá, amikor a világtól elzárva gondos szorgalommal válogatta nyomtatásra műveit — mindezt abban a hitben tette, hogy végre megújul Magyarország. Ehhez mindvégig ragaszkodott, meggyőződésévé vált, amelyet örökségül hagyott hátra a nyomába lépő, tevékeny költőutódoknak.

Batsányi az első magyar politikai költő, aki a múlt-jelen-jövő korrelációjában figyelte

Végezetül hadd térjünk vissza még a bevezető egy igen lényeges problémafelvételére, az *irodalom és népköltészet helyes viszonyáról* írt sorokra. Ortutay hangsúlyozza a költő egységét, nem tekinti őket egymástól elzárt, külön világnak, más és más értékelés szerint megítélhető költészetnek. S ugyanakkor, mikor az alapjában népellenes, a népköltészet lebecsülő elméletekkel szembe száll, az ellenkező végtel hibáit is világosan látja: a népköltészet nem végső cél... „az a szilárd alap, ahonnan el kell indulnia minden nemzeti költészetnek, de a kor, a társadalom új, bonyolultabb feladatai szerint kell azt továbbfejlesztenie”. — Hogy azonban ezt a szerepet betölthesse, termékenyítő hatását az élő irodalomra is kifejthesse, a népköltészet minél alaposabb gyűjtésére, feldolgozására, ismeretére van szükség. E gyűjtemény megjelenése komoly hasznót jelent a magyar népköltészet jobb ismerete felé vezető úton az élő irodalom számára is.

Dömötör Tekla

az eseményeket. Azt már megszoktuk a kor költőinél, hogy a múltat és jelent viszonyítják egymáshoz, de kevés költőt foglalkoztatott oly erősen az utókor, nemzetének jövője, mint Batsányit. Csodálatos az a költői-emberi érzékenység, az a „velerezdülés”, amely Batsányi tulajdona volt. Talán éppen ezzel magyarázható, hogy néhány nagy versével vált kiemelkedő költőnké, hogy egyetlen, *A franciaországi változásokra* írt epigramájával egyszeriben kivált kortársai közül. Utána hosszú ideig, ha a kort akarták jellemezni, odaírták (néha inkább odabiggyesztették) e nagyszerű verset, — Kazinczy szavával élve — „a legszebbet, amit valaha írt”.

Ilyen gondolatokkal vesszük kezünkbe Batsányi János Válogatott Műveit. A kötet válogatásának irányelveit a szerkesztők (*Keresztúry Dezső és Tarnai Andor*) így summázták a jegyzetek élén: „A felszabadulás után újjáalakult Magyar Tudományos Akadémia köteletségének érezte, hogy Batsányi életművét, mint a magyar múlt jelentős emléket kritikai kiadásban jelentesse meg. A vállalkozások első köteteként 1953-ban jelentek meg a költő Összes Versei. Ebből a kiadásból vettük át a veresszövegeket, arra törekedve, hogy a költő nem túl bő terméséből egyetlen fontosabb darab se maradjon

ki, s Batsányi költészetének minden műfaját és árnyalatát megismerje az olvasó. — A prózai szövegek összeállításával mind az irodalomszervező és közvéleményt irányítani hivatott, mind a költői mesterséget az ifjabb nemzedéknek tanító, a nyelv tisztaságát óvó Batsányit igyekeztünk szóhoz juttatni. Az első cél érdekében hivatalos iratokat is felvettünk gyűjteményünkbe...” (311—312. l.) E kötet értékét növeli, hogy megelőzi Batsányi Összes Műveinek I. kötetét, a Verseket. Annak alapos, néha már monográfiahi illő értékelő jegyzeteinek aranyfedezete áll mögötte.

A kritikai kiadásról már bőségesen írtak (Vargha Balázs: ITK. 1954: 2.; Szauder József: IT. 1955: 2. — A kiadás néhány megállapításával vitatkozik Waldapfel József *A magyar irodalom a felvilágosodás korában* [1954] c. munkájában). A kritika erősen kifogásolta *A látó* valószínűsített keletkezési idejét. Az új kötetben (a válogatásban) a szerkesztők, hallgatva a bírálatok szavára, tisztázták és helyesbítették a vers időrendi elhelyezését. — A válogatásban bekerült olyan vers is, amely az Összes Művekből még hiányzott (*A rómaiak szelleméhez*; *Gabriellám emlékkönyvébe* — mindkettőt Keresztury Dezső fordította). Úgy véljük, a válogatás versei bemutatják az olvasónak azt a költőt, akinek helyét és jelentőségét már korábban meghatározták (többek között maguk a szerkesztők is az Összes Művek I. kötetének jegyzeteiben).

Ezúttal inkább a válogatás bevezetőjével foglalkozunk, mert az eddigi gyűjtőmunka alapján — ha nem is a teljesség igényével — ennek kell elvégezni a Batsányi-életmű újbóli értékelését. A kritikai kiadás nem egy helyen már-már tanulmányzerű, értékelő jegyzetei után — amelyeket persze alá kellett vetni a jegyzetapparátus jellegéből fakadó kötöttségeknek — önálló irodalomtörténeti tanulmányként jelenhet meg. A bevezetőnek — meghatározott terjedelemben — fel kellett ölelni a költő egész életét, szerteágazó működési körét és nem egy, eddig tisztázatlan problémával kellett szembenézni a bevezető írójának. A bevezetés a kérdések egész sorával indul (országos érdekeket érintőktől a költő személyét illetőkhöz), amelyek már magukban véve is igen találóan jelzik azokat a problémákat, amelyek megoldásra várnak.

„Batsányi János a megújuló Magyarország első jelentős politikai költője” — e megállapítás közvetlenül nem a bevezetőből tűnik ki, hanem a jegyzetek első mondataként írták le. A bevezető többet mond el, mintsem csak azt, hogy Batsányi első politikai költőnk. Nyelvi harca, esztétikai nézetei a fordításról, a verselésről, a klasszikus és nemzeti formáról, a folyóiratokról vallott elvei,

irodalomtörténeti megállapításai is éppoly jelentőssé teszik irodalomtörténetünk számára, mint „tisztán” politikai versei. Hadd mondjuk el ezzel kapcsolatban (kissé elébe-
vágva a tárgyalás menetének), hogy Keresztury Dezső bevezetője komoly feladatokat jelöl ki az irodalomtörténetírás számára a Batsányi-kutatásban: például meg kell vizsgálni és pontosan ki kell mutatni Batsányi költészetének hatását, szoros kapcsolatot a reformkor költészetével (Berzsenyi, Vörösmarty); alapos vizsgálat tárgyává kell tenni a különböző ízlésirányokhoz való viszonyát, s mindezt elemző vizsgálattal, esztétikai felkészültséggel kell feltárni. Ezek a feladatok közvetlenül kiolvashatók a bevezetőből, de közvetetten megmutatja azt is, hogyan kell a költő életművét mélyen beleágyazni a korbba, amelyben élt, úgy, hogy a költőt saját fejlődéséből érte és értesse meg, s ne előre megkonstruált elméletekhez szabja. Így érthető meg, hogy a bevezető nem fél kimondani a költő életművével kapcsolatban: Batsányi az 1810-es években írt néhány „közepes költőiségű és kétségtelenül reakciós tartalmú verset”. A költő sajátos életkörülményeivel lehet magyarázni ezt az — első látszatra — ellentétekkel teli életművet és magatartást.

Keresztury Dezső kérdései a bevezető elején éppen erre irányítják a figyelmet és igen jó, elemző módszerével példát mutat egy költői életmű vizsgálatának olyasféle módjára, amelynek sürgősségét manapság egyre gyakrabban hangoztatják. A tanulmány nagy erénye, hogy a kérdésekre a választ nem tételeszerűen, deklarativ módon adja meg — a költői életművet így merevvé tenné —, nem feledkezve meg soha arról, hogy a költő meghatározott körülmények között élt és alkotott; ezzel az állandó „kitekin-téssel” máris elhárítja annak veszélyét, hogy a művek létrejöttében csak szubjektív magyarázatot adjon. Egyszóval: nemcsak politikai verseket írt Batsányi, hanem ennél többet, ennél fogva jelentősége nem egyoldalú; költészetének együvé tartozó vonásait összekapcsolja (jobban mondva az egységet visszaállítja). Ha például megnezzük a bevezető egyik legfontosabb kérdését: „... mi fontosabb a költői műben? Az-e, amit Toldy Ferenc mondott — hogy Batsányi első valóban politikai költőnk volt s nemcsak hazafi, vagy az-e — amit főként néhány újabb magyarázója erősített, hogy a modern, szabadon feltörő személyesség első rangos éneklője közé tartozik irodalmunkban?” (8. l.) A választ nem tételes, „dőllet betűkkel” adja meg, hiszen a költő életében sem „kiemelve” jelentkezett, hanem így: „kör-mondatainak nagy lélekzetét egyaránt táplálta a cicerói ékesszólás hagyománya, a részletek halmozásával s némi cikornyás

gazdagságával hatni kívánó barokkos magyar örökség s az egyéni tűzzel, a meggyőződés lelkes hevével lángoló modern személyesség.” (21. l.) Nem sokat késik a másik válasz sem. A 22. oldalon így ír: „Bátran merített (ti. Batsányi) mind a publicisztikai, mind a költői szőlőkincs közismert elemeiből: hatásának egyik titka volt, s műveinek egyik fő értéke ma is éppen az, hogy tárgyukkal, formájukkal is szorosan az aktualitáshoz kapcsolódnak, az alkalmi mondanivalót azonban mindig ki tudjuk emelni elszigetelt egyszerűségéből.” Lényegében mindvégig ez a bevezető módszere. Van azonban e módszernek veszélye is, amely jelen esetben azt eredményezi, hogy nem mindenkor világosak az olvasó előtt a költő pályájának egyes szakaszai, e szakaszok egymáshoz viszonyított jellemző vonásai, amelyek elválasztják, megkülönböztetik egyiket a másiktól. Persze, mindenki előtt világos: mások a jellemzői az 1795 előtti és megint mások a 95 utáni költői termésnek. De nem ilyen világos az 1795 előtti fejlődés — pedig ez a döntő szakasza a költő pályájának. Ez hiány, mert nem válaszol arra a saját maga által feltett kérdésre: „Jakobinus volt-e, vagy csak a magyar nemesi reformizmus híve...?” (8. l.) Hiányzik annak tudatosítása — a bevezető igen jó módszerének mindenképpen megtartása mellett — hogy Batsányi az események és saját fejlődése nyomán a nemesi reformizmus hívéből lett jakobinus. Ennek hiányát még csak tetézi az az állítás, amely „elmosza” a határokat az 1789–90-es, ill. az 1791–92-es versek között, nem beszélve arról, hogy ilyenformán egy ihletkór tagjaiként tünteti fel az 1789-eseket az 1793-asokkal. „E korszakának (A franciaországi változásokra c. versével kapcsolatban írja Keresztury Dezső) nemzeti-politikai eszmévilága három nagy vers körül kristályosodik ki: a *Serkentő válasz*, a *Levél, Szentjóni Szabó Lászlóhoz és A látó körül*.” (26. l.) Nyilvánvaló, hogy az 1790/91-es országgyűlés után, majd Lipót halálával s nem utolsósorban a francia eseményekkel tolódik Batsányi a jakobinusok felé. — Úgy érezzük, hogy a bevezető sokkal inkább hangsúlyozza azt a mozzanatot, amely Batsányit a nemesi-nemzeti elfogás hívévé teszi, semmint amely elszakítja attól 1795 előtt. Érthető ez a törekvés is. Az elmúlt években közhelyszámba ment kimutatni (bármely költőnk és írónk vizsgálatakor), miben különbözik az illető író (költő) elődeitől. A bevezető — módszerénél fogva — meg tudta volna teremteni az egyensúlyt anélkül, hogy a másik véglet felé közelít. Ily módon jobban kidomborítható lenne (tétéles kinyilatkoztatások nélkül) a visszaesés, amely szükségképpen bekövetkezett Batsányi életében 95 után;

inkább vizsgálhatná és értékelné, s nemcsak tudomásul venné azt a tényt, hogy az 1810-es évek kezdetétől Batsányi a maradi dunántúliak, Kisfaludy S. oldalán küzd a haladást nyilvánvalóan képviselő neológusokkal, Kazinczyékkel szemben (nem feledkezve meg a személyes sértődöttségről). S ha már a nemesi hagyományoknak oly nagy jelentőséget tulajdonít a bevezető írója (amelyet mindenképpen helytelen volna értékén alulinak tekinteni), miért nem közöl legalább néhány jellemző szemelvényt *A magyaroknak vitézségéből* (1785), amely Batsányi első nyomtatott műve és amely sajátos keveréke az antik erényeknek és a vallásos hazafiságnak. A konvenciókon nevelkedő Batsányi innen indul el, ebből kell kitörnie, hogy az eseményeket a modern személyesség forró líraiságával fejezze ki. A nemzeti érzés és társadalmi haladás kapcsolatának néhány csíráját már itt fellelhetjük.

Mindez nem változtat azon, hogy Keresztury Dezső bevezetője példamutató verselemzéseket, a költői mű létrejöttében — a társadalmi-politikai körülményeken túl — minden jellemző vonásra, körülményre, szubjektív motívumra felfigyelő élelétást tartalmaz. Elmélyül a költő műveiben, de egy pillanatra sem veszti szeme elől a kortárs-költők hasonló vagy rokon megnyilatkozásait. Faludi, Bessenyei, Báróczi, Ányos, Verseghy, Kazinczy, Kisfaludy S. és Berzsenyi stb. neve állandóan „napirenden” szerepel. Batsányi egy-egy művének megértéséhez segítségül hívja a kortársak műveit. Ezzel plasztikusabbá, pontosabbá teszi Batsányi életművét. Összeveti pl. *A franciaországi változásokat* Barcsaynak *A kávéra* című versével. Nemcsak a közvetlen cél kapcsolja össze ezeket, hanem a nemesi-nemzeti ellenállás távolabbi perspektívái is. Ennek felismerése máris szorosabbra fűzi Batsányi és a nemesi ellenállók közti kapcsolatot. A 80-as évek közepén Ányos és Barcsay a háborút ésszerűtlennek tartják, mivel célja a hódítás. A hódítást pedig abban a korban a nyugati országok (Anglia) gyarmatosítása jelenti. Ezek gyarmatosító munkája jelképpé vált a nemesi írók szemében: a Habsburgok gyarmatosító törekvéseit jelentette.

Ányos és Batsányi kapcsolata is szembezőköbb lesz előttünk, ha arra gondolunk, hogy a kor nemesi költői mily gyakran idézik a magyar történelem nagyszerűnek tartott múltját, s ekkor merül fel — vízióképpen — Várna és Mohács képe, amelyet a magyar történelem sorsfordulóinak tekintettek. A kötet szerkesztői figyelmeztettek arra, a költő Összes Műveinek I. kötetében, hogy — Batsányinak Várna és Mohács képére vonatkozóan — „Ányosnál kereshetjük a csatásík érzelmes-borongós leírásának

közvetlen előzményeit . . ." (Batsányi Összes Művei I. 269. l.). Batsányinál általánosabb érvényű és költőileg elmélyültebb a nemzeti lét és nemlét „vagy-vagy”-a, mint Ányosnál. Közös kettejüknél a magyar múlt, a nemesi dicsőség korábbi századainak szubjektív átélése, amelyet nem egyszer víziószerű látomásban fejeznek ki. A nagy kérdések „vagy-vagy”-ait Batsányi mindig a múlt-jelen-jövő viszonyában teszi fel. A nemzet jövőjét a jelenben döntik el. (Utána majd Petőfi — „Rabok legyünk, vagy szabadok?”, Ady — „Vagy bolondok vagyunk s elveszünk egy szálíg, Vagy ez a mi hitünk valóságra válik” — dörgi az alternatíva szélső ágainak lehetőségeit a nemzet felé.)

A költő életművének „egységbenlátását” eredményei az a módszer is, hogy a költői anyagot a Magyar Museum köré csoportosítja a kötet: egyrészt, mert ott jelentek meg a költő művei, másrészt mert hangsúlyozni kívánja: Batsányi a szerkesztő, a nyelv mestere azonos a modern személyeséget megszólaltató költővel. Kár, hogy nem ad a bevezető egy kis kitekintést a Magyar Museum és az Orpheus viszonyára. Mindkét folyóirat a felvilágosodás irányában megújulni akarók különböző csoportjainak készült. Batsányi Museuma a nemesi-nemzeti ellenállók nagy csoportját lelkesítette, sokkal szélesebb tábor, mint Kazinczy. Az Orpheus viszont 1790-ben radikálisabb volt a Museumnál, határozottan polgári kultúra megteremtésére törekedett. A szerkesztő Batsányiról mondottak mellé odakívánczolt volna egy-néhány szó Batsányiról az irodalomtörténeusről is. Bessenyeiről, Ányosról írt nagyobb tanulmányai már csak azért is jelentősek,

mert e korban nem írt költő költőről ilyen megemlékezést. Batsányi felismerte Bessenyeiben a nagy gondolkodót és Ányosban a lírikust. Horányi Elek *Nova Memoriaja* (1792) nem írói véleményt mond el, nem ilyen szempontból ítéli meg a költők munkásságát. Batsányiból a kortárs és a költőutód tisztelete szólal meg, aki sokban folytatja Ányos útját és később gondozásba is veszi Ányos költői hagyatékát. — Ezekkel a tanulmányokkal a Magyar Museumot is sokrétűbbé tette, elméleti kérdésekkel gazdagította.

A válogatás prózaí szövegei, valamint a levelek teszik teljesebbé az olvasó előtt a költő életművét, értetik meg azt, hogy milyen volt Batsányi, az ember. Nemcsak azt lehet nyomon követni leveleiben, hogyan vette észre élesszeműen az 1792-es fordulatot, amikor a nemességhez és az uralkodóhoz fűződött illúziók semmibementek, hanem *Védőíratából* megismerjük az elveihez hű, önértékes jakobinust is. Sorai telítve vannak a költő és ember izzó szenvedélyével, néhol líraiságával — ugyanakkor fegyelmzett-séggel, körültekintéssel és udvariassággal.

A költő e válogatott műveinek köteté méltó és szép folytatása az Összes Művek I. kötetének. Bevezetője összefoglal és új utakat nyit a Batsányi-kutatásban.

Úgy tesszük le a kötetet, hogy bepillantunk egy jelentős magyar költő viharokkal, szenvedélyekkel, megrázkódtatásokkal és hűséggel tele életébe, úgy érezzük, hogy mi is megjártuk a költővel „a tűzhányók és jéghegyek forrón vajdó s dermedten szűzi magaslatait”.

Kovács Győző

FEJŐS IMRE: VÖRÖSMARTY ARCA

(Irodalomtörténeti Füzetek 8. sz. Akadémiai Kiadó Bp. 1956. 58 l.)

Újszerű, az utóbbi évek gyakorlatában szokatlan tanulmány jelent meg az akadémiai irodalomtörténeti sorozatban, Fejős Imre tollából. A dolgozat szerzője ezúttal nem a mű, hanem az ember aspektusából törekszik egy íróegyniség, egy alkotóművész lelki-világának, pszichikai alkatának, szokásainak, magatartásának, hétköznapijainak felrajzolására. Örvendetes az ilyen jellegű vállalkozás, mert az elmúlt időszakban a társadalom és az alkotó egyén kölcsönhatásának értékelése mereven egyoldalú volt, az írók belső énjének, lelki fejlődésének kutatása túlnyomórészt elsikkadt. Űdvözlőnk kell azt is, hogy Fejős Imre éppen Vörösmarty egyéniségének vizsgálatát választotta, egyrészt, mert költőink közül az ő életéről viszonylag igen keveset tudunk, másrészt,

mert igen sok ferdítés, téves ítélet kering a köztudatban vele kapcsolatban. (Utóbbi, többek között középiskolai oktató munkánkban is évről évre észlelhetjük.)

Fejős Imre feltétlen érdeme, hogy tanulmányát gazdag apparátus alapján építi fel, nemcsak a nyomtatásban megjelent cikkek, emlékezők, írói memoárok anyagából, hanem elsőnek aknázza ki Sallay Imre, *Egressy Gábor* s Toldy Ferenc kiadatlan, az akadémiai kéziratárban heverő feljegyzéseit. Említésre méltó az a körültekintő ökonómia is, amellyel az életrajzi mozzanatokat egymás mellé illeszti. Művében nincs felesleges adalék, de minden lényeges adat együtt van, s ezekből plasztikusan domborodik ki Vörösmartynak, az embernek rendkívül megnyerő, rokonszenves portréja.

A rendelkezésre álló források alapján a tanulmány szerzője lényegében két fő korszakot különböztet meg Vörösmarty magatartásának, lelkivilágának kialakulásában. Élete első fázisában a feljegyzések egy jóra való, komoly, kissé félszeg, a férfias szórakozásoktól, kártyától, bortól, kávéháztól húzódozó, elvonuló fiatalemberről szólnak. Ez a tanulóévek, a patvaria, az Aurora-kör, az 1820-as esztendő Vörösmartyja. Magatartása a 30-as években már nem ilyen. Életstílusában ekkor alapvető változás megy végbe, társaságkedvelő, borissza, élvezeteket szerető emberré lesz. A bort többéppen nem veti meg, a kávéházi asztaltársaság, a jóbarátokkal való poharazgatás napi élet-szükségletévé válik. Fejős Imre híven regisztrálja s adatokkal dokumentálja ezt az érdekes jelenséget, azonban elmulasztja megvizsgálni a változás okait. Szerintünk a költő új magatartásának kialakulása nem véletlen, hanem szorosan összefügg életének, körülményeinek meglehetősen mélyreható változásával. A főúri család jelentéktelen nevelője, a névtelen görbői patvarista a „Zalán”-nal szinte egycsapásra országos-hírű, koszorús költő lesz. Az egyre fokozódó hírnév, a csendes vidéki élet után Pest élénksége, s végül bekapcsolódása a közélet és az irodalom harcaiba változtatják meg felénk, elhúzódo, társaságkerülő természetét. A politika napi gondja-bajában, a társadalmi harcok s az irodalmi élet eleven áramában szabadul meg a költő kezdeti gátlásaitól, a nemesi nevelés patriarkális kötöttségeitől, s lesz barátkozó, kollektív hajlamú emberré. Ugyanekkor Vörösmarty az új eszmevilág, a liberalizmus erőteljes hatása alá kerül. Jóllehet ez a liberalizmus kezdetben még döntően nemesi jellegű, de az évek múltával színezete egyre polgáríbb lesz, egyre inkább az alakuló városi értelmiség (éppen Vörösmarty baráti köréből alakul) szemléletévé válik. Az Aurora-körből kinövő athenaeista nemzedék liberális eszmevilága is hatott a költő egyéniségének, magatartásának alakulására. A liberális szemlélet s a szabadabb, oldottabb polgári életforma együtt, kölcsönhatásban fejlődnek ki Vörösmartynál.

Ha magatartásában, szokásaiban változott is a költő, jelleme végig egy tömbből faragott volt: gyöngéd, finom lelkű, másokkal szemben megértő, tapintatos lélek. A legnagyobb magyar romantikus nem afféle költő-titán volt, ahogy a Nyugat esztétái vélték, hanem harmonikus ember — állapítja meg Fejős Imre tanulmányában. Lelki finomságát leginkább a fiatal írókkal való kapcsolatai tükrözik, Petőfi, kivált Jókai nem egyszer feljegyzik, hogy mennyit köszönhetnek Vörösmarty nemes bánásmódjának. Hiteles és elfogadható tehát Fejős tanulmányának az a megállapítása, hogy az egykorú emlé-

kezések mozaikjaiból egy érdemes polgár s egy nagy ember arcképe bontakozik ki.

Elhanyagolt, s éppen ezért irodalomtörténeti legenda létrejöttére különösen alkalmas terület volt eddig Vörösmarty őregkorának, betegségének problematikája. Egy időben divatos volt ezt „A vén cigány” nyomán romantikus-misztikus ködbe burkolni. A tanulmány szerzője Schaffer Károly dr. ideggyógyász szakvéleménye alapján megnyugtatóan tisztázza ezt a kérdést is.

Újszerű vizsgálódását Fejős Imre a Vörösmarty-arcképmások elemzésével, értékelésével egészíti ki. Feltérképez minden egyes festményt, amely a költőről készült, ezzel azonban még nem elégszik meg, hanem igyekszik e portrékból a költőre jellemző megfigyeléseit összegezni. Egyetértünk végkövetkeztetésével, hogy Vörösmarty arcképei alapján is a reformkor magyar emberének típusa. Értékes, hasznos a képkatalógus és reprodukciógyűjtemény, amelyet Fejős tanulmányához csatolt.

Mint említettük, a dolgozat általános szemléletével, megállapításaival egyetértünk. Két ponton azonban szeretnénk Fejős Imrével vitába szállni. Műve elején megállapítja, hogy Vörösmartynál már kamaszkorában jelentkezik az erős szociális érzék, — ugyanis öccsével összetűz egy napszámos munkára kergetése miatt. (6. l.) Túl merész ez a megállapítás, túl kategorikus a következtetés. Az ilyen jellegű megnyilatkozások fiatal korban rendszerint nem egészen tudatos jellegűek, így az ezekre való építéssel óvatosan kell bánni. Hasonlóan elhamarkodott az a tétele, hogy Vörösmarty már kora ifjúságában szakít a nemesi hagyományokkal, mert 1820-ban, egy anyjának írott levelében azt javasolja, hogy öccse „legyen... akármiféle mesterember, mint szolga.” (7. l.) Ez a levél még nem bizonyít sokat. Minden bizonnyal a Perczel-házi élmények alapján alakult ki ez a véleménye, amely kezdődő bírálata a nemesi életformának. Feltűnő kritikai hang, — de nem szakítás. Vörösmartynak a nemesi hagyományoktól való gyökeres eltávolodása csak az Aurora-körbe való bekerülése után kezdődik el.

Mindezek azonban csak apróbb ellenvetések. Fejős Imre híven teljesítette, amire vállalkozott. Hogy adataiból vagy elemzése eredményeiből mélyebb összefüggések felé tapogatózzék, az már kívül esett témakörén. További tanulmányok, munkák feladata lesz a legizgalmasabb irodalomtörténeti problémának, az egyéniség és a mű közti rejtett összefüggésnek feltárása, kiderítése. Ez a feladat szép, s rendkívül nehéz. Fejős tanulmányának jelentőségét éppen abban látom, hogy eddig mellőzött adatok és összefüggések megállapításával alapot teremtett a további kutatások számára.

Fenyő István

KOMJÁT ALADÁR

(Bibliográfiai kísérlet)

TARTALOM

- I. Folyóiratok Komját Aladár szerkesztésében
- II. Komját Aladár kötetben megjelent munkái és azok ismertetései
- III. Komját Aladáról szóló életrajzok, méltatások
- IV. Komját Aladár cikkeinek jegyzéke
- V. Komját Aladár nyomtatásban megjelent versei
- VI. Komját Aladár kiadatlan versei
- VII. Komját Aladár versfordításai
- VIII. Komját Aladár fordításban megjelent versei
- IX. Névmutató

I. Folyóiratok Komját Aladár szerkesztésében

1. **Internationale** 1919. januárban indult meg Budapesten, Komját és Hevesi Gyula szerkesztésében. A KMP megalakulása után a párt elméleti folyóirata lett.
2. **Egység** Bécs, 1922. V–IX. (1–3. szám) Berlin, 1923. II–VII. (4–6. szám) Berlin, 1924. III. 10. (III. évf. 1. szám) [A 4. számmal E. Lehmann, 5–6. számoknál K. Köhler van szerkesztőként feltüntetve.]

II. Komját Aladár kötetben megjelent munkái és azok ismertetései

3. **Kiáltás** 1917. A „MA” kiadása, Bpest. Ismerteti: — c *Élet*, Bp. 1917. XII. 9., L. i. *Új Nemzedék*, Bp. 1918. II. 13., Hevesi Iván, *Jelenkor*, Bp. 1917. XII.
4. **Új Költők Könyve** 1917. A „MA” kiadása, Bp. *Antológia György Mátyás, Kassák Lajos, Komját Aladár és Lengyel József* verseiből. Ismerteti: Babits Mihály, *Nyugat*, Bp. 1917. 8. sz. 700. 1. Hevesi Iván, *Erdélyi Szemle*, Kolozsvár, 1917. IV. 8. 122. 1.
5. **1918. Szabadulás** 1918. Bp. Krausz és Tsa, *Antológia György Mátyás, Komját Aladár, Lengyel József és Révai József* verseiből. Ismerteti: Márai Sándor, *Vörös Lobogó*, Bp. 1919. I. 6.
6. **Új Internationale** 1919. a) *Vörös könyvtár*, b) *Helios*, Bp. Ismerteti: Lengyel József, *Új Idők*, 1919. VII. 10.
7. **Sarló és Kalapács Évkönyv** 1926. Wien, többekkel.
8. **Mindent akarunk!** 1931. Moszkva, Centrizdat. Előszó: Hidas Antal. Ismerteti: Matheika János, *Sarló és Kalapács*. Moszkva, 1931. nov. 62 l.
9. **Megindul a föld** 1937. Paris. Ed. Atelier. Ismerteti: Aba László, *Szabad Szó*, Paris, 1937. X. 16., Alpári Gyula, *Praha 1937* (brosúra, kiadó Hoffman).
10. **Magyar írók a szovjet népről** 1947. Szikra, Bp.
11. **Válogatott versek** 1949. Szikra, Bp. Előszó: Keszi Imre. Ism.: Illés B. Forum

- Bp. 1949. 522. 1., Tamás E. *Hírlap* Bp. 1949. 132. sz., — y *Népszava* Bp. 1949. 125. sz., Gábor A. *Szabad Nép* Bp. 1949. 125. sz., *Szabad Szó* — 1949. 123. sz., Sólyom Tibor, *Tiszatáj* Szeged, 1949. 218. 1., Pongrácz Zsuzsa *Világosság* Bp. 1949. 125. sz.
12. **Magyar könyv a középiskolák** IV. o. számára Tankönyvkiadó, Bp. 1949. (Életrajz és méltatás Czibor János; versek 150–154. l., életrajz 292–296. l.)
13. **Vörös zászlókkal** 1949. Athenaeum, Bp. Többekkel
14. **Hét évszázad magyar versei** 1951. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. (1. kiadás).
15. **Szabadság** (Magyar írók antológiája), 1951. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
16. **Hét évszázad magyar versei** 1954. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bpest. (2. kiadás).
17. **Antologia Vengerszkoj Poetii** 1952. Moszkva, Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo, előszó: Hidas Antal (44. l.) Életrajz és versek: 380. l.
18. **Irodalom, forradalom 1917–1919.** 1956. Magvető, Bp. Többekkel

III. Komját Aladáról szóló életrajzok, méltatások

19. **Babits Mihály Nyugat, Bp. 1917. 8. sz. 700. 1. *Új Költők Könyve* ismertetés.**
20. **Hevesi Iván Erdélyi Szemle, Kolozsvár, 1917. IV. 8. (11. sz.) 122. 1. *Új Költők Könyve* ismertetése.**
21. — c *Élet*, Bp. 1917. XII. 9. — 1196. 1. Komját Aladár: Kiáltás ism.
22. **Hevesi Iván Jelenkor, Bp. 1917. XII. Komját Aladár: Kiáltás ism.**
23. L. i. *Új Nemzedék*, 1918. II. 13. 34. 1. Komját Aladár: Kiáltás ism.
24. **Polányi Károly Szabadgondolat, 1919. II. 1. Bp. „Internationale”.**
25. **Lengyel József Új Idők, Bp. 1919. 2. sz. (VII. 10.) Komját Aladár: Új Internacionálé ismertetése.**
26. **Vörös Ujság, Bp. 1919. 79. sz. (V. 11.) Közlemény az írói direktórium tagok kinevezéséről.**

27. **Márai Sándor** *Vörös Lobogó*, Bp. 1919. I. 6. „1918. Szabadulás” c. antológia ismertetése.
28. **Lassen János** *Új Előre*, New York 1923. VIII. 19. „Az Előre műkedvelő kör.” fr.*
29. **Lassen János** *Új Előre*, New York, 1923. IX. 9. „Kassák Lajos és az új költők” fr.
30. **Réz Andor** *Arbeiterliteratur*, 1924. 478. I. „Hauptrichtungen in der neueren ungarischen revolutionären Literatur”.
31. **Matheika János** *Új Előre*, New York, 1926. III. (vasárnapi melléklet) „A proletár-irodalomról” IV. rész. fr.
32. **Várkonyi Nándor** *Danubia*, Pécs, 1928 (?) „A modern magyar irodalom” c. könyv, IV. fejezet (354. és 448. l.)
33. **Hajdu Pál** *Új Március*, Wien, 1929. III. (különszám), 60. I. „A kommunista sajtó a Tanácsköztársaság előtt és alatt” fr.
34. **Sz. n. **** *Sarló és kalapács*, Moszkva, 1930. 12. sz. (62/63. l.) Közlemény a Forradalmi Irodalom nemzetközi irodájáról konferenciájáról.
35. **Többen** *Sarló és Kalapács*, Moszkva. 1931. VI. hó (6. sz.) 50. I. „A magyar proletár-irodalom platformtervezete.”
36. **Kahána Mózes** *Sarló és Kalapács*, Moszkva, 1931. X. hó (10. sz.) 54. I. „Proletár tömegirodalmat! Marxista—leninista irodalmi platformot!”
37. **Sz. n.** *Sarló és Kalapács*, Moszkva, 1931. XII. hó (12.sz.) 58. I. *Határozat az irodalmi platformtervezethez.*
38. **Lengyel József** *A Szovjetunióban élő külföldi Munkások Kiadvállalata*, Moszkva, 1932. „Visegrádi ucca” történelmi riport (részletek).
39. **Szerb Antal** *Révai*, Bp. 1935. „Magyar irodalomtörténet”, Háború és forradalom, 502. l.
40. **Kassák Lajos** *Pantheon*, Bp. 193? „Egy ember élete” 7. és 8. kötet.
41. **Sz. n.** *Deutsche Zentralzeitung*, Moszkva, 1937. I. 14., gyászhr.
42. **Sz. n.** *Rundschau*, Basel, 1937. I. 14. 2. szám — 57. I. Aladár Komját.
43. **Sz. n.** *Kanadai Magyar Munkás*, Cleveland, 1937. I. 19. Meghalt Komját Aladár.
44. **Sz. n.** *Szabad Szó*, Paris, 1937. I. 23. Nagy halottunk.
45. **P. F. A.** *Commune*, Paris, 1937. I. 24. — 1075. I. (IVe année) „Jeunes” (fordítás) és méltatás.
46. **Barta Lajos** *Magyar Nap*, Pozsony, 1937. I. 28. Komját Aladáról.
47. **Barta Sándor** *Sarló és Kalapács*, Moszkva, 1937. II. 1. A proletárforradalom költője.
48. **Többen** uo. Komját Aladár halálára.
49. **Sz. n.** uo. Komját Aladár emlékest.
50. **Sz. n.** *Kommunistische Internationale és Kommunistscheskij International* Moszkva, 1937. No. 2. — 124. I. (febr.). Komját Aladár.
51. **Barta Sándor** *Internationale Literatur*, Moszkva 1937. 3. sz. — 150. I. Aladár Komját, ein Dichter der Revolution
52. **Gaal Gábor** *Korunk*, Kolozsvár, 1937. 242. I. Komját Aladár.
53. **Sz. n.** *Megindul a föld*, Paris, 1937. Ed. Atelier de Paris. Életrajz.
54. **Alpári Gyula** *Praha*, 1937. „Megindul a föld” ismertetés.
55. **Aba László** *Szabad Szó*, Paris, 1937. X. 16. „Megindul a föld” ismertetés.
56. **Böloni György** *Magyar Szemle*, Paris, 1945. VI. 3. „Frankel Leó, Ágoston Péter, Komját Aladár, Diener Dénes, Tihanyi Lajos emlékére (emlékbeszéd).
57. **Marcello Cora** *L'Unità*, Roma, 1946. XI. 10. Anime nostre di cella in cella.
58. **Baló László** *Szabad Nép*, Bp. 1947. I. 5. Komját Aladár
59. **Nagy Péter** *Nagyvilág*, Bp. 1947. II. 1. Komját Aladár.
60. **Sz. n.** *Magyar Szemle*, Paris, 1947. II. 16. (V. évf. 137. sz.) „A volt spanyol harcosok védik a magyar demokráciát.”
61. **Sz. n.** *Jövendő*, Bp. 1947. II. 20. Méltatás.
62. **Nagy Péter** *Társadalmi Szemle*, Bp. 1947. 3. sz. Komját Aladár.
63. **Sz. n.** *Szikra*, Bp. 1947. Magyar írók a szovjet népről (26. I. életrajz).
64. **Sz. n.** *Hungária irodalmi lexikon*, Bp. 1947. Rövid életrajz.
65. **Sz. n.** *Szabad Nép*, Bp. 1948. XI. 21. Komját Aladár.
66. **Keszi Imre.** *Szikra*, Bp. 1949. Válogatott versek, előszó.
67. **Sz. n.** *Szabad Nép*, Bp. 1949. V. 25. Sajtótájékoztató a könyvkiadásról fr.
68. **Sz. n.** *Szabad Nép*, Bp. 1949. V. 26. „Olcsó Móricz Zsigmond és József Attila, a „felfedezett” Táncsics Mihály és Komját Aladár, a könyvnapok klasszikusai.”
69. **Tamás Ernő** *Hírlap*, Bp. 1949. 132. sz. Válogatott ismertetése.
70. — — *y Népszava*, Bp. 1949, 132. sz. Válogatott ismertetése.
71. **Sz. n.** *Szabad Szó*, Bp. 1949. 123. sz. Válogatott ismertetése.
72. **Gábor Andor** *Szabad Nép*, Bp. 1949. 125. sz. Válogatott ismertetése.
73. **Pongrácz Zsuzsa** *Világosság*, Bp. 1949. 125. sz. „A forradalmi szó és forradalmi tett költője”.
74. **Sólyom Tibor** *Tiszatáj*, Szeged, 1949. 218. I. Válogatott ismertetése.

* fr.=részlet

** Sz. n.=Szerző nélkül

75. Illés Béla *Forum*, Bp. 1949. 522. I. Válogatott ismertetése.
76. Hevesi Gyula *Társadalmi Szemle*, Bp. 1949. III. „A proletárforradalom mozgalmi előzményei az első világháború alatt.” fr.
77. Hevesi Gyula *Forum*, Bp. 1949. 568. I. „Emlékezés Komját Aladár.”
78. Sebestény György *Politika*, Bp. 1949. 23. sz. Bp. „Költőkről beszéltek.”
79. Szász János *Utunk*, Kolozsvár, 1949. 20. sz. „Komját Aladár.”
80. Andics Erzsébet *Századok*, Bp. 1949. 1—4. sz. 47. I. „Az 1919-es magyar proletárforradalom előtörténete.”
81. Czibor János Magyar Könyv, *Tankönyvkiadó*, Bp. 1949. 292. I. életrajz és méltatás.
82. Claudio Vasari 82. Sz. n. *L'Unità*, Roma, 1950. IX. 21. „Aladár Komját poeta dei proletari ungheresi.”
83. Sz. n. *Szovjet Kultúra*, Bp. 1951. I. 1. sz. lábjegyzet és vers.
84. Révai József *Művelt Nép*, Bp. 1951. „A Magyar Írók I. Kongresszusa” zárszó, fr.
85. M. Irodalmi Intézet Egyetemi Jegyzet, 1951/52. tanév Komját Aladár költészete.
86. Sz. n. *Független Magyarország*, Bp. 1952. I. 2. „A magyar forradalmi proletariátus költője.”
87. Lányi Sarolta *Irodalmi Ujság*, 1952. 1. sz. I. 3. Komját Aladár.
88. Sz. n. *Magyar Nemzet*, Bp. 1952. 2. sz. — I. 4. Komját Aladár életműve ott él a mai magyar írók munkájában.
89. Sz. n. *Szabad Nép*, Bp. 1952. 2. sz. — I. 4. Emlékünnepély Komját Aladár halálának 15. évfordulójára.
90. Somlyó György *Irodalmi Ujság*, Bp. 1952. I. 17. III. évf. 3. sz. „A magyar költészet nagy tanulsága” (Hét évszázad magyar versei) fr.
91. Sz. n. *L'Unità*, Roma. 1952. I. 20. lábjegyzet és vers.
92. Többen *Magyar Irodalomtörténet*, az ált. gimnáziumok IV. o. számára, Tankönyvkiadó, Bp. 1952. III. rész, életrajz, méltatás.
93. Kardos László *Irodalomtörténet*, Bp. 1952. VI. — 2. rész. Rákosi Mátyás alakja a magyar költészetben.
94. Heckenast stb. *A magyar nép története* (Rövid áttekintés), Művelt Nép, Bp. 1953. Háborúellenes mozgalmak c. fejezet, 499. l.
95. Komját Irén *Külgügymin. bulletinje*, 1953. II. 1. Komját Aladár 1891—1937.
96. Illés Béla *Csillag*, Bp. 1953. XI. Somlyó Zoltán, fr.
97. Sz. n. *Irodalomtörténeti Közlemények*, Bp. 1953. XII. Szemelvények Komját Aladár bátyjához írt leveleiből.
98. Remete László *Társadalmi Szemle*, Bp. 1954. IV. korrekció (levél a szerkesztőséghez).
99. Mód Aladár 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért, Szikra, 1954. Bp. 465. I. fr.
100. Gellért Öszkár *Művelt Nép Kiadó*, Bp. 1954. Kortársaim (104. és 234. oldal) fr.
101. Balla Aladárné Sallai Imre és Fürst Sándor élete, Szikra, Bp. 1955. 187. I. fr.
102. F. S *Szabad Nép*, Bp. 1955. I. 23. Bőkezű és elnőző szerkesztők, fr.
103. József Farkas *A Magyar Munkásmozgalmi Intézet értesítője*, Bp. 1955. I. évf. 4. szám. 20. o. „A TETT” (1915. nov. 1. — 1916. szept. 20.).
104. Békés István *Hazának rendületlenül*, Művelt Nép Bp. 1955. 288. I. — életrajz.
105. Komját Irén *Irodalmi Ujság*, Bp. 1956. II. 11. 6. szám. — Utolsó évek Párisban.
106. Sz. n. *Magyar Rádió*, Bp. XII. évf. 5. — 1956. II. 5 — 11.5. I. „Komját Aladár”.
107. Komját Irén *Magyar Sajtó*, Bp. 1956. II. (II. évf. 2. szám) 76. I. Komját Aladár mint szerkesztő és újságíró.
108. Komját Irén Remete László *Irodalom, forradalom* (Szerk. és jegyzetekkel ellátta Remete László, előszó: Komját Irén) Magvető Könyvkiadó, Bpest, 1956. Előszóban utalás 12. I. Jegyzetekben: 442, 443 és 444. I.
109. Komját Irén *Kanadai Magyar Munkás*, Toronto, 1956. III. 15 (XXVII. évf. 35. sz.) „Utolsó évek Párisban, Komját Aladár 65 születésnapjára.”

IV. Komját Aladár cikkeinek jegyzéke*

A Tett

110. 1916. II. 20. Szomorj Dezsőről.
111. 1916. V. 6. Hungaricus: A szenvedő ember.
112. 1916. VI. 3. Molnár Ferenc rendjele.

Egység

113. 1923. II. 10. Felhívás a magyar nyelvű alkotó munkásokhoz (Szerkesztőségi cikk)
114. 1923. II. 10. Szempontok egy nemzetközi proletár kultúravezetett megteremtéséhez.

Sarló és kalapács

115. 1931. 12. sz. A magyar proletáriródlom platform-tervezetéhez (Réz Andorral együtt).

* A Komját cikkek nagy része névjelzés nélkül jelent meg, ezek sajnos nem identifikálhatók. — A Magyar Belügyminisztérium 1936-ban nyomozást indított Komját ellen egy rólap kapcsán, amelyben Komját egy verse jelent meg. Ebben a nyomozati anyagban említett történik egy cikkéről, amelynek címe „Folyik a pör, a magyar föld ezeréves póré” lenne és a „Munkáselet” vagy „Munkásszemle” c. Párisban megjelent lapban jött volna. A cikket eddig nem sikerült megtalálnom. H. E.

116. 1935. II. Rákosi Mátyás törhetetlen (lásd még „A Rákosi per” c. könyvben, Bp. Szikra 1950.).
 117. 1935. 11. sz. A szovjet-francia szerződés a béke fegyvere (K. A. jelzés).

Új március

118. 1930. V. Gyakorlati opportunizmus és baloldali frázis.
 119. *Literatur der Weltrevolution*, Sonderheft, 1931. (Moskau-Staatverlag) „Zweite Internationale Konferenz revolutionärer Schriftsteller” (227. l.) Szabad Szó
 120. 1936. IV. 25. Thälmann, a világbéke védelmezője, a proletáregységfront előharcosa.
 121. 1936. VII. 11. Az igazi szabadság alkotmánya.
 122. 1936. VIII. 1. A népfront győztes ellentámadása Spanyolországban.
 123. 1936. XI. 7. Mentsük meg Rákosit!
 124. 1936. XI. 21. A néphadsereg ellenál-lásán egymás után törnek meg a fasiszta gyilkosok támadásai.

Inprekorr

1924.

125. 46/1122 — XI. 14. Das Begräbnis der sozialdemokratischen Arbeiterräte Österreichs. K. A.
 126. 146/1984 — ? (A lapban a cikkjegyzék szerint Komját cikk szerepel, a példány Magyarországon nincs meg.)

1925.

127. 25/703 — VI. 20. Der weisse Tod in Bulgarien (Buchbesprechung). Ein Hilferuf herausgegeben vom Exekutivkomitee der Internationalen Roten Hilfe. (Megjelent még a 94. különszám 1290 lapján.) K. A.
 128. 20/563 — V. 16. Bychowsky: Die Sozialversicherung in der Sowjetunion. (Neuer Deutscher Verlag, Berlin.) A. K.
 129. 40/1185 — X. 3. Die Wirtschaftsbilanz des weissen Regimes in Bulgarien. (Megjelent még a 138. különszám 2020. l.) K. A.
 130. 46/1379 — XI. 14. B. Illés: Stepan Teppich. (Lábjegyzetben: cím, Verlag Vereinigung Internationaler Verlagsanstalten, Berlin.) Megjelent még a 153 különsz. 2304. l. Komját.
 131. 49/1470 — XII. 5. Reden Maximilians Robespierres und Antoine de St. Justs. (Lábjegyzet: cím, Redner der Revolution, Bd. I. und III. Neuer Deutscher Verlag, Berlin.) Komját.

1926.

132. 2/43 — I. 16. Johannes R. Becher: (CH Cl = CH₃)AS (Levisite) oder „Der einzig gerechte Krieg”. (Lábjegyzet: cím, Roman, Agis-Verlag, Wien—Berlin, 1926.) Komját.
 (Megjelent még a 11. szám 144. l.)
 133. 55/795 — IV. 9. Reden Wilhelm Liebknechts und Ferdinand. Lassales. (Lábjegyzet: cím, Band II. und V. Neuer Deutscher Verlag, Berlin, 1926.) Komját.
 134. 72/1152 — V. 12. G. M. Serrati (nekrológ). K. A.
 135. 76/1223 — V. 21. Das Leben G. M. Serrati's. K. A.
 136. 80/1288 — VI. 1. Havelock: Die moskauer Knute (Lábjegyzet: cím, von Havelock, Neuer Deutscher Verlag, Berlin, 1926.) Komját.
 137. 81/1304 — VI. 4. Newerow; Das Antlitz des Lebens. (Lábjegyzet: cím, Verlag für Literatur und Politik, Wien, 1926.) Komját.
 138. 83/1335 — VI. 11. Rettet Sacco und Vanzetti! Die Protestbewegung gegen drohenden Justizmord an Sacco und Vanzetti wächst. K. A.
 139. 104/1742 — VIII. 10. A. Hidas: Auf dem Boden der Konterrevolution. (Lábjegyzet: Munka és Tudás Könyvtára): Bibliothek der Arbeit und des Wissens: (Verlag Arbeiterbuchhandlung, Wien, VIII. Alserstrasse 69.) Komját.
 140. 114/1938 — IX. 14. Thesen und Resolutionen der VI. Tagung der Erweiterten Exekutive der Kommunistischen Internationale. K. A.

1927.

141. 37/807 — IV. 8. Schapowalow: Auf dem Wege zum Marxismus. Komját.
 142. 58/1256 — VI. 7. Herr Modigliani über den Fascismus. K. A.
 143. 65/1385 — VI. 24. Gladkov: Zement. Komját.
 144. 123/2851 — XII. 16. Pjatnitzki: Aufzeichnungen eines Bolschewiks (1896—1917). Komját.

1928.

145. 10/207 — I. 31. M. N. Roy: Die internationale Verbündeten der Opposition in der K.P.S.U.K.A.
 146. 35/649 — IV. 4. Lenin: Die Revolution von 1917. Komját.
 147. 134/2674 — XI. 30. Lenins sämtliche Werke, Band XX. (Die Revolution von 1917.) Komját A.

1929.

148. 27/609 Lenin : Die Periode der Iskra (1900—1902) Komját A.
149. 57/1381 Lenin : Die Periode der Iskra, Sämtliche Werke, Band IV. Komját A.
150. 84/2002 W. I. Lenin: Der imperialistische Krieg, Sämtliche Werke, Band XVIII. Komját A.
151. 102/2427 Der Heldenkampf der politischen gefangenen in Ungarn. Komját A.
152. 115/2713 Lenin : Die Entwicklung des Kapitalismus in Russland, Sämtliche Werke, Band III. Komját A.

1930.

153. 3/59 Lenin : Die Revolution von 1905. Komját A.
154. 37/847 Lenin : Das Jahr 1920. Strategie und Taktik der proletarischen Revolution. Sämtliche Werke, Band XXV. Komját A.
155. 75/1855 — IX. 5. Zum zehnten Jahrestag der Fabrikbesetzungen in Italien. Komját A.
156. 1877 Der II. Kongress des KJV Ungarns St.

1931.

157. 14/389 Lenin : Menschewismus und Bolschewismus, 1903—1904. Komját A.
158. 16/417 Das internationale Proletariat gegen die Erwerbslosigkeit — zum 25. Februar. Komját A.
159. 1109 Der Massenkampf der ungarischen Metallarbeiter K. A.
160. 120/799 Lenin : Die Revolution von 1917. Komját A.

1932.

161. 26/777 Die Lage der Arbeiterklasse in den kapitalistischen Ländern. K. A.
162. 35/1084 Mai-Nummer der AIZ. K. A.
163. 51/1642 J. Büchner : Kampf gegen Provokation und Spitzelei. K. A.

Rundschau

1933. II. évf.

164. 18/585 — VI. 9. Höchste Lebensgefahr für Torgler, Dimitrov und Genossen. Entreisst sie den faschistischen Henkern. A. Komját.
165. 20/642 — VI. 15. Erwerbslosigkeit und Arbeitsbeschaffung im Dritten Reich (Von A. K. Berlin).
166. 24/835 — VII. 14. Steigert die internationale Aktion für die Befreiung der Genossen Torgler, Dimitrov, Popow und Tanew! A. Komját.

* lásd még „A Rákosi per”, Szikra, Bp. 1950.

167. 32/1215 — IX. 1. Die Lieferanten für die faschistische Greuelhetze gegen die Sowjetunion. St.
168. 46/1778 — XII. 14. Befreit Hofmaier! A

1934. III. évf.

169. 21/760 — III 1. Ein grosser Erfolg der KK. A. K.
170. 34/1277 — V. 31. Alarmsignal! Das Leben Thälmanns unmittelbar bedroht! A. Komját.
171. 38/1493 — VI. 28. Moskau feiert die Tscheljuschkina Helden! A. Komját.
172. 47/1949 — VIII. 23. Wie Hitler siegte. A. K.
173. 49/2101 — IX. 6. Der Ural im Strome des Sozialismus I. A. Komját.
174. 50/2159 — IX. 13. Der Ural im Strome des Sozialismus II. A. Komját.
175. 55/2445 — X. 18. „Briefe aus der Sowjetunion.” I. Die „Entpolitisierung” der Sowjetschule. A. Komját.
176. 55/2446 — X. 18. II. In der Kollektivwirtschaft „Thälmann” wird geerntet.
177. 56/2511 — X. 25. III. Sowjetdampfer „Raskolnikow”. A. Komját.

1935. IV. évf.

178. 2/117 — I. 10. Uralmasch kämpft für die höhere Technik A. Komját.
179. 4/224 — I. 24. An alle freidenkenden Schriftsteller und Künstler der Welt! (Felhívás a Rákosi perrel kapcsolatban, aláíró többek között Komját Aladár.)
180. 13/715 — III. 14. Der Kampf um Rákosi's Rettung muss gesteigert werden! A. Komját.
181. 27/1365 — VI. 20. Alle und Alles zur Rettung Rákosi's! A. Komját.
182. 57/2355 — X. 17. Georgi Dimitrov : Arbeiterklasse gegen Faschismus. (Das grosse Referat als Massenbroschüre.) Buchbesprechung. A. Komját.
183. 61/2487 — X. 31. Kampf gegen Krieg. Ercoli's Referat als Massenbroschüre. Buchbesprechung. A. Komját.
184. 71/2751 — XII. 5. Dem Ende des leipziger Prozesses entgegen. A. Komját.

1936. V. évf.

185. 15/595 — IV. 2. Wir müssen Prestes befreien. A. Komját.
186. 19/783 — IV. 23. Zum neuen Kommunistenprozess in Ungarn. A. Komját.
187. 20/811 — IV. 30. Eine verbrecherische Kriegsprovokation des ungarischen Faschismus. A. Komját.
188. 21/870 — V. 7. Ein Schritt vorwärts für Rákosi.* A. Komját.

540. 1.

189. 23/925 — V. 14. Die ungarischen Kriegsbrandstifter im Dienste Hitlers. A. Komját.
190. 25/993 — V. 28. Ein Dokument faschistischer Kriegsbrandstiftung. A. Komját.
191. 27/1089 — VI. 11. Henri Barbusse: „Stalin” (Buchbesprechung). A. Komját.
192. 29/1171 — VI. 25. Die Verfassung der wirklichen Freiheit. A. Komját.
193. 32/1293 — VII. 16. 22 Jahre nach dem Ausbruch des Weltkrieges. A. K.
194. 34/1389 — VII. 30. Hilfe für Spanien — das Gebot der Stunde. A. Komját.
195. 45/1857 — X. 8. Das Gebot der Stunde A. Komját.
196. 48/1977 — X. 29. Genosse Rákosi schwer krank — wir müssen ihn retten! A. Komját.
197. 49/2022 — XI. 5. Der ungarische Faschismus rächt sich an Rákosi! ** A. Komját.
198. 52/2093 — XI. 19. Für Thälmann, für Prestes, für Rákosi — für alle Opfer des Faschismus! A. Komját.
199. 52/2155 — XI. 27. Der Prozess von Novosibirsk. A. Komját.
200. 57/2264 — XII. 17. Eine neue Alarmanachricht. A. Komját.
201. 58/2293 — XII. 23. „Spionage” — Prozess gegen Friedenkämpfer als Kriegsvorbereitung. A. Komját.
202. 59/2331 — XII. 30. Egon Erwin Kisch: „Landung in Australien” A. Komját.

V. Komját Aladár nyomtatásban megjelent versei

203. A Dózsa vér (1913?) (Vörös folyó. A Dózsa vére.) Népszava, Bp. 1913. III. 9. (XLI. évf. 59. sz.) 2. old. — *Mindent akarunk*, Moszkva, 1931. — *Magyar könyv*, Bp. 1949. (a IV. oszt. számára). — *Válogatott versek*, Bp. 1949.
204. A forradalom meghalt, éljen a forradalom (1923)? (Nézzétek társaim, az örökkévaló burzsoát.) *Egység*, Berlin, 1923. V. 1. — 5. szám. — *Mindent akarunk*, (Moszkva 1931. (1923. jelzéssel). — *Válogatott versek*, Bp. 1949.
205. A győző (Nézd a nyomorultat!) *Szabad szó*, Paris, 1936. VI. 6. (23. sz.) — *Megindul a föld*, Paris, 1937. — *A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front közleményei*, Bp., 1945. V. — 22. szám. tavasz
206. A lélek mérnökeihez. (Kora 7. 17/20. *Sarló és kalapács*, Moszkva, 1931/1937. — sz. — *Megindul a föld*, Paris.) *Válogatott versek*, Bp., 1949.
207. A mozgás (1917?). (Forgott szabállyal.)

- Ma*, II. évf. 9. sz. (1917. IX.) Bp., — *Kiáltás*, Bp., 1917.
208. A nehezült (1917?). (Egy könnyű gesztust.) *Kiáltás*, Bp., 1917. — *Ma*, Bp., 1918. I. (III. évf. 1. sz.)
209. A nemzetközi brigád indulója (1936). (Madrid határán állunk a vártán.) *Szabad Szó*, Paris, 1937. I. 2. (spanyol melléklet) 1 szakasz és dallam. — *Magyar Nap*, Pozsony, 1937. I. 10. 3. old. — 1 szakasz és dallam. — *Új Előre*, New York, 1937. I. 19 (1 szakasz és dallam). — *Kanadai Magyar Munkás*, Cleveland, 1937. I. 19. — 1 szakasz és dallam. — *Megindul a föld*, Paris, 1937. — *Spanyol album* a párisi *Szabad Szó* kiadásában, (utalás a lapban, példány Magyarországon nincs). — *Válogatott versek*, 1949. Bp. — *Népek dalai*, Bp., 1949. (Cserépfalvi) *Arma Pát* feldolg. 2 szólamú tömegkarrá „Madrid védői” címmel. — *Hét évszázad magyar versei*, Bp., 1951. — 1. kiadás. *Hét évszázad magyar versei*, Bp. 1954 — 2. kiadás. *Előre harcra ifjúmunkás* Bp. 1954 — *Hazádnak rendületlenül* Bp. 1955
210. A proletárforradalmat megőlni nem lehet I—VIII. (Mundérba dugtak. Maszlaggal. Erővel.) *Sarló és kalapács*, Moszkva, 1934. 5. sz. — *Független Magyarország*, Bp., 1952. I. 2. (Csak V. rész.)
211. A „Sárga csöcselék” fölállt! (1925?). (Shanghaiban vér patakzik.) *Mindent akarunk*, Moszkva, 1931. (1925 jelzéssel). — *Magyar könyv* a IV. oszt. számára, Bp., 1949. — *Válogatott versek*, Bp., 1949. — *Hét évszázad magyar versei*, Bp., 1951. — 1. kiadás.
212. Anya (1919?) (A föld folyamját emeled magadban.) *Egység*, Wien, 1922. VI. 30.
213. Aszturiai paraszt nótája (1936?). (Rongy a testruhánk, mezítlen a lábunk.) *Szabad Szó*, Paris, 1937. I. 23. — *Megindul a föld*, Paris, 1937. — *Válogatott versek*, Bp., 1949.
214. Az első (Börtön-gödör. Akár a sír.) *Megindul a föld*, Paris 1937. — *Válogatott versek*, Bp., 1949.
215. Békét! (Garasos bér. Sovány kenyér.) *Megindul a föld*, Paris, 1937. — *Válogatott versek*, Bp., 1949.
216. Bennünk hánytorg a föld (1917?) (Hajrá!) *Ma*, Bp., 1917. IV. — II. évf. 4. sz. — *Új költők könyve*, Bp., 1917. — *Kiáltás*, Bp., 1917.
217. Beszélgetés egy fiúval (1917). (Nincsen: külön.) *Ma*, Bp., 1917. X. — II. évf. 10. sz. — *Kiáltás*, Bp., 1917. — *Új Internationale*, Bp., 1919. — *Válogatott versek*, Bp., 1949.

** lásd még „A Rákosi per”, Szikra, Bp. 1950. 548. 1.

218. **Bolsevikiek** (1919). (Bennünk fölrang a föld.) *Új Internationale*, Bp., 1919. — *Mindent akarunk*, Moszkva, 1931. („Bolsevikok” címmel.) — *Válogatott versek*, Bp., 1949. — *Irodalom forradalom*, 1917–1919. Bp., 1956. (mint 2.)
219. **Dal a bőségről.** (Búza, akár a vizek robogója.) *Megindul a föld*, Paris, 1937. — *Magyar írók a szovjet népről*, Bp., 1947. — *Válogatott versek*, Bp., 1949.
220. **Egyként, egyként.** (Egy a mi sorsunk, egy a nyomorunk.) *Szabad Szó*, Paris, 1937. I. 23. — *Megindul a föld*, Paris, 1937.
221. **Egyszerű szavak egy halálraitélthez** (Adler Frigyesnek 1917). (Ember-merőség.) *Ma*, Bp., 1917. IX. — II. évf. 9. sz. — *Kiállítás*, Bp., 1917. — 1918. *Szabadulás*, Bp., 1918. — *Új Internationale*, Bp., 1919.
222. **Élet unalom** (1) (1910). (Idegszálakból szöve nekem.) *Renatissance*, Bp., 1910. VIII. 25.
223. **Élet unalom** (2) (1910). Lásd „Mételyes virágok”.
224. **Eltűntek** (1916?). (Eltűntek, eltűntek. Istenkém, istenem.) *A Tett*, Bp., 1916. IV. 20. — *Kiállítás*, Bp., 1917. — *Válogatott versek*, Bp., 1949.
225. **Emigrációs ének**, I–IV. (1926?). (Csönd. Csönd.) *Sarló és Kalapács Évkönyv*, Wien, 1926. — *Új Előre*, New-York, 1927. IV. 25. (3. I. — IV. rész.) — *Mindent akarunk*, Moszkva, 1931. — *Válogatott versek*, Bp., 1949. (70. I.)
226. **Én** (1917?) (Millió élet rend ötvözetéből.) *Ma*, Bp., 1917. VI. — II. évf. 6. sz. — *Kiállítás*, Bp., 1917.
227. **Erős ember fűtve** (1917). (Dereng) *Ma*, Bp., 1917. VIII. — II. évf. 8. szám. — *Kiállítás*, Bp., 1917.
228. **Erősek tétovája** (1918). (Forgunk tehetetlen.) 1918. *Szabadulás*, Bp., 1918. (cím nélkül). — *Új Internationale*, Bp., 1919.
229. **C. n.*** (1918). (Eset már, akit töredelem illet.) *A Tett*, Bp., 1916. II. 5. — *Kiállítás*, Bp., 1917.
230. **Falusi szegények** (1925?). (Nézzük a rögtöt.) *Mindent akarunk*, Moszkva, 1931. — *Válogatott versek*, Bp., 1949.
231. **Fiatalok** (Micsoda álmok! Micsoda álmódok!) *Korunk*, Kolozsvár, 1936. XI. (Fiatalok és öregek címmel.) *Megindul a föld*, Paris, 1937. — *Válogatott versek*, Bp., 1949.
232. **Floridsdorf** (töredék). (Boltos mellkasukat téli földbe törték.) *Megindul a föld*, Paris, 1937.
233. **Forradalom** (1918). (Káosz! Káosz!?) 1918. *Szabadulás*, Bp., 1918. — *Új Internationale*, Bp., 1919.
234. **Gyár** (1917). (Szent keverődés!) *Ma*, 1917. I. 15. — II. évf. 3. szám. — *Új költők könyve*, Bp., 1917. — *Kiállítás*, Bp., 1917., *Új Internationale*, Bp., 1919.
235. **Gyerekkor** (Gyerekkor. Negyven esztendő mögén.) *Megindul a föld*, Paris, 1937. — *Új hang*, Moszkva 1938. II. — I. évf. 2. szám, I–VI. kész. — *Válogatott versek*, Bp., 1949. — *Hét évszázad magyar versei*, Bp., 1951. I. kiadás. I. rész. — *Hét évszázad magyar versei*, Bp., 1954. 2. kiadás. I. rész.
236. **Halotti beszéd.** (1932?) (Pribékek húzták őket a bitóra.) *Új Március*, 1932. Wien, Sallai és Fürst különszám. („Kommunista halotti beszéd” címmel.) — *A KMP röplapja*, Bp., 1932. (cím mint I.) a röplap nincs meg. — *Munkásélet*, Paris, 1933. VII. 29. — II. évf. 30. sz. — *Szabad Szó*, Paris, 1937. I. 23. — cím. mint I. — *Megindul a föld*, Paris, 1937.
237. **Hamburg októbere** (1923?) I–VII. *Új Március*, Wien, 1925. IX. — 3. szám („A börtön” címmel.) — *Új Előre*, New York, 1925. X. 31. („Proletárrabok” címmel) — *Sarló és kalapács*, Moszkva, 1929. 1. szám. (A jel, A roham, Hamburg jelszó marad c. részletek.) — *Sarló és kalapács*, Moszkva, 1930. 3. szám. (A börtön.) — *Mindent akarunk*, Moszkva, 1931. — *Hamburgi lap* (Magyarországon nincs meg). — *Válogatott versek*, Bp., 1949.
238. **Hatalmas!** (1918?). (A melleden fenyeget a jó.) *Egység*, Wien, 1922. V. 10.
239. **Hideg** (1917?). A test gubbadva ponttá picinyül. *Ma*, Bp., 1917. VI. — II. évf. 6. sz. — *Kiállítás*, Bp., 1917.
240. **Hitvalló dac** (1920). (Testvérek!) *Egység*, Wien, 1922. V. 10. — *Mindent akarunk*, Moszkva, 1931. — *Válogatott versek*, Bp., 1949.
241. **C. n.** (1916?). (Hohó! Mozdul ám a karom.) *A Tett*, 1916. I. 20. Bp. — *Kiállítás*, Bp., 1917. — *Válogatott versek*, Bp., 1949. („Négy vers” cím alatt.)
242. **C. n.** (1917?) (Hová illant a két szemem?) *A Tett*, Bp., 1916. III. 5. — *Kiállítás*, Bp., 1917.
243. **C. n.** (1916?). (Hová legyenek?) *A Tett*, 1916. I. 20. Bp., — *Kiállítás*, Bp., 1917. — *Válogatott versek*, Bp., 1949. („Négy vers” c. alatt.)
244. **C. n.** (Inség, jaj, törődés görgetegje alól.) *Megindul a föld*, Paris, 1937. — *Jövendő*, Bp., 1947. II. 20. — 8. szám. — *Válogatott versek*, Bp., 1949.
245. **Irgalmatlanok vagyunk, nem várunk irgalmat töletek!** (Szemünket kiszúrták.) (1922). *Egység*, Wien, 1922. 3. szám. („Szemünket kitolták” kezdettel.) —

*C. n. = cím nélkül

- Mindent akarunk*, Moszkva, 1931. — *Válogatott versek*, Bp., 1949.
246. *Istent* (1917–1918?). *Egység*, Wien, 1922. V. 10.
247. *Jön!* (1917?). (A lépte mint a Morse-jel kopog.) *Kiáltás*, Bp., 1917. — *Ma*, Bp., 1918. I. — III. évf. 1. sz.
248. *Katona vizionál.* (1917?) (Bírja, aki bírja!) *Új költők könyve*, Bp., 1917. — *Kiáltás*, Bp., 1917.
249. *Kiáltás* (1916?). (Világ! Magamhoz ragaszkodó bőség...) *Ma*, 1917. jan. 15. (II. évf. 3.) — *Új költők könyve*, Bp., 1917. — *Kiáltás*, Bp., 1917.
250. *Kikötő* 1916. (Árbóckötőtűk.) *Ma*, Bp., 1916. — (I. évf. 1. szám.) *Új költők könyve*, Bp., 1917. — *Kiáltás*, Bp., 1917.
251. *Kommunista évfordulóra* (1924). (Szörnyű kórus) *Mindent akarunk*, Moszkva, 1931. — *Válogatott versek*, Bp., 1949.
252. *Kommunista halotti beszéd.* (Lásd: Halotti Beszéd.)
253. *Kommunista pártház* (1930?). (Az orman vörös zászló) *Sarló és Kalapács*, Moszkva, 1930. 3. sz. — *Mindent akarunk*, Moszkva, 1931.
254. *C. n.* (1917). (Kőbe tömbözöttre lemarkolt a világ.) *Kiáltás*, Bp., 1917. — 1918. *Szabadulás*, Bp., 1918. — *Új Internationale*, Bp., 1919.
255. *C. n.* (1919?). (Kő követ szólal, fát a fa.) *Egység*, Wien, 1922. VI. 30. — 2. sz.
256. *Külvárosi orvos rendelője* (1917.). (A világ beteg organizmusából.) *Kiáltás*, Bp., 1917. — *Ma*, Bp., 1918. I. — III. évf. 1. sz. — *Új Internationale*, Bp., 1919. — *Válogatott versek*, Bp., 1949.
257. *Legjobb sorsa* (Korvin Ottónak) (1920). (Ki tart meg engem?) *Egység*, Wien, 1922. V. 10. — 1. sz.
258. *Magyar dolgozók biztatása* (1926?). (Kik álltok ott a vérbírók előtt.) *Új Március*, Wien, 1926. VII–VIII. — 7–8. sz. („Proletártömegek szava Rákosi Mátyásnak és 54 társának” címmel.) — *Mindent akarunk*, Moszkva, 1931. — *Válogatott versek*, Bp., 1949. — *Magyar könyv* a IV. o. számára, Bp., 1949. — *Hét évszázad magyar versei*, Bp., 1951. — 1. kiadás.
259. *Magyar falu* (Se kaszálás, se tengetítés.) *Sarló és kalapács*, Moszkva, 1935. 8. szám. — *Megindul a föld*, Paris, 1937. — *Válogatott versek*, Bp., 1949.
260. *Magyar szegények szava* (1929?). (Robot rág, éhség bődít.) *Új Március*, Wien, 1929. márciusi különszám. — *Mindent akarunk*, Moszkva, 1931. — *Válogatott versek*, Bp., 1949.
261. *Megfordítjuk a fegyvert.* (A szovjeteknek földjén.) *Sarló és kalapács*, Moszkva, 1931. 2. szám. — *Mindent akarunk*, Moszkva, 1931. — *Válogatott versek*, Bp., 1949.
262. *Meghalt Lenin!* (1924). (A döbbenetben.) *Egység*, Berlin, 1924. III. 10. — III. évf. 1. sz. — *Mindent akarunk*, Moszkva, 1931. — *Magyar írók a szovjet népről*, Bp., 1947. — *Válogatott versek*, Bp., 1949. — *Hét évszázad magyar versei*, Bp., 1951. — 1. kiadás — *Szovjet Kultúra*, Bp., 1951. I. — *Hét évszázad magyar versei*, Bp., 1954. — 2. kiadás.
263. *Még mind kevés.* (Végenincsmilliók.) *Megindul a föld*, Paris, 1937.
264. *Menet-szárad* (1916?). (Szentem! Hadd fogom marokra a mellyed.) *A Tett*, Bp., 1916. IV. 20. — *Új Költők könyve*, Bp., 1917. — *Kiáltás*, Bp., 1917. — *Válogatott versek*, Bp., 1949.
265. *Mételyes virágok* (1910) (Élet-unalom 2.) (Mételyes virágok, fekete kalászek.) *Renaissance*, Bp., 1910. aug. 25.
266. *Mindenkihez* (1918). (Egyetlen épünk sincs már!) *1918. Szabadulás*, Bp., 1918. — *Új Internationale*, Bp., 1919.
267. *Nehéz kívárni.* (Nehéz kívárni:) *Megindul a föld*, Paris 1937.
268. *Nem moccan a rög?* („Fantáziát” kínáljak?) *Korunk*, Kolozsvár, 1936. XII. — *Megindul a föld*, Paris, 1937.
269. *C. n.* (1916?). (Nézd, sajog a fény.) *A Tett*, Bp., 1916. I. 20. — *Kiáltás*, Bp., 1917. — *Válogatott versek*, Bp. 1949. („Négy vers” c. alatt.)
270. *November 7* (1926?). (Munkások, katonák, parasztok.) *Új március*, 1926. XI. 6. — 6. különszám, Wien. — *Mindent akarunk*, Moszkva, 1931. — *Válogatott versek*, 1949. Bp. — *Hét évszázad magyar versei*, Bp., 1951. — 1. kiadás. — *Hét évszázad magyar versei*, Bp., 1954. — 2. kiadás.
271. *Orosz testvérek elé* (1919). (Felétek kiáltunk!) *Internationale*, Bp., 1919. II. 1. — *Új Internationale*, Bp., 1919. — *Mindent akarunk*, Moszkva, 1931. — *Csillag*, Bp., 1949. III. — *Válogatott versek*, Bp., 1949. *Vörös zászlókkal*, Bp., 1949. *Irodalom-forradalom, 1917 – 1919*. Bp., 1956.
272. *Öregek* (Feküsznek, mint a kő.) *Megindul a föld*, Paris, 1937. — *Válogatott versek*, Bp., 1949.
273. *Öröm* (1936). (Had' énekeljek máma örömet!) *Korunk*, 1936. XII. Kolozsvár. — *Korunk*, 1937. II. Kolozsvár.
274. *Párisi este.* (Sugárutak fölé bő tiszta ég.) *Megindul a föld*, Paris 1937. — *Válogatott versek*, Bp., 1949.
275. *Piac közepén* (1916?). (Ki látja vissza?) *Ma*, Bp., 1916. — I. évf. 1. sz. — *Új költők könyve*, Bp., 1917. — *Kiáltás*, Bp., 1917.
276. *Pihenőn.* (1934) (Emészt a föld.) *Megindul a föld*, Paris, 1937.

277. **Proletár-Magyarország marsol** (I.—IX.) *Mindent akarunk*, Moszkva, 1931. — *Sarló és kalapács*, Moszkva, 1931. 11. sz. és 12. sz. — *A KMP röplapja*, Bp., 1931. — *Válogatott versek*, Bp., 1949. — *Magyar könyv*, a IV. oszt. számára, Bp., 1949. (részletek). — *Szabadság*, magyar írók antológiája, Szépirodalmi Kiadó. Bp., 1951.
278. **Síratás.** (1916?) (Ó sírni! sírni!) *A Tett*, Bp., 1916. VII. 1. (15. szám.) „Úitz Béla képe alá” alcímmel. — *Új Költők Könyve*, Bp., 1917. — *Kiáltás*, Bp., 1917.
279. **Sorozás** (1916?) (Csudarendes Péter. *A Tett*, Bp., 1916. IV. 20. — *Kiáltás*, Bp., 1917. — *Válogatott versek*, Bp., 1949.
280. **Szabadulás.** Lásd: „Vissza a békés tiszta kezdetekre” kezdőssorral.
281. **Szerelmes vers.** (Terülsz, akár a föld.) *Korunk*, Kolozsvár, 1937. V. — *Megindul a föld*, Paris, 1937.
282. **C. n.** (1916?). (Szervusz magam.) *A Tett*, Bp., 1916. I. 20. — *Új költők könyve*, Bp., 1917. — *Kiáltás*, Bp., 1917. — *Válogatott versek*, Bp., 1949. „(Négy vers” c. alatt.)
283. **Táj vihar előtt** (1917?). (Mágneses teknő; visszaránt a völgy.) *Kiáltás*, Bp., 1917. — *Ma*, Bp., 1918. I. — III. évf. 1. sz. — *Új Internationale*, Bp., 1919.
284. **Tavaszi dítiramb** (1917). (Döglődöm bizony! Huszonöt év éhe...) *Új költők könyve*, Bp., 1917. — *Kiáltás*, Bp., 1917.
285. **Tavaszi ének.** (1923?) (Sava-borsa összefut a világnak.) *Új Előre*, New York, 1923. VIII. 19. — 3086. sz. — *Mindent akarunk*, Moszkva, 1931. — *Válogatott versek*, Bp., 1949.
286. **Új internationale** (1918). (Van!) *Internationale*, Bp., 1919. I. 1. (I. évf. 1—2. szám.) — *Új Internationale*, Bp., 1919. — *Új Március*, Wien, 1929. III. különszám. — *Mindent akarunk*, Moszkva, 1931. — *Vörös zászlókkal*, Bp., 1949. *Irodalomforradalom 1917—1919*, Bp., 1956.
287. **Új március** (1928). (Jön!) *Új Március*, Wien, 1928. 3. szám. — *Mindent akarunk*, Moszkva, 1931.
288. **Utca.** (1916?) (Égnek bökődő roppant ösztörű.) *A Tett*, Bp., 1916. IX. 20. (17. szám.) — *Új Költők Könyve*, Bp., 1917. — *Kiáltás*, Bp., 1917.
289. **Utolsó birokra fordul a pör.** (Fegyver és fegyver.) *Sarló és kalapács*, Moszkva, 1943. 2. szám. A vers a Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetsége pályázatán 3. díjat nyert.
290. **C. n.** (1918). (Vissza a békés, tiszta kezdetekre.) 1918. *Szabadulás*, Bp., 1918. — *Új Internationale*, Bp., 1919. — *Válogatott versek*, Bp., 1949. („Szabadulás” címmel.) — *Vörös zászlókkal*, Bp., 1949.
291. **Vízió** (1917?). (A kar szakadozva lelen-dül.) *Ma*, Bp., 1917. VII. — II. évf. 7. szám. — *Kiáltás*, Bp., 1917.
292. **Vörös nyomda** (1927?). (A szedőgépen a kéz riadót dobol.) *Új Március*, Wien, 1927. X. — különszám. — *Mindent akarunk*, Moszkva, 1931. — *Válogatott versek*, Bp., 1949.

VI. Komját Aladár kiadatlan versei

293. **C. n.** (1910—1911?) (A mennybolt óriás keze.)
294. **C. n.** (1914—1915?) (A sokaságból föl-szakad a testem) —
295. **C. n.** (1909—1910). Aranytallérok az ég fenekén.
296. **C. n.** (1910—1911?). (A szemed gesz-tenyés meleg.)
297. **C. n.** (1910—1911?). (Búban eltörődve.)
298. **Elalvó** (1910—1911?). (Csontos tenyér-ben tévedt lonc.)
299. **Életre köszöntő** (1920). (Ó, gyerek!)
300. **Epitafium** (1910—1911?). (Sokat búsult és üres volt az iszákja.)
301. **C. n.** (1910—1911?). (Eszegess szívem.)
302. **Gyerek** (1920). (Fölrögzött föld!)
303. **C. n.** (1914—1915?). (Hiába súlyos a holt.)
304. **C. n.** (1910—1911?). (Hozzádkavart az elhajlott idő.)
305. **C. n.** (1911—1912?). (Jár az ember. Füttyül is egy kicsit.)
306. **Asszony** (1914). (Jó rohamdeszkája a vérnek.)
307. **C. n.** (1910—1911?) (Ki tart meg engem).
308. **C. n.** (1910—1911?). (Minden neszetlen.)
309. **C. n.** (1911—1912?). (Ne bánd, kapuk rozsdája fáj).
310. (1911—1912?) (Nézd, itt ülök.)
311. **Proletár-kórus** (1924). (A testünket robot facsarja.)
312. **Zsoltár az anyámhoz.** (Én hányódom.)

VII. Komját Aladár versfordításai

313. **Oscar Kanehl**: **A csöcselék vagyunk.** *Új Előre*, New York, 1923. V. 28.
314. **Libero Altomare**: **A házak beszélnek.** *A Tett*, Bp., 1916. VIII. 1. — II. évf. 16. sz. („Internacionális szám.”)
315. **Alfonz Paquet**: **A munkások menete.** *Új Előre*, New York, 1923. VI. 10. — vasárnapi melléklet.
316. **Erich Weinert**: **Előre Thälmannért!** (Zene: Arma Pál.) *Sarló és kalapács*, Moszkva, 1936. 10. szám. — *Szabad Szó*, Paris, 1936. IV. 25., 17. sz. (1 szá-kasz kotta.) — *Szabad Szó*, Paris, 1936. V. 2., 18. sz. — teljes szöveg.
317. **No pasaran.** (Zene: Arma Pál.) *Kanadai Magyar Munkás*, Cleveland, 1937. II. 2.

318. *Oscar Kanehl : Utat. Új Előre*, New York, 1923. V. 20.
 319. *Egy német munkás verse : „Testvérem, a kötőrő”. Új Előre*, New-York, 1925. XI. 30. vasárnapi melléklet.

VIII. Komját Aladár fordításban megjelent versei

Németül :

320. **Hamburg októbere.** A 20-as években a „Rothe Fahne” c. hamburgi lapban jelent meg, Magyarországon példányt nem találtam.
 321. **Kiáltás** (Schrei). *Arbeiterliteratur*, 1924. 9. szám. 484. 1.
 322. **Új Internationale** (Neue Internationale). uo. 485. 1.
 323. **Orosz testvérek elé** (Den russischen Brüdern entgegen). uo. 485. 1.
 324. **Bolsevikok** (Bolschewiki). uo. 486. 1.
 325. **Hitvalló dac** (Trotz Bekenntnis). uo. 487. 1.
 326. **Irgalmatlanok vagyunk...** („Wir sind rücksichtslos, erwarten keine Rücksicht von Euch”). uo. 488. 1.
 327. **„A forradalom meghalt, ...”** (Die Revolution ist tot! — Es lebe die Revolution!”). uo. 489. 1.
 328. **Tavaszi ének** („Frühlingslied”). uo. 490. 1.
 329. **Kommunista évfordulóra** (Kommunistische Jahreswende). uo. 492. 1.
 330. **Meghalt Lenin!** (Lenin ist gestorben!) uo. 491. 1.
 321—330 : fordította *Stephan Klein*.

Oroszul :

331. **„A forradalom meghalt, ...”** (Revolucija umerla, da zdravstvujet revolucija!) *Vesznjyik inosztrannoj literatura*, 1930. No. 6. 71/73. 1.
 332. **A pártház** (Dom partij). Uo., valamint *Roszt*, 1930. No. 18/19. — 17. 1.
 333. **Magyar falu** (Vengerszkaja gyerevnya). *Antologija vengerszkij poezii*, Moszkva, 1952. 381. 1.
 334. **Párisi este** (Parizsszkij vecser). Uo. — 382. 1.
 335. **A nemzetközi brigád indulója** (Mars internacionalnih brigad). Uo. — 382. 1.
 331—335 : fordította *Hidas Antal*

Franciaul :

336. **Fiatalkok** (Jeunes). *Commune*, Paris, 1937. I. 24. — 1075. 1.
 Fordította : *Gara László*.

Olaszul :

337. **Meghalt Lenin!** (Siamo semplici come era lui! — Lenin). *L'Unità*, 1952. I. 20.

338. **A nemzetközi brigád indulója** (részlet, cím nélkül). *L'Unità*, 1950. IX. 23.
 337—338 : Fordította *Marcello Cora*.

IX. Névmutató

- Aba László 9, 55
 Adler Frigyes 221
 Alpári Gyula 9, 54
 Altomare Libero 314
 Andics Erzsébet 80
 Aranyosi Pál (= P. F. A.) 45
 Arma Pál 209, 317
 Babits Mihály 4, 19
 Balla Aladárné 101
 Baló László 58
 Barbusse Henri 191
 Barta Lajos 46
 Barta Sándor 47, 51
 Becher Johannes R. 132
 Békés István 104
 Boross Ferenc (=—c) 3, 21
 Bölöni György 56
 Buday Dezső (= Hungaricus) 111
 Büchner J. 163
 Bychowsky N. I. 128
 —c (= Boros Ferenc) 3, 21
 Cora Marcello 57, 337, 338
 Czibor János 12, 81
 Dimitrov Georgi 164, 166, 182
 Ercoli (= Togliatti) 183
 Faludi György (= ——y) 11, 70
 Gaál Gábor 52
 Gábor Andor 11, 72
 Gara László 336
 Gellért Oszkár 100
 Gladkov Fjodor 143
 György Mátyás 4, 5
 Hajdu Pál 33
 Havelock 136
 Heckenast Gusztáv 94
 Hevesi Gyula 1, 76, 77
 Hevesy (Hevesi) Iván 3, 4, 20, 22
 Hidas Antal 8, 17, 139, 331, 332, 333, 334, 335
 Hofmaier N. 168
 Hungaricus (= Buday Dezső) 111
 Illés Béla 11, 75, 96, 130
 József Farkas 103
 Kahána Mózes 36
 Kanehl Oscar 313, 318
 Kardos László 93
 Kassák Lajos 4, 29, 40
 Keszzi Imre 11, 66
 Kisch Egon Erwin 202
 Klein Stephan 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330
 Komját Irén 95, 105, 107, 108, 109
 Korvin Ottó 257
 Köhler K. 2
 Lányi Sarolta 87
 Lassalle Ferdinand 133

- Lassen János 28, 29
 Lehmann E. 2
 Lehner (Lendvai) István (= L. i.) 3, 23
 Lengyel József 4, 5, 6, 25, 38
 Lenin 146, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 154, 157, 160, 262
 L. i. (= Lehner [Lendvai] István) 3, 23
 Liebknecht Wilhelm 133
 Márai Sándor 5, 27
 Matheika János 8, 31
 Mód Aladár 99
 Modigliani Francesco 142
 Molnár Ferenc 112
 Nagy Péter 59, 62
 Neverov Alexander 137
 Paquet Alfonz 315
 P. F. A. (= Aranyosi Pál) 45
 Pjatnitzky O. 144
 Polányi Károly 24
 Pongrácz Zsuzsa 11, 73
 Popov Blagoj 166
 Prestes Luiz Carlos 185, 198
 Rákosi Mátyás 93, 116, 123, 179, 180, 181, 188, 196, 197, 198, 258
 Remete László, 98, 108
 Révai József 5, 84
 Réz Andor 30, 115
 Robespierre Maximilian 131
 Roy M. N. 145
 Sacco és Vanzetti 138
 Sapovalov (Schapowalow) A. 141
 de St. Just Antoine 131
 Sebestyén György 78
 Serrati G. M. 134, 135
 Sólyom Tibor 11, 74
 Somlyó György 90
 Szász János 79
 Szerb Antal 39
 Szomory Dezső 110
 Sztálin 191
 Tamás Ernő 11, 69
 Tanev Vaszil 166
 Thälmann Ernst 120, 170, 198
 Togliatti (= Ercoli) 183
 Torgler Ernst 164, 166
 Várkonyi Nándor 32
 Vasari Claudio 82
 Weinert Erich 316
 — y (= Faludi György) 11, 70
 Lezárva : 1956. IX. 1.

Ezuton mondok köszönetet mindazoknak, kiknek segítsége nélkül e munka nem készü'he'ett volna el, elsősorban a Párttörténeti Intézet, a Magyar Tudományos Akadémia könyvtára és a Széchenyi Könyvtár munkatársainak.

ПРОБЛЕМЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ XX ВЕКА

Л. Бока

Автор устанавливает некоторую отсталость и несовременность исследовательской работы по истории и теории литературы. Причину этого явления следует искать в том, что литературоведение не принимало к сведению ни новых, обобщаемых и в области общественных наук законов естественных наук, ни нового положения, создавшегося благодаря техническому прогрессу. Автором выдвигаются новые задачи в изображении прошлого и настоящего, в проведении в жизнь критерия общедоступности, изложением отношения между читателем и автором, связью между литературой и письменности, изменении взаимоотношения между художественной и народной поэзией и функционального изменения роли фантазии. В заключительной части автор занимается вопросами художественного отражения, единства произведений как по содержанию так и по форме, а также проблемой национального характера литературы, доказывая при этом, что в современном истолковании этих вопросов проявляется отсталое воззрение, придерживающееся дуалистического миропонимания, причем он устанавливает, что необходима такая теория литературы, тезисы которой не противоречат естествоведческому мирозерцанию современности.

ЛИТЕРАТУРА ЭПОХИ РЕФОРМАЦИИ В ВЕНГРИИ

Т. Кланицаи

В своем труде автор рассматривает образование, развитие и особенности литературы эпохи венгерской реформации. Он устанавливает, что в области литературы значительные начинания примыкают к тому направлению венгерской реформации (близкому к швейцарской реформации), главной опорой которого было крестьянское бюргерство венгерских сельских городков. В работе приводятся и анализируются общественные и политические взгляды, появляющиеся в произведениях реформаторов сельских городков, а также проявление этих взглядов в библейской, и особенно в ветхозаветной фразеологии. Далее автор устанавливает, какие именно типы писателей создали в течение первых десятилетий реформации служащую ее пропаганде литературу нового типа, прежде всего главный ее жанр — песню. Вначале песня (ни чисто лирическая, ни чисто эпическая) являлась важнейшим литературным жанром венгерской реформации, в котором преобладали педагогические, поучительные и пояснительные элементы. Проповедники и певцы, не имеющие художественных притязаний и не оплодотворенные влиянием гуманистической культуры, равным образом культивировали эту дидактическую пропагандистическую песню. Однако, отсутствие художественного замысла не препятствовало стихийному проявлению художественных элементов. Это было следствием заимствования прежних литературных форм, влияния ветхозаветного языка и стиля, и нарастающего стремления к изображению действительности. Автор старается на основе многочисленных примеров доказать, каким образом в пределах поэзии песен, соединяющей в себе художественные и нехудожественные элементы, постепенно пробивает себе дорогу настоящая поэзия, и каким образом песни проповедников становятся зачатками новой лирики, а песни певцов — новой эпикой. В последующем статья переходит к рассмотрению второй, начинающейся около 1550-х годов фазы венгерской реформации, в течение которой появляется все больше новых направлений, и когда, параллельно с появлением разных направлений и писателей, возникают и новые, примыкающие к феодализму протестантские

церкви. К литературе реформации автор причисляет лишь произведения писателей первой группы и проводит резкую границу между литературой, реформации, как религиозным движением, служащим антифеодальным общественным стремлениям и литературой протестантских церквей как властных учреждений поддерживающих феодальный строй. Таким образом, вторая фаза венгерской реформации и ее литература характеризуются более радикальной общественной критикой, последовательной антифеодальной тенденцией и оппозицией оппортунистическим протестантским церквям. В этой фазе значение песни отступает в известной мере на второй план, и главное место занимают драма и прозаический рассказ. Появление этих жанров также отмечает усиление буржуазной тенденции, ибо в противоположность религиозной и рыцарской художественной прозе или мистерии средних веков, они являются предвестниками гражданской литературы, изображающей явления и конфликты действительности.

Однако, подобно песне, художественно ценной драме и прозе также пришлось бороться с объяснительно-дидактическими элементами сочинений проповедников, которыми писатели той эпохи загромождали свои произведения, часто в ущерб самой композиции. Однако, в произведениях двух самых значительных писателей второй фазы реформации — Гашпара Хельтаи и Петера Борнемисса, — проявляются уже художественная драма и рассказ, свободные от излишних логических рассуждений. Следовательно, следующее развитие венгерской лирики, эпики в стихах, драмы и прозаического рассказа мы обязаны литературе венгерской реформации. В Венгрии XVI столетия гражданская литература находилась в стадии возникновения, однако ее расцвету воспрепятствовала феодальная реакция, торжествовавшая над антифеодальным движением реформации.

РИТМИКА ПОЭТА АТТИЛЫ ЙОЖЕФ. II.

Ф. Кшшш

Вторая часть работы начинается подробным анализом сборника стихотворений, озаглавленного «Döntsd a tőkét!» (Вали кряж!),¹ народившегося под знаком коммунистической идеологии и активной борьбы. Чтобы выразить революционный идейный замысел, поэт пользуется здесь всеми примененными до сих пор формами стихов, начиная со свободных стихов до ритма финской поэмы «Калевала». Зачатки стихов эпохи свободных стихов он развивает в своеобразно связанные стихи, на новом, более чистом и усовершенствованном фоне. При выборе вида ритма поэт Атила Йозеф тщательно следит за тем, чтобы ритм соответствовал характеру идейного замысла. Разные виды ритма появляются здесь еще в отдельности, всегда в других стихотворениях.

На самой вершине художественного развития поэта, на почве своего созревающего мировоззрения в твердую позицию создается высокое единство чувства или мысли и ритма, в т. н. ритмических композициях, в которых различные виды ритма соединяются в соответствии с душевной настроенности (после простой регистрации ритмики стихов, написанных до конца жизни поэта, настоящая работа анализирует исключительно только ритмические достижения крупнейших стихотворений). Особое значение в этих стихотворениях следует придавать членораздельности, соответствующей венгерскому стилю, которая даже в ямбических стихах иногда заглушает самый ямб и исключает соразмерение стиха с какой-либо строгой схемой. Крупные поэмы Атилы Йозеф предоставляют блестящие доказательства больших возможностей своеобразной современной ритмики, точно придерживающейся замысла произведения; такими стихотворениями поэта, например, являются: „Óda” (Ода), «Hazám» (Родина моя), «A Dunánál» (У Дуная), «Külvárosi éj» (Ночь в пригороде), «Magány» (Одиночество) и др.

КРАТКИЕ СООБЩЕНИЯ

Ш. Шейбер: Данные о юношеских чтениях венгерского поэта Яноша Арань.

ВОСПОМИНАНИЯ

Б. Зольнаи: Воспоминание о поэте Дьюла Юхас.

¹ На венгерском языке слово «тёке» (кряж) означает также — капитал. (Замечание переводчика.)

ДИСКУССИЯ

Р. Сий: Примечания к статье Тибора Виттмана о писателе Чомбор Сепши.

ДОКУМЕНТАЦИЯ

В. Мраз: Одна грамота из времен Зриньи.

Н. Хегедюш: Семь неизвестных стихотворений Ади, и некоторые неизвестные прозаические произведения его.

А. Йозеф: Литература и социализм.

ОБЗОР КНИГ

Дь. Бёлени: Монография о поэте Ади от Ласло Бока.

Дь. Ортутай: Венгерский «Симплициссимус».

Э. Пальффи: Поэт и переводчик Евгений Ебелеану.

А. Вебер: Иолан П. Кадар: Драматург Чоконан.

Т. Дёмётёр: Венгерская народная поэзия.

Дь. Ковач: Избранные сочинения Яноша Бачаньи.

И. Феньё: И. Феёш: Облик поэта Вёрёшмарти.

Э. Хегедюш: Библиография произведений Аладара Комьят.

LES PROBLÈMES DES SCIENCES LITTÉRAIRES DU XXe SIÈCLE

L. Bóka

L'auteur constate que les travaux d'histoire littéraire et de théorie littéraire sont, à certains égards arriérés et ne correspondent plus à l'époque. Il cherche à expliquer ce phénomène par le fait que les sciences littéraires n'ont pas pris connaissance, d'une part des lois nouvelles des sciences naturelles, qui auraient pu être généralisées dans le domaine des études littéraires aussi, d'autre part, de la situation créée par le développement technique. En passant les problèmes des rapports entre lecteurs et écrivain de la relation de la littérature et de l'ouvrage littéraire des changements des corrélations de la poésie proprement dite et de la poésie populaire, du changement du rôle fonctionnel de l'imagination, il traite les nouveaux devoirs de représenter le passé et le présent, ainsi que de faire valoir l'exigence de l'intelligibilité. En conclusion, il s'occupe des problèmes du reflètement artistique, de l'union du contenu et de la forme dans les œuvres d'art, et du caractère national de la littérature, en démontrant que dans l'interprétation actuelle de ces questions-là se fait valoir une conception arriérée, fortement attachée à la vision du monde dualistique; enfin il affirme le besoin d'une théorie littéraire dont les thèses ne soient pas en contradiction avec la conception des sciences naturelles de notre époque.

LA LITTÉRATURE DE LA RÉFORMATION HONGROISE

T. Klaniczay

L'auteur examine dans son étude la formation, le développement et les traits caractéristiques de la littérature de la Réformation hongroise. Il constate que des initiatives importantes du domaine de la littérature se rattachent à une tendance de la Réformation hongroise — tendance rapprochée à la Réformation suisse. Cette tendance avait pour appui principal la bourgeoisie paysanne des bourgades hongroises. L'étude représente et analyse les opinions politiques et sociales apparaissant dans les ouvrages des réformateurs des bourgades, aussi bien que la présentation de ces idées dans la phraséologie de la Bible, surtout de l'Ancien Testament. Ensuite, l'auteur examine la question à savoir que, dans les premières dizaines d'années de la Réformation, quels types d'écrivains ont créé la nouvelle littérature servant

la propagande de la Réformation, et en premier lieu le genre principal de celle-là : le chant. Le chant ni purement lyrique, ni purement épique était au début le genre littéraire le plus important de la Réformation hongroise, où prédominaient les éléments éducatifs, instructifs et explicatifs. Les prédicants aussi bien que les chanteurs populaires, dépourvus de prétentions artistiques et d'une culture humaniste, ont cultivé ce chant propagandistique, didactique. Cependant le défaut, chez eux de la conscience artistique n'empêchait pas les éléments d'art de se faire, instinctivement, valoir. Ceci était la conséquence de l'emprunt des formes littéraires antérieures, de l'influence de la langue et du style de l'Ancien Testament, en même temps que de la tendance croissante à représenter la réalité. — L'auteur cherche à illustrer, par de nombreux exemples, comment la vraie poésie se fit jour successivement à travers la poésie de chants, réunissant des éléments artistiques aussi bien qu'inartistiques, et dont les chants de prédicants devinrent les précurseurs d'une poésie lyrique nouvelle, de même que les chants des chanteurs populaires — ceux-ci d'une poésie épique nouvelle. L'étude passe ensuite à la deuxième période (qui commença dans les années 1550) de la Réformation hongroise, où il se présente de plus en plus des tendances nouvelles, et en même temps que certains écrivains et tendances deviennent de plus en plus radicaux les églises protestantes nouvelles s'attachant au féodalisme se font valoir aussi. L'auteur ne classe à la littérature de la Réformation que les œuvres de la première catégorie, en faisant une distinction entre la littérature de la Réformation en tant que mouvement religieux servant des tendances sociales anti-féodales, et la littérature des églises protestantes en tant qu'institutions de force, appuyant l'ordre féodal. Ainsi la deuxième période de la Réformation hongroise et de sa littérature est caractérisée par une critique radicale se la société, une tendance antiféodale conséquente et son opposition aux églises protestantes opportunistes. Dans cette phase, l'importance du chant s'efface en quelque sorte, en même temps que le drame et le conte en prose commencent à prévaloir. L'apparition de ces genres marque aussi le renforcement de la tendance bourgeoise, puisque ceux-ci sont les précurseurs de la littérature bourgeoise représentant contrairement à la prose religieuse et courtoise ou aux mystères, les phénomènes et les conflits de la vie réelle.

Le drame et la prose artistiques devaient, pareillement au chant, soutenir une lutte contre les éléments explicatifs-didactiques dont les écrivains de l'époque bourraient leurs ouvrages, en dérangeant maintes fois la composition de ceux-ci. Cependant dans les œuvres de Gáspár Heltai et Péter Bornemissza, les deux écrivains marquants de la deuxième période de la Réformation, apparaissent déjà le drame et le conte artistiques, dégagés des raisonnements logiques superflus. Par conséquent, nous devons à la littérature de la Réformation hongroise le développement ultérieur de la poésie lyrique, de la poésie épique, du drame et du conte hongrois. Dans la Hongrie du XVIe siècle, une littérature bourgeoise commençait à éclore, mais son épanouissement fut empêché par la réaction féodale qui a opprimé le mouvement antiféodal de la Réformation.

LE LIVRE DE PRIÈRES DE MIKLÓS BETHLEN

V. Gyenis

Miklós Bethlen, homme politique excellent et prosateur renommé de la Transylvanie du XVIIe siècle, était connu surtout par son «Autobiographie». Il n'y a pas longtemps que son «Livre de prières» quitta les presses, les matériaux duquel complètent en plusieurs sens ou montrent sous un jour nouveau l'image qu'on avait jusqu'ici de Bethlen. Quant au genre, ses prières ne sont pas des textes conventionnels de «prières», bien plutôt des «confessions» relatives aux questions décisives de l'individu et de la nation, et traitant un sujet réel. Par l'examen actuel du Livre de prières, l'auteur cherche, d'une part, à présenter le développement de la conception politique, sociale et culturelle de Bethlen, d'autre part à établir les qualités littéraires de celui-ci. D'après cette appréciation, Bethlen, au bout d'un examen de conscience de la nation, arrive à l'interprétation, juste du point de vue du peuple, de la guerre de l'indépendance de Rákóczi. En même temps, prévoyant l'oppression de la Hongrie par la maison de Habsbourg, il accuse, à cause de la tragédie de la nation, les Ordres dirigeants. Sa conception forme comme un pont entre les projets nationaux de Miklós Zrínyi et ceux de François II. Rákóczi. Dans sa pensée, l'idéologie bourgeoise du puritanisme remplit un rôle très considérable. Le Livre de prières dénote une création littéraire consciente, il excelle par son style lyrique, excité et plein de sentiments, et peut être placé, à juste titre, au niveau artistique de l'«Autobiographie».

LA RYTHMIQUE DE ATTILA JÓZSEF II.

F. Kiss

Cette deuxième partie de l'ouvrage commence par l'analyse détaillée du volume de Attila József, intitulé «Dérancine la souche!»¹ créés sous les insignes de l'idéologie communiste, et de la lutte active. Le poète emploie ici pour traduire ses pensées révolutionnaires chacun des types de vers utilisés jusqu'alors, à partir du vers libre jusqu'au rythme du Kalevala. Les germes de vers de sa période de verslibrisme mûrissent pour devenir, à un degré nouveau, plus élevé et plus parfait, des vers d'un rythmique particulier. En choisissant le genre de rythme, il veille avec une grande attention à ce que le rythme corresponde à la nature du sentiment ou de la pensée qu'il voulait exprimer. Les types de rythmes différents sont ici employés encore séparément et dans des pièces diverses.

Au plus haut sommet de l'évolution du poète, sur le terrain de sa conception du monde qui, en mûrissant, devient une attitude, s'effectue l'union supérieure du sentiment ou de la pensée respectivement et du rythme dans des «compositions de rythmes», dans lesquelles les différents genres de rythmes sont réunis, conformément à ce que l'inclinaison de l'âme l'exige. (Il faut noter qu'en tenant simplement compte des rythmes des poésies créées par le poète du début jusqu'à la fin de sa vie, l'étude ne fournit qu'une analyse des conquêtes rythmiques des vers les plus grands.) Il faut spécialement attirer l'attention sur la structure à la hongroise de ces poésies qui, même dans les vers iambiques, prédomine parfois sur le iambe, et rend impossible de mesurer le vers à quelque formule par trop catégorique. Les pièces de vers les plus importantes de Attila József (telles par ex. que l'Ode, Ma Patrie, Au bord du Danube, La Nuit de faubourg, Solitude, etc.) sont des preuves brillantes des riches possibilités de la rythmique moderne, où la forme épouse la pensée.

COMMUNICATIONS DIVERSES

S. Schreiber : Données concernant les lectures de jeunesse de János Arany

COMMÉMORATION

B. Zolnai : Commémoration de Gyula Juhász

DISCUSSION

R. Szij : Remarques sur l'étude intitulée «Csombor Szepsi», de Tibor Wittman

DOCUMENTATION

V. Mráz : Un écrit du temps de Zrinyi

N. Hegedüs : Sept poésies inconnues et quelques morceaux inconnus en prose de Ady

Attila József : Littérature et socialisme

REVUE

Gy. Bölöni : Monographie sur Ady, par László Bóka

Gy. Ortutay : Le Simplicissimus hongrois

E. Pálffy : Eugen Jebeleanu, poète et traducteur d'ouvrages littéraires

A. Weber : Csokonai, auteur dramatique, par P. Jolán Kádár

T. Dömötör : Poésie populaire hongroise

Gy. Kovács : Oeuvres choisies de János Batsányi

I. Fenyő : Le visage de Vörösmarty, par Imre Fejős

É. Hegedüs : La bibliographie des ouvrages de Aladár Komját

¹ Le mot hongrois «tőke» possède un double sens : il signifie la souche de l'arbre et aussi le capital. Il s'agit donc d'un jeu de mots (note du traducteur).

Laut Feststellung des Verfassers ist die literaturgeschichtliche und literaturtheoretische Forschung in Ungarn bis zu einem gewissen Grade veraltet und nicht mehr zeitgemäß. Die Ursache dieser Erscheinung sei darin zu suchen, daß die Literaturwissenschaft es unterließ, von den neuen, auch auf die Sozialwissenschaften anwendbaren Gesetzen der Naturwissenschaften und von der als Folge des technischen Fortschritts entstandenen Lage Kenntnis zu nehmen. Die neuen Aufgaben der Darstellung von Vergangenheit und Gegenwart, sowie der Durchsetzung des Erfordernisses der allgemeinen Verständlichkeit werden im Wege der Änderungen des Verhältnisses zwischen Leser und Schriftsteller, des Zusammenhanges zwischen Literatur und Schrifttum, der Verbindung zwischen Kunstdichtung und Volksdichtung sowie durch die Funktionsveränderung der Rolle der Vorstellung erörtert. Zum Schluß behandelt der Verfasser die Fragen der künstlerischen Widerspiegelung, der inhaltlichen und formellen Einheit im Kunstwerk und des nationalen Charakters der Literatur, und er vertritt den Standpunkt, daß in der heutigen Interpretation dieser Begriffe eine dem dualistischen Weltbild anhaftende veraltete Anschauung zur Geltung gelangt. Es müsse daher eine Literaturtheorie geschaffen werden, deren Sätze mit dem Weltbild unseres Zeitalters in Einklang stehen.

DIE LITERATUR DER UNGARISCHEN REFORMATION

T. Klaniczay

Im vorliegenden Aufsatz werden die Entstehung, die Entwicklung und die Eigenlichkeiten der Literatur der ungarischen Reformation untersucht. Laut Feststellung des Verfassers knüpfen sich die wichtigeren Initiativen auf dem Gebiete der Literatur an eine der schweizerischen nahestehende Richtung der ungarischen Reformation an, deren Hauptstütze die bauerliche Bürgerschaft der ungarischen Kleinstädte und Marktflecken bildete. Im Aufsatz werden die in den Werken dieser Kleinstadt-Reformatoren enthaltenen sozialen und politischen Ansichten sowie deren Erscheinen in einer biblischen, insbesondere alttestamentarischen Phraseologie dargestellt und analysiert. Ferner wird festgestellt, von welchen Schriftstellertypen in den ersten Jahrzehnten der Reformation die der Propaganda der Reformation dienende Literatur neuen Typs und in erster Reihe deren Hauptkunstart, der Gesang entwickelt wurde. Der weder rein lyrische, noch rein epische Gesang war in der ersten Zeit die wichtigste literarische Kunstart der ungarischen Reformation, in welcher das pädagogische, belehrende, erklärende Element überwog. Die keine künstlerischen Ansprüche erhebenden und von der humanistischen Kultur unbefruchteten Prediger und Spielmänner kultivierten in gleichem Maße diesen didaktischen Propagandagesang. Das Fehlen der künstlerischen Absicht konnte jedoch das instinktmäßige Durchdringen der künstlerischen Elemente nicht verhindern. Dies war die Folge der Übernahme früherer literarischer Formen, der Einwirkung der alttestamentarischen Sprachen- und Stilelemente sowie der sich stets verstärkenden, auf die Darstellung der Wirklichkeit gerichteten Bestrebung. Der Verfasser trachtet an der Hand zahlreicher Beispiele darzustellen, auf welche Art innerhalb der künstlerischen und unkünstlerischen Elemente anhäufenden Gesangsdichtkunst, stufenweise die wahrhafte Dichtung sich Bahn bricht und wie durch die Gesänge der Prediger der Boden für eine neue Lyrik, durch die Gesänge der Spielmänner aber für eine neue Epik vorbereitet wurde. In der weiteren Folge befaßt sich der Aufsatz mit dem in den 1550-er Jahren beginnenden zweiten Abschnitt der ungarischen Reformation, in dessen Verlaufe sich die Richtungen vermehren und parallel mit der Radikalisierung einzelner Schriftsteller und Richtungen auch die sich an den Feudalismus anschmiegenden neuen protestantischen Kirchen in Erscheinung treten. Der Verfasser zählt nur die Werke der Ersteren zur Literatur der Reformation, und zieht eine scharfe Grenze zwischen der Literatur der Reformation als einer im Dienste antifeudaler Bestrebungen stehenden religiösen Bewegung und der Literatur der protestantischen Kirchen, welche gewissermaßen als die feudale Ordnung unterstützende, mit Machtbefugnissen ausgestattete Einrichtungen angesehen werden können. Der zweite Abschnitt der ungarischen Reformation und deren Literatur wird daher durch eine schärfere Kritik der Gesellschaftsordnung, durch eine folgerichtige antifeudale Tendenz und durch den Gegensatz zu den opportunistischen protestantischen Kirchen charakterisiert. In diesem Abschnitt wird die Bedeutung des Gesanges vom Drama und von der Erzählung in Prosa einigermaßen in

den Hintergrund gedrängt. Auch das Erscheinen dieser Kunstarten ist ein Zeichen der Verstärkung der bürgerlichen Tendenz, da diese im Gegensatz zur religiösen und ritterlichen Kunstprosa bzw. zum Mysteriumdrama die Vorläufer der die Erscheinungen und Konflikte des wirklichen Lebens darstellenden bürgerlichen Literatur sind.

Das Drama und die Prosa von künstlerischem Wert hatten jedoch ähnlich dem Gesang einen Kampf mit den erläuternd-didaktischen Elementen der Predigerliteratur auszufechten, mit welchen die Schriftsteller dieser Epoche ihre Werke vollstopften, häufig zum Schaden der Komposition. In den Werken der beiden bedeutendsten Schriftsteller des zweiten Abschnitts der Reformation, Gáspár Heltai und Péter Bornemissza kommt jedoch schon, — frei von überflüssigen logischen Überlegungen, — das künstlerische Drama und die künstlerische Erzählung zum Vorschein. Somit ist die spätere Ausgestaltung der ungarischen Lyrik sowie auch der dichterischen Epik, des Dramas und der Erzählung der Literatur der ungarischen Reformation zu verdanken. Im Ungarn des XVI. Jahrhunderts war wohl eine bürgerliche Literatur in Entstehung begriffen, jedoch ihre Entfaltung wurde durch die feudale Reaktion verhindert, welche den Sieg über die antif feudale Bewegung der Reformation davontrug.

DIE RHYTHMIK VON ATTILA JÓZSEF II.

F. Kiss

Der zweite Teil des Aufsatzes beginnt mit der ausführlichen Analyse des im Zeichen der kommunistischen Ideologie, des aktiven Kampfes geborenen Gedichtsbandes »Döntsd a tőkét!« (Stürze den Stock)*. Um den revolutionären Gedanken zum Ausdruck zu bringen macht hier der Dichter Gebrauch von allen bis jetzt benützten Versformen, vom freien Vers bis zum Rhythmus der Kalewala. Die Verskeime der Epoche des ungebundenen Gedichtes reifen hier auf einem neuen, reineren, vollkommeneren Horizont zu eigenartig gebundenen Versen. Bei der Wahl der Rhythmusart wacht der Dichter mit großer Sorge darüber, daß der Rhythmus der Natur des gedanklichen Inhaltes entsprechen möge. Die einzelnen Rhythmusarten kommen hier noch gesondert, in jeweils anderen Gedichten vor.

Auf dem höchsten Gipfel der dichterischen Entwicklung (nach einfacher Registrierung der Rhythmik der bis zu seinem Lebensende geschaffenen Gedichte des Dichters werden in der Studie ausschließlich die rhythmischen Errungenschaften der größten Gedichte analysiert), auf dem Boden der zur Haltung heranreifenden Weltanschauung kommt eine Einheit höherer Ordnung von Gefühl bzw. Gedanke und Rhythmus in den sogenannten Rhythmuskompositionen zustande, in welchen, je nach Seelenbedürfnis sich verschiedene Rhythmusarten vereinigen. Insbesondere ist es wichtig, in diesen Gedichten die Gliederung nach ungarischer Art zu beobachten, welche selbst in jambischen Versen oft den Jambus übertönt und die Messung des Gedichtes an irgend einer starren Versform ausschließt. Die großen Gedichte von Attila József wie z. B. »Óda« (Ode), »Hazám« (Mein Vaterland), »A Dunánál« (An der Donau), »Külvárosi éj« (Vorstadtnächte), »Magány« (Einsamkeit) usw. liefern glänzende Beweise für die großen Möglichkeiten einer sich an den Gedanken anschmiegenden originellen und modernen Rhythmik.

* Das Wort »tőke« hat in der ungarischen Sprache eine doppelte Bedeutung: es bezeichnet sowohl den Stock, wie auch das Kapital (Anm. des Übers.).

KLEINERE MITTEILUNGEN

Š. Scheiber: Angaben zu den Jugendlektüren des Dichters János Arany

ERINNERUNGEN

B. Zolnai: Erinnerungen an Gyula Juhász

DISKUSSION

R. Szij: Bemerkungen zum Aufsatz von Tibor Wittmann über Csombor Szepsi

ARCHIV

- V. Mráz : Eine Schrift an der Zeit Zrínyi
N. Hegedüs : Sieben unbekannte Gedichte und einige unbekannte Prosastücke von
Ady
A. József : Literatur und Sozialismus

RUNDSCHAU

- Gy. Bölöni : Die Ady-Monographie von László Bóka
Gy. Ortutay : Der ungarische Simplicissimus
E. Pálffy : Eugen Jebeleanu, Dichter und Übersetzer
A. Weber : Jolán P.-Kádár : Csokonai als dramatischer Dichter

- T. Dömötör : Ungarische Volksdichtung
Gy. Kovács : Ausgewählte Schriften von János Batsányi
I. Fenyő : Das Gesicht Vörösmarty's
É. Hegedüs : Die Bibliographie der Werke von Aladár Komját

GARÁZDA PÉTER

S. V. Kovács

L'autore abbozza, riassumendo, la vita e l'attività di Péter Garázda umanista ungherese (cca. 1448—50—1507). Schiarisce il problema della nascita, della provenienza del poeta, poi parla dei suoi anni universitari passati in Italia (1465—1472). L'autore, trattando dell'amicizia del Garázda e del Ficino, accenna al carattere antiturco del suo neoplatonismo fenomeno importante dal punto di vista ungherese. Quanto alla congiura di Vitéz (1471) l'autore suppone che il poeta (Garázda), valendosi delle sue relazioni italiane, avesse partecipato anche praticamente alla preparazione organizzativa di quella congiura. Tornando all'analisi della vita del poeta passata in Ungheria (1473—1507) descrive l'attività pubblica e letteraria ed i suoi rapporti di amicizia stretti con degli umanisti italiani e polacchi. Infine accenna all'importanza dei codici del Garázda dal punto di vista della storia cultura ungherese.

T A R T A L O M

Bóka László: A XX. századi irodalomtudomány problémái	1
Klanczay Tibor: A magyar reformáció irodalma	12
V. Kovács Sándor: Garázda Péter	48
Gyenis Vilmos: Bethlen Miklós Imádságoskönyve	63
+ ✓ Kiss Ferenc: József Attila ritmikája II.	79

Kisebb közlemények

f Scheiber Sándor: Adatok Arany János ifjúkori olvasmányaihoz	99
---	----

Emlékezések

✓ Zolnai Béla: Emlékezés Juhász Gyulára	112
---	-----

Vita

Szif Rezső: Megjegyzések Wittman Tibor Csombor tanulmányához	121
--	-----

Adattár

Mráz Vera: Egy Zrínyi-irat	125
✓ Hegedűs Nándor: Hét ismeretlen Ady-vers és néhány ismeretlen Ady-próza.....	126
+ ✓ József Attila: Irodalom és szocializmus (Közlő: Szántó Judit)	134

Szemle

Bölni György: Bóka László Ady-monográfiája	147
Ortutay Gyula: A magyar Simplicissimus	151
Pálffy Endre: Eugen Jebeleanu, a költő és műfordító	156
Weber Antal: P. Kádár Jolán: A drámaíró Csokonai	160
✓ Dömötör Tekla: Magyar népköltészet	163
Kovács Győző: Batsányi János válogatott művei	165
Fenyő István: Fejős Imre: Vörösmarty arca	168
Hegedűs Éva: Komját Aladár (bibliográfia)	170
Idegennyelvű ismertetések	181

Az Irodalomtörténet 1957/1. számának tartalma

✓ Zolnai Béla : Megjegyzések a Rákóczi-kérdéshez
Péter László : József Attila Makón
Vargha Kálmán : Török Gyula ércképehez
Rába György : Sárközi Györgyről

Vita

Vita a magyar irodalmi barokk kérdéseiről
Nagy Miklós : Válasz Illés Endrének
Bisztray Gyula : „Közellenség,, vagy „köz-
ellenség,,

Adatok és adalékok

Lengyel Géza : Ady a Budapesti Naplónál
Sínor Dénes : Góg és Magóg fia
Peéry Rezső : A „Beatus ille,, soproni magyar
fordítása
Basch Lóránt : Adalékok Nagy Lajos Baum-
garten-díjához
✓ Bohus Magda : MórícZ Zsigmonddal kapcsola-

tos emlékek Tiszacsécsén és Turistvándiban
Bohuniczky Szeft : Egy MórícZ-vers története

Szemle

Kiss József : Fazekas Mihály Összes Művei
I—II. kötet
Nagy Miklós : Váli Mari : Emlékeim Jókai
Mórról
Rónay György : Hunyady Sándor : Olasz ven-
déglo
Oltványi Ambrus : Osváth Béla : Szigligeti ...
✓ Makay Gusztáv : Kosztolányi Dezső válogatott
versel
Kovalovszky Miklós : Domby Márton : Csokonai
élete és kortársak emlékezései Csokonairól
Koczogh Akos : Kapoll Károly—Sarkady János :
A világirodalom története .....
Varga József : Ady Endre válogatott cikkei és
tanulmányai

Társasági hírek

★

Az Irodalomtörténet 1957/2. számának tartalma

Szemle

✓ Pándi Pál : Tallózás erdélyi levéltárakban (I.)
✓ Rónay György : A felező tizenkettős Gyöngyösi-
től Csokonaiig
✓ Belia György : MórícZ Zsigmond Nagybányán
+ Komlós Aladár : Az új magyar verseles és vers-
tan történetéhez
✓ Nagy Péter : Németh László történeti drámái

Vita

Károly Sándor : Régi szövegek közlésmódja

Adatok és adalékok

Benedek Marcell : Benedek Elek és a Habs-
burgok
Basch Lóránt : Ambrus és a Baumgarten-alapít-
vány
Kunszery Gyula : A Himfy-vers nyomában
Dümmerth Dezső : Schwartner Márton és a nyelvi
gondolat

✓ Dobossy László : Magyar költők franciául
Vargha Balázs : Gulyás Pál : Írók álnév
lexikona
Bán Imre : Bethlen Miklós Önéletírása I—II.
Lavotha Ödön : Petőfi-antológia észt nyelven
Kovalovszky Miklós : Dutka Akos : „A Holnap,,
városa
Vargha Kálmán : Tömörkény István : A tengeri
város
Görgey Gábor : Gáspár Endre : Válogatott mű-
fordítások
Szalay Károly : Karinthy Frigyes : Tanár úr
kérem
Poszler György : Bölöni György : Az igazi Ady
Ruttkay Kálmán : Thomas Hardy : Egy tiszta nő
Süpek Ottó : Mihályi Gábor : Molière

Társasági hírek

Rába György : Vajthó László 70 éves